

anadolum
e K a m p ü s
ve
anadolu mobil
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOS DESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2720
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1683

ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI I

Yazarlar

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR (Ünite 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8)

Prof.Dr. Ferruh AĞCA (Ünite 5)

Editörler

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR

Prof.Dr. Ferruh AĞCA

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2012 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar
Doç.Dr. Nilgün Salur
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğretim Tasarımcısı

Prof.Dr. Cemil Ulukan

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Fatma Şennur Arslan

Kapak Düzeni

Prof.Dr. Halit Turgay Ünalın

Dizgi ve Yayına Hazırlama

Kitap Hazırlama Grubu

Çağdaş Türk Edebiyatları I

E-ISBN
978-975-06-2823-8

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
ESKİŞEHİR, Ağustos 2018

2419-0-0-0-1909-V01

İçindekiler

Önsöz vi

Çağdaş Türk Edebiyatlarının Oluşum Süreci ve Gelişim Çizgisi..... 2

1. ÜNİTE

TÜRK DÜNYASINI TANIYALIM	3
TÜRKİYE TÜRKLERİ (OSMANLI TÜRKLERİ)	4
IRAK TÜRKLERİ	4
AZERBAYCAN-İRAN TÜRKLERİ (AZERİ TÜRKLERİ)	5
XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan	8
Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri	9
KUZAY BATI VE KUZAY DOĞU TÜRKLERİ	11
Tatarlar, Başkurtlar	12
Kırım Tatarları	15
Kazaklar	16
RUSYA TÜRKLERİNDE MİLLİ KİMLİK, MODERN EDEBİYAT, EDEBİ DİL VE ALFABE MESELESİ	19
RUSYA TÜRKLERİ ARASINDA BASIN HAYATI VE MODERNLEŞME	23
RUSYA MÜSLÜMANLARININ KONGRELERİ	26
Özet	28
Kendimizi Sınayalım	29
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	30
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	30
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	31

Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı .. 32

2. ÜNİTE

ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARINDA KULLANILAN ALFABELERİN TANITIMI	33
KUZAY-GÜNEY AZERBAYCAN AZERİ TÜRKÇESİ ALFABELERİ	38
TATAR ALFABESİ (İDİL-URAL VEYA KAZAN TATARLARI)	39
KIRIM TATAR ALFABESİ	39
TÜRKMEN ALFABELERİ	40
KAZAK KİRİL ALFABESİ	41
KIRGIZ KİRİL ALFABESİ	41
UYGUR ALFABELERİ	42
Doğu Türkistan'da Kullanılan Uygur-Arap Alfabeti	42
Kazakistan'da Kullanılan Uygur-Kiril Alfabeti	42
ÖZBEK ALFABELERİ	43
Özet	44
Kendimizi Sınayalım	45
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	46
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	46
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	47

Çağdaş Azerî Edebiyatı-I..... 48

3. ÜNİTE

GİRİŞ	49
XIX. YÜZYIL AZERİ EDEBİYATI	50
XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı	50

XIX. Asrın Başlarında Azerî Edebiyatı	50
Güney Azerbaycan'da Edebî Hayat	51
Kuzey Azerbaycan'da Modern Edebiyatın Ortaya Çıkışı	52
XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerî Edebiyatı	55
Modern Edebiyatın İlk Büyük Temsilcisi: Mirze Feteli [Feth Ali]	
Ahundzade (1812-1878)	59
Azerbaycan'da Tiyatro (XIX. Yüzyılda Oluşumu ve Gelişmesi)	65
Özet	68
Kendimizi Sınayalım	69
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	70
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	70
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	71

4. ÜNİTE**Çağdaş Azerî Edebiyatı-II..... 72**

XX. YÜZYIL AZERİ EDEBİYATI	73
Azerbaycan'da Tiyatro (XX. Yüzyılda Oluşumu ve Gelişmesi)	73
XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı	79
Dönemin Önde Gelen Temsilcileri	82
XX. Yüzyılda Roman ve Hikâye	88
Sovyet Dönemi Azerî Edebiyatı	89
Sovyet Dönemi Azerî Şiiri	94
Güney Azerbaycan Edebiyatı	99
Özet	104
Kendimizi Sınayalım	106
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	107
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	108
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	108

5. ÜNİTE**Türkmen Edebiyatı..... 110**

TÜRKMENLER VE TÜRKMEN ADI	111
Türkmenistan Coğrafyası	112
Türkmen Türkçesi	112
TÜRKMEN EDEBİYATI	113
Türkmen Halk Edebiyatı	113
Klâsik Türkmen Edebiyatı (18.-19. Yüzyıllar)	114
18. Yüzyıl Şairleri	114
19. Yüzyıl Şairleri	115
Çağdaş Türkmen Edebiyatı (20. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı)	116
1920-1930'lu Yıllarda Türkmen Edebiyatı	118
İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkmen Edebiyatı (1941-1945)	120
İkinci Dünya Savaşından Hemen Sonra Türkmen Edebiyatı	122
1950-1960'lı Yıllarda Türkmen Edebiyatı	124
1970-1980'li Yıllarda Türkmen Edebiyatı	126
Özet	128
Kendimizi Sınayalım	129
Okuma Parçası	130
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	134
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	134
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	136

Çağdaş Kırım Tatar Edebiyatı-I..... 138**6. ÜNİTE**

KIRIM VE KIRIM'DA TÜRK-TATAR EDEBİYATI	139
KIRIM'DA MODERN EDEBİYAT	141
İsmail Gaspiralı ve Tercüman Dönemi	141
İsmail Gaspiralı (1851-1914)'nın Hayatı	141
Eserleri	144
Rusça İlk Makaleleri, Eserleri	144
Türkçe İlk Yayınları (Neşriyat-ı İsmailiye)	146
Tercüman Gazetesi (1883-1918), Faaliyetleri ve Fikirleri	146
Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene	150
Roman ve Hikâyeleri	153
İsmail Gaspiralı'nın Türk Tarihi ve Diliyle İlgili Yazılarından Örnekler	161
Özet	165
Kendimizi Sınayalım	166
Okuma Parçası	167
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	167
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	167
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	168

Çağdaş Kırım Tatar Edebiyatı-II..... 170**7. ÜNİTE**

1905'TEN SONRA VE SOVYET DÖNEMİNDE KIRIM TATAR EDEBİYATI	171
1905'TEN SONRA VE SOVYET DÖNEMİNDE KIRIM'DA BASIN HAYATI	183
1905'TEN SONRA VE SOVYET DÖNEMİNDE KIRIM'DA TİYATRO	184
SÜRGÜNDEN SONRA KIRIM TATAR EDEBİYATI (1944-1991)	185
Özet	197
Kendimizi Sınayalım	198
Okuma Parçası	199
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	199
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	199
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	200

Çağdaş Tatar Edebiyatı..... 202**8. ÜNİTE**

ÇAĞDAŞ TATAR EDEBİYATI (XIX-XX. YÜZYIL)	203
Modernleşme Eşiğinde Tatar Bilim ve Kültür Hayatındaki Değişimler	203
Modern Tatar Edebiyatının Ortaya Çıkışı - İsmail Gaspiralı'nın Rolü ve Etkisi	209
Modern Tatar Hikâye ve Romanı	211
Modern Tatar Tiyatrosu	228
Modern Tatar Şiiri	230
İdil-Ural Bölgesinde Süreli Yayınlar 1905-1918	234
Özet	237
Kendimizi Sınayalım	238
Okuma Parçası	239
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	244
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	244
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	245

Önsöz

Çağdaş Türk Edebiyatları terimiyle bugün Türkiye dışında bulunan bütün Türk boylarının edebiyatları kastedilmektedir. Yine de bunların büyük bir kısmının eskiden Rusya ve Sovyetler Birliği vatandaşı olduğu, günümüzde ise bazılarının istiklallerine kavuştuğu, bazılarının ise Rusya Federasyonu içinde yaşamaya devam ettiği hatırlanmalıdır. Dolayısıyla bu tarihi durum, elinizdeki kitabın içeriğini belirlemede etkili olmuştur.

Türkiye dışındaki Türk boylarının klasik edebiyatları, üniversitelerimizin Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde okutulmakta idi. Dolayısıyla Türkiye’de Fuat Köprülü’den bu yana Azeri, Çağatay ve Kıpçak edebiyatlarının belli başlı eserlerini araştırma, metinlerini neşretme ve okutma tecrübesi kazanılmış bulunmaktadır.

Türk dünyasında XIX ve XX. yüzyıllardaki modernleşme hareketlerine bağlı olarak ortaya çıkan fikri ve edebi gelişmeleri ise Türkiye’de takip etmekte, araştırmakta zorluk çekilmiştir. Bunun belli başlı sebebi 1920’li yıllardan sonra kurulan Sovyetler Birliği’nin çok geçmeden yeni bir Rus imparatorluğuna dönüşmesi ve ardından ortaya çıkan “soğuk savaş” yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki kültürel ilişkilerin yok denilecek derecede gerilemesidir.

Diğer yandan Sovyetler Birliği’nde Türk boylarına karşı Çarlıktan miras kalan asimilasyon ve sindirme siyasetine devam edilmiştir. Bu sebeple 1917 Ekim Devrimi’nden sonra Rusya’da kurulan Türk devlet ve hükümetlerinin başında bulunan fikir ve siyaset adamları, o dönemde faaliyet gösteren milliyetçi edebiyatçı ve sanatçılar, bazı aydınlar, büyük baskılar ve siyasi takip sebebiyle Rusya dışına kaçmaya mecbur olmuştur. İçeride kalanların büyük bir kısmı da Stalin döneminde başlayan ve 1937’de zirveye ulaşan “temizlik” hareketiyle ortadan kaldırılmış bunların eserleri de büyük ölçüde yok edilmiş veya yasaklanmıştır. 1905’ten sonraki dönemde sosyalist, sosyal demokrat ve hatta 1920’li yıllarda Bolşevik kimlik taşıyan aydınların önemli bir kısmı dahi bu “temizlik” hareketinden yakasını kurtaramamış Stalin döneminin kurbanı olmuştur.

Bütün bu sebepler dolayısıyla Sovyetler Birliği’nde bulunan Türk boyları arasındaki fikir ve edebiyat hareketlerini Türkiye’de izlemek, araştırmak, değerlendirmek neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Yine de Sovyet baskısından kaçıp Türkiye’ye veya Avrupa’ya sığınan bazı aydınlar çıkardıkları gazete ve dergilerle, yayımladıkları kitaplarla, sadece Türkiye’nin değil bütün dünyanın Sovyetler Birliği’nde olup biteni öğrenmesine belli ölçüde yardımcı olmuşlardı. Aynı şekilde yeterli ölçüde olmasa bile bu devletteki Türk boylarının edebiyatları hakkında da bilgi vermiş bazı eserlerini yayımlayabilmişlerdi. Bu siyasi mültecilerin verdikleri bilgilerinin küçümsenmeyecek ölçüde değer taşıdığı 1991’den sonra Türkiye’nin eski Sovyetler Birliği’nde bulunan Türk haklarıyla kurduğu ilişkiler sırasında iyice anlaşıldı.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra hem Türkiye’de hem de eski Sovyetler Birliği içinde kalan Türk boylarında 1905-1920 yılları arasında oluşan fikir ve edebiyat hayatını araştırmak, öğrenmek ön plana çıktı. Çünkü bu dönemde ortaya çıkan bütün kültürel oluşumlar, Sovyetler Birliği’nde katı ideolojik yaklaşımla yorumlanmış, tahrif edilmiş hatta birçok konu ve şahsiyet hiç araştırılmamış, yasaklanmıştı.

Soğuk savaşın sona ermesinden sonra Türkiye ile Türk dünyası arasında (sadece eski Sovyetler Birliği değil, Balkanlar, Çin Halk Cumhuriyeti, Irak ve diğer bölgelerle de) yeniden yakın ilişkiler kuruldu. Bunun doğal sonucu olarak da üniversitelerimizde Türkiye dışındaki Türklerin tarih, dil ve edebiyatlarına ilgi arttı, yeni araştırmalar yapılmaya başladı. Tarih, Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde bu konularda yeni dersler konuldu, ders notları hazırlandı. Bu konuda bazı ilerlemeler kaydedildi ise de sözü edilen araştırmaların bilimsel açıdan henüz istenilen seviyede olmadığı bilinmektedir. Çünkü bu gibi araştırmalar için çeşitli Türk yazı dillerini ve ilgili yabancı dilleri öğrenmek, edebî eserleri orijinal metinlerinden araştırabilmek gerekiyordu. Bu iş ancak yeni yeni gerçekleşiyor.

Edebiyat alanında, birçok edebî şahsiyetin eserleri hem kendi ülkesinde hem de Türkiye’de yayımlandı, antolojiler hazırlandı; ama, henüz ders kitabı olarak kullanılacak edebiyat tarihleri ortaya çıkmadı. Zamanla bu konuda da arzu edilen ve ihtiyaç duyulan seviyede başarıların sağlanacağı şüphesizdir.

Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencileri için hazırlanan “Çağdaş Türk Edebiyatları” ders kitabı da bu çerçevede hazırlanan ilk denemelerden biridir. Sözü edilen derse ayrılan ünitelerin, ideal ölçüler içinde yeterli olduğunu

söylemek zordur. Nitekim bütün gayretimize rağmen bazı Türk boylarının ve topluluklarının edebiyatlarına ya hiç yer verilememiş, ya da kitaba alınanların edebiyatları da sözü edilen sayfa sınırlama zarureti sebebiyle gerekli genişlikte yazılamamıştır. Açıkça söylemek gerekir ki bazı Türk boylarının 1905-1920 yılları arasındaki edebiyatları kendi ülkelerinde de hâlâ gerektiği genişlikte ve seviyede okutulamamaktadır. Bunun çeşitli sebepleri vardır ve onları burada açıklamak gereksizdir.

Bu yüzden Kırım Tatar, Tatar, Azerî edebiyatlarının (ki bunlar 1920'den önce bir hayli gelişmişlerdi) kısmen eksik kaldığını belirtmemiz gerekir. 1920'lerde nispeten daha az gelişmiş olan Kazak, Özbek, Türkmen ve Uygur edebiyatlarında bu eksiklik bir dereceye kadar giderilebildi. Dolayısıyla daha çok Sovyetler Birliği'nin oluşmasından önceki döneme ağırlık vermek zorunda kaldık. Hâlbuki Sovyet dönemi katı ideolojik yapıya sahip olsa da o dönemde gerek teorik açıdan gerekse dil bakımından daha mükemmel ve olgun eserlerin ortaya konulduğu bilinmektedir. Bunun en belirgin örneği de Cengiz Aytmatov'dur.

Yalnız eski Sovyetler Birliği'ndeki edebiyat tarihçilerinin de itiraf ettiği gibi 1905-1920 yılları arasında oluşan edebiyat, onların "altın" dönemidir ve çağdaş edebiyatlarının da temelini oluşturmaktadır. Bu gerçek, kitaptaki eksikliği bir dereceye kadar mazur göstermektedir. İleride bizim bu tecrübemizden de yararlanılarak daha olgun ve eksiksiz ders kitaplarının hazırlanacağını ümit ediyoruz.

Bu kitabın hazırlanmasında önümüze bazı engeller çıkmıştır: Eski Sovyetler Birliği'nde yazılan edebiyat tarihlerinin veya sanatçılarla ilgili hazırlanan biyografilerin, orijinal metin neşirlerinin, tam olarak güvenli olmaması, 1991 yılından sonra yazılan konumuzla ilgili eserlerin de önemli bir kısmında, ideolojik bakış açısının belli ölçüde devam etmesi, milli tarih ve kültürle ilgili objektif yorumların henüz gereken seviyeye ulaşmamış olması, bu engellerden bir kısmını teşkil eder. Özellikle bu durum genç araştırmacıları şaşırtmakta, yanıltmakta, onları farkında olmadan yanlış hükümler vermeye zorlamaktadır.

Diğer yandan incelenmesi gereken şiir, hikâye, roman ve piyeslerin orijinal metinlerinden hareket etmek, onları değerlendirmek gerekti; çünkü henüz birçok eserin Türkiye Türkçesine aktarılmadığı bir gerçektir. Dolayısıyla kitapta hem orijinal metne yer vermek hem de o metinleri Türkiye Türkçesi'ne çevirmek, ister istemez sayfa sayısını artırdı ve metin tahlilleri için yeterli yer bulmak zor oldu. Bunu hazırladığımız ders kitabının bir eksikliği olarak kabul ediyoruz.

Belli başlı Türk yazı dillerindeki orijinal metinlerin alfabemize aktarılmasında takip edilecek transliterasyon usulünde de henüz genel bir mutabakata varılamamıştır. Bunun sebep olduğu bazı aksaklıklar, bu eserde de kendini göstermiştir. Biz yine de metnin aslını ve anlamını bozmayacak ufak-tefek fonetik tasarruflar yaparak bu problemi elimizden geldiği ölçüde çözmeye çalıştık.

XIX. yüzyıl sonlarından 1920'li yıllara kadar Rusya'daki bütün Türk halkları arasında çok yakın fikrî, siyasî, kültürel yakınlaşmalar, hatta bütünleşmeler vardı. Bunların Türkiye'yle ilişkilerinde de önemli gelişmeler olmuştu. Bu gerçek hâlâ bazı tarihçiler, edebiyatçılar, dilciler tarafından yeterli ölçüde anlaşılabilmiş değildir. Bazı Türk ülkelerinde bu hakikat çok iyi bilinmesine rağmen dile getirilememektedir; çünkü, şartlar henüz müsait değildir. Bu gibi konularda biz elimizden geldiği ölçüde objektif olmaya, belge ve verilere göre değerlendirmeler yapmaya çalıştık. Sınırım hazırladığımız ders kitabının en önemli kazancı da budur. Biz şimdiye kadar yapılmamış olan bir şeyi yapmaya çalıştık; Rusya'daki Türk boylarının edebiyatlarını bütüncül bir görüşle ele aldık. Ayrıca şimdiye kadar belli başlı Türk edebiyatlarının çağdaş dönemlerini bir arada ele alan ilk ders kitabının da bu eser olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Her ilk denemenin bazı eksiklikleri, kusurları olması bir dereceye kadar normal karşılanmalıdır. İleride bu konuda daha eksiksiz ve daha mükemmel ders kitaplarının hazırlanacağından eminiz. Okuyucularımızın, öğrencilerimizin bizi anlayışla karşılayacağını ümit ediyoruz.

Editör

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR

1

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Günümüzde Türk dünyasının nüfusunu, coğrafyasını, etnik ve siyasî yapısını genel özellikleriyle ifade edebilecek,
- Türk boylarının tarihî geçmişini ve birbirleriyle ilişkilerini açıklayabilecek,
- Türk dünyasının XX. yüzyıla kadarki siyasî ve kültürel hayatını yorumlayabilecek,
- Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği yönetimi altındaki Türk boylarının yenileşme ve modernleşme hareketlerini ana hatlarıyla açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk Dünyası
- Oğuz Türkleri
- Azerî Türkleri
- İran Türkleri
- Irak Türkleri
- Kıpçak Türkleri
- Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Türkleri
- Kırım Tatarları
- Tatarlar
- Başkurtlar
- Kazaklar
- Türk Dünyasında Rus İstilas
- Rus Sömürgeciliği
- Sovyet Yönetimi
- Türk Dünyasında Yenileşme ve Modernleşme Problemleri
- Rusya Türklerinde Millî Kimlik, Dil, Alfabe ve Edebiyat Meseleleri
- Rusya Türklerinde Basın Hayatı ve Kongreler

İçindekiler

Çağdaş Türk Edebiyatları I

Çağdaş Türk Edebiyatlarının Oluşum Süreci ve Gelişim Çizgisi

- TÜRK DÜNYASINI TANIYALIM
- TÜRKİYE TÜRKLERİ (OSMANLI TÜRKLERİ)
- IRAK TÜRKLERİ
- AZERBAYCAN-İRAN TÜRKLERİ (AZERİ TÜRKLERİ)
- KUZEY BATI VE KUZEY DOĞU TÜRKLERİ
- RUSYA TÜRKLERİNDE MİLLİ KİMLİK, MODERN EDEBİYAT, EDEBİ DİL VE ALFABE MESELESİ
- RUSYA TÜRKLERİ ARASINDA BASIN HAYATI VE MODERNLEŞME
- RUSYA MÜSLÜMANLARININ KONGRELERİ

Çağdaş Türk Edebiyatlarının Oluşum Süreci ve Gelişim Çizgisi

TÜRK DÜNYASINI TANIYALIM

Dünyanın çeşitli yörelerinde yaşayan Türk soyundan insanların oluşturduğu düşünülen topluluğa “*Türk dünyası*” denir. Türk dünyasının nüfusu 2011’de yaklaşık olarak 180-200 milyon civarındadır.

Günümüzde bu dünyayı oluşturan Türk boyları, siyasî, sosyal ve kültürel hayat bakımından bir hayli değişik şartlar altında varlıklarını sürdürmektedir. Bunlar arasında bağımsız devletlere sahip olanlar (Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan), başka milletlerin yönetimi altında bazı siyasî ve kültürel haklar elde etmiş olarak (Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Yakutistan ve diğer yerlerde) yaşayanlar olduğu gibi sebebi ne olursa olsun, hiçbir siyasî, kültürel hakka sahip olmayanlar da (Suriye ve İran Türkleri gibi) vardır. Ayrıca nüfus olarak epeyce azalmış, kendi varlığını devam ettirmekte zorluk çeken, yok olmaya yüz tutmuş (Karaylar, Polonya Tatarları) bazı küçük Türk halkları da bulunmaktadır.

Türk boyları, tarihin en eski zamanlarından beri, çeşitli sebeplerle, üç kıtaya yayılmış, gittikleri yerlerde birçok devletler kurmuştur. Türklerin büyük bir çoğunluğu 9-10. yüzyıldan itibaren Müslüman olmuşsa da, diğer dinlere tâbi olanlar da vardır. Günümüzde, nüfusları az da olsa, eski inançlarını şöyle böyle devam ettiren Altay dağları yöresinde Tuva (Tuba), Hakas, Altay Kişi gibi küçük topluluklar vardır. Doğu Avrupada Hristiyan Gagavuzlar, Çinde Budist Sarı Uygurlar, Kırım’dan Baltık ülkelerine kadar dağılmış, sayıları günümüzde epeyce azalmış Musevî Karaylar bunlar arasında sayılabilir.

Türk boyları, dünyadaki coğrafi dağılımlarına göre -Hazar denizi merkez alındığında- basit bir şekilde *Güneybatı Türklüğü*, *Kuzeybatı-Kuzeydoğu Türklüğü* ve *Doğu Türklüğü* olmak üzere üç büyük grupta toplanabilir. Sözü edilen bu coğrafi bölgelere hâkim olan ve bu arazilerde silinmez izler bırakan üç büyük Türk boyundan söz edilebilir: Güneybatı Türklüğünü **Oğuzlar**, Kuzeybatı-Kuzeydoğu Türklüğünü **Kıpçaklar**, Doğu Türklüğünü de **Karluklar** oluşturur, diyebiliriz. Çuvaş, Yakut, Halaç ve daha bazı küçük toplulukların bu tasnif dışında olduğu özellikle belirtilmelidir. Kısacası çağımızda Türk dünyasını oluşturan Türk halklarının büyük bir kısmının bu üç büyük gruptan ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Oğuz boylarının günümüzdeki belli başlı temsilcileri Türkiye Türkleri, Azerbaycan Türkleri ve Türkmenlerdir. Gagavuzlar da bu grupta düşünülmektedir.

TÜRKİYE TÜRKLERİ (OSMANLI TÜRKLERİ)

Osmanlıların Avrupa'dan çekilme sürecinde birçok Türk topluluğu özellikle XIX-XX. yüzyıllar içerisinde değişik tarihlerde devletin sınırları dışında kalmıştır. Böylece Romanya, Yunanistan, Kıbrıs, eski Yugoslavya, Bulgaristan, Suriye ve Irak'ta kalan Türklerin Türkiye'yle bağları zaman zaman tamamıyla kopma noktasına gelse de, bu ülkelerdeki Türk toplulukları, kültür hayatı itibarıyla Türkiye'den pek uzaklaşmamıştır. İçinde buldukları devletlerin siyasi baskılarına rağmen, edebiyat hayatı Türkiye'yi takip etmiş, kullandıkları edebî dil de Türkiye Türkçesi olmuştur. **Bu bakımdan eski Osmanlı topraklarında kalan Türk topluluklarının edebiyatlarını ayrı ayrı edebiyatlar olarak algılamak doğru değildir.** Sadece bu edebiyatların, içinde yaşanan devletin siyasi, kültürel ortamından etkilendikleri ve zaman zaman o ülkelerin yönetimi tarafından güdümlü bir edebiyat konumuna sokuldukları göz önünde tutulmalıdır. Özellikle Balkanlar ve Kıbrıs'daki Türk topluluklarının edebiyatlarını ait oldukları coğrafyanın ismiyle tanımlamak, yani; Kıbrıs Türk Edebiyatı, Yunanistan (veya Batı Trakya) Türk edebiyatı, Bulgaristan Türk edebiyatı şeklinde adlandırmak bu edebiyatların ayrı bir etnik veya millî kimliğe ait olduklarını değil, sadece oluştukları coğrafyayı gösterir.

Bu topluluklar içinde Moldavya'daki Gagavuzları ayrıca olarak ele almak gerekir. Çünkü dinleri itibarıyla (Ortodoks-Hristiyan) Osmanlı kültürünün belli ölçüde dışında kalmışlar, Oğuz nitelikleri taşımasına rağmen farklı bir dil ve alfabe kullanmışlardır. Yine de dil bakımından en yakın oldukları topluluk Türkiye Türkleridir.

IRAK TÜRKLERİ

Irak'ta günümüzde "**Irak Türkmenlerinin Edebiyatı**" olarak adlandırılan edebiyatı da Osmanlı edebiyatının bir kolu ve devamı olarak kabul etmek gerekir. I. Dünya savaşı sonlarına kadar bu bölgedeki Türkler tamamen Osmanlı yazılı edebiyatına dâhil idiler. Kullandıkları yazı veya edebiyat dili Osmanlı Türkçesi idi. 1918-1932 arasındaki İngiliz mandası sırasında bu bölgedeki Türkler azınlık durumuna düştü ve üzerlerindeki Arap milliyetçiliğinin baskısı artmaya başladı. 1932'de Irak krallığı kuruldu. 1968'de Baas Partisi yönetimi ele geçirdi ve Türkler üzerindeki baskı zulme dönüştü. Iraktaki şovenist baskılar sebebiyle Türkler, kendilerini "Türk" değil "*Türkman-Türkmen*" olarak adlandırmak zorunda kaldılar. Bu sebeple, kökleri bir olsa da günümüzde bunları eski Sovyet Türkmenistanı'nda bulunan Türkmenlerle karıştırmamak gerekir; dil ve kültür itibarıyla onlardan farklılaşmışlardır. Irak Türkmenlerinin kullandıkları yazı XX. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Türkçesinden yavaş yavaş mahallî dile doğru kaymaya başlamıştır.

Türkiye Türkleri 1928-1929'da Latin alfabesine geçtikten sonra Irak Türkleri Arap alfabesini kullanmaya devam ettiler. Bilinen sebeplerle Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ara Balkanlar ve Kıbrıs hâriç, Türkiye dışında Türkler olduğunu kabul ve itiraf etmekten çekinerek onların problemlerinden uzak durması; Irak yönetiminin yoğun baskıları; ayrıca Irak'ta yetişen genç kuşakların Osmanlı mazisini unutmaya başlaması gibi sebeplerle Irak Türkleri, zamanla Arapların kendilerine uygun gördüğü "Türkmen" kimliğini belli ölçüde kabullendi. Günümüzde artık bu kimliği kullanıyorlar. Belirttiğimiz sebeplerle Irak'taki "Türkmen" edebiyatı, sosyalist Baas Partisi yönetimi sırasında iyice kendi içine kapandı, belli ölçüde Türkiye edebiyatından uzaklaşmaya başladı. Siyasi şartların sevkiyle bir dönem Kuzey ve Güney Azerbaycan (İran Türk edebiyatı) edebiyatıyla yakın ilişkiler kuruldu ve bu ilişkiler edebiyata özellikle de şiire yansdı. Bu ilişkilerin kurulmasında Irak Türklerinin bir kısmının Şî mezhebine mensup olmalarının da belli ölçüde rolü olmuştur.

Irak'ta Saddam Hüseyin rejiminin yıkılmasından sonra yeniden Türkiye ile yakın ilişkiler kuruldu ve kültür hayatı tekrar Türkiye'ye yaklaşmaya başladı.

Irak Türkleri, günümüzde Arap alfabesini kullanıyor. Edebî dilleri de kısaca belirtilen değişiklikler sebebiyle mahallî bir nitelik kazanmış; Azerbaycan Türkçesi özellikleri ön plana çıkmıştır.

AZERBAYCAN-İRAN TÜRKLERİ (AZERİ TÜRKLERİ)

Azerbaycan Türkçesinin oluşum süreci, bir halk olarak “Azerî Türkleri”nin oluşum sürecinden öncedir. Bugün Azerbaycan Türkçesi (veya Azerî Türkçesi) olarak nitelendirdiğimiz yazı dilinin fonetik, morfolojik özellikleri Oğuzcanın içinde (bir başka yaklaşımla “Eski Anadolu Türkçesi” döneminde) XIII-XIV. yüzyıldan itibaren izlenmektedir ve bu dönemde Anadolu Türkleri ile Türkiye Türkleri arasında, daha doğrusu kullanılan yazı dilinde, önemli bir farklılık henüz oluşmamıştır.

Azerbaycan Türklerinin tarih sahnesine çıkışları ise, aslında Orta Doğu Türklüğünün (batıdaki Oğuzlarının) ikiye ayrılmasıyla mümkün olmuştur. Şah İsmail’in kurduğu Safevî Türk devleti (1501) ve uzun zaman sürüp giden Osmanlı-Safevî hâkimiyet mücadeleleri, araya giren mezhep ayrımı (önceleri Kızılbaşlık-Sünnilik, sonraları Şiilik-Sünnilik çekişmeleri), asrın iki büyük devleti olan “Osmanlı Türkiye” ve “Türk İran”ın Orta Doğu’yu aralarında paylaşmasıyla sonuçlanmış ve bu süreç, zamanla Azerbaycan Türklüğü ile Osmanlı Türklüğünün ayrışma noktasını oluşturmuştur.

İranda Safevîleri (1501-1732), Afşarlar (1736-1795), Kaçarlar (1795-1924) izledi ama, İran Türk devletinde değişen yalnız hanedanlar oldu; devletin siyasi, kültürel niteliğinde fazla bir değişiklik yoktu. Safevîlerin ilk dönemlerinde Türk diline, devlet dili ve edebî dil olarak önem verilse de, daha sonra resmî dil olarak Selçuklularda olduğu gibi Farsça tercih edildi. Buna rağmen İranda Türk dilli edebiyat (Azerî edebiyatı) her zaman varlığını korudu. Özellikle sözlü edebiyat oldukça zengin birikimiyle Türk dünyası edebiyatları arasında seçkin bir yere sahip oldu. İranda Türk şair ve yazarları genellikle iki dilde, Türkçe ve Farsça eserler verdiler. İran Türk edebiyatı, tarih boyunca batısında Osmanlı Türk edebiyatını doğusunda da Çağatay (Türkistan) Türk edebiyatını yakından takip etti. İki Türk kültür dairesi arasında köprü vazifesi gördü.

Kafkasya ve İranda yaşayan Oğuz Türkleri (günümüzdeki adlandırma ile Azerbaycan Türkleri) 1804’te başlayan Rus istilası ve 1813’te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması’yla ikiye ayrıldı. 1828’de yine aynı devletlerce imzalanan Türkmençayı Antlaşması ise bu durumu pekiştirdi. Kuzey Azerbaycan Rus yönetimine geçti, güney Azerbaycan İranda kaldı. İran Türkleri, aslında Osmanlı ve Babür İmparatorluğu gibi, tarihte uzun ömürlü olan bir devlete sahipti. Onlar 1924-25’e kadar İrana hâkim oldular. Bu tarihten itibaren İran devleti, Türk Kaçar sülalesinden Farşların eline geçti, böylece Azerbaycan Türkleri arka plana itildi.

Anadolu Türklerinin, yönetiminde yaşadıkları Osmanlı hanedanının adını benimsemeleri ve kendilerini “Osmanlı” olarak nitelemelerine karşılık, İranda Türkler günümüze kadar kendilerini “Türk” olarak tanımlamaya devam etmiş ve gerekli gördüklerinde “İran Türkü, Azerbaycan Türkü” gibi daha açık bir tanım kullanmışlardır.

Rus istilası altında kalan Kuzey Azerbaycan Türkleri, kendilerini XX. yüzyılın başına kadar “Müslüman” veya “Türk” olarak adlandırmıştır. Komşuları olan Ermeni, Gürcü ve Farşlar da onlara “Türk” demekte devam etmiştir.

Osmanlı Türklerinin Batı kültürüne yaklaşımlarının doğal bir sonucu olarak Türkiye’de milliyet meselesi ortaya çıkmış, tarih bilgi ve bilincinin de gelişmesiyle XIX. yüzyıl sonlarından itibaren “Osmanlı” yerine “Türk” kimliği kullanılır olmuştur. Balkan ve Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de “Türk” kimliği anlayışı iyice pekişmiş ve yerleşmiştir. Böylece Türkiye’de Kafkasya ve İranda yaşayan Türkler için yeni bir adlandırma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu konuda Türk bilim adamları daha çok coğrafyadan yararlanmayı ve böylece Türkiye Türkleri, Anadolu Türkleri, Kafkasya Türkleri, Azerbaycan Türkleri, İran Türkleri gibi adlandırmaları doğru bulmuş ve kullanmışlardır.

Eski Anadolu Türkçesi olarak tanımlanan dil sadece Anadolu’da kullanılmıyordu ki “Anadolu Türkçesi” olarak adlandırılın. Bu yazı dili o zaman Kafkasya, Azerbaycan, İran ve hatta Horasan’a kadar uzanıyordu. Bu yazı dili için “Anadolu” nitelemesi yetersizdir. Bu dönemde yeni oluşmaya başlayan Oğuz yazı diline (Türkmençe hariç) Doğu Oğuzcası, Selçuklu Türkçesi veya Eski Oğuzca adları verilmesi daha uygundur. Bu yazı dilinin içinden 13-14. yüzyıllardan sonra yavaş yavaş Anadolu Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi çıkacaktır.

Kafkasya'da da aynı problem, Batılılaşmanın bir sonucu olarak hissedilmiş, Azerbaycan aydınları, Rusların kendilerini "Tatar", "Kafkasya Tatarı" "Azerbaycan Tatarı" veya sadece "Müslüman" olarak adlandırmalarını doğru ve yeterli bulmamış, eskiden beri kullandıkları, tarihî derinliği olan "Türk" nitelendirmesini tercih etmişlerdir. Bu konuda özellikle Hüseyinzade Ali Bey'in "*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir*" (*Hayat* gazetesi, 1905-1906) adlı büyük makalesi çok etkili olmuştur. Onlar da kendilerini diğer Türk gruplarından ayırmak için yine coğrafyadan yararlanmış milli kimlikleri için "İran Türkleri", "Azerbaycan Türkleri", "Kafkasya Türkleri" veya aynı manada "Azerî, Azerbaycanlı" tanımlarını kullanmaya başlamışlardır. 1918'de Kuzey Azerbaycan'da kurulan Türk devletinin kendisini "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak adlandırması, bu adlandırmanın yaygınlaşması ve halk arasında millî kimlik olarak kabul görmesiyle birlikte "Azerbaycan Türkü" ve dolayısıyla da "Azerbaycan Türkçesi", "Azerbaycan Türk Dili", "Azerbaycan Türk Edebiyatı" veya bunun kısaltılmış bir ifadesi olan "Azerî" ve "Azerbaycan" edebiyatı tanımları kullanıla gelmiştir.

Bu kullanımları karıştıran ve fikirleri bulandıran Sovyetler Birliği'nde 1926 yılından itibaren Türkiye Türkleriyle Azerbaycan Türklerini birbirinden iyice ayırmaya yönelik, kasıtlı ideolojik yaklaşım ve bu yaklaşımın ortaya attığı aslı-esası olmayan "Azerbaycan Milleti", "Azerbaycan Dili" kavramlarına dayanan tarih anlayışı olmuştur.

1918'de Kafkasya Türklerinin Ermeni ve Bolşevik katliamlarından Türkiye askeri müdahalesi sayesinde kurtulması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, Anadolu Türkleriyle Kafkasya Türklerinin asırlarca devam eden Osmanlı-İran, Sünnilik-Şiilik rekabet ve çekişmesinin sona erdiğini, Türklük ve Müslümanlık bağlarının iyice kuvvetlendiğini gösteriyordu. Zaten XIX. asrın sonlarına doğru her iki coğrafyada tarih bilgisinin ve millet bilincinin gelişmesi, XX. yüzyıl başlarından itibaren aydınlar arasında "Türkçülük" ve İslâmcılık" cereyanlarının güçlenmesini sağlamıştı. Rusya'da İsmail Gaspıralı, Azerbaycan'da Hasanbey Melikzade Zerdabî, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi aydınların, 1906-1917 yılları arasındaki *Rusya Müslümanları Kongreleri*'nin ve aynı zamanda Türkiye'deki "*Millî Edebiyat*", dilde sadeleşme hareketlerinin bu yakınlaşmada, kaynaşmada büyük rolü olmuştur.

Ruslar I. Dünya Savaşı sırasında kendi kontrolleri altındaki Doğu Anadolu bölgesinde savaş ve Ermeni komitelerinin sebep olduğu yağma, öldürme, kıtlık ve açlık karşısında sersefil olan Doğu Anadolu Türklerine, Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyesi'nin "*Kardaş Kömeği*" olarak adlandırılan yardımlarını, Rusya'daki siyasi kargaşa sebebiyle engelleyememişti. 1918'de Türkiye-Azerbaycan dayanışmasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını, ardından Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasını ve daha güçlü bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasını, "Büyük Ermenistan" rüyalarının tarihe karışmasını görünce hem Ermeniler hem de Ruslar, Türkiye-Azerbaycan yaklaşımına daha fazla tahammül edemediler. Bu durumu bölgedeki çıkarlarına aykırı buldular. Ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nin "Bolşevikleşmemesi", Sovyet-Türkiye yakınlaşmasının da sonunu getirdi. 1924'te Lenin'in ölmesinden sonra Stalin'in Sovyet Rusya'nın başına geçmesi ve daha başka sebeplerle 1926'dan sonra Sovyet Azerbaycanı'nda kontrolü elinde bulunduran Rus ve Ermeni Bolşevikleri, Moskova'nın emriyle sadece Azerbaycan'ı Türkiye'den uzaklaştırmak için ellerinden geleni yapmakla kalmadılar, aynı zamanda Kafkasya'yı Türklerden temizlemek için kitlesel baskılara, sürgünlere başladılar. Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri içindeki Türkler sürgün edilerek bu cumhuriyetlerde etnik temizlik yapıldı (II. Dünya Savaşı'ndan sonra Aşışha Türkleri de bu bağlamda sürgün edildi). Bununla da yetinilmedi Azerbaycan'a ait birçok arazi, Ermenistan'a terk edildi. 1920'li yıllarda başlayan aydınları ortadan kaldırma hareketi 1937'ye doğru kitlesel bir kırgın hâlini aldı. On binlerce Azerbaycan aydını "rejim düşmanı" ithamı ve bahanesiyle

ortadan kaldırıldı veya Sibiryaya sürgün edildi. İşte bu hadiseler sırasında Azerbaycan'da tarih görüşü, "milliyet anlayışı" Sovyetler tarafından bilinçli olarak değiştirildi. Kafkasya, İran bölgelerinde tarihin epeyce eski dönemlerinden beri yaşayan Türklerin, "aslen İranlı bir halk olduğu ve Selçukluların bölgeye gelmelerinden sonra zorla Türkleştirildikleri, aslen Türk olmadıkları sadece "Türk dilli bir halk" oldukları" gibi hiçbir tarihi esasa dayanmayan bir tez ileri sürüldü ve zorla kabul ettirildi. Böylece Sovyet döneminde Türk kimliği yasaklandı; halkın adı "Azerbaycanlı", dilin adı da "Azerbaycanca" veya "Azerbaycan Dili" olarak tanımlandı. Bu uyduruk tezi güya ispat etmek için tarihi bulgular vesikalar tahrif edilerek ciltler dolusu eserler yazıldı.

Sovyetlerin Kafkasyada Türklüğü ortadan kaldırmak için icat ettikleri bu uydurma tarih görüşü yeni İran devletinin de imdadına yetişti. İran, XX. yüzyıl başlarında Rusya ve İngiltere'nin kontrolü altına girmeye mecbur olsa da 1924 yılına kadar iyi kötü bağımsızlığını ve Türk kimliğini koruyabildi. 1924'te İngilizlerin de yardımı ile Rıza Han, Türk Kaçar hanedanını tahttan uzaklaştırarak İran'ın kontrolünü eline geçirdi ve kendini şah ilan etti. Böylece 1924'ten sonra İran bir Türk devleti olmaktan çıktı; siyasî, kültürel yapısında tamamen Farsların hâkim olduğu bir devlet hâline geldi. Rıza Han, şovenist Fars milliyetçilerinin telkiniyle Sovyet tarih tezinin bir benzerini İran'da uygulamaya başladı. Ülkedeki Türklerin, "Moğollar zamanında zorla Türkleştirilmiş İranlı bir halk olduğu, bu halkın adının da 'Azerî' olduğu" ileri sürüldü. Böylece günümüzde nüfusu 30 milyon civarında tahmin edilen İran Türkleri "Azerî", dilleri de eski İran dillerinin bir kolu olduğu var sayılan "Azerîce" olarak adlandırıldı. 1924-1979 arasında İran'da Türkçe eğitim ve matbuat tamamen yasaklandı. Rıza Han'ın kurduğu "Pehlevî" hanedanı, 1979'da "İran İslâm Devrimi" ile ortadan kaldırılrsa da İran'daki Türkler, devrim sırasında vaat edilen kültürel, siyasî haklarını elde edemediler. Hâlen İran'da sıkı bir sansür uygulanmaktadır. Sansürden izin alınabilirse Azerbaycan Türkçesiyle kitap ve dergiler basılabilmektedir.

İran'da Azerbaycan Türkleri için resmen dayatılan kimlik tanımının, 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kuran aydınların ve Türkiye'de Fuat Köprülü ile başlayan "Azerî Türkü", "Azerî Türkçesi", "Azerî edebiyatı", adlandırmalarıyla bir ilgisi yoktur. Aynı şekilde daha sonra aynı anlamda Türkiye'de kullanılan "Azerbaycan Türkü", "Azerbaycan Türkçesi" ve "Azerbaycan Edebiyatı" gibi adlandırmalarla da sadece isim benzerliği vardır; kastedilen mahiyet ise kısaca açıkladığımız gibi tamamıyla farklıdır. Türkiye'de kullanılan terimde "Azerî"ler, açıkladığımız gibi Oğuz Türklerin bir boyu olarak nitelendirilir, İran resmî makamları ise "Azerî"leri, Türkleştirilmiş İran halklarından biri olarak kabul ederler. Bu kavramların kimler tarafından ve nasıl bir yaklaşımdan hareketle kullanıldığı iyice bilinmediğinden, zaman zaman yanlış yorumlar yapılmaktadır.

Geçmişte Sovyetler Birliği'nde, zamanımızda ise İran'da, hükümetlerin bu kasıtlı yaklaşımları, sözü edilen yörelerde Azerbaycan Türkleri arasında gittikçe yaygınlaşan "Türklük" bilincin ileride yol açacağından korkulan hareketleri önleme telaşıyla uygulamaya konulmuştur. Bu zoraki yaklaşımlar, bilimsel verilere değil, siyasî, ideolojik görüşlere dayanmaktadır.

1991'deki yeni bağımsızlık döneminden sonra Azerbaycan'ın önderi Haydar Aliyev'in "Biz bir millet iki devletiz!" sözleriyle bu konudaki kargaşaya resmen son verilmiş bulunmaktadır.

Sözü edilen Sovyet tarih anlayışı sadece Azerbaycan Türkleriyle sınırlı değil idi; onlar Özbekistan ve Türkmenistan Türkleri için de benzer tezleri savunmuşlardı. Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte o ülkelerde de millî tarih anlayışı, objektif yaklaşımlar ve bilimsel görüşlerle yer değiştirmeye başlamıştır.

Azerbaycan siyaset, fikir ve edebiyat hayatını bir hayli etkilediği ve karıştırdığı için bu kavramları özellikle açıklamak yararlı görülmüştür.

“Azerî Türkleri”nin farklı şekillerde adlandırılmasının sebeplerini araştırınız.

XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan

Asrın başlangıcında Güney Kafkasya ve Azerbaycan, siyasi ve idari bakımdan tam bir kargaşa içerisindeydi. Osmanlılar Kafkasyadaki hâkimiyetlerini kaybetmişti. 1747’te İran’da Afşar Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Kuzey Azerbaycan üzerindeki İran Türk devletinin nüfuzu zayıflamış, yerel beyler bağımsızlığına kavuşmuş Azerbaycan’da 10 “hanlık” (beylik) bir tane sultanlık ortaya çıkmıştı. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan’da bazı kavimler arasında ise ufak, feodal karakterde idari-siyasi teşekküller vardı. Azerbaycan, iki Müslüman Türk devletine (Türkiye ve İran’a) komşu olması sebebiyle dinî ve siyasi hüviyetinde, kültür hayatında bazı hususî renkler taşıyordu. Bu sebeple de her iki devletin de tesirlerine açıktı.

XIX. yüzyılda Ermenilerin bölgede bir devleti yoktu. Gürcülerin ise merkezi Tiflis olmak üzere küçük bir krallığı bulunuyordu. Bu krallık da İran’a veya Azerbaycan hanlıklarına bağlı olarak yaşamıştı. Özellikle İran’ın baskılarından bunalan Gürcü yöneticileri, 1783’te Rusya’nın himayesine girmeyi tercih ettiler. Anlaşma gereğince Gürcü kralı ölünce devlet tamamen Rusya’ya katılacaktı. 1801’de Gürcü kralı öldü, Ruslar savaştan Gürcistan’a yerleşti. Zamanla Tiflis’te askerler için kışlalar, yönetim için büyük binalar yaptılar. Yollar güvenlik altına alındı, yeni okullar açıldı, ticaret gelişti. Bu tarihten sonra Kafkasya’da geleneksel hayat tarzı hızla değişmeye başladı.

Gürcistan’ı elde ettikten sonra Ruslar, Azerbaycan’ı ve sonra da Kuzey Kafkasya’yı istilaya başladılar. Dağıstan’da 1784’de İmam Mansur ile başlayan Ruslara karşı direniş, uzun yıllar süren savaştan sonra 1859’da Şeyh Şamil’in teslim olmasına kadar sürdü.

1804’te Gence Hanlığı, kanlı bir savaştan sonra Rusların eline geçti. Bunu diğer hanlıklar izledi. Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan hanlıklarının arasında devam edip giden hâkimiyet mücadeleleri, çeşitli ihtilaflar, bu hanlıkları siyasi, iktisadi ve askerî bakımdan bir hayli zayıflatmıştı. Kafkasya ve Azerbaycan üzerinde geçmişte çok etkili olan Osmanlı ve Safevî -daha sonra Kacar (İran-Türk)- devletleri de XIX. yy. başlarında artık eski güçlerini ve hâkimiyet alanlarını kaybetmişlerdi. Bu durum Rus istilasını kolaylaştırdı. Azerbaycan hanlıkları, Ruslarla birçok kere savaştılar ama, onları durduracak güce sahip değillerdi. Ruslar bölgedeki kesin hâkimiyet için Kacar Türk hanedanının yönetimindeki İran’la ve Türkiye’yle birçok kere savaştı. İran’la yapılan Gülistan anlaşmasıyla (1813) Azerbaycan ikiye bölündü. 1917 Bolşevik İhtilali’nden sonra Rusya’da ortaya çıkan kargaşalık sırasında, Türkiye’nin de yardımıyla 28 Mayıs 1918’de Millî Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduysa da 28 Nisan 1920’de Bolşevikler Azerbaycan’ı ele geçirerek Azerbaycan’da Rus hâkimiyetini tekrar kurdular. 1991 yılında, Sovyetler Birliği’nin çöküşüyle de Azerbaycan yeniden istiklaline kavuştu.

Güney Azerbaycan’da Şeyh Muhammed Hıyabanî (1920) ve Mir Cefer Pişeverî’nin (1944-45) kurdukları millî hükümetler ise uzun ömürlü olmadı.

Gürcistan’ın ilhakından sonra Tiflis, Rus yönetiminin mühim bir askerî üssü, hem de “başşehir” olarak süratle gelişmeye başladı. Bu şehirde eskiden beri gayr-i Müslimler - Gürcüler, Ermeniler, Yahudiler vs.- çoğunlukta fakat, Türk ve Müslüman sâkinler de az değildi. Rus yönetimi Kafkasyadaki Müslümanları “Şii” ve “Sünnî” olmak üzere resmen iki ayrı dinî idareye bölerek, Şii’lerin reisine “Şeyhülislâm” Sünnîlerin reisine de “Müftî” unvanı verdi, bu memurları Kafkasya Genel Valiliğine bağladı. Böylece hem dinî hareketleri ve medreselerdeki eğitimi kontrol altına aldılar hem de Müslümanlar arasındaki mezhep ayrımını kışkırtma imkânı elde ettiler.

Rus istilasından sonra, bölgedeki kargaşa önlendi, güvenlik sağlandı, tek para sistemi kuruldu. 1850-60 yılları arasında Azerbaycan'da ticaret iyice gelişti, Kafkasya ve Azerbaycan'da yeni yollar yapıldı, birçok yere demiryolu döşendi. Böylece Azerbaycan, Rus sınaî mallarının büyük bir pazarı hâline geldi ve buradan büyük miktarda hammadde, Rusya'ya hatta Avrupa'ya satılmaya başladı, iç ve dış ticaret hacmi genişledi. Azerbaycan'ın birçok yerlerinde, daha çok "bey"lerin düşük ücretle çalıştırdığı köylüler sayesinde pamuk ve tütün ekilen sahalara genişletildi, üretim arttı. O yıllarda süratle gelişen Rus kapitalizmi, Azerbaycan'a uzanmış, birçok yerde Ruslar tarafından fabrikalar, imalathâneler açılmıştı. 1850'lerden sonra Bakû şehri hızla gelişti, Kafkasya'nın önemli kültür ve medeniyet merkezi oldu. Bu gelişmenin asıl kaynağı petrol sanayii idi. Ayrıca Rusya'nın İran'a ve Orta Asya memleketlerine ulaşan deniz yollarının üzerinde bir liman şehri olması da Bakû'nun gelişmesine etki etti, şehir kısa zamanda transit mal taşımacılığında önemi bir merkez oldu. Böylece 1859'da Şamahı'da olan bölge (Şirvan bölgesinin) valiliği, Bakû'ya alındı. 1864 yılında Bakû'ya telgraf hattı çekilerek Rusya ile daha kolay ve hızlı haberleşme sağlandı.

Rus işgaliyle Kafkasya ve Azerbaycan'da önce değişim, ardından da "modernleşme" başladı. Tiflis, Rus ve dolayısıyla Avrupaî tesirlerin etrafa yayılmasında büyük rol oynuyordu. Çarlık idaresi 1802'den itibaren bu şehirde mülki ve askerî mektepler açtı. 1820'de "Tifliskié Vedomosti" (Tiflis Haberleri) adında Rusça gazete neşredildi, matbaalar kuruldu.

XIX. yüzyıl başlarında Tiflis'e dünyanın birçok yerlerinden seyyahlar, yazarlar, devlet adamları gelmeye başladı. Rus ve ardından Avrupa edebiyatında Kafkasya ve Azerbaycan'la ilgili eserler ortaya çıkmaya başladı. Avrupa ve Rusya'daki fikir hareketleri, yenilikler kısa bir zaman sonra Tiflis'e ulaşıyordu. 1825'de Rusya'da "Dekabristler İsyanı" adı verilen demokratik ayaklanmadan sonra bazı ihtilalciler, 1828'de bu şehre sürülmüştü. Bunlar arasında Doğu Avrupalı aydınlar, subaylar da vardı. Çarlık hükümeti, bazı siyasî suçluları Sibiryaya sürgüne gönderiyor bir kısmını da Kafkasya'da ikamete mecbur ediyordu. Tiflis; inkılâpçı, ihtilalci, hürriyet taraftarı, demokratik ideallere bağlı aydınlarla, bürokratlarla, subaylarla dolup taşıyordu. Böyle bir muhitin, Tiflis'te çeşitli devlet dairelerinde çalışan veya bu şehirde yaşayan Azerî, Gürcü, Ermeni aydınları üzerinde derin tesirler yapması kaçınılmazdı. Tiflis, etrafı Müslümanlarla çevrili Avrupaî bir şehre dönüşmüştü.

Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünmesinin Azerbaycan'ın kültür ve edebiyat hayatındaki etkilerini araştırınız.

SIRA SİZDE

Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri

Kafkasya'daki ilk Rus okulu 1802'de Tiflis'te açıldı. 1829'da bu okul sadece aristokrat aile çocuklarının okuduğu "gimnaziya"ya çevrildi. Halktan kimselerin bu mektepte okumaları imkânsızdı. Okutulan dersler; Grekçe, Latince, din, matematik, fizik, kimya, tarih, coğrafya vs. idi. Bunların yanında tabii ki Rusça da önemli bir yer tutuyordu. Gürcüce derslere de yer verilmekteydi. 1819 yılından sonra "Azerbaycan Türkçesi" de (o zaman Rusların adlandırmasıyla "Tatarca") bu mektepte okutulan dersler arasında yer aldı. Bunun sebebi, büyük nüfusu Müslüman-Türk olan Kafkasya'da, devletin halkla münasebetlerini sağlayacak memur, tercüman ve mütercim kadrosunu yetiştirmektir. Eski devirlerde olduğu gibi XIX. asırda da bu bölgede gayr-i müslimlerin; Gürcü, Ermeni, Yahudi ve Dağistanlı halkların, kendi aralarındaki tabii konuşma dili, ticaret ve seyahat sırasında kullanılan anlaşma vasıtası (Lingua Franca), Azerbaycan Türkçesi idi. Bu bakımdan Ruslar, Azerbaycan Türkçesi'nin öğrenilmesine önem verdiler. Zamanla bu ortak iletişim dili, yerini Rusçaya bıraktı.

Azerbaycan'da Ruslar tarafından ilk resmî okul, 1830'da "Şuşa Realni Mektebi" adıyla açıldı. Bunu 1831'de Nuha (Şeki), 1832'de Bakú, 1833'de Gence ve 1837'de Şamahı ve Nahçıvan şehirlerinde açılanlar izledi. Bu okullar, esasen ilk tahsil imkânı sağlamak, yerli ahalinin çocuklarına Rusça öğretmek ve bunları daha sonra çeşitli memuriyetlerde kullanmak gibi yararları göz önünde tutularak açılıyordu. Buraları bitiren çocuklar orta tahsillerine "Rus" mekteplerinde devam edebileceklerdi. "Kaza mektepleri"nde "Şeriat dersi" adı altında basit dinî bilgilerin verildiği, Farsça ve Azerbaycan Türkçesi okutulduğu bilinmektedir.

Azerbaycan'da ilk kız mektebi 1847'de Şamahı'da açıldı. Rusların, kendi emelleri doğrultusunda "Ruslaştırma", "Hristiyanlaştırma" ve "sâdik memurlar" yetiştirme siyaseti takip ettiği bu gibi mekteplere halk, çocuklarını vermek istemiyordu. Bu bakımdan Rus mekteplerinde sözü edilen yıllarda okuyan "Müslüman" talebe pek fazla değildi. Halkın bu okullara tepkisi zamanla giderek azalmaya başladı. Başlangıçta daha çok Ermeni ve Gürcüler buralara çocuklarını gönderiyordu. Ayrıca, "bey"ler ve bazı tâcirler, ilerideki menfaatlerini düşünerek çocuklarını Rus okullarına göndermekteydiler.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız sebepler yüzünden bazı Azerbaycan aydınları, serbest düşünceli din adamları, özel mektepler açma yolunu aramaya başladı. Rus yönetimi bu tür girişimleri epeyce zorlaştırırsa da 1905'ten sonra bu gibi okulların açılması kolaylaştı. Yine de Rus yönetimi, 1912'den önce, Türklerin kendi dillerinde eğitim yapan okulların açılmasına resmen izin vermedi. "Usul-i Cedid" okulların hemen tamamı, Rus yönetimi nazârında medreselere bağlı dinî mekteplerdi ve buraları valiye bağlı "Müfti" ve "Şeyhülislâm" aracılığıyla denetleniyordu.

Rus okullarının açılışıyla hemen hemen aynı yıllara rastlayan bu özel mekteplerin yaygınlaşmasının sebebi, medreselerde okuyan bazı ileri görüşlü aydınların, asrın ihtiyaçlarına cevap verebilecek, din dışı derslerin de okutulacağı okulların yokluğunu hissetmiş olmalarıdır. Özel okul açanların birçoğu, İsmail Gaspıralı'nın "Usul-i Cedid" adı verilen eğitim görüşlerinden, İslâm dünyasındaki yenilikçi düşüncelerden -özellikle Türkiye'den-Avrupa'daki ilmî keşiflerden haberdardı. Bu "Usul-i Cedid"çilerin okullarındaki talim-terbiye metotları medreselerdekine benzemez. Osmanlı ve Rus okullarından ilham alınmıştır. Bu "Usul-i Cedid" mekteplerin medreselerden diğer bir farkı Rusça derslere de yer verilmesidir. Ayrıca aklı ilimlerin yanında yeni anlayışa uygun olarak tarih, coğrafya, matematik, ahlâk dersleri de okutulmakta, bu yeni dersler için hususî kitaplar yazılmakta, okuma kitapları (antolojiler) tertip edilmekteydi. Başlangıçta bu tip okul açanların birçoğu İran ve Türkiye'de dinî tahsil görmüş aydınlardı. Kendi evlerinin bir odasında veya maddî durumu müsait olanlar özel bir yer kiralayarak, orada para karşılığında çocukları okutuyorlardı. Bu iş iyice yerleştikten sonra, Rus okullarından mezun olanların da mektep açtığı, tek odalı sınıflardan özel okullara geçildiği, derslerin de ayrı ayrı hocalar tarafından okutulduğu görülür. Elbette ki bu mekteplerde ana dili (Azerbaycan Türkçesi), Arapça, Farsça, Fars edebiyatı gibi dersler medreselerden daha farklı okutuluyordu. Ayrıca "şeriat" derslerinin de programlarda önemli bir yeri vardı.

Halk bu "Usul-i Cedid" mekteplere daha fazla ilgi göstermeye başlamıştı. Fakat bu mekteplerin birçoğunda zarurî olduğuna inanıldığı için Rusçanın da okutulması, tutucuları, toplum üzerindeki nüfuzları azalan, itibarları sarsılmaya başlayan bazı cahil ve dargörüşlü din adamlarını kızdıırıyordu. Bunlar, "Usul-i Cedid" okullara ve aynı zamanda Rus resmî mekteplerine çocuklarını göndermemeleri için halkı sıkıştırıyordu, hatta bu gibi mekteplerde çocuklarını okutanları "tekfir" edecek kadar ileri gidiyordu. Buna rağmen, "mektepdârlık" (hususî mektep açıp öğretmenlik etme) edenlerin birçoğu halk arasında ilmî şahsiyeti ve ahlâkı ile tanınmış kimseler olduğu için tutucu ve câhil kimselerin engellemeleri uzun zaman sürmemiş, halk çocuklarını bu tarz mekteplere göndermeye

başlamıştı. Hatta asrın sonlarına doğru “Ortodokslaştırma”nın arka planda kalmasıyla, resmî Rus okullarına gidenlerin sayısı da artmıştı. Artık Rusça öğrenmenin kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğu kabul edilmiş, bunun dinî bakımdan günah olmadığı da anlaşılmıştı.

Modern Azerî edebiyatının oluşumunda ve gelişmesinde büyük rol oynayan ilk şahsiyetlerin yetişmesinde, hem resmî Rus okullarının hem de sözünü ettiğimiz bu “Usul-i Cedid” mekteplerin büyük rolü oldu. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşan “Usul-i Cedid” mekteplerinde birçok “Maarifçi” aydın yetişti. Bu “maarifçiler”, dünyada XIX. asra hâkim akli düşüncelerin, cemiyet, din ve insan anlayışının tesiri ve cazibesıyla, hurafelere, eski dünya görüşüne, cehalete, zulme ve haksızlığa karşı mücadeleye başladı. Bunların çok az bir kısmı, biraz da dıştan gelen etkilerle, İslâm dinini, Şarktaki geri kalmışlığın sebebi olarak algıladı. Bunda o zaman Rus aydınları arasındaki “nihilist” ve pozitivist düşüncelerin, misyonerlerin yaptığı yoğun propagandanın da rolü vardır. Yenilik taraftarı aydınların Avrupadaki din-bilim (kilise-pozitif düşünce) çatışmalarına aşına olduklarını da hatırlatmak gerekir.

Maarifçilerin birçoğu, birden fazla sahada eserler vermiş, faaliyetlerde bulunmuş “ansiklopedist” şahsiyetlerdi. Azerbaycan aydınları üzerinde, Türkiye’deki yenilikçi düşüncelerin; Rusya’da Çar’ın yetkilerinin sınırlandırılmasını, ülkede meşrutiyet idaresinin kurulmasını isteyen “Dekabristler”in; dünya bilim hayatında çığır açan gelişmelerin; siyasi, sosyal ve iktisadî sahalardaki büyük değişikliklerin küçümsenmeyecek etkileri vardı. Sibiryaya ve Kafkasyaya sürülen hürriyetçi ve ihtilalci Dekabristler, aynı zamanda Batı Avrupa edebiyatını Kafkasya muhitinde tanıtmada büyük rol oynadı. Çünkü birçoğu Fransızca, Almanca gibi Batı dillerini ve edebiyatlarını iyi derecede biliyordu. Azerbaycan aydınlarından Abbasguluğa Bakıhanof Gudsî, Mirze Feteli Aşundzade, Mirze Şefi Vâzih ve başkaları Dekabristleri, Tiflis’te yakından tanımış, onlarla dostluk kurmuştu.

“Maarifçi”lerin karakteristik bir yanı da hürriyetçi ve halkçı düşüncelere sahip olmalarıdır. Halkın eğitilmesi, cehâletten kurtarılması, gelecekte kendi kendini idâre etmeye hazırlanması, onların programının temelini oluşturur. Yeni Azerbaycan edebiyatının kurucuları ve öncüleri, sözü edilen maarifçi düşünceleri benimsemeleri bakımından tam bir uyum gösterirler.

KUZEY BATI VE KUZEY DOĞU TÜRKLERİ

Bu guruba Kırım Tatarları, İdil-Ural Tatarları, Sibiryaya Tatarları, Karaylar, Başkurtlar, Kumuklar, Karaçay Balkarlar, Noğaylar, Kazaklar, Kırgızlar vd. dâhildir.

Tarihin en eski çağlarından itibaren Ukrayna, Kırım, İdil-Ural bölgesinden doğuya Çin ve Moğolistan sınırlarına kadar uzanan geniş topraklar, Sakalar, Hunlar döneminden başlayarak, Avar, Hazar, Bulgar, Peçenek, Uz, Kuman, Kıpçak, Türk-Moğol İmparatorluğu, Altın Ordu gibi çeşitli devletleri kuran Türk halklarının ana yurdu olmuştur (Zekiyev 2001: 13-62). Bu bölgede XI. yüzyıldan itibaren Kıpçak Türkleri tarih sahnesinde görülmüş ve daha sonraları da bu geniş bölge, basit bir şekilde Kıpçak Bozkır (Deşt-i Kıpçak) olarak adlandırılmış bu sahada yaşayan birçok Türk halkı da “Kıpçak grubu” içinde anılır olmuştur.

Kuzeydoğu Asya’dan doğu Avrupa’ya uzanan topraklara hâkim güçlü Altın Ordu (1223-1506), devletin Timur tarafından yıkılması, Timur’un ölümünden sonra da büyük Türk imparatorluğunun oğulları ve torunları arasında parçalanması, sürekli taht kavgaları, ana yurt Türkistan’da ve ona tâbi eski Altın Ordu topraklarında küçük devletlerin, hanlıkların ve beyliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Sözünü ettiğimiz geniş coğrafyada Kırım Hanlığı (1426-1783), Özbek Hanlığı (1428-1599), Kazan Hanlığı (1437-1552), Kasım Hanlığı (1450-1681), Sibir Hanlığı (1464-1598), Astarhan Hanlığı (1466-1556), Nogay Ordası (14. yy. sonları-1604), Büyük Kazak Ordası (1520-1724), Küçük Cüz Kazakları (1718-1845), Orta Cüz Kazakları (1750-1845), Uluğ Cüz Kazakları (1750-1845), Bükey

Maarifçi: Sözü edilen dönemde, cemiyette ve din anlayışında yenileşmeyi, ıslahatı arzu eden ve bu yolda özellikle eğitim alanında çalışmalar yapan, eğitici fikri, edebî, ilmi eserler yazan, aynı ideallerle gazetecilik yapan aydınlara Azerbaycan Türkçesinde aydınlanma çağı münevverleri manasına “maarifçiler” denilmektedir.

Dekabristler: Rus Çarının yetkilerinin sınırlandırılmasını ve Rusyanın meşrutî monarşizmle idare edilmesini isteyen hürriyetçi, demokrat düşüncelere sahip asker ve aydınlar 14 Aralık 1825’te ayaklandılar fakat, başarılı olamadılar; liderleri öldürüldü, birçoğu sürgüne gönderildi. Onların ideallerini paylaşılanlara “Debabrist” denilmektedir.

Orda (1801-1845) gibi devletler ve yönetimler ortaya çıktı. Bu devletlerin zamanla siyasî, iktisadî güç kaybetmesine bağlı olarak XVI. yüzyıldaki parlak medeniyet ve edebiyat hayatı da gittikçe zayıfladı.

Tatarlar, Başkurtlar

Sıraladığımız çeşitli Türk boyların ait bu devletler, 1552'de İdil-Ural bölgesindeki Kazan Hanlığı'nın Korkunç İvan tarafından yıkılmasından XIX. yüzyılın sonlarına kadar doğuya ve güneydoğuya doğru sürekli genişleyen Rus istilasıyla karşılaşarak ardı ardına egemenliklerini kaybetti. Bu devletlerin halkları da Rus yönetimi altında yaşamaya mecbur oldu.

Asırlarca süren ve bazı bölgelerde hâlâ devam eden Rus yönetimi hiç silinmeyen, acı hatıralar bıraktı. Ruslar kendilerine Türk-Moğol ve Altın Ordu dönemlerinde hâkim olan Türk boylarından hınc ve kinle intikam aldılar. Hâlbuki Altın Ordu hâkim olduğu dönemlerde, Ruslara dinî açıdan hiçbir baskı uygulanmamış, Rus sosyal ve kültürel hayatına dokunulmamış, onlardan sadece vergi ve haraç alınmıştı.

İsmail Gaspıralı 1881'de Rusça yazdığı "Rusya Müslümanları" adlı eserinde Tatarların bu tavrını özellikle belirtir:

"Bu Tatar egemenliği hakkında ben bazı şeyler okudum ve işittim. Bu konuda yazılmamış ve söylenmemiş bir şeylerin olduğunu her zaman düşünmüşümdür. Sadece, genel olarak Tatar egemenliğinin Rusya için büyük musibetlere sebep olduğu, medeniyeti birkaç yüz yıl geciktirdiği söyleniyor. Bu tümüyle doğrudur, fakat, sanıyorum Rusya üzerinde bu kadar uzun süre, bu güç ve azametle başka bir soyun hakimiyeti olsaydı Rusya tümüyle mahvolurdu. Bunun örneklerini biz Slâv dünyasının batı uçlarında görüyoruz. Tatarlar, efendi olarak haraç toplar; Asya'nın çocukları olarak çoğu zaman şirin kızları kaçırdılar; ancak, Rusya'nın maişetine ve dinî hayatına hiç karışmazlardı. Ben tarihçi değilim -kolaylıkla yanılabilirim- fakat, bana öyle geliyor ki Tatar hâkimiyetinden söz ederken, onun Rusya'yı daha güçlü yabancı temsilcilerden koruduğunu; kendi karakteristik hususiyetleriyle ilk defa Kulikovo meydanında şekillenen Rusya'nın birlik fikrinin hazırlanmasına sebep olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir..." (Gaspıralı 2008: 89).

İsmail Gaspıralı, dönemindeki ağır sansürü göz önünde tutarak yazdığı "Rusya Müslümanları"nda, Rus hükümetinden kendi vatandaşları olan Müslümanları-Tatarları asimile etme siyasetinden vazgeçmesini, zaten isteseler de bunu tam olarak yapamayacaklarını ileri sürdükten sonra, "siz, bizim ihtiyacımız olan bilgiye erişmemiz için yolumuzu açın, bizim kendi dilimizde eğitim yapmamıza izin verin, biz de sizin vatandaşlarınız olarak Rusya'ya sadakatle hizmet edelim" teklifinde bulunur. Bu yaklaşıma rağmen, Rus yönetimi asimilasyondan vazgeçmez, hatta Sovyet döneminde de aynı siyasete değişik yollardan devam eder.

Kazan'ın düşmesiyle birlikte Ruslar, katı haçlı ruhuyla hareket ederek, Müslüman Türk boylarına hiç merhamet etmeden, gayet büyük baskılar ve katliamlarla onları Hristiyanlaştırmaya (Ortodokslaştırmaya), Ruslaştırmaya başladılar. Kazan, Rus misyonerlerinin merkezi hâline getirildi. Rus yönetimi ve din adamlarına göre İslâmîyet bir din değildi, Müslümanlar "pagan" (putperest) ve camileri de "puthane idi" (Taymas 1966: 44). Bu kanaati Korkunç İvan şöyle dile getirmişti. "Rusya'nın yeni tebası kâfirler, gerçek tanrı'yı kabul edip asırlardır varlığını sürdüren ve sürdürecektir olan 'kutsal teslise' bizimle birlikte hamdetmeli!" (Rorlich 2000: 87).

Bu sebeple camiler, medreseler yıkıldı, din adamlarını öldürüldü, Tatarlara, Başkurtlara ait maddî-manevî kültür mirası, yazma kitaplar, Müslümanların siyasî, sosyal, dinî kurumları yok edildi; geride çok az şey kaldı. Rus hizmetine giren ve Hristiyanlaşmayı kabul eden "bey"lere bazı imtiyazlar verildi ama, direnenler tamamıyla ortadan kaldırıldı.

dı (Taymas, 1966: 34-37). Tatarların büyük bir kısmı buldukları şehirlerden, verimli topraklardan kovulup çıkarıldı. Onlardan boşalan verimli topraklar Rus aristokratlarına, manastırlara ve Rusya içlerinden kölelikten kurtulma vaadiyle göç ettirilen Rus köylülerine ve diğer bazı Hristiyanlara tahsis edildi. Tatarların şehirlere girmesi ve ticaret yapması bile yasaklandı.

“İmparatoriçe Anna'nın 1731 tarihli “ukaz”ıyla [fermanıyla] önlemler daha da ağırlaştırıldı. Yeni karar Müslüman kalmakta direnen Tatarları, Hristiyanlığı kabul ederek vergiden ve askerlikten bağışık tutulmuş kardeşlerinin yerine vergi ödemeye ve askerlik yapmaya zorluyordu. Üstelik Hristiyan olmuş Tatarlarla Müslümanların her türlü ilişkilerini kesmeyi amaçlayan yönetim, ‘yeni Hristiyanların imanlarını korumak’ bahanesiyle bir gurup Hristiyanlaşmış Tatarın bulunduğu her köyden Müslümanları sürüp çıkarıyor ve bunları Doğu Tataristan'ın ve Uralların en uzak köşelerine sürgün ediyordu (Benningsen-Quelquejay 1981: 22).

Böylece zamanla Hristiyanlaştırılmış Tatarlar ortaya çıktı. *Kreşin* denilen bu topluluğun bir kısmı zamanla dilini ve kültürünü tamamen kaybederek Ruslaştı. Kimliklerini tam olarak kaybetmeyenler ise, XIX. asrın başlarından itibaren bütün İdil-Ural bölgesinde görülen İslâmiyetin yeniden güç kazanmasına bağlı olarak İslâm'a dönmeye başladı. Rus makamları, kilise bunların geri dönmesini engellemek için mümkün olan her çareye başvurdu. Nihayet 1906'dan sonra Çarlık baskısının hafiflemesi üzerine, mahkemelere müracaat ederek İslâm dinine dönenlerin sayısı az değildi. Buna rağmen günümüzde sayıları fazla olmasa da ana dilini tamamıyla kaybetmiş veya bir dereceye kadar Tatarca konuşabilen, Türk-Müslüman mazisini unutmamış küçük *Kreşin* toplulukları da vardır. Aynı bölgede Çuvaşların ve diğer bazı küçük halkların Hristiyanlaştırılmasında Ruslar daha başarılı oldular.

1522'den 1760'lara kadar büyük baskılarla süren, daha sonraki yıllarda değişik şartlar ve görünümler altında 1917'ye kadar devam eden bu asimilasyon hareketleri Tatarların üzerinde silinmez izler bıraktı. Eski Kıpçak yurdunda, birbirine denk olmayan güçler arasında cereyan eden bu haçlı savaşı, Tatarların İslâmiyete sıkıca sarılmalarına ve ulusal kimliklerinin ayrılmaz bir parçasının “İslâmiyet” olmasına sebep oldu. Rus istilasından sonra din adamlarının ve dinî tahsilin ortadan kalkması, zamanla Tatarları kendi içlerine kapalı bir toplum hâline getirdi. Böylece nesilden nesile daha çok ağızdan nakledilen din anlayışı ve bilgisi, giderek hurafelerle karıştı. XIX. asrın başlarına gelindiğinde sadece İdil-Ural bölgesindekiler değil, Çarlık yönetimi altında yaşayan bütün Müslümanlar, Ruslarda gördükleri her türlü tavrı, onların hayat tarzını “kâfirlik” olarak algılamaya başlamıştı.

Rus esaretinden kurtulabilmek için sürekli doğuya doğru göç eden Tatarlar, zamanla Rusya ile Türkistan arasında ticarete aracılık etmeye başladılar. Bu durum gelişmekte olan Rus sanayicilerinin, tüccarlarının işine geliyordu. Onların ürettikleri mallar Çine Moğolistan'a, Güney Türkistan'a kadar Tatarlar eliyle ulaşıyor, o bölgelerden elde edilen ucuz hammaddeler de aynı yollardan Rusya'ya gönderiliyordu. Bu durumun kendilerine sağladığı menfaati, kârı göz önünde tutan Rus burjuvazisi ve sanayicisinin de isteğiyle Rus kraliçesi II. Katerina, 1763 ve 1776 yılları arasında Tatarların durumunu yumuşatan, onlara Rusya içinde de serbest ticaret imkânı sağlayan, bazı kanunlar, kararnameler yayımladı. Bu durum Tatarların Kazak bozkırında ve Güneybatı Türkistan'da ticaret kolonileri kurmalarını kolaylaştırdı. Rus yönetimini bir hayli sarsan, Tatar ve Başkurtların da desteklediği Pugaçev (1773-1774) ayaklanması sırasındaki gelişmelerden korkuya kapılan Ortodoks kilisesinin “Kutsal Sinod”u da Müslümanlar üzerindeki baskının hafifletilmesinden yana tavır aldı. 1773'te “Dinî Hoşgörü” fermanı yayımlandı. Bunun ardından 1789'da merkezi Ufa'da (o zaman Ufa, Orenburg'a bağlı idi) olan *Rusya Müslümanları Müftülüğü* (Müftiyat veya Orenburg İdare-i Ruhaniyesi de denir) kuruldu. Hatta Rus hükûmeti, masrafi devlet

hazinesinden karşılanmak üzere Kazak bozkırında bazı camiler de inşa ettirdi. Bu idare Rusya Müslümanlarının bütün dinî meseleleriyle ilgilenecekti.

“Müftiyatın kurulmasının Tatarlar üzerinde, yaşadıkları süreci hızlandırıcı bir etkisi vardı. Bu hızlandırıcı etki, gerçek güçten ziyade, söz konusu teşkilatın yaratılmasına ilişkin sembolizmden kaynaklanıyordu. Müftiyatın kurulması, Müslümanların ayrı bir dinî varlık olarak tanınması anlamına gelmekte, onların birlik şuuru ve özgüvenlerine önemli katkıda bulunmaktaydı” (Rorlich 2000: 96-97; Taymas 1996: 99-101).

Rusların kendi siyasî ve iktisadî çıkarlarını gözeterek XVIII. yüzyıl ortalarında Müslümanlar hakkındaki tavırlarını yumuşatmaları, doğu-batı ticaretinde Tatar tüccarlarının iyice zenginleşmesine, Türkistan (Buhara) medreselerine öğrenciler göndermelerine ve aynı zamanda Çarlık Rusya'sının değişik yerlerinde özellikle İdil-Ural bölgesinde camiler, medreseler yaptırıp din adamlarını himaye eden birer “mesen” olmalarına imkân hazırladı.

Dağıstan ve batı Türkistan medreselerine gidebilen ve oralarda dinî tahsil yapan Tatarlar Buhara, Semerkant medreselerinde skolastik düşünceyle karşılaştılar. Yine de bir dereceye kadar Arapça, Farsça öğrendiler, günlük pratiklerle ilgili dinî bilgiler edindiler. Daha sonraki yıllarda az sayıda da olsa İstanbul, Kahire, Mekke, Medine gibi şehirlerde okuyanlar ise Türkistan medreselerine göre dahi ileri seviyede olan Türk-Arap medreselerinde görüp öğrendiklerini, XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarından itibaren İdil-Ural bölgesinde, sayıları gittikçe çoğalan medreselerde yaymaya başladılar.

Böylece Rus istilasından sonra İdil-Ural bölgesinde yeni açılan medreselerde, yavaş yavaş dinî bilgiler yenilendi. Gerçek dinle hurafe arasındaki farklar açığa çıkmaya başladı. Tahsilleri sırasında İslâm medeniyetinin eski eserlerini okuma, inceleme imkânı bulan **Abdunnasır Kursevî** (1776-1813), **Şihabüddin Mercanî** (1818-1889), **Arif Sayranî**, **Nizameddin El-Kuruçî** gibi din adamları, daha ileri bir adım atarak cemiyetteki yanlış din anlayışını, Türkistan medreselerindeki skolastik düşünceyi eleştirdi ve “içtihat” anlayışını, akılcı düşünceyi yeniden İslam toplumuna hatırlatmaya, onu uygulamaya koymaya başladılar (Togan 1981: 219-220, 488). Böylece İdil-Ural bölgesinde başlayan ve daha sonra diğer bölgelere de yayılan yeni medreselerde din dersleri yanında aklî ilimler, Rusça gibi dersler de okutulmaya başladı.

Türkistan'la yakın ilişkiler, İdil-Ural bölgesinde tarikatleri ve tasavvuf düşüncesini de güçlendirdi. XIX. yüzyılda bütün İdil-Ural bölgesinde, hem Tatarlar hem de Başkırtlar arasında, kaynağı Türkistan olan ve kökleri İran sûfilerine, özellikle Türk dervişleri Ahmet Yesevî ve Süleyman Bakırganî'ye kadar uzanan tarikatler, özellikle Nakşibendi tarikati bir hayli yaygındır ve “hikmet” tarzı dinî-ahlakî şiirler halk arasında sevilerek okunmuştur. Türkiye'den de **Kemal Ümmî** (?-1475)'nin bu bölgelerde çok sevildiğini belirtmek gerekir. Bu tarz kitapların halk arasında çok okunduğunu, Kazan'da defalarca yapılan baskıları da göstermektedir. Sufi şairlerin dili tabii olarak Çağatay Türkçesine yakındır ama, zamanla bu tarz eserlerin dilinde de mahallileşme yani Tatarca veya Başkırtçaya (kısmen Kazakçaya) doğru bir gelişim görülür. Çünkü tarikat şiiri, tabiatı gereği geniş halk yığınları arasında ezberlenmekte ve ağızdan ağıza dolaşmaktadır. Bu sufi şairler, hangi Türk halkına mensup olurlarsa olsunlar, kuzeybatı bölgesinde eskiden beri kullanılan, Çağatay Türkçesine dayanan anlaşılır bir dille yazdıklarından sadece Kırım'da, İdil-Ural bölgesinde Tatarlar, Başkırtlar arasında değil batıdaki bazı Kazaklar arasında da sevilerek okunmuşlardır. Bunlar arasında **Tacetdin Yalçıkul** [Yağışıkul], **Ebilmeniğ Kargalı**, **Hibatulla Salıhov**, **Şemsetdin Zeki**, **Şeyh Zeynullah Resuli** (1833-1917) sayılabilir.

Sosyal ve dinî hayattaki bozuklukları eleştirme mutasavvıf şair ve din âlimi **Gabdreşim Utuz** [Abdürrahim Otuz] **İmeni** (1754-1834)'nin şiirlerinde de görülür. On yıl Buhara'da

okuyan (1788-1799), Afganistan'da bulunup ülkesine dönen Utız İmeni, döneminde yeni içtihatların gerekli olduğunu ileri sürdü, din adamlarının cehaletini ve ahlakî zaaflarını eleştirdi, cehalete karşı çıktı; halkı bilim ve sanat öğrenmeye, kız erkek ayrımı yapmadan çocuklarını okutmaya ve Rusça öğrenmeye davet etti. İdil-Ural bölgesinde çok okunan ve defalarca basılan **Sufi Allahyar**'ın Çağatay Türkçesiyle *Sebatü'l-Gacizin* [Âcizin] ve Farsça *Muradü'l-Garifin* [Ârifin] adlı eserlerine Arapça şerhler yazdı. Utuz İmeni'nin karısı Hamide'nin ölümü sebebiyle 1789'da yazdığı iki mersiye, Tatar edebiyatında sıradan bir insan, bir kadın hakkında yazılan ilk mersiye olması ve daha da önemlisi tanıdığı bir din adamının sevdiği eşini kaybetmesinden duyduğu samimî duyguları yansıtmaması bakımından önemlidir.

Sufi şairler arasında babasının hac seyahati sebebiyle Dağıstan, Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye gelen ve önce Diyarbakır'da sonra İstanbul'da iki yıl tahsil alan, uzun yıllar Rusya'nın bazı bölgelerinde medreselerde hocalık yapan **Tacetdin Yalçıkul** (1768-1838) dikkati çeker. Şiirlerinden başka dinî, ahlakî eserleri de vardır; *Sebatü'l-Âcizin* için yazdığı ve kızı Azize'nin ismini verdiği *Risale-i Gazize* adlı şerh çok meşhurdur.

Ebilmeniñ Kargalı (1782-1833) Buhara'da tahsilini tamamladıktan sonra, 1816 yılında Buhara emirinin Türkiye'ye gönderdiği elçilik heyetinde görev alır. İstanbul'dan Hacca giderek memleketi Kargalı'ya döner. "*Terceme-i Hacı Ebilmeniñ*" adlı eserinde bir kısmını Hac ziyaretinde yazdığı tahmin edilen münacat, kasideler, manzum hikâyeler bulunur. Bu eserde kendisi hakkında da bilgiler verir.

Hibetulla Salıhov (1794-1867) *Tuhfetü'l-Evlad* manzumesinde Arapçanın fonetik özelliklerinden (Tecvid'ten) söz eder. *Mecmağ'ı'l-Edeb* [Mecmaü'l-Edeb] adlı dinî-ahlakî eserinde şeyh ve mürit olmanın şartlarından söz eder. Bu eserinde lirik şiirleri, üstadı Devletşa İsan'ın ölümü hakkında yazdığı iki mersiye yer alır. Diğer manzumelerinde de sosyal bozukluklardan, adaletsizlikten, zenginlerin veya soyluların halka yaptıkları haksızlıktan, eziyetten, hocaların, şeyhlerin menfaat-perestliklerinden söz edilir.

Şemsetdin Zeki (1822-1865) Doğuştan kördür. Orenburg bölgesinde Zek çayının yakınında bir köyde doğduğu için Zekî olarak anılır. Memleketindeki medreselerde okuduktan sonra kendisini daha da geliştirmek amacıyla Kazan'a gider Gölboyu Medresesi'nde okur. Birkaç yıl sonra bilgili bir hoca olarak dersler vermeye başlar ama, öğrencilere tartışmayı, mantıkla hareket etmeyi tavsiye ettiğinden medreseden kovulur. Memleketine dönerek orada müderrislik eder. İyî derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1865'te Hacca giderken Taganrog şehrinde vefat eder. Tatarca yazdığı lirik ve mistik gazelleri halk arasında büyük bir şöhret kazanmıştır. Şiirlerinde felsefî derinlik, incelik, akıcı bir dil dikkati çeker. Fuzulî'ye nazireler yazmıştır.

Kırım Tatarları

1475'de Osmanlı devletine bağlı bir hâle gelmesi, Türkiye ile siyasî, iktisadî, kültürel yakın ilişkilerin uzun zaman devam etmesi doğal olarak Kırım'ın Osmanlı kültürüyle yaklaşmasına ve hatta bütünleşmesine zemin hazırlar. Böylece Çağatay Türkçesi'nin yerini yazı ve edebiyat dili olarak Osmanlı Türkçesi alır. 1783'te Kırım'ın Rus istilasına uğraması durumu temelinden değiştirir. Rusların İdil-Ural bölgesindeki Hristiyanlaştırma, Ruslaştırmanın hareketlerinin yıkıcılığına şahit olan Kırımlılar, dalgalar hâlinde "*Ak Topraklar*" [Hak Topraklar] dedikleri Türkiye'ye göç etmeye başlar. Kırım'ın Türk nüfusu gittikçe azalır ve XIX. yüzyıla gelinceye kadar Türkiye ve İdil-Ural bölgesiyle ilişkileri de eskiye göre epeyce zayıflar. Buna rağmen deniz ulaşımının sürekli açık olması, Türkiye ile Rusya arasındaki ticarî ilişkiler, bazı ailelerin Türkiye'yle var olan (özellikle İstanbul'la) akrabalık bağları, Kırım'ın Türkiye'den çok fazla uzaklaşmasına da imkân vermez. Ayrıca 1853-1856 yılları arasında Fransız ve İngilizlerin de katılımıyla Kırım'da sürüp giden Osmanlı-Rus

Savaşı, aradaki maddî, manevî bağların yenilenmesine hizmet eder. Diğer yandan bu savaş, Rusya'ya Türkiye ve Avrupadan gelebilecek tehlikeleri ve tehditleri açıkça ortaya koyduğundan Rus aydınları arasında milliyetçilik duygularının iyice güçlenmesine ve onların Çarlık yönetimi altında yaşayan Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılması ve Hristiyanlaştırılması yolundaki taleplerini de kamçılar. Rusya'da 1860'lı yıllardan itibaren yeni bir Hristiyanlaştırma siyaseti yürürlüğe konulur.

Kırım'daki modernleşme hareketleri, doğrudan doğruya **İsmail Gaspıralı**'nın 1881'de yayımlanan *Rusya Müslümanları* adlı eseriyle ve 1883'te Bahçesaray'da yayımlamaya başladığı **Tercüman** gazetesiyle başlar. Gaspıralı'nın 1884 yılından itibaren okuma-yazma kursuyla başlattığı eğitim faaliyetleri gittikçe genişler, çok geçmeden bütün Rusya Müslümanları arasında "Usul-i Cedid" eğitim olarak adlandırılan bir "maarif" hareketine dönüşür.

1905 Rus meşrutiyetinden sonraki serbestlik ortamında Kırım'da da yeni gazeteler, kitaplar yayımlanır. Siyaset sahasında daha fazla etkili olmaya başlayan gençler, değişik görüşlere, ideolojilere bağlı olarak Çarlık Rusyasına karşı siyasi hareketleri hızlandırır ve genişletirler. 1917 devriminden sonra milliyetçi Kırım Türklerinin kurdukları hükümet Bolşevikler tarafından yıkılır, başkanı Numan Çelebi Cihan kurşuna dizilir (23 Şubat 1918). I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Kırım, sırasıyla Almanlar, ardından Beyaz Ruslar ve tekrar Bolşeviklerin eline geçer. Bu çatışmalar Kırım'ı birçok bakımdan epeyce hırpalar, kültür hayatını alt üst eder.

İsmail Gaspıralı'nın çizdiği yoldan ilerleyerek, Türkiye Türkçesine epeyce yaklaşmış olan Kırım Tatar edebî dili, Sovyet döneminde, 1920'li yılların sonlarından itibaren Kırım'ın iç kısımlarında konuşulan ağızlara doğru yönlendirilerek "ortak edebî dil"den uzaklaştırılır.

II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru 18 Mart 1944'te Kırım Türkleri Kazakistan ve Özbekistan'a sürgün edilir. Sürgün edilenler yolda ve ulaştıkları yerlerde açlıktan, bakım-sızlık ve hastalıktan büyük kayıplar verir. Böylece Kırım Türklerden temizlenir. Rusya'dan getirtilen ahali Kırım'a yerleştirilir. Gaspıralı'dan itibaren oluşan modern kültür büyük ölçüde yok edilir. Kırım Türkçesi sosyal hayatta 13 yıl boyunca, yazı ve edebiyat dili olarak kullanılamaz. Stalin'in ölümünden sonra 1957'de Özbekistan'da *Lenin Bayrağı* adlı gazete ile 1976'da da *Yıldız* adlı derginin çıkartılmasına izin verilir. Taşkent'te Gafur Gulam Yayınevi'nde sayısı az da olsa Kırım Tatarcası ile kitaplar basılır. Böylece sürgün döneminde Özbekistan'da yeniden bir Kırım Tatar edebî dili ve edebiyatı oluşmaya başlar. 1991 yılından sonra sürgün edilenlerin bir kısmı (2011'de tahminen 250,000 kişi), Kırım'a dönerek orada bu yeniden doğuş hareketini devam ettirir. Türkiye ile tekrar yakın ilişkiler kurulur. Kırım Tatarları hâlen Kiril harflerini kullanmaktadır ama, zaman zaman Latin alfabesiyle de süreli yayın veya kitap basılmaktadır.

Kazaklar

Kazakistan'da Rus istilası yaklaşık olarak 1731 yılında başlayıp 1869'da sona erdi. Bir müddet Kazak feodal yöneticilerinin (beylerin) işbaşında kalmalarına izin verilse de sonraları yönetim tamamen Ruslara geçti. "Rus idaresi, Kazaklarla olan münasebetlerinde 1860 yılına kadar Kazan Tatarlarını aracı olarak kullandı. Bunlar da, Kazaklar üzerinde siyasî ve iktisadî tesirlerde bulunmak ve göçebeler üzerinde İslam inancını güçlendirmek suretiyle bundan istifade ettiler" (Devlet 1999: 31).

XIX. asrın başlarında İdil-Ural medreselerinde yetişen din adamlarının veya belli seviyeye gelmiş medrese öğrencilerinin, yaz mevsiminde Kazaklar arasına yayılarak imamlık ve öğretmenlik yapması âdet hâline gelmişti. Ayrıca Kazan'da 1830'lu yıllardan sonra kitap basım işinin gelişmesi, Kazan, İstanbul, Kahire gibi şehirlerde basılan dinî, edebî, tarihî kitapların bu gezgin hocalar, tüccarlar veya İstanbul üzerinden Hac ziyaretinden

dönen kabileler tarafından Kazak bozkırına sokulması, Kazaklar arasında da yeni fikirlerin yayılmasına hizmet etti. Diğer bir deyişle yeni din anlayışını, yeni eğitim metotlarını benimsemiş Kırım ve özellikle İdil-Ural (Tatarlar, Başkurtlar) genç din adamları, XIX. asrın sonlarına doğru modernleşme açısından Kazaklar üzerinde Ruslardan daha fazla etkili oldular. Rus etkisi, daha çok yönetimde görev alan Kazak soyluları veya Rus mekteplerinde okuyan, askerî hizmete giren çok daha az sayıdaki Kazaklarla sınırlı olduğu hâlde bu medreseliler, geniş coğrafyaya yayılmış bozkır halkını etkilediler. XX. yüzyıl başlarından itibaren ise “Usul-i Cedid” medreseler, (Kazan, Ufa, Troysk, Omsk gibi şehirlerde) aynı zamanda Kazak aydınlarını yetiştiren merkezler hâline geldi. Bunlar arasında özellikle Kazan’da Medrese-i Muhammediye, Ufa’da Medrese-i Aliye [Medrese-i Galiye], Orenburg’da Medrese-i Hüseyiniye ve Troysk’ta Medrese-i Resuliye, oldukça iyi seviyede eğitim vermeleriyle tanınmışlardı. Medrese-i Aliye’de Türkiye’den giden hocaların da ders verdiği bilinmektedir.

İstiladan sonra Kıpçak Bozkırının ve batı Sibiryanın değişik yerlerinde yeni kurulan şehirlerde 1780’li yılların ortalarından itibaren Rus resmî mektepleri açılmaya başlasa da buralarda okuyan Kazakların sayısı çok değildi. 1789’da Orenburg’ta açılan mektepte tercümanlık ve mütercimlik okuyan öğrenciler arasında Kazaklar da vardı. 1825’te Orenburg’ta ve 1846’ta Omsk şehrinde açılan askerî okullarda Kazak soylularının bazı çocukları da okumaya başladı. Bu okullardan mezun olan Kazaklar, Rus yönetiminde çeşitli memurluklarda görev aldı ama, Kazak modernleşmesine önemli bir katkıda bulunmadılar.

1841’de Bökey Orda’da, Cihangir Han, “kendi ordasında ilk defa Türkçe ve Rusça asrî bir mektep açtı. Oğullarıyla birlikte sekiz Kazak çocuğunu Orenburg Neployev Askerî (Kadet) Mektebi’ne verdi.” (Togan 1981: 266). Z. V. Togan, aynı eserinde Cihangir Han’ın, eşinin ve çocuklarının doğu ve batı dillerinden birkaçını bildiklerini, yüksek kültüre sahip olduklarını özellikle belirtir ama, asrın başlarında bu seviyede eğitilmiş ve Kazak modernleşmesinde etkili olan yöneticilerin, aydınların sayısı çok azdır.

Ruslar’ın II. Katerina devrindeki yumuşak tavırları çok sürmez; İdil-Uralı mollaların, medrese öğrencilerinin Kazaklar üzerindeki etkisinden rahatsız olmuşlardır. Tatar etkisini engelleyebilirlerse, Kazakları çok daha kolay bir şekilde asimile edeceklerini, Hristiyanlaştıracaklarını sanırlar. 1860’lı yıllardan sonra asimilasyon siyasetine geri dönerler. Kazak bozkırında Rus harfleriyle Kazakçanın da okutulduğu resmî okulların sayısı artar. Rus okullarında Kazakça XVIII. yüzyılda general Skalon’un hazırladığı Rus harfli “Alfabe”yle okutulmakta idi. 1870’li yıllardan itibaren misyoner papaz ve Türkolog Nikolay İlminski (1822-1891)’nin yine Rus-Kiril harflerine dayanarak yazdığı “*Kendi Kendine Rusça*” adlı kitap kullanılmaya başlar.

“Zaten Çarlık Rusyası’nın kültür ve eğitim politikası, hakimiyeti altına aldığı Milletleri Ruslaştırma esasına dayanıyordu. Rus hükümetinin bu konudaki tutumu hiçbir tereddüte yer bırakmayacak kadar açıktı. Nitekim Rus halk eğitim bakanı D. A. Tolstoy, 1870 yılında şöyle yazmıştı: ‘Ülkemizde yaşayan geri kalmış halkları eğitmekteki esas gaye onların muhakkak Ruslaştırılması olmalıdır. Böylece onlar Rus halkıyla karışıp, eriyip gideceklerdir.’” (Kesici 2002: 722).

Bu asimilasyon siyaseti sebebiyle Ruslar eskiden beri Tatarlarla Kazakları birbirinden ayırmaya gayret etmişlerdir. Nitekim 1789’da kurulan Orenburg İdare-i Ruhaniye’sinin görevi Kazak bozkırını ile doğu Avrupa arasında olan Müslümanların dinî işleriyle ilgilenmekti. Başlangıçta Kazak Müslümanları da bu kurumu bağlı idi fakat, sonradan, kasıtlı olarak bu idarenin ilgi alanından çıkartıldılar ve uzun müddet başıboş bırakıldılar. Rus yönetimi, misyoner papazlar ve onların etkisindeki bürokratlar, Kazakların Müslüman olduğuna inanmıyor; onları şeklen Müslümanlığı kabul etmiş, aslen animist bir kit-

Aktaban Şuburundu
(veya Şuburı): 1723-1727 yılları arasındaki Kalmuk saldırılarında Kazaklar büyük bozguna uğradılar, güneye doğru kaçtılar. Bu zor dönem, "yalın ayakla koştuktan, tabanlarda yara açılması ve kemiğin ortaya çıkması" anlamında gelen bu deyimle ifade edilir oldu.

le olarak görüyordu. Hâlbuki XVI. yüzyıl başlarındaki son Moğol istilası (Kalmukların istilası, devletlerinin adı Cungar Hanlığı idi.) başka sebepleriyle birlikte Budizmle Müslümanlık arasındaki bir din savaşına dönüşmüş, bu savaşta özellikle Kazaklar İslâmiyeti ve Türkistan'ı savunmuştu. Tarihlerinde **Aktaban Şuburundu** olarak anılan bu dönemde Kazaklar, büyük kayıplar vermiş, çok acı günler yaşamıştı. Bu dönemin olayları Kazak halk hikâyelerine ve kahramanlık destanlarına da yansımıştı. Bu mücadeleye konu olan bazı Kazak kahramanlık destanları açıkça "*Gazavatname*" özelliği taşımaktadır. Bütün bunlara rağmen Rus yönetimi, özellikle de papaz İlminski, Kazakları tam manasıyla "Müslüman" saymak istememiştir. Rus resmî makamlarının bu tavrı, XIX. yüzyıl sonlarında *Şokan Velihanov*, *Ibray Altınсарın* gibi bazı Kazak aydınlarını yanıltsa da daha sonra "Cedit" hareketi içinde yer alan Kazaklar, ulusal "*Alaş Orda*" hareketine öncülük eden Kazak milliyetçileri, Kazakların Müslümanlığı hakkındaki bu yanlış kanaatleri tamamen değiştirmişlerdir.

Zaten ceditlerden çok daha önce Kazaklar arasında uzun zaman bulunmuş ve onların kültürlerini çok iyi tanımış olan ünlü türkolog Radloff da ilk baskısı 1884'te yapılan *Aus Sibirien* adlı eserinde Kazakların Müslümanlığı hakkında şunları söylüyordu:

"Kazakları Altaylarda yaşayan Türk göçebelerinden ayıran ve onları yaşayış ve düşünüş bakımından daha yüksek bir seviyeye çıkaran en bariz özellik yüzyıllardan beri İslam dinine bağlı olmalarıdır. Giyim ve ev içerisinde görülen daha tertipli ailevi münasebetler ve daha yüksek seviyeye ulaştırılmış etik şuur, bunlar hiç şüphesiz İslamiyetin tesiriyle girmiştir. Kazakların ancak son zamanlarda İslamiyeti kabul ettiği ve büyük kısmının bugün bile putperest olduğu hakkında yanlış fikirler de yayılmıştır. Kazaklar artık birkaç yüzyıldan beri İslamiyeti tamamiyle kabul etmiş vaziyettedirler, onların müslümanlığı, bozkır göçebelerinin hayat tarzına bağlı olarak hususi bir renk göstermekle beraber, haklı olarak titiz ve hatta fanatik Müslüman diye vasıflandırılabilirler." (Radloff 1954: 480).

Nitekim Rus makamlarının, misyonerlerin büyük çabalarına rağmen Kazaklardan ta-nassur edenlerin çok az sayıda kalması da Radloff'u haklı çıkarmıştır. Rusların 1552'den sonra İdil-Ural bölgesinde yaptıkları gibi şiddetli yöntemlere başvurmaları ise zaman itibarıyla da mekân itibarıyla da artık mümkün değildi.

Yine de İlminski'nin yaygınlaştırdığı ve bir sisteme oturttuğu Türk halklarının dillerini Kiril-Rus alfabesiyle yazma geleneği, tarihte derin izler bıraktı. Etkileri günümüzde de devam ediyor. Çarlık döneminde bu alfabe tam olarak uygulanamasa da Sovyet döneminde 1938'den itibaren bütün Türk halklarının dilleri için kullanılmıştır. Kazaklar da dâhil olmak üzere bazı Türk halkları, Kiril harflerini hâlâ da kullanmaktadır.

Kazaklar arasındaki modernleşme hareketleri, özellikle sosyal bilimler alanında epeyce erken ortaya çıkmasına rağmen, bu gelişme diğer Türk halklarının değil, Rusların ve daha da ilginç batı Avrupa bilim çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Rus askerî okullarında yetişen, Cengiz Han'ın soyundan gelen **Şokan** (veya Çokan) **Velihanov** (1835-1865), tarih, coğrafya, etnografya vs. gibi konulardaki bilimsel, orijinal ve objektif araştırmalarını Rusça olarak yayımladıktan sonra ünü, Çarlık Rusya'sını aşarak batı Avrupa'ya kadar ulaşmış, birçok araştırması Rusya'da yayımlandıktan kısa bir süre sonra, çevrilerek Avrupa bilimsel dergilerinde de basılmıştır. *Manas Destanı*'nın bir kısmını derleyip Rusçasıyla birlikte yayımlayarak, bu destanı bilim dünyasına tanıtmayı, edebiyat alanındaki en değerli çalışmasıdır. Kuzeydoğu Türklüğünün tarih ve etnografyası hakkındaki makaleleri; bu bölgenin ve Doğu Türkistan'ın bazı yöreleri hakkında –tarih, beşerî ve fizikî coğrafya başta olmak üzere– çok yönlü araştırmaları, ona büyük bir şöhret ve itibar kazandırmıştır. Rusların, Kazakların modernleşmesine, cehaletten ve gerilikten kurtulmalarına yardımcı olacaklarına inanmıştı. Ruslarla kültürel bütünleşmeden yana olmuş, fakat katıldığı bir

savaşta Rus askerlerinin sivil ahaliye acımasızca saldırıları onu cinnet geçirme noktasına getirmiş, genç yaşta hayal kırıklığı içinde ölmüştür.

Kazaklar arasında yeni okullar açılarak modern eğitimin yaygınlaştırılması; ilk ders kitaplarının ve modern edebiyatın ilk örneklerinin yazılması, Kazakça'nın edebî dil olarak işlenmesi gibi konulardaki hizmetleri sebebiyle **İbray (İbrahim) Altınсарın** (1841-1889)'den özellikle söz etmek gerekir. O da Şokan Velihanov gibi Rus fikir ve edebiyat hayatından, hatta misyoner İlminski'nin görüşlerinden etkilenerek Kazakların kendilerini geliştirmelerine, çağa ayak uydurmalarına Rusların imkân sağlayacağını sanıyordu. Yakın ilişkiler kurduğu, ailesi içine girip çıktığı İlminski'ye de bu açıdan inanmıştı. Onun için Bozkırda Rusça-Kazakça eğitim yapacak okulların açılmasında var gücüyle çalıştı. O zamana kadar Çağataycayı yazı dili olarak kullanan Kazakların kendi ana dilleriyle eğitim yapmalarının, resmî yazışmalarda ve edebî eserlerde Kazakçayı kullanmalarının gerekli olduğunu ileri sürdü ve bu işte de başarı sağladı. İlminski'nin etkisiyle Arap harfleriyle ve önce Kuran okumayla başlayan eğitimin Kazaklar için zaman kaybına sebep olduğunu, okuma yazma ve bilim öğrenme isteğini zayıflattığını düşünüyordu. Bu yüzden Rus-Kazak mekteplerinde okutulmak üzere Rus-Kiril alfabesini kullanarak 1879'da *Kirgizkaya Hrestomatiya* (Kazakça Okuma Kitabı) ile *Kazaktarga Oris Tilin Üyretüvdin Bastavış Kuralı* (Kazaklara Rusçayı Öğretmenin Temel Kuralı) adlı ders kitaplarını yazmıştır. Misyonerlik ruhuyla hareket eden Rusların, asimilasyon düşüncelerini açıkça anladıktan sonra İlminski'ye bir mektup yazmış bu durumdan şikayetçi olmuştur. Misyonerlere karşı tavır alarak Kazaklara İslâmın esaslarını kendi dilleriyle anlatan *Şeraitü'l-İslâm-Musulmanlıktın Tutkası* (1884) adlı bir ilmihal kitabı yazdığı gibi *Kazakça Okuma Kitabı'nı* da bu sefer Arap harfleriyle, biraz kısaltarak *Maktubat* adıyla tekrar yayımlamıştır (1889).

Sosyal, ahlakî konularda, halk şiiri nazım şekillerinden ve geleneğinden uzaklaşmadan ilk manzum hikâyeleri, masalları yazmış, başta Kirilov olmak üzere bazı Rus şair ve yazarlarından Kazak zevkine uygun çeviriler yaparak modern Kazak şiirinin ve nesrinin temelini atmıştır.

Ruslar XIX. yüzyılda Kazaklara "Kırgız", Kırgızlara da "Kara Kırgız" diyordu.

RUSYA TÜRKLERİNDE MİLLİ KİMLİK, MODERN EDEBİYAT, EDEBİ DİL VE ALFABE MESELESİ

Çarlık yönetimi altındaki bütün Türk halkları arasında XIX. yy.'ın ortalarından itibaren önemli değişiklikler, gelişmeler görülür. Siyasî ve fikrî hayatta olduğu gibi edebiyat alanında da hızlı ve olumlu gelişmeler ortaya çıkar. Bu dönemde "İslamcılık" en önemli fikir hareketidir; hem kültürel hem de siyasî yanlarıyla geniş bir zümreyi etkisi altına almıştır. Bu hareket, bünyesinde modernleşmeyi ve belli ölçüde "Türkçülüğü" (veya bazılarının göre kavimciliği) de barındırıyordu. İslamcılık, dinî yönleriyle, mantık ve muhakemeye dayanan eski İslamî kültürün, zamanın taleplerine göre yeniden yorumlanmasından ibaretti. İslamcılık özellikle XX. yüzyıl başlarından sonra siyasi nitelik kazanarak, batılı emperyalistlere ve açıkça söylenemeyen Rus emperyalizmine karşı toplu bir mücadele aracına dönüştü. İslam toplumlarının cehalet içinde bulunması, İslamcılara, eğitim hayatını topyekün değiştirme ve reforma tâbi tutulma hedefine yöneltti. Rusya'daki Müslüman aydınlar, genellikle eğitim konusundaki bu değişikliklerin kaçınılmaz olduğunu benimsemişlerdi.

Diğer yandan Fransız Devrimi'nden sonra bütün dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik cereyanı, XIX. asrın sonlarında bütün Türk dünyasında milli kimlik meselesi olarak etkisini göstermeye başlamıştı. Bu mesele, Türkiye'de "Yeni Osmanlılar"la siyaset hayatımıza girdi ve en meşhur temsilcisini Namık Kemal'de bularak "Osmanlıcılık" şeklinde ortaya çıktı. O dönemin önde gelen bazı bürokrat ve aydınlarının etrafında toplandığı bu düşünce, geniş kabul gördü. "Osmanlıcılar", elbette ki hangi halkın, hangi soya mensup olduğu çok iyi biliyorlardı ama, "millet" düşüncesinin imparatorluğu yıkacağını düşündükle-

Panslavizm: XIX. yüzyıl başlarında Slav halkları arasında gelişmeye başlayan, en basit şekilde Slav halklarının siyasi, kültürel birliğini kurmayı arzu eden düşünce. Rusya'da özellikle 1860'lı yıllarda Kırım Harbi'nden sonra Avrupa karşıtlığı şeklinde, bütün Slav halklarının özellikle Balkanlardaki Sırp, Karadağlı, Bulgar vd. halkların Rus Çarı ve Ortodoks kilisesinin etrafında toplanması, İstanbul'un alınarak eski Bizans Ortodoks devletinin yeniden ihya edilmesi gibi düşüncelere dayanan siyasi, dini, kültürel hareket.

"Edebiyat": Yazılı olan bütün neşriyat; ilmi eserler, ders kitapları, gazete ve dergiler, edebî eserler vs. kastedilmektedir.

rinden, demokratik hak ve hürriyetleri, kanun önünde eşit haklara sahip vatandaşlık kavramını öne çıkararak devletin Müslüman olan ve olmayan bütün vatandaşlarını "Osmanlılık" kimliği altında birleştirmeye çalıştılar. Bu işte bir dereceye kadar da başarılı oldular.

Çarlık Rusyası'nda bunun benzeri bir gelişme olmadı. Aksine **Panslavizm** cereyanı Rus devlet yönetiminde ve aydınlar arasında büyük destek buldu, Ortodoks kilisesi de bu cereyanı hararetle destekledi. Böylece Rus yönetimindeki Türkler arasında bu düşünceye tepki olarak da kendisini gösteren, **İsmail Gaspıralı**'nın önderlik ettiği bir Türkçülük hareketi 1880'li yılların başlarından itibaren ortaya çıktı. Gaspıralı Rus sansürünün baskısına rağmen millî kimlik, dil ve millî kültür hakkındaki düşüncelerini üstü örtülü bir şekilde açıklayabildi. Düşüncelerini siyasi sahada daha açık bir şekilde ifade edebilmesi ise 1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonradır.

XIX. asrın sonlarında İdil-Ural, Azerbaycan ve Kazak aydınları arasında özellikle modern tarih araştırmalarının yol gösterdiği bir kimlik anlayışı şekillenmeye başladı. I. Dünya Savaşı yıllarında bu hareket Rusya Türkleri arasında bir hayli taraftar bulmuş, Çarlığın yıkılmasından sonra bazı Türk hükümetlerinin ve cumhuriyetlerinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Batılılaşmak*" prensiplerini düstur edinmiş Müsavat Partisi 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında önemli rol oynamıştı. Bu düşünce Azerbaycan'ın millî bayrağında "mavi, yeşil ve kırmızı" renklerle ifadesini de bulmuştur. Yine Çarlık Rusyası'nda ceditçi aydınlar arasında İslamcılıkla Türkçülük birbirini tamamlayan prensipler şeklinde yaygın bir kabul görmüş, etkileri Sovyet döneminin ilk yıllarında da devam etmiştir.

Türkçülük anlayışı, İsmail Gaspıralı'nın da büyük çabaları ve yol göstermesiyle İslamcılıkla ve modernizmle iç içe gelişmişti. Nitekim Gaspıralı'yı "milletin atası" olarak kabul eden ceditçiler, bu düşünceleri hayata geçirmeye çalışan idealistler olarak tarihe geçti. 1920'li yılların sonlarına kadar Rusya Türkleri arasında İsmail Gaspıralı'nın "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" olarak formüle ettiği bu düşünceler oldukça geniş bir tabana sahipti.

Gaspıralı, "Türklüğü" tek bir ulusal kimlik olarak düşünüyor, Osmanlıları, Rusya, İran ve Çin'deki çeşitli Türk boylarını (Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar, Uygur vs.) bu kimlik çatısı altında bir "millet" hâline getirmeye çalışıyordu. İdealindeki bu "Türklüğün" tek bir modern kültürü ve dolayısıyla da tek bir edebî dili ve yine tek bir "**edebiyatı**" olacaktı. Kendisi de *Tercüman* gazetesini bu tek dille; "**sade İstanbul Türkçesi**" ile çıkarmış, roman ve hikâyelerini de bu dille yazarak örnek olmuştu. Tek kimlik ve bütün Türk halkları arasında ortak edebî dil ve kültür ideali, epeyce taraftar bulmuş, Azerbaycan aydınları başta Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Cavid, Ahmet Cevad, Mehmet Emin Resulzade olmak üzere onun bu ideallerine büyük destek vermiş, edebî dili Türkiye Türkçesiyle bütünleşecek noktaya getirmişlerdi. Kırım, İdil-Ural, Türkistan aydınları arasında bu ideale taraftar olanların sayısı da az değildi: Özbek ceditçileri, Kazakların Alaş Orda önderleri vs. 1905'ten sonra Azerbaycan'da yayımlanan *Hayat, İrşat, Terakki, Füyuzat, Şelale*, İdil-Ural'da *Vakit, Şura* Türkistan'da *Ayna* gibi süreli yayınlar da bu ideali desteklemişlerdi. Mahallî lehçelere öncelik verseler de *Fikir, Kazan Muhbiri, Ülfet, Mirat, Aykap* gibi yayın organları Türk dünyasında iş birliğini yürekten destekliyorlardı.

1905'ten sonra Rusya'da ortaya çıkan serbest ortamda, sansürün, kısa bir süre için olsa bile, kalkmasıyla birlikte Türk boyları arasında birden bire birçok gazete, dergi çıktı, hızla yeni kitaplar basılmaya başladı. Fikir ve edebiyat hayatına atılan gençlerin bir kısmı zaten İsmail Bey'in fikirleri ve etkisiyle yetişmişlerdi; fakat, Rus okullarından mezun büyük bir zümre, daha çok Rus muhitinin etkisi altında idi. Onlar millî kültürü ve millî hayatı Gaspıralı'dan farklı bir şekilde düşünüyorlardı. Modernleşmeye ve dönüşüme de artık devrimci bir gözle bakıyor, Gaspıralı'yı ve onun gibi düşünenleri Çar hükûmetine karşı yumuşak davranmakla ve içte de "muhafazakâr" olmakla itham ediyorlardı. Bu genç-

lerin bir kısmı sosyalist düşünceleri benimsemişlerdi, kendi toplumlarının geleceğini, onun millî meselelerini değil, sınıf mücadelesini, dünya ihtilâlini düşünüyorlardı. Öncelikle millet uğrunda mücadeleyi, faaliyeti değil, sınıf uğrunda savaşı seçmişlerdi. Halk yığınlarını sınıf mücadelesine çekip bir an önce amaçlarına ulaşabilmek için de onlara “ortak Türkçe” veya “edebî Türk dili” ile değil, o zamanki amaçlarına daha uygun olan pratik mahallî şivelerle hitap etmeyi tercih ediyorlardı. Dolayısıyla kendi mahallî şivelerini edebî dil olarak kullanmaya başladılar.

Böylece zamanla İsmail Bey’in bütün Türk dünyasını tek kimlik ve edebî dil çatısı altında toplama, çağdaş millî kültürle (modern edebiyat da bunun içinde) Türk boylarını birbirine yaklaştırma ve geliştirme projesi, uzak görüşlü olmayı başaramayan, dönemin “devrim” havasına kendilerini kaptırmış, Rusları hiç de iyi tanımayan bir kısım gençler tarafından, hangi gerekçelerle olursa olsun baltalandı. 1920’li yıllardan sonra Sovyetler Birliği’nde uygulamaya konulan hükûmet programları ise Çarlıktan tevarüs edilmiş gizli asimilasyon siyasetine dayanıyordu. Hatta Sovyet hükûmeti, bir adım daha atarak Türk boyları arasında büyük ölçüde gerçekleşmeye başlamış ulusal kimlik ve “dil birliği”ne doğru gidişi bozmakla kalmadı; Türk birliğini, eski ve yekpare Türk millî coğrafyasını da parçaladı: Yeni halklar (milliyetler) yaratıldı ve bu halklar için de harita üzerinde keyfi bir şekilde yeni sınırlar çizilerek “vatanlar” ve her bir yeni “halk” için de “tarihler” (millî tarih-soy tarihi yerine mahallî coğrafyanın tarihi) icat edildi. Komünist Partisi’nin emirleri ve propagandasıyla bu yeni kavramlar zorla benimsetildi (Akpınar 2008: 34-35).

Türkistan’da 1925 yılına kadar Bolşeviklere karşı direnen, bir ara önderliğini Enver Paşa’nın yaptığı Basmacılar da İslamcı-Türkçü ideallere sahipti.

Sovyetler 1920’lerde bu düşüncelerin aydınlar arasında bir hayli etkili olduğunu, Latin harflerine geçme tasarılarının tartışılması için düzenledikleri 1926 Bakû Türkoloji Kurultayı’nda açıkça görmüşlerdi. Kurultaya katılan bazı delegeler, yukarıda söz ettiğimiz sebeplerle ortak alfabenin değiştirilmemesini savunmuştu. 1920’li yıllarda Sovyet önderleri arasında bulunan Neriman Nerimanov, Sultan Galiyev gibi siyasetçilerin de kültürel açıdan bu düşüncelere yakın olmaları, Bolşevik yöneticileri iyice rahatsız etmiş, önlerine çıkabilecek büyük bir “Türk” tehlikesini tamamen bertaraf etmek için 1920’li yılların sonlarından 1937’ye kadar devam eden süre içinde bu düşüncelere sahip veya sempati besleyen bütün aydınlar, ortadan kaldırılmıştı. Sovyet yöneticileri bu “temizlikle” yetinmeyerek “İç Rusya Müslümanları”nın ve “Türkistan Muhtariyeti”nin bütünlüğünü 1924’te bozarak bu bölgeleri hiç bir tarihî veya etnik gerçekliğe dayanmayan küçük cumhuriyetlere böldüler (*Bu konuda A. Benningsen-Lemercier C. Quelquejay’ın Stepte Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altındaki İslâmın 400 Yılı (Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1981) adlı eseriyle Olaf Carole’un “Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar, Sömürülen Milletler” (Çev. Zerhan Yüksel, 2 c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, Yıl: ?) adlı eserine bakılabilir*).

Türkistan’daki bu durumu Nadir Devlet kısa ve öz bir şekilde özetlemiştir:

“Diğer tehlike, eski reformcuların, 1920’den sonra Komünist Partisi’ne girmeye karar vermiş olmalarıdır. Her ne kadar bunlar komünist olmuşsalar da, aynı zamanda da milliyetçi ve pantürkist idiler ve birkaç yıl süresince Türkistan’ın siyasi hayatına hâkim oldular. Bunlar Ruslara karşı vaziyet almakta ve bir “Müslüman” millî komünizm ile sınırları çok geniş bir Türk devleti kurmaya çaba göstermekteydiler. Bu devlet Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan, Başkurdistan ve Tataristan’ı kapsayacaktı. Bu proje, aynı zamanda Kazan’da Sultan Galiyev tarafından geliştirilen ‘Turan Devleti’ne çok benzeyen bir devlet planı idi.” (Devlet 1989: 146).

Türk dünyasında modern eğitimin başlaması ve ilkokul eğitiminin devletin bir görevi olarak kabul edilip yaygınlaştırılması Arap harfleri üzerindeki tartışmaları başlattı. Çünkü ilkokul öğrencisinin okuma-yazmasını zorlaştırıyordu. Ayrıca gazeteciliğin ve kitap bası-

mının yaygınlaşması da, Arap harfleriyle ilgili yeni bir problemi ortaya çıkardı; dizgi işleri çok zaman alıyor ve baskı işinin maliyetini yükseltiyordu. Eğitim ve matbaacılık konusundaki bu problemlere, ister istemez yazı dili meselesi de eklenmişti. Geniş halk yığınlarına ulaşma klasik yazı dili ile mümkün değildi; dilin sadeleştirilmesi ve yeni bir terminolojinin kurulması gerekiyordu. Böylece Şinasi ile dilde sadeleşme başladı.

Alfabe konusuyla ciddi bir biçimde, ilk ilgilenen şahıs Azerbaycan Türklerinden **Mirza Fethali Ahundzade** oldu. O eğitimde ve matbaacılıkta ortaya çıkan problemleri halletmek için 1857'de bir alfabe tasarısı hazırladı, Tahran ve İstanbul hükümetlerine gönderdi. 1863'de İstanbul'da bu tasarımı görüşen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye "matbaacılıktaki dizgi problemlerini halletmediği" gerekçesiyle Ahundzade'nin bu ıslah teklifini kabul etmedi. Ahundzade de birkaç yıl sonra Arap harflerini ıslahtan vazgeçip, "Latin esaslı bir alfabe kabul etmekten başka bir çare kalmadığını" ileri sürdü. Böylece Arap harflerinin ıslahı veya değiştirilmesi, Türk dünyasının gündemine girmiş oluyordu.

Türkiye'de Tanzimat döneminde dilde sadeleşme ve Arap harflerinin eğitimde okunup yazılmasını kolaylaştırma için özel hareke işaretlerinin kullanılması yaygınlaşmaya başladı. Çarlık Rusyası'nda da 1910'lı yıllardan sonra, Özellikle İdil-Ural Tatarları arasında Arap harflerini fonetikleştirme eğilimleri açığa çıktı ve yaygınlaştı. Bu fikre, edebî dil birliğine zarar verir endişesiyle karşı çıkan İsmail Gaspıralı bile 1911'den sonra *Tercüman*'da bu fonetikleştirilmiş imla ile yazılar yayımlamaya mecbur oldu.

Rus yönetimi de bu işe kendi çıkarları açısından el attı. Çarlık döneminde yapamadığını Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirdi. 1920'li yılların başından itibaren bu meseleyle resmen ilgilendi Latin alfabesine geçme yollarını denedi. Nihayet 1926'da *I. Bakû Türko-loji Kurultayı*'nı düzenledi. Türkiye de dahil, çeşitli yerlerden gelen temsilciler özellikle dil ve alfabe meselesini tartıştılar. Bazı temsilciler Arap harflerinde kalmakta ısrar etti ama, çoğunluk Latin harflerine geçmeyi, eğitimde ve kültür hayatında büyük bir hamle olacağı düşüncesiyle olumlu karşılıyordu. Fakat bütün bu aydınlar alfabe birliğinin bozulmasını istemiyorlardı.

Zamanın ve eğilimlerin kendisi için uygun olduğunu düşünen Sovyet yönetimi, Arap harflerini kaldırmakla yetinmedi, asıl hedefi olan Türk boyları arasındaki alfabe birliğini ortadan kaldırma imkânını 1926-1928 yıllarında buldu. Böylece onların arasındaki iletişimi mümkün olduğu kadar azalttı. Alfabe konusundaki ikinci hamle 1938-40 yıllarında yapıldı; ani bir kararla Latin alfabesinden Rus-Kiril alfabesine geçildi. Her bir Türk boyu için ayrı bir alfabe düzenlendi. Alfabelerdeki aynı karakterler, farklı sesleri göstermek için kullanıldı. Türk lehçelerindeki en ufak söyleyiş farklılıkları, imlâda esas alındı. Böylece Türk boyları birbirinden izole edilerek hep birlikte Rus kültürünün güçlü etkisi altında kalmaya zorlandı. Yazı dilleri de birbirinden mümkün olduğu kadar uzaklaştırıldı.

Tarihçi Zeki Velidi Toğan, Rus istilasının Türkistan'ın düzenini, geleneklerini alt üst ettiğini belirttiikten sonra ulusal kimlik, yeni edebî dil ve edebiyatların ortaya çıkışını çok daha eski tarihlerden ele alarak kısaca şöyle açıklar:

* Metindeki cümle bozukluğu, orijinalinden kaynaklanmaktadır.

"Rus medeniyeti mahallî 'edebî dilleri' meydana getirirken bunu, bazen Rus mektebinde tahsil ettiği hâlde, Rus milliyetine karşı nefret hissi taşıyan ve Rusluğa karşı kendi milliyetine sarılan zevat tarafından şuursuz bir şekilde yaptırılıyordu.* Rus mektebinde tahsilden sonra milliyet yoluna giren zevat, eski Çağatay edebî ananelerini hiç bilmiyor yalnız kendi kabile ve hatta kendi köy ve kasabasının lehçesini biliyor ve o lehçe ile yazıyorlardı. Rus mektebinde tahsil ederken kendi aralarında Rusça konuşan Özbek, Kazak, Tatar, Başkurt, Türkmen gençleri ekseriya bu kavimler arasındaki etnik rabitalardan bile habersiz bulunuyorlar ve o hâlde vatanına, kabilesine dönerken 'kendi milleti' için 'millî edebiyat' vücuda getirmeğe çalışıyorlardı." * (Toğan 1981: 489).

Togan sözlerine devamla böyle bir dilin ilk olarak Kazan'da görüldüğünü belirterek Said ve İbrahim Halfinlerin eserlerini örnek gösterdikten sonra bu şekilde davrananların (yani mahallî konuşma dillerini yazı dili yapmaya çalışanların) Rus yönetiminde çalışan memurlar veya Rus misyonerleriyle yakın teması olan aydınlar arasından çıktığını açıklayarak Tatarlardan Kayyum Nasiri, Kazaklardan İbrahim [İbray] Altınсарın'ı ve Başkurtlardan Dr. Kulayev'i örnek gösterir.

1991 yılından sonra bağımsızlığını kazanan eski Sovyet cumhuriyetlerindeki Türk devletleri ve halkları arasında Kiril harflerinden Latin harflerine geçme yeniden gündeme gelmiş, başta Azerbaycan olmakla Türkmenistan, Özbekistan cumhuriyetleri Latin harflerine geçmiş, Kazakistan Cumhuriyeti ise 2017'de geçme kararı alarak bunun uygulamasını 2018-2025 yılları arasındaki uzun bir sürece yaymıştır.

Rus istilası ve sömürge siyaseti, Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği yönetimi altında yaşayan Türk boylarının kültürel hayatında, edebiyatında ne gibi izler bırakmıştır? Araştırınız ve tartışınız.

SIRA SİZDE

RUSYA TÜRKLERİ ARASINDA BASIN HAYATI VE MODERNLEŞME

Matbaanın icadı, kitap basımının ve süreli yayınların ortaya çıkışı, medeniyetin ilerlemesi ve yaygınlaşmasında eşsiz bir rol oynamıştır. İslam âleminde ilk matbaa 1727'de İstanbul'da kurulmuşsa da kitap basımının yaygınlık kazanması İstanbul ve Kahire'de (Bulak Matbaası'nda) 1820'li yıllardan sonradır. İslam âleminin ihtiyaç duyduğu kitapların basıldığı üçüncü merkez Kazan şehri olmuştur. Bu şehirde 1830-40'lı yıllardan sonra Müslümanlar için dinî, ilmî, edebî kitaplar basılmaya başlar. XX. yüzyılın başlarında Petersburg, Orenburg, Tiflis ve Bakû gibi yerlerde de Arap harfli kitap basan matbaalar çoğalır.

Matbaacılığın iki önemli merkezinin Osmanlı topraklarında bulunması, Hac ziyaretinden dönen kabilelerin Türkçe, Arapça, Farsça basılı kitapları götürüp Rusya Türkleri-Müslümanları arasında yaygınlaştırması, medreselerdeki yenileşme hareketlerini de güçlendirmiş, onlara eskiye nispetle daha zengin kaynaklardan faydalanma imkânı vermiştir. Türkiye ve Kazan kaynaklı eserlerin okutulması, yeni yetişen neslin belli görüşler çerçevesinde kalmasına ve yine belli ölçüler içerisinde Osmanlı yazı dilini öğrenmesine, böylece Rusya Müslümanları arasında, Türkiye'deki din ve kültür hayatına paralel görüşlerin yaygınlaşmasına da yardım etmiştir. Esasen Rusya Müslümanları, XIX. yy'da halifenin ülkesi olması bakımından Türkiye'deki din anlayışına saygı duyuyor, bu ülkedeki "islahatları" önemli bir direnç olmadan benimsiyordu. Ayrıca aynı yüzyılda Osmanlı hükümetinin Rusya'dan hacca giden kabilelere özel ilgi göstermesi, onların problemleriyle yakından ilgilenmesi, kabilelerdeki din adamları, tarikat şeyhleri ve aydınlarla Osmanlı görevlilerinin ve hatta bazen saray mensuplarının özel olarak görüşmesi gibi hususlar da Osmanlı etkisinin yaygınlaşmasına hizmet ediyordu.

Türkiye'den götürülen kitaplar genel olarak medreselerde okutulan ders kitapları olsa da bunların önemli bir kısmı islahat hareketlerinin arka planını oluşturan tarih, felsefe, coğrafya ve diğer konulardaki ilmî, edebî eserlerdi. Bunlar arasında Batı'dan tercüme edilmiş birçok eser de vardı. Bütün bu neşriyat XIX. yy'ın ortalarında ve sonlarına doğru Rusya'yı iyi bilen bir neslin henüz yetişmediği bir dönemde, tahsilleri itibarıyla ekserisi medrese çıkışlı olan Rusya Müslümanlarının, Batı düşüncesini, Rusya üzerinden değil, Türkiye üzerinden öğrenmelerine imkân sağlıyordu. XIX. yy'ın sonlarına kadar Rus okullarından

yetişip, Rusya Müslümanlarının-Türklerinin yenileşme hareketlerine katkıda bulunan aydınların sayısı çok azdır. Rusya'daki yenileşme hareketlerini Türkiye'deki "medenileşme" tabiriyle karşılayan ve bu hareketin ne zaman, kimlerle başladığını 1901'de özel olarak yazdığı bir makalede ele alan İsmail Gaspıralı, medrese tahsillilerinin yenileşme hareketindeki öncülüğünü 1901'de şöyle anlatır:

"Muharrirler [yazarlar] milli medreselerde yetişmiş ve kendileri talep ederek malûmât-ı fenniye kesbetmiş [isteyerek fennî bilgiler öğrenmiş] "genç mollalardır"; gimnaziya ve darülfünun [üniversite] görmüş gençlerimizin edebiyat-i milliyeye hizmetleri şimdiye kadar görülmemiştir. Mollalar, hayli adım attıkları hâlde, bunlar birinci adım efkârında bulunuyorlar [bunlar birinci adımı atma hususunda düşünüyorlar]. Teessüflü bu hâlin [bu acınacak durumun] hikmeti pek sadedir: Ziyalı [aydın], malûmâtlı Müslümanlar, Rusça, Frenkçe bilirler; doktorluk, mühendislik, madencilik, avukatlık [avukatlık] ederler; lâkin, milli lisan ve kitabetten [yazı yazmadan] mahrumdurlar! Ziyalı [aydın] bir Rus yoktur ki Rusça yazı yazmasın; ziyalı bir Nemse [Alman], Polak [Polonyalı] ya Gürcü, Ermeni yoktur ki kitabet-i milliyesini [ulusal dilde yazmasını] bilmesin. Bu hâl, yalnız bizlere mahsustur." (Gaspıralı 2008: 254-255).

Gimnaziya: Rusya'da Çarlık döneminde klasik dillerin de okutulduğu orta seviyeli okul; lise, kolej.

İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanları arasındaki modernleşme hareketlerine önderlik eden aydınların biyografisi, eserleri ve yaptıkları işler hakkında yazdığı ve 1905-1907 yılları arasında *Tercüman*'da tefrika edilen "Ak Gül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hade-meleri" başlıklı seri yazısında 18 kişiden söz eder: Mirza Fethali Ahundof, Kayyum Efendi Nasirof [Nasirî], Şıhabüddin Mercanî, Hasan Bey Melikof [Zerdabî], Ahmed El-Hadi [Maksudî], Rızaeddin [Fahreddin], Tahirî [Şakircan Tahirî], Neriman Bey [Nerimanof], Mecid Bey [Sultan Mecid Ganizade], Reşit Efendi [Abdürreşit İbrahimof], Ataullah Efendi [Ataullah Beyazıdof], Muhammet Fatih Efendi [Fatih Kerimî], Fırkat Efendi Ferganî [Zakircan Furkat], Hayrulla Efendi Osmanof, Abdüsselam Efendi Ahundzade, Muhammet Zahir Bigiyev, Molla Sabircan Efendi, Ahund Yusuf Talıbzade (Gaspıralı 1905-1907: Tercüman). Yazısı yarıda kalmış, bu listeden ancak 13 kişi hakkında bilgi verebilmiştir. Gaspıralı'nın yukarıdaki tespitini bu liste de doğrulamaktadır. Listede medreseden yetişmiş aydınlar çoğunluktadır.

Buna rağmen başta İ. Gaspıralı'nın kendisi olmak üzere Hasan Bey Melikzade Zerdabî, Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzade Ali Turan, Ahmet Ağaoğlu, Seyit Geray Alkin gibi Rusya Türklerine önderlik eden bazı aydınların da Rus okullarından çıktıklarını da unutmamak gerekir.

Rusya Müslümanlarının yenileşme hareketlerinde medreseler ve kitaplar yanında gazete ve dergilerden de söz etmek gerekir. Rus yönetimi, modern bir toplunun oluşmasında süreli yayınların ne kadar önemli ve etkili olduğunu Avrupa ve Rusya'daki gelişmelerden çok iyi biliyordu. Rusya, Türklerinin kendi ana dillerinde seküler okullar açmalarını 1912'ye kadar engellediği gibi, Müslüman aydınların da gazete çıkarma teşebbüslerini ısrarla 1840'lı yıllardan itibaren engellemiş ve izin vermemiştir.

Rusya Türkleri'nin ilk gazetesi olan **Ekinçi**'yi Azerbaycan Türklerinden **Hasan Bey Melikzade Zerdabî**, uzun uğraşlardan sonra 1875-1877 yılları arasında Bakû'da çıkarmıştır. Özellikle Kafkasya muhitinde karanlığı yaran bir ışık gibi parlayan *Ekinçi* gazetesi Kafkasya dışındaki aydınların da dikkatini çekmiş, Rusya Müslümanları için başta İsmail Gaspıralı olmak üzere çok iyi bir örnek olmuştur. *Ekinçi* gazetesinde modernleşmenin gerekçeleri, zorunluluğu tartışılarak halkın bu konuda bilinçlendirilmesine çalışılmıştır. Cehaletle mücadele, modern eğitim, İslam dininin nasıl yorumlanması gerektiği, Rus kanunlarının mahiyeti, insan hakları (kadın problemi de bunun içinde), vatan ve millet sevgisi, çeşitli bilimler ve onların ulaştığı sonuçlar, gazetenin en çok üzerinde durduğu ko-

nulardandır. Ayrıca Rusya Müslümanlarının modernleşmede tek bir yol izlemelerini sağlamak; yeni bir edebî dile ve yeni bir edebiyata ihtiyaç olduğunu açıklamak da Ekinçi'nin dikkati çeken özelliklerindedir. Anlaşılacağı gibi gazetede modernleşmenin belli başlı temel problemleri ele alınmıştır. Bu bakımdan *Ekinçi*'nin kendisinden sonra gelen gazeteleri ve gazetecileri önemli ölçüde etkilediği kuşkusuzdur.

Rus hükûmeti "93 Harbi"ni (1877-1788 Osmanlı-Rus Savaşı'nı) ve bu savaş süresinde halkın gazeteye gösterdiği ilgiyi bahane ederek *Ekinçi*'yi kapatır. Ardından Tiflis'te bir din adamı olan Said Ünsizade'nin *Ziya* (1879-1880), *Ziya-yı Kafkasiye* (1880-1884) gazeteleri, kardeşi Celal Ünsizade'nin *Keşkül* (1883-1891, önceleri dergi sonra gazete olarak çıkar) ve Mehemmedağa Şahtahtlı'nın yine Tiflis'te çıkardığı *Şark-ı Rus* (1902-1905) gazeteleri yayımlanır. Bu gazeteler Rusya Müslümanlarının eğitim problemini ön plana çıkartarak İdil-Ural medreselerinin açtığı çığırda yoluna devam eder.

Bu süreli yayınlar, sadece kendi bölgelerinin içinde kalmamış Rusya Müslümanlarının ekseriyetine, Türkiye ve İran'a da seslerini duyurabilmişlerdir. Özellikle o dönemde dünyada başta Cemaleddin Afganî, Namık Kemal ve diğer bazı Osmanlı aydınlarının çalışmalarıyla siyasî bir mahiyete de bürünmüş olan "İslamcılık" cereyanı da katı Rus sansürünün izin verdiği ölçüde, bu süreli yayınlarda kendi ifadesini bulmuştur. Sırf bu sebepten Sait ve Celal Ünsizade kardeşler Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır.

1905 Rus Meşrutiyeti'ne gelinceye kadar Rusya'da (*Tercüman* hariç) çıkartılan gazetelerin tamamı görüldüğü gibi Azerbaycan Türklerine aittir. İsmail Gaspiralı, bu gazetecilik faaliyetini, 1881 yılından itibaren Tiflis'te Ziya Matbaası'nda bastırıldığı *Tonğuç*, *Şafak* gibi sayısı onu aşan küçük süreli yayınlarla devam ettirir. O da Rus yönetimiyle epeyce uğraştıktan sonra 1883'te Kırım'ın Bahçesaray şehrinde *Tercüman* (Rusça adı *Perevodçik*'tir) adlı bir gazete çıkarma izni alabilir. Haftada bir, dört sayfa olarak küçük boyda çıkartılan *Tercüman*'ın iki sayfası Türkçe iki sayfası da Rusçadır. *Tercüman* 1918 yılına kadar yayımlanmış, kısa zamanda bütün Rusya Müslümanlarına hitap edebilmiş, onların eğitim ve modernleşme hareketlerine yön vermiş, ayrıca onların yegâne iletişim organı olma başarısını elde etmiştir. (*İsmail Gaspiralı'dan, onun faaliyetleri ve fikirlerinden "Kırım Tatarlarının Edebiyatı" bölümünde söz edilmiştir. Daha fazla bilgi için o bölüme bakılabilir.*)

1905 Rus Meşrutiyeti'nin getirdiği hürriyet havası, çok uzun sürmese de Rusya Türkleri arasında birçok sahada hızlı gelişmelerin kapısını açtığı gibi basın hayatının da birdenbire canlanmasına sebep oldu. Bakû'da 1905-1917 yılları arasında *Hayat*, *İrşat*, *Terakki*, *Tekamül*, *İttifak*, *Seda*, *Yeni İrşat*, *Basiret*, *Acık Söz*, *Yeni İkdam*, *Doğru Söz ...* gibi gazeteler *Füyuzat*, *Molla Nasreddin*, *Debistan*, *Rehber*, *Yeni Füyuzat*, *Güneş*, *Şelale*, *Dirilik*, *Tuti*, *Kurtuluş...* gibi dergiler çıktı. Petersburg'ta *Mirat*, *Ülfet*, Kazan'da, *Kazan Muhbiri*, *Yıldız*, *Tilmiz*, *Tañ*, Uralsk (Cayık)'ta *Fikir*, *El-Asrû'l-Cedid*, *Uklar*, Orenburg'ta *Ural*, *Vakit*, *Şura*, Hacitarhan'da *Burhan-ı Terakki...* gibi süreli yayınlar dönemin siyaset, fikir ve edebiyat hayatına önemli katkılarda bulundular.

Zamanında çok canlı ve renkli bir fikir ve edebiyat hayatını temsil eden bütün bu süreli yayınlar, Sovyet döneminde "Burjuva neşriyatı, antikomünist, pantürkist, panislamist, gerici yayınlar" denilerek küçümsendi, bunların üzerinde ciddi ilmî ve objektif araştırmalar yapılmadı. Sadece mecbur olduğunda veya "sosyalist" fikirleri temsil ettikleri ölçüde bunlara değer verildi. Halbuki bu renkli basın hayatı, modernleşmenin bütün problemlerinin tartışıldığı, fikir yelpazesi epeyce geniş olan bir dünyayı temsil ediyordu. Ayrıca belli başlı Türk boylarının modern edebiyatı ve edebî dili de bu yayın organlarında şekillenmiş, gelişmişti.

Beyazlar: 1917 Bolşevik devriminden sonra Rus çarına sadık askerlerin ve aydınların oluşturduğu cepheye verilen isim. **Kızllar:** 1917 devriminden sonra Rusya'da yönetimi geçiren Bolşeviklere verilen isim. Rusya'da Beyazlar ve Kızllar arasındaki iç savaş 1920 yılına kadar devam etmiştir.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, bütün Türk boyları Çarlık dönemindeki basın hayatını büyük bir merak ve millî heyecanla incelemeye başladı. Son zamanlarda Türkiye'de de bu konuda araştırmaların arttığı görülmektedir.

Rus okullarında yetişen kuşak, 1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonra, siyaset ve kültür hayatındaki yerini almıştı. Bunların önemli bir kısmı devrimcilerin ve sosyalist düşüncenin etkisi altında idi. 1917 Rus Devrimi sırasında Bolşevik önderlerinin, her halka kendi geleceğini seçme hakkını vaat etmesi üzerine sosyalizm taraftarlarının sayısı iyice arttı. Buna rağmen, çeşitli Türk halklarının önderleri (içlerinde sosyalist eğilimliler de vardır), Bolşevik siyasetine kapılmayarak, 1917'den sonra Rusya'daki iktidar boşluğundan yararlanıp milli hükümetler ve devletler kurma başarısını gösterdi. Kırım'da, İdil-Ural'da, Kafkasya'da, Başkurdistan'da, Türkistan ve Kazakistan'da millî yönetimler kısa süreyle de olsa işbaşına geldi, hatta bağımsız devletler ilan edildi. 1918'den sonra **Beyazlarla Kızllar** arasındaki Rusya iç savaşından Bolşeviklerin galip çıkmasıyla birlikte bu millî yönetimler, devletler teker teker kanlı bir şekilde yıkıldı, yeniden Rus tahakkümü başladı. Çok geçmeden kurulan Sovyetler Birliği'nde ise Çarlık dönemini aratan yeni bir esaret dönemi başladı. 1920'li yılların sonlarından 1938'e kadar devam eden Stalin'in dönemindeki "temizlik" hareketi, eski milliyetçileri de sosyalist Türk aydınlarının ilk kuşağını da hemen hemen tamamıyla ortadan kaldırdı.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bazı Türk halkları bağımsızlığını elde edip millî devletlerini yeniden kurdular: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi. Tatarlar (İdil-Ural Tatarları), Başkurtlar, Çuvaşlar, Yakutlar, Karaçay-Malkarlar, Kumuklar, Noğaylar, Altay Kişi, Tuva, Hakas gibi diğer Türk boyları ise farklı siyasî, kültürel statüleri sahip olarak Rusya Federasyonu içinde kaldılar. Ana yurtlarına dönen Kırım Tatarları da Ukrayna Cumhuriyeti'ne bağlı "Kırım Özerk Cumhuriyeti" içinde yer aldı.

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KONGRELERİ

1905 yılında Rus Meşrutiyeti'nin sağladığı imkânlardan biri de hükümetin çeşitli yörelerdeki halkın taleplerine açık olduğunu bildirmesi idi. Bu imkândan yararlanmak isteyen halklar, kendi bölgelerinde toplanarak taleplerini kararlaştırmaya başladılar.

Rusya Müslümanları arasında o sıralarda siyasî işlerde epeyce tecrübeli ve cesaret sahibi **Abdurreşit İbrahim** (Reşid Kadı adıyla da bilinir) ile Fransa'da tahsilini yaparak dönmüş olan Yusuf Akçura daha başka aydınlar öne çıkarak, Müslümanların neler yapması gerektiğiyle ilgili görüşmeler yaptılar. Abdurreşit İbrahim bazı bölgelere bizzat giderek, bazılarında durumu ileterek çalıştı. 1905 yılı mart ayının başında Kazan'da daha çok İdil-Ural bölgesinin aydınları, din adamları ve iş adamlarının öncülüğünde yapılan toplantıda, Petersburg'a gönderilecek bir heyet belirlendi, aynı zamanda "Ümum Rusya Müslümanları"nın Petersburg'ta bir toplantı yapmaları için teşebbüse geçilmesine karar verildi. Bunun üzerine Kırım, Kafkasya, Kazak, Türkistan Müslümanlarına davetnameler gönderildi. Yusuf Akçura İsmail Gaspralı'ya, Abdurreşit İbrahim de Bakü'deki Ali Merdan Topçubaş'na mektuplar yazarak durumu bildirdiler, mart ayında Petersburg'a gelmelerini rica ettiler. (Devlet 1999: 93-94).

Rus başbakanı Vitte'nin emri üzerine Orenburg İdare-i Ruhaniyesi başkanı müftü Muhammedyar Sultanov, resmî nitelikte bir toplantı düzenledi İdil-Ural bölgesinden belli başlı din adamlarını davet etti. Kurultay sırasında bazı aydınlar, din adamları ve tüccarlar da müftüye isteklerini dilekçelerle bildirdiler. Kurultay 10-15 Nisan 1905 tarihlerinde Ufa'da toplandı.

Abdurreşid İbrahim (1857-1944): Değişik yerlerde çok iyi medrese eğitimi almıştır. İdil-Ural, Doğu ve Batı Türkistan yörelerini, Osmanlı devleti ve bazı Arap memleketlerini, Çini, Japonya'yı kısacası bütün İslam âlemini üç yıl içinde gezip dolaşarak gözlemleme imkanı bulmuş intibalarını Alemlî İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet (İstanbul, 1328/1912-13) adlı eserinde anlatmıştır. İslam dünyasındaki siyasî, sosyal ve kültürel gelişmeleri yakından takip etmiş, İttihad-ı İslam düşüncesine samimi olarak inanmış, Müslümanların uyanması ve gelişmesine çalışmış, Rusya Müslümanlarının hakları uğrunda açıktan açığa mücadele etmekten çekinmemiştir. Başta Rusya Müslümanlarının kongreleri olmak üzere birçok siyasî-kültürel hareketin içinde ve en ön saflarda yer almış, risaleler, gazete ve dergiler yayımlamıştır. (Bak. İsmail Türkoğlu Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdurreşid İbrahim, Ankara 1997).

Bu kurultaya gönderilen teklifler arasında Rusların o zamana kadar Müslümanlara karşı uyguladığı sömürge siyaseti de dolaylı olarak ifşa ediliyordu:

“... yurt dışında tahsil yapma yasağının kaldırılması, Kırgız, Kazak, Türkmen gibi Türk boylarının da İdil-Ural'da okumalarına mâni olunmaması ve Tatarların o boylar arasında öğretmen veya imam olarak vazife görmelerinin engellenmemesi gibi maddeler de vardı. Bunun dışında Müslümanlara Rusya'nın her yerinde ticaretle uğraşmak, şirket kurmak, mülk edinmek bakımlarından Ruslarla eşit haklar sağlanması isteği” de yer alıyordu (Devlet 1999: 97).

Hazırlıklardan, yazışmalardan sonra valiye resmen müracaat edilerek 15 Ağustos 1905'te Nijninogorod şehrinde kurultay yapılması için izin istendi. Vali, bölgedeki sıkı-yönetimi bahane ederek izin vermeyince delegeler, “Gustav Struve” adlı gemiye binerek Oka nehri üzerinde gemide kurultayı gerçekleştirdi.

II. Kurultay 13-23 Ocak 1906'da Petersburg'da, III. Kurultay da 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde Nijni Novgorod (Mekerce Panayırı)'da yapıldı.

Bu kurultaylar Rusya Müslümanları üzerinde derin tesirler yaptı, olumlu sonuçları oldu. Rus çarlığının asırlarca süren korkusu, baskısı artık dağılmıştı, özellikle gençler siyasî mücadele de dahil daha cesaretli adımlar atmaya başladılar. Gazetelerde Rus hükûmetinden haklar talep eden makaleler yayımlandı. Dolayısıyla bu dönemin gazeteleri, Rusya Türklerinin tarihini, kültürünü, o dönemde hangi şartlar altında yaşadıklarını gösteren en güvenilir kaynaklar olarak tarihte yer aldı.

Bu kurultaylarda Rusya Müslümanlarının birleşerek hükûmetten Rus vatandaşlarla eşit haklar talep etme; siyasî bir mücadele için “İttifak” adında siyasî parti kurma; bütün köylerde okullar açarak ana dilinde eğitim yapma; her okulda aynı derslerin okutulması; medreselere fen derslerinin konulması gibi kararlar alabilmesi, onların artık işbirliği yapabildiklerini göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Bunlardan konumuzla en çok ilgisi olanı II. Kurultay'da alınan 30. karardır: “Edebî Türk dilinin [Türkiye Türkçesinin] öğretimine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için (iki ve üç sınıflı) orta okullarda mecburî olup imkân olan yerlerde ilkokullarda [O sırada ilkokulun 4 yıl, ortaokulun da 4 yıl olması düşünülüyordu. Ayrıca köylerde iki sınıflı ilk okullar da vardı.] da okutulmalıdır” (Devlet 1999: 112).

Örnek olarak verdiğimiz bu kararlar bile XX. yy. başlarında Rusya Müslümanlarının modernleşme hareketlerinin artık olgunlaştığını, siyasî mücadele verecek bir noktaya geldiğini, aydınların eğitim, edebî dil konusunda anlaştıklarını göstermektedir. Diğer yandan bu kurultaylar, Rus okullarında veya Avrupada okumuş aydınlarla, medrese tahsillilerin millî konularda anlaşabildiklerini ve işbirliği yapabildiklerini göstermektedir.

Özet

Dünyanın çeşitli yörelerinde yaşayan Türk soyundan insanların oluşturduğu düşünülen topluluğa “*Türk dünyası*” denir. Türk dünyasının nüfusu 2011’de yaklaşık olarak 180-200 milyon civarındadır.

Günümüzde Türkiye Türkleri, Balkanlar, Kıbrıs, Suriye ve Irak’ta yaşayan Türkler, Osmanlı Türklerinin günümüzdeki devamıdır. Belli sebeplerle Irak Türkleri konuşma dillerini yazı dili hâline getirmeye başlamıştır, diğerleri Türkiye Türkçesi kullanır.

Azeri Türkleri (veya Azerbaycan Türkleri) Oğuzların ikinci büyük kitlesini oluşturur. Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti ve İrand’a yaşarlar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Kafkasya’yı istilası sebebiyle Azerî Türkleri Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan Türkleri olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kuzey Azerbaycan’daki Türkler sırasıyla 1804-1918 yılları arasında Çarlık Rus yönetiminde 1918-1920’de Millî Azerbaycan Cumhuriyeti’nde 1920-1991’de Sovyetler Birliği’nde yaşamışlardır. 1991’den sonra da bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.

Sovyetler Birliği döneminde, Azerbaycan Türklerine ulusal kimlik olarak “Azerbaycanlı” ve dilleri için de “Azerbaycanca” terimlerini kullanma mecburiyeti getirilip onların “Türk değil”, “Türkleştirilmiş bir halk” ve bu sebeple de “Türk dilli bir halk” olduğu zorla kabul ettirilse de 1991’den sonra bu “yeni milletler yaratma” siyasetinin iç yüzü daha iyi anlaşılmiştir. Aynı şekilde İrand’a da bu Türk gurubuna “Azerî” adı verilerek onların Türklükleri kabul edilmek istenmemektedir. Türkiye’de böyle bir ayırım yoktur; “Azerî Türkü” ile “Azerbaycan Türkü” aynı anlamda, bir Türk boyunun adı olarak kullanılmaktadır.

Ruslar 1552’de Kazan’ı aldıktan sonra doğuya ve güneydoğuya doğru yayılmaya başlamış ve istila ettikleri Türk yurtlarında olan hakları Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için büyük çaba göstermişlerdir. Bu asimilasyondan en çok etkilenenler Çuvaşlar, Yakutlar ve İdil-Ural Tatarları olmuştur. Baskı sebebiyle de Kırım Türkleri’nin bir kısmı Türkiye’ye göçmüş, kalanlar 1944’te Özbekistan’a sürgün edilmiştir. Kırım Tatarları, 1991’den sonra Kırım’a geri dönmeğe başlamışlardır.

Azerî Türklerinin yenileşme ve modernleşme süreci Türkiye ve Rusya’nın etkisiyle XIX. yy.ın ortalarından itibaren başlamıştır. M. F. Aḥundzade ile de modern edebiyat gelişmeye başlamıştır.

İdil-Ural Tatarlarının eğitim alanında yenileşme süreci XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren başlamış, yeni medreseler açılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren de modernleşme hareketleri başlar.

Kırım’daki modernleşme hareketleri ise 1880’li yıllardan itibaren İsmail Gaspıralı’nın faaliyetleri ve 1883 yılında *Tercüman*’ı çıkarması ve “Usul-i Cedid” eğitim anlayışını yaygınlaştırmasıyla başlar ve bütün Rusya Müslümanlarını etkiler. İ. Gaspıralı, bütün Türk boylarının “Türk” kimliği altında modern bir ulus olması, tek bir edebî dile ve yine tek bir modern kültüre (edebiyat da bununun içinde) sahip olması için çalışmıştır.

Modernleşme hareketleri Türk boyları arasında ulusal bilincin de ortaya çıkmasına sebep olur. Ulusal kimlikle birlikte alfabe, dil, modern kültür tartışmaları başlar. Modern edebiyat da bu şartlar içinde ortaya çıkar. Sovyetler Birliği döneminde, Türk halklarının her birinin ayrı bir ulus olarak geliştirilmesi, devletin siyaseti olmuştur.

Kendimizi Sınavalım

1. Türk dünyasının 2011 yılındaki nüfusu yaklaşık olarak kaç milyondur?
 - a. 140-150
 - b. 150-200
 - c. 180-200
 - d. 200
 - e. 250
2. Aşağıdakilerden hangisi günümüzdeki bağımsız Türk cumhuriyetlerinden biri **değildir**?
 - a. Azerbaycan
 - b. Tataristan
 - c. Özbekistan
 - d. Kazakistan
 - e. Türkmenistan
3. Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin ayrışması, aşağıdaki olayların hangisinden sonra gerçekleşmiştir?
 - a. Selçukluların parçalanması
 - b. Timur imparatorluğunun yıkılması
 - c. Safevilerin yıkılması
 - d. Osmanlı-Safevî mücadeleleri
 - e. Nadir Şah'ın ölümü
4. Azerbaycan Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ne zaman ikiye ayrıldı?
 - a. 1804'te Rus istilasından sonra
 - b. 1828 Türkmen Çayı Antlaşmasıyla
 - c. 1813 Gülistan Antlaşmasıyla
 - d. Rusya-İran savaşlarından sonra
 - e. Rusya Türkiye savaşlarından sonra
5. Sovyetler Birliği'nde aydınların "rejim düşmanı", "pantürkist" veya "panislamist" ithamlarıyla **kitleler hâlinde** ortadan kaldırılması ne zaman meydana gelmiştir?
 - a. 1920'de Bolşeviklerin iş başına gelmesiyle
 - b. 1924 Lenin'in ölmesi ve Stalin'in iş başına gelmesiyle
 - c. 1937'de Stalin döneminde
 - d. II. Dünya Savaşı'ndan önce
 - e. II. Dünya Savaşı'ndan sonra
6. Aşağıdakilerden hangisi, İran'da Kaçar Türk hanedanının yıkılmasının sonuçlarından biri **değildir**?
 - a. Rıza Han'ın kendini şah ilan etmesi
 - b. İran'da Arap harflerinin kullanılması
 - c. İran'da Türkçe eğitimin yasaklanması
 - d. İran'da Farsların yönetime gelmesi
 - e. Azerbaycan Türklerinin "Azeri" isimli İranlı bir halk olarak kabul edilmesi
7. Aşağıdakilerden hangisi Kafkasya'daki Rus işgalinin sonuçlarından biri **değildir**?
 - a. Müslümanların din ve eğitim işlerinin "Şeyhülislam" ve "Müfti"ye bırakılması
 - b. Müslümanların Şii ve Sünni olarak ikiye ayrılması
 - c. Bölgede emniyet sağlanması, yolların yapılması, ticaretin gelişmesi
 - d. Bölgede Gürcü ve Ermenilerin daha etkili olmaya başlaması
 - e. Rusya-Türkiye ve Rusya-İran savaşlarının başlaması
8. Aşağıdakilerin hangisi "Maarifçilerin" özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. Halkı, medrese eğitimini ve geleneklerini korumaya teşvik etmek
 - b. Medrese eğitimini eleştirmek
 - c. Ruslarla iyi geçinmeye özen göstermek
 - d. Batının bilim ve teknolojisinin etkisinde kalmak
 - e. Halkı, "Usul-i Cedid" mekteplere yönlendirmek
9. XIX. yüzyılda Rus-Tatar ilişkileri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Ruslar, Tatarların medrese eğitimini, "Usul-i Cedid" okullarına tercih etmişlerdir.
 - b. Ruslar, Tatar soylularını askeri mekteplerine almak isterlerdi.
 - c. Ruslar, Tatarların Doğu ile ticaretinde sakınca görmüyorlardı.
 - d. Ruslar, Müslümanların ana dillerinde eğitim yapmalarına izin verdiler.
 - e. Ruslar, yüzyılın başlarında Hıristiyanlaştırma faaliyetini azaltmışlardı.
10. XIX. yüzyılda Rus-Kazak ilişkileri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Rusların etkisiyle Kazak tarih ve etnografya araştırmaları başladı.
 - b. Ruslar, Kazakların asimilasyonu için Tatarlara uyguladığı kadar baskı yapmadı.
 - c. Rus yönetimi, Kazak soylularına yönetimde görev vermiyordu.
 - d. Rus yönetimi, resmî okullarda Kazakçanın okutulmasına izin vermişti.
 - e. İbıray Altınсарın, Kazakların Ruslar yardımıyla ilerleyip gelişeceğini düşünüyordu.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Türk Dünyasını Tanıyalım” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Türk Dünyasını Tanıyalım” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan-İran Türkleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan-İran Türkleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan-İran Türkleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “Kazaklar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bu konuda birçok araştırma bulunmaktadır: Tadeusz Swietochowski “*Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*” (Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988); Altstadt, Audrey L., *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*, (Hoover Institution Press, 1992); Hüseyin Baykara, *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri* (İstanbul, 1978).

Sıra Sizde 2

Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Yavuz Akpınar, “*Çağdaş Azeri Şiirinde Millî Bir Mesele Olarak Güney Azerbaycan*”, Azeri Edebiyatı Araştırmaları (İstanbul, 1994); Yaşar Karayev, “*Şiirin Aras Acısı ve Hafızası: Şehriyar*”, Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı (İstanbul, 1999).

Sıra Sizde 3

Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Azade-Ayşe Rorlich, Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları (Çev.: Ahmet E. Uysal, Ankara, 2000); A. Benningsen - C. Lemerrier Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi Altındaki İslâmın 400 Yılı (Çev.: Nezih Uzel, İstanbul, 1981); Tadeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920 (Çev.: Nuray Mert, İstanbul, 1988).

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Genel bir Bakış”, İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: II. cilt: Fikrî Eserleri, 3. bs., Hazırlayan: Y. Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2008.
- Azade-Ayşe Rorlich, Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları, Çev.: Prof. Dr. Ahmet E. Uysal, Ankara, 2000, 392 s., (ODTÜ, Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 9)
- Benningsen, A. - C. - Quelquejay, Lemercier, Stepte Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi Altındaki İslâmın 400 Yılı (L'İslâm en Union Soviétique), Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1981, Selçuk Yayınları, XXV+309 s.
- Devlet Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul, 1989, VIII+327.
- Devlet Nadir, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, 1905-1917, 2. bs., Ankara, 1999 (Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Gaspıralı, İsmail, Seçilmiş Eserleri: II. cilt: Fikrî Eserleri, 3. bs., Hazırlayan: Y. Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2008.
- Gaspıralı, İsmail, “Akgül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri”, Tercüman gazetesi, 30 Dekabr 1905, No: 110, 1 İyun 1907, No: 43.
- Hablemitoğlu, Dr. Necip, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917), Ankara, 1997, 9+317 s. (Kırım Dergisi, Tarih Araştırmaları Serisi, No: 1)
- İlgar, Hasan, Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları, Ankara, 1990, XXXVIII +518+2 s. (Kültür Bakanlığı Yayınları, No: 904)
- Kesici, Kayyum, “Bolşevik İhtilali'nden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı”, Türkler, 19. c., Ankara, 2002, s. 720-736.
- Radloff, W., Sibiryadan I, Çev. Ahmet Temir, İstanbul, Maarif Basımevi, 1954.
- Taymas, Abdullah Battal, Kazan Türkleri, 2. bs., Ankara, 1966.
- Togan, Zeki Velidi, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, 2. bs., İstanbul, 1981, XII+696 s.
- Zekiye, Mirfatih, “İdil Tatarları”, Çev. Mustafa Öner, Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 17. c., Ankara, 2001, s. 13-62.

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “Azerî, Türkmen, Kırım Tatar, Tatar (İdil-Ural Tatarları), Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur alfabelerini belirleyebilecek,
- Arap harflerini hâlen kullanan Azerî (İran) ve Türkmen Türkleri (Irak) ve Uygurların (Çin Halk Cumhuriyeti’nde Doğu Türkistan’da) alfabeleri arasındaki farkları ayırt edebilecek,
- Arap, Kiril ve Latin alfabelerini karşılaştırıp aralarındaki farkları görebilecek,
- Türk boylarının alfabe birliğinin nasıl bozulduğunu açıklayabilecek,
- Türk dünyasında alfabe probleminin sadece bilimsel bir konu mu yoksa aynı zamanda siyasi bir tercih veya zorlama mı olduğunu tartışabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk Dünyasında Alfabeler
- Arap Alfabeti
- Kiril Alfabeti
- Latin Alfabeti
- Sovyet Alfabe Siyaseti

İçindekiler

Çağdaş Türk Edebiyatları I

Çağdaş Türk Edebiyatlarında
Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı

- ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARINDA KULLANILAN ALFABELERİN TANITIMI
- KUZEY-GÜNEY AZERBAJCAN AZERİ TÜRKÇESİ ALFABELERİ
- TATAR ALFABESİ (İDİL-URAL VEYA KAZAN TATARLARI)
- KIRIM TATAR ALFABESİ
- TÜRKMEN ALFABELERİ
- KAZAK KİRİL ALFABESİ
- KIRGIZ KİRİL ALFABESİ
- UYGUR ALFABELERİ
- ÖZBEK ALFABELERİ

Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı

ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARINDA KULLANILAN ALFABELERİN TANITIMI

Türk dilini yazmak için tarih boyunca birçok alfabe kullanıldığı bilinse de bunlar arasında şimdiye kadar en uzun ömürlü olanı ve bazı yörelerde hâlen kullanılanı Arap alfabesi olmuştur.

Türk dünyasında XIX. yüzyılda modernleşme hareketleriyle birlikte aydınlar arasında ortaya çıkan ulusal bilinç, demokrasi ve halkçılık düşünceleri, devlet yöneticilerinin “teb'a idare edilmesi gereken bir sürüdür” anlayışını zamanla kökünden değiştirmiştir. Yönetimler, özellikle aydınların ve burjuva sınıfının baskısı ile halka değer vermeye, ona saygı göstermeye, ihtiyaçlarını karşılamaya kendilerini zorunlu hissetmişlerdir. Böylece güçlü devlet olabilmek idealiyle, ulusu cehaletten kurtarma, terbiye etme (iyi vatandaş yetiştirme) amacıyla genel bir eğitim faaliyeti başlatılmış, öncelikle ilkokullar yaygınlaştırılmıştır. Okuyucu sayısının artmasına paralel olarak basılı kitaba, gazete ve dergiye olan ihtiyaç da hızla artmıştır.

Arap harfleriyle herhangi bir şey basma, Arap harflerinin yapısı itibarıyla uzun zaman alıyor, dizgi işleri basım masrafının büyük bir kısmını oluşturuyordu. Aynı sebeplerle bir gazetenin günlük olarak çıkartılması, zaman bakımından da masraf bakımından da büyük bir problem oluşturuyordu. Matbaacılar, Arap harflerinin şekillerini biraz değiştirerek (Şinasi, Ebüzziya Tevfik) hem dizgi işlerini hızlandırmak hem de güzel baskı elde edebilmek için bir hayli uğraştılar. Ahmet Cevdet Paşa (1854'te) ve Şemsettin Sami, Arap harflerine bazı işaretler (hareke benzeri) ilave ederek, kelimelerin doğru okunmasına önemli ölçüde katkıda bulundular. Osmanlı aydınları, harflerin şekillerini (başta ortada, sonda) standartlaştırıp dizgi işlerini biraz kolaylaştırsalar da onların bu çabaları dizgi için harcanan zamanı ve masrafı pek fazla azaltmadı.

Halbuki Osmanlı devletinde ilkokullar yaygınlaştırılınca ders kitaplarını, doğal olarak o zamana göre daha yüksek tirajla basmak, kitabı ucuzla mal etmek gerekiyordu. Diğer yandan ilkokullarda çocukların anadillerinde (Türkçe) eğitime başlamaları, Arap alfabesindeki okuma-yazma problemlerinin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Böylece Türkiye'de Arap harflerinin Türk dilinin yapısına uygun olmadığı ileri sürülmeye, Arap harflerini ıslah etmek için çareler aranmaya başladı. 1910'lı yıllardan itibaren Hüseyin Cahit Yalçın, Celal Nuri İleri, Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı gibi Türk aydınları açık açık Latin harflerini kabul etmenin gerektiğini öne sürdüler.

Eskiden beri Avrupa'da ve Rusya'daki misyonerler arasında Arap harflerinin zorluğu yüzünden İslam toplumlarının cehalet içinde kaldığı varsayımı tekrar edilip duruyordu.

Rusya'da Kazan'ın düşmesiyle (1552) başlayan Hristiyanlaştırma hareketlerinde misyonerler, XVIII. yy.ın ortalarından itibaren Kiril alfabesini Müslüman olan veya olmayan çeşitli Türk boylarının dillerinde dinî metinleri yazmak ve bastırmak için kullandılar.

Ruslarla iç içe yaşamak ve onların dilini bilmek mecburiyeti sebebiyle Kazan, Tiflis, Bakû, Taşkent gibi şehirlerde Türk aydınları Rusça öğretmek amacıyla yazdıkları kitaplar da mecburen bazı kelime veya ifadeleri Kiril harfleriyle veriyorlardı. Aynı şekilde Ruslara herhangi bir Tür boyunun dilini öğretmek amacıyla yazılan kitaplarda da Türkçe kelime ve ifadeler Rus alfabesiyle yazılıyordu.

Bazı Türk aydınları da misyonerlerin etkisinde kalarak ve eğitimde kolaylık sağlayacağına inanarak Kiril alfabesini kullanmaya başladılar. Kazaklardan **Ibray Altinsarin** 1879'da "*Kirgizkaya Hrestomatiya*" adlı okuma kitabını Kiril alfabesiyle yazıp bastırdı. XIX. yüzyılda Kulayev, Mirza Kazım Bey, V. Radloff, İlminski (hem misyoner, hem de bilim adamıdır) gibi Rusya'daki bazı bilim adamları da çeşitli konulardaki eserlerini (bazen Arap alfabesini de kullanmalarına rağmen) esasen Kiril alfabesiyle yayımlayarak, bu alfabenin yaygınlaşmasına katkıda bulunsalar da Arap alfabesi, Çarlık Rusyası'ndaki Türk boyları arasında 1920'li yılların sonlarına kadar millî alfabe olarak kullanıldı.

Azerbaycan'da 1857'de Mirze Feteli Aşundzade, Türkiye'de 1862'de Münif Efendi bir konferansında bu meseleyi ele aldı. Kısa bir süre sonra, İngiltere'de İranlı Mirza Melküm Han, Arap harflerinin asli biçimlerini koruyarak onları Latin harfleri gibi tek tek yazmayı ve metinleri bu şekilde basmayı teklif etti. Namık Kemal Arap harflerinin ıslahına yönelik bu hareketlere şiddetle karşı çıktı.

M. F. Aşundzade 1863'te İstanbul'a gelip Arap harflerini kendi yapısı içinde ıslaha dayanan projesini Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye sundu; fakat, bu tasarı, baskı işlerindeki problemleri halletmediği gerekçesiyle kabul edilmedi. Bunun üzerine alfabe konusundaki çalışmalarını devam ettiren Aşundzade 1873'te Arap harflerinin ıslah edilmesi veya Latin harflerine geçilmesi gerektiğini kabul eder, nihayet 1877'de Latin harflerinin kabulünden başka bir yol kalmadığını ileri sürer.

1879'da Tiflis'te Mehmedağa Şahtahtlı, Rusça ve Azerbaycan Türkçesiyle "*Tekmil-leştirilmiş Müselman Elifbası*" ve 1902'de de "*Savti Şark Elifbası*" adlı kitaplarını bastırır. 1903'te yayımladığı *Şark-i Rus* gazetesinde de Arap alfabesi tasarısını halka tanıtmaya başlar. İsmail Gaspıralı, Şahtahtlı'nın Arap harflerinin baş kısımlarının asli biçimini mümkün olduğu ölçüde koruyarak, Türkçedeki dokuz ünlüyü Arap rakamlarıyla yazma esasına dayanan tasarısını sert bir şekilde eleştirir; alfabe konusunda aralarında bir polemik başlar, tartışmaya başka kimseler de katılır.

Rus yönetimi altında yaşayan Türk aydınları arasında alfabe problemi Türkiye'den daha rahat bir şekilde tartışılıyor, hükümet buna engel olmuyordu. Hâlbuki Osmanlı devletinde Arap harflerinin ancak ıslahından bir dereceye kadar söz edilebiliyor, değiştirilme fikri aydınlar arasında kapalı bir şekilde tartışılıyordu. Bu sebeple Rusya'daki Türkler arasında alfabe problemi XX. yy. başlarından itibaren giderek daha fazla tartışılır bir hâle geldi.

Bu tartışmaların özellikle Azerbaycan'da yoğunlaştığını görüyoruz. 1918'de kurulan millî Azerbaycan Cumhuriyeti, alfabe problemleriyle ilgilenmesi için bir komisyon kurmuş, Bolşeviklerin Azerbaycan'ı ele geçirmeleriyle bu girişim yarıda kalmıştı.

1910'lu yıllardan itibaren İdil-Ural Tatarlarının gazetelerinde, kitaplarında fonetikleştirilmiş bir Arap alfabesi kullanımı giderek yaygınlaşır. İ. Gaspıralı da pek istemese bile 1911'ten itibaren *Tercüman*'da kısmen fonetikleştirilmiş bir imlayla bazı yazılar yayımlar.

Ahmet Baytursunoğlu 1912'de "Okuv Kuralı" adlı alfabe-okuma kitabında Arap alfabesini, Kazakçanın ses özelliklerini tamamıyla yansıtabilecek şekilde fonetikleştirir ve bu alfabe geniş kabul görür. Özbekler de bu gelişmeye uyar; Abdurrauf Fitrat'ın da içinde bulunduğu bir gurup 1923'te dokuz ünlünün varlığına dayanan bir Arap alfabesi hazırlar ve ıslah edilmiş (fonetikleştirilmiş) bu alfabe Özbekistan'da kullanılır.

1917 Rus Devrimi'nden sonra hem ıslah edilmiş Arap alfabesinin hem de Latin harflerine geçmek isteyen aydınların sayısı bir hayli artar. Sovyetler Birliği yönetimi, kendi amaçlarına daha uygun bulunduğu için Latin alfabesine geçmek isteyen aydınları destekler; 1920'li yılların başlarından itibaren Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde Latin alfabesine geçiş için komiteler kurulur, alfabe tasarımları hazırlanır, bu mesele geniş bir şekilde tartışmaya açılır ve alfabe değiştirme, o günkü şartlar altında "orta çağdan kurtulmanın", "feodal dönemin ve burjuva kültürünün kokuşmuş havasından çıkışın" yolu ve çaresi olarak bir "kültür devrimi" anlayışına dönüştürülür. Böylece Arap harflerinin ıslah edilme gerekçeleri de unutulup gider. Konu ilerici-gerici tartışması hâline getirilir. Arap harflerini ıslah etmek isteyenler gerici, devrim karşıtı, Latin harflerini savunanlar ilerici, devrimci olarak tanımlanmaya başlar. Bu şartlar içinde Sovyetler Birliği'ndeki Türk boylarının matbuatında kısmen Latin harfleriyle çeşitli metinler, gazetelerde, dergilerde bazı yazılar çıkar, Latin harflerine ait değişik alfabe tasarımları birbiri ardınca yayımlanır.

Bu faaliyetler sonunda, Türk aydınları arasında Arap harflerinin ıslahı veya Latin harfleriyle değiştirilmesi yolundaki eğilimlerin artık olgunlaştığını gören Sovyet hükümeti 1926'da Bakü'da I. Türkoloji Kurultayı'nın toplanmasını sağlar. Adından da anlaşılacağı üzere bu kurultay genel Türkoloji problemlerini ele almıştır. Buna rağmen Sovyet siyasetinin amacına uygun olarak alfabe konusundaki tartışmalar kurultaya damgasını vurur, diğer konular bu tartışmanın gölgesinde kalır.

Bazı Türk aydınlarının Latin harflerini kabul etme gerekçeleriyle Sovyet hükümetinin kabul etme gerekçeleri tabiatıyla birbirinden epeyce farklıdır ama, sonuç değişmez.

Kurultaya Türkiye'den de Avrupa'dan da bazı temsilciler davet edilir. Komünist yönetim, kurultayda Sovyet delegeleri üzerinde büyük baskılar kurularak Latin harfleri lehine karar çıkarmayı başarır. Yine de yapılan büyük baskılara rağmen, ıslah edilmiş Arap alfabesinden yana tavır koyan delegeler de vardır. Delegeler aynı zamanda bütün Türk boyları için tek bir Latin alfabesinin uygulanmasını kararlaştırır. Ortak edebî dil ve ortak imla kurallarından vazgeçilmediği "*Ortak edebî dilde aynı imla şekillerinin korunmasını önererek Kurultay, bazı Türk dillerinde karşılaşılan bölgecilik (dağınıklık) meyillerini reddediyor*" (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı 2008: 460) şeklinde karar alınmasından anlaşılıyor. Böylece Sovyetler Birliği içindeki Türk boyları aralarındaki bağları devam ettirebileceklerdi.

Kurultaydan kısa bir zaman sonra Sovyetler Birliği'ndeki Türk boyları arasında Latin harflerine geçiş başladı.

Sovyet yönetiminin asıl isteği, Türkler arasında eğitimi kolaylaştırmak değil, Müslüman Türk halklarının Arap alfabesiyle bağını ortadan kaldırarak onları eski dinî-millî kültürlerinden koparmak ve aynı zamanda alfabeleri farklılaştırarak onları birbirinden uzaklaştırmak idi. Böylece Sovyetler Birliği'nin görünürdeki "beynelmilelci, hümanist kültürü" içinde, onları daha kolay "Sovyetleştirmek" yani dolaylı olarak Ruslaştırmak mümkün olacaktı. Ayrıca İsmail Gaspralı'nın 1880'li yıllardaki teşebbüsleriyle başlamış ve 1920'li yıllara geldiğinde Türk boyları arasında bir hayli taraftar bulmuş ve yaygınlaşmaya başlamış "tek ulusal kimlik", "ortak edebî Türk dili" ve "ortak modern kültür" ideali, sömürgeci Rusları eskiden beri korkutmuş, onların Türk boylarını ayrı ayrı bir "ulus" hâline getirme siyasetinin önündeki en büyük engel olarak değerlendirilmişti. Nitekim 1926'daki Bakü Kurultayı'na katılan bazı delegeler, özellikle Tatarlar ve Kazaklar, ıslah edilmiş Arap

harflerinin eğitim öğretim için istenilen sonuçları verdiğini ileri sürerek (belki de Rusların asıl niyetini bildiklerinden) Arap harflerinin değiştirilmesine karşı çıkmışlardı.

Önceleri Rus misyonerlerinin siyaseti olan Türk boyları arasında ayrı ayrı “millî diller yaratmak” idealinde XX. yüzyıla gelinceye kadar belli ölçüde mesafe alınmış ve bir hayli tecrübe kazanılmıştı. Bu işteki en büyük engel, ortak İslam kültürü ve onu temsil eden Arap alfabesi ve bu alfabeyle bütün Türkistanda ve Kuzey-Batı Türklüğü arasında Çağatay Türkçesiyle oluşturulmuş dinî, edebî ve ilmî medeniyet eserleri idi. Önceleri bu bütününden özellikle İlmînski ve etrafındakilerin çabalarıyla Tatarca ve Kazakça (bazı iyi niyetli Tatar ve Kazak aydınlarının da yardımıyla) ayrı bir yazı dili olma aşamasına getirilmişti. Diğer yandan Taşkent’te de Ostroumov’un başında bulunduğu *Türkistan Vilayetiniñ Gazetesi*’nde Çağatay Türkçesinin bütünlüğünü bozma faaliyeti yürütülüyordu. Zeki Velidi Togan bu durumu şöyle açıklar:

“Ostroumov gazetesinin dili bozuk bir şivede idi. ‘Sertiye’ tesmiye ettiği bu dili tatarca ve kazakçadan uzaklaştırmak için kullandığı hususî usulleri vardı. Meselâ makalelerde ‘kelgen’, ‘toqtay turgan’, ‘tilegen’, ‘büyük’, ‘pek’, ‘güzel’, ‘balıq’, ‘geçinir’, ‘et satar’ gibi kelimeler olursa bunlara tatarca ve kaçakçadır diye kızar ve ‘kilgen’, ‘tokhtay dürgân’, ‘khohlegân’, ‘kâtte’, ‘cûde’, ‘çiraylık’, ‘belig’, ‘zendegârcilik qılır’, ‘goştfuruşluq qılır’ diye tashih edermiş. Yabancı kelimelerdeki ‘o’ harfine mukabil, arabî yazıda ‘a’ kullanmak (meselâ ‘vagon’, ‘poezd’ yerine ‘vagan’, ‘fayiz’), âhengi Taşkent şehri ahalisinin telâffuzuna göre bozmaktaki mübalağa daha ziyade Ostroumov gazetesini zamanında takarrür etmiştir. Yoksa Khokand, Khıyva edip ve muharrirlerinin eserlerindeki dil, eski Çağatay ananesini ve düzgünlüğünü oldukça muhafaza ediyordu” (Togan 1981: 503). [Alıntıda yazarın imlasına dokunulmamıştır.]

İlmînski ve Ostroumov’un siyaseti, Sovyet döneminde alfabe değişikliği yapılırken bir basamak daha ileriye götürüldü. Latin alfabesine geçişte bütün Türk boylarının aydınları, bilim adamları büyük ölçüde “alfabe ortaklığı”a, alfabelerde ortak harf ve seslerin bulunmasına özen gösterecekler de 1938’de Kiril alfabesine geçişte, alfabe birliği tam olarak bozuldu. Özellikle de Çağatay Türkçesinin merkezinde bulunan Özbekçede, Buhara, Taşkent ve Semerkant gibi şehirlerde asırlarca süren medrese eğitiminin ve bu şehirlerde bulunan Taciklerin etkisiyle konuşma dilinde ortaya çıkan değişikliklerin alfabeğe yansıtılması için büyük bir çaba gösterildi. Böylece Özbek yazı dilindeki ünlü sayısı azaltıldı, Türkçe kelimelerdeki büyük ve küçük ses uyumu, imlada hemen hemen yok sayıldı; Bazı Özbek milliyetçilerinin Özbekçede de dokuz ünlünün gösterilmesi, Tacik tesirlerinden uzak Fergana bölgesi ağızlarının edebî dil için esas alınması görüşleri, Sovyet tarih anlayışının etkisinden kendilerini kurtaramayan yöneticiler tarafından (hem Sovyet döneminde hem de bağımsızlıktan sonra) engellendi. Aksine Kiril alfabesine geçilirken Özbekçeyi çevreleyen Türkmence, Kazakça ve Kırgızcada tamamen fonetik bir imla kullanılarak klasik yazı dili ve fonolojik anlayışa dayanan eski alfabe birliği, tam olarak ortadan kaldırılmış oldu.

Sovyetler Birliği’nde Latin alfabesine geçişin kesinlik kazanması ve uygulamanın başlamasından sonra, Rus yönetimin hiç beklemediği bir şekilde 1 Kasım 1928’de Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği’nde uygulanan Latin alfabesini de göz önünde bulundurarak alfabeği değiştirme kararı aldı. Böylece istenilen şekilde olmasa bile Türk halkları arasında yeniden alfabe birliği sağlanmış oldu.

Birçok Türk aydınının, halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesinde, kültürel kalkınmada etkili olacağı, dünyaya açılmayı kolaylaştıracağı için destekledikleri Latin alfabesine geçme, Sovyet yöneticileri için “Ruslaştırma”nın birinci aşamasıydı. Latin harfleri kabul

edilip, Arap harflerini kullanmaya devam etme fikri tamamıyla aydınların gündeminden düştükten sonra 1938-40'ta Sovyet hükûmeti ikinci aşama olarak alfabeleri Kirilleştirmeye başladı. Latin alfabesinde bütün Türk halklarının aynı alfabeyi kullanması temel düşünce olarak kabul edilmişti. Kabul ettirilen Kiril alfabesinde bu temel prensip de bozuldu; her bir Türk halkına ayrı bir alfabe uyarlandı, üstelik alfabelerdeki harflerin sırası da değiştirildi. Bununla da yetinilmedi Kiril alfabesindeki aynı karakter (harf), alfabelerde başka başka sesleri karşılamak için kullanıldı. Mesela, Azerî Kiril alfabesindeki “А”, “О”, “Е” harflerinin fonetik değeri ile Özbek alfabesinde kullanılan aynı harflerin fonetik karşılığı bir değildi. Böylece konuşarak birbirini anlayan Türk boyları, birbirinin yazılarını okuyamaz hâle geldi.

Bunun tersine Türk boylarının hiç birinin lehçesi için gerekli olmayan ama, Rusçada var olan Е (ye), Ю (yu), Я (ya) gibi çift sesleri karşılayan harfler veya sadece Rusçada olan Ц (ts), Щ (Şç), harfleri ve Ъ (kalınlık), Ь (incelik) işaretleri de sırf Rusça kelimelerin aslı imlalarıyla yazılabilmesi için kabul ettirildi. Stalin'in ölümünden sonra Sovyet rejiminin biraz yumuşamasını fırsat bilen Türk boyları, değişik tarihlerde bu harfleri, işaretleri, alfabelerinden çıkarmaya başladılarsa da bazılarının alfabelerinde bunlar günümüze kadar devam etmektedir.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabesi yeniden gündeme geldi. Problemi görüşüp tartışmak için Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün girişimiyle 18-20 Kasım 1991'te İstanbul'da “Milletler Arası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu” düzenlendi. Bu sempozyuma katılan Türk dünyası temsilcileri, Türkiye'de kullanılan Latin alfabesini esas alarak 34 harfli bir Latin alfabesi tasarısını kabul edip bu tasarımı Türk cumhuriyetleri yetkililerinin dikkatine sundu.

Türk dünyasında alfabeyi birleştirmek için ele geçen bu tarihi fırsat iyi kullanılmadı. 25 Aralık 1991'de Azerbaycan'da nispeten çok yakın bir Latin alfabesi benimsendi ama, 12 Nisan 1993'te Türkmenistan'da ve 2 Eylül 1993'te Özbekistan'da kabul edilen Latin alfabeleri, bilim ve siyaset çevreleri için hayal kırıklığından başka bir şey olmadı. Böylece uzun zaman süren Rus yönetiminin etkilerinden kısa zamanda kurtulmanın mümkün olmadığı da anlaşılmış oldu.

Günümüzde Gagavuzlar da Latin alfabesine geçmiştir. Tatar ve Başkurtlar arasında Latin harflerine geçiş Rusya Federasyonu tarafından engellenmiştir. Ukrayna'ya bağlı (günümüzde -2018'de- fiilen Rusya Federasyonu'nun işgalinde olan) Kırım Otonom Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırım Tatarları arasında resmen alfabe değişikliği olmasa da Latin harfleriyle kitap ve süreli yayın da basılabilmektedir.

Çağdaş Türk boylarının kullandığı Kiril veya Latin esaslı alfabelerin tamamını burada tanıtmaya imkân yoktur ve esasen elinizdeki kitabın amacı da bu değildir. Burada sadece belli başlı Türk boylarının günümüzde kullandıkları Arap, Kiril ve Latin alfabelerini basit bir şekilde tanıtmaya amaçlanmıştır. Bu konuda *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* kitabınızda daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

KUZEY-GÜNEY AZERBAJCAN AZERİ TÜRKÇESİ ALFABELERİ

Arap Alfabeti	Azeri Kiril	Azerî Latin	Kitapta Uygulanan Transliterasyon	Arap Alfabeti	Azeri Kiril	Azerî Latin	Kitapta Uygulanan Transliterasyon
آ	А а	A a	A a	م	М м	M m	M m
ب	Б б	B b	B b	ن	Н н	N n	N n
و	В в	V v	V v	او	О о	O o	O o
ق	Г г	Q q	Ğ ğ	او	Ө ө	Ö ö	Ö ö
غ	Ғ ғ	Ğ ğ	Ğ ğ	پ	П п	P p	P p
د	Д д	D d	D d	ر	Р р	R r	R r
ی ه ا	Е е	E e	É é	س	С с	S s	S s
ه ا	Ә ә	Ә ә	E e	ت	Т т	T t	T t
ژ	Ж ж	J j	J j	او	У у	U u	U u
ز	З з	Z z	Z z	او	Ү ү	Ü ü	Ü ü
ای	И и	İ i	İ i	ف	Ф ф	F f	F f
ای	Ы ы	I ı	I ı	خ	X x	X x	Ҳ һ
ی	Ј ј	Y y	Y y	ح	Һ һ	H h	H h
ك ك	К к	K k	K k	چ	Ч ч	Ç ç	Ç ç
گ	К к	G g	G g	ج	Ҷ ҷ	C c	C ct
ل	Л л	L l	L l	ش	Ш ш	Ş ş	Ş ş

Not: Yukarıdaki alfabe tablosunda Azerî Kiril alfabesinin sırası esas alınmıştır. 1991'den sonra kabul edilen Azerî Latin alfabesinin sırası da şu şekildedir:

A a, B b, C c, Ç ç, D d, E e, Ә ә, F f, G g, Ğ ğ, H h, X x, I ı, İ i, J j, K k, Q q, L l, M m, N n, O o, Ö ö, P p, R r, S s, Ş ş, T t, U u, Ü ü, V v, Y y, Z z.

Her üç alfabe ile örnek kelimeler:

قىز / قديم / ایشیق	Гыз / Гэдим / Ишыг	Qız / Qədim / İşıq	Ğız / Ğedim / İşığ
أو / يیل / كچمك	Ев / Јел / Кечмэк	Ev / Yel / Keçmək	Év / Yél / Kéçmek
كابينه كولگه كومپلكس ككليك	Кабинə Көлкə Комплекс Кəклик	Kabinə Kölgə Kompleks Kəklik	Kabine Kölge Kompléks Keklik

TATAR ALFABESİ (İDİL-URAL VEYA KAZAN TATARLARI)

Tatar Kiril	Kitapta Uygulanan Transliterasyon		Tatar Kiril	Kitapta Uygulanan Transliterasyon
А а	A a		У у	U u / uv
Б б	B b		Ф ф	F f
В в	V v		Х х	Ḥ ḥ
Г г	Ġ ġ		Ц ц	ts
Д д	D d		Ч ч	Ç ç
Е е	É é, yı / yé		Ш ш	Ş ş
Ж ж	J j		Щ щ	Şç / Şç
З з	Z z		Ъ ъ	' Kalınlık işareti
И и	İ i		Ы ы	I ı
Й й	Y		Ь ь	' İncelik işareti
К к	Қ қ		Э э	É é, (Ön seste)
Л л	L l		Ю ю	Yu / Yü
М м	M m		Я я	Ya
Н н	N n		Ә ә	E e
О о	O o		Ө ө	Ö ö
П п	P p		Ү ү	Ü ü
Р р	R r		Ж ж	C
С с	S s		Һ һ	Ñ ñ
Т т	T t		Һ һ	H h

KIRIM TATAR ALFABESİ

Kırım Tatar Kiril	Kırım Tatar Latin	Kitapta Uygulanan Transliterasyon	Kırım Tatar Kiril	Kırım Tatar Latin	Kitapta Uygulanan Transliterasyon
А а	A a	A a	П п	P p	P p
Б б	B b	B b	Р р	R r	R r
В в	V v	V v	С с	S s	S s
Г г	G g	G g	Т т	T t	T t
Г ь	Ġ ġ	Ġ ġ	У у	U u	U u
Д д	D d	D d	У у	U u	U ü
Е е	E e	E e	Ф ф	F f	F f
Ә ә	Yok	Yo	Х х	Yok	Ḥ ḥ
Ж ж	J j	J j	Ц ц	Yok	ts
З з	Z z	Z z	Ч ч	Ç ç	Ç ç
И и	İ i	İ i	Дж	C c	C c
Й й	Y y	Y	Ш ш	Ş ş	Ş ş
К к	K k	K K	Ъ ъ	Yok	' Kalınlık işareti
К ь	Q q	Қ қ	Ы ы	I ı	I ı
Л л	L l	L l	Ь ь	Yok	' İncelik işareti
М м	M m	M m	Э э	Yok	E e (Ön seste)
Н н	N n	N n	Ю ю	Yok	Yu / Yü
Н ь	Ñ ñ	Ñ ñ	Я я	Yok	Ya
О о	O o	O o			
Yok	Ö ö	Ö ö			

Not: Kırım Tatarları günümüzde de yaygın olarak Kiril alfabesini kullanıyorlar. 1992'de Kırım Tatar Meclisi'nin onayladığı Latin alfabesiyle de bazı eserler basılıyor. Yine de Latin alfabesiyle basılan kitaplarda farklı kullanımlar görülmektedir. Henüz standart bir alfabe kullanımından söz edilemez.

TÜRKMEN ALFABELERİ

Arap Alfabeti	Türkmen Kiril	Türkmen Latin	Kitapta Uygulanan Transliterasyon	Arap Alfabeti	Türkmen Kiril	Türkmen Latin	Kitapta Uygulanan Transliterasyon
آ	А а	A a	A a	پ	П п	P p	P p
ب	Б б	B b	B b	ر	Р р	R r	R r
و	В в	W w	V v	س	С с	S s	S s
غ / ق	Г г	G g	G g / Ğ ğ	ت	Т т	T t	T t
د	Д д	D d	D d	او	У у	U u	U u
ه - آ	Е е	E e	E e / Ye (ön seste)		Ү ү	Ü ü	Ü ü
ی و	Ё ё	Yok	Yo	ف	Ф ф	F f	F f
ژ	Ж ж	Ž ž	J j	خ	Х х	H h	Ҳ ҳ / H h
	Ж ж	J j	C c		Ц ц	Yok	t s
ز	З з	Z z	Z z	ج	Ч ч	Ç ç	Ç ç
ای	И и	İ i	İ i	ش	Ш ш	Ş ş	Ş ş
ی	Й й	Ý ý	Y y		Щ щ	Yok	Ş ç
ك ك	К к	K k	K K	ای	Ъ ъ	Yok	Ayırma
ل	Л л	L l	L l		Ы ы	Y y	I ı
م	М м	M m	M m	او	Ь ь	Yok	İnceltme
ن	Н н	N n	N n	ح	Э э (Ön seste)	Yok	E e
نك	Ң ң	Ñ ñ	Ñ ñ		Я я	Ä ä	E e
او	О о	O o	O o		Ю ю	Yok	Yu / Yü
او	Ө ө	Ö ö	Ö ö		Я я	Yok	Ya

Not: Alfabetik sıra Kiril alfabesine göre dir.

KAZAK KİRİL ALFABESİ

Kazak Kiril Alfabesi	Bu kitapta Kullanılan Transliterasyon		Kazak Kiril Alfabesi	Bu kitapta Kullanılan Transliterasyon
А а	A a		П п	P p
Ә ә	Ä ä		Р р	R r
Б б	B b		С с	S s
В в	V v		Т т	T t
Г г	Ġ ġ		У у	_uv / _üv, _v
Ғ ғ	Ġ ġ / Ğ ğ		Ұ ұ	U u
Д д	D d		Ү ү	Ü ü
Е е	E e		Ф ф	F f
Ё ё	Yo / yo		Х х	Ĥ ĥ
Ж ж	C c (J j)		Һ һ	H h
З з	Z z		Ц ц	T s
И и	_iy / _iy / _i		Ч ч	Ç ç
Й й	Y y		Ш ш	Ş ş
К к	K k		Щ щ	Şç / sç
Қ қ	Қ қ		Ъ ъ	' Kalınlık işareti
Л л	L l		Ы ы	I ı
М м	M m		Ь ь	' İncelik işareti
Н н	N n		І і	İ i
Ң ң	Ñ ñ		Э э	E e
О о	O o		Ю ю	Yu
Ө ө	Ö ö		Я я	Ya

KIRGIZ KİRİL ALFABESİ

Kazak Kiril Alfabesi	Bu kitapta Kullanılan Transliterasyon		Kazak Kiril Alfabesi	Bu kitapta Kullanılan Transliterasyon
А а	A a		Р р	R r
Б б	B b		С с	S s
В в	V v		Т т	T t
Г г	Gg (Ġġ)		У у	U u
Д д	D d		Ү ү	Ü ü
Е е	E e/ye		Ф ф	F f
Ё ё	Yo yo		Х х	X x
Ж ж	C c (J j)		Ц ц	Ts ts
З з	Z z		Ч ч	Ç ç
И и	İ i		Ш ш	Ş ş
Й й	Y y		Щ щ	Şç şç
К к	K k		Ъ ъ	' Kalınlık işareti
Л л	L l		Ы ы	I ı
М м	M m		Ь ь	' İncelik işareti
Ң ң	N n		Э э	E e
О о	O o		Ю ю	Yu
Ө ө	Ö ö		Я я	Ya
П п	P p		Ң ң	H h

UYGUR ALFABELERİ

Doğu Türkistan'da Kullanılan Uygur-Arap Alfabetesi

Arap	Latin		Arap	Latin
ئا	A a		ق	Q q
ئە	E e		ك	K k
ب	B b		گ	G g
پ	P p		ك	D ɟ Ñ ñ
ت	T t		ل	L l
ج	C c		م	M m
چ	Ç ç		ن	N n
خ	X x Ƨ Ƨ		ھ	H h
د	D d		ئو	O o
ر	R r		ئۇ	U u
ز	Z z		ئۆ	Ö ö
ژ	J j		ئۈ	Ü ü
س	S s		ۋ	V v
ش	Ş ş		ئې	È è
غ	Ĝ ĝ		ئى	İ i
ف	F f		ي	Y y

Kazakistan'da Kullanılan Uygur-Kiril Alfabetesi

Kiril	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	Ф ф	F f
Б б	B b	Х х	X x
В в	V v	Ц ц	Ts, ts
Г г	G g	Ч ч	Ç ç
Д д	D d	Ш ш	Ş ş
Е е	È è	Щ щ	Şç, şç
Ё ё	Yo, yo	Ъ ъ	Kesme işareti
Ж ж	J j	Ы ы	I i
З з	Z z	Ь ь	Yumuşatma işareti
И и	İ i	Э э	E e
Й й	Y y	Ю ю	Yu, yu
К к	K k	Я я	Ya, ya
Л л	L l	Қ қ	Q q
М м	M m	Ң ң	D ɟ
Н н	N n	Ғ ғ	Ĝ ĝ
О о	O o	Ү ү	Ü ü
П п	P p	Ө ө	Ö ö
Р р	R r	Ж ж	C c
С с	S s	Ә ә	E e
Т т	T t	Һ һ	H h
У у	U u		

ÖZBEK ALFABELERİ

Özbek Kiril Alfabeti	Özbek Latin Alfabeti	Bu kitapta Kullanılan Transliterasyon
А а	A a	E e / A a
Б б	B b	B b
В в	V v	V v
Г г	G G	G g
Д д	D d	D d
Е е	Yok	É é / Ye / e
Ё ё	Yok	Yâ / yâ / Yo / yo
Ж ж	J j	C c / J j
З з	Z z	Z z
И и	I i / Í i	I i / Í i
Й й	Y y	Y y
К к	K k	K k
Л л	L l	L l
М м	M m	M m
Н н	N n	N n
О о	Ä ä / O o	Ä ä / O o
П п	P p	P p
Р р	R r	R r
С с	S s	S s
Т т	T t	T t
У у	U u / Ü ü	U u / Ü ü
Ф ф	F f	F f
Х х	X x	H h
Ц ц	Yok	Ts / ts
Ч ч	Ch	Ç ç
Ш ш	Sh / sh	Ş ş
Ъ ъ	‘	’Kalınlık işareti / Kesme işareti
Ь ь	Yok	’İncelik işareti
Э э	Yok	É é (Ön seste)
Ю ю	Yok	Yu / Yü
Я я	Yok	Ya / ya
Ў ў	O’ / o’	O o / Ö ö
Қ қ	Q / q	Q, q
Ғ ғ	G’ / g’	Ğ ğ
Ҳ ҳ	H h	H h
Ң ң	Ng / ng	Ñ ñ

Tabloları verilen alfabeleri karşılaştırınız, şekil ve ses bakımından ortak olan harflerle ortak olmayanları belirleyiniz. Bunun sebeplerini araştırınız.

SIRA SİZDE

1

Özet

Türk dilini yazmak için tarih boyunca birçok alfabe kullanıldığı bilinse de bunlar arasında şimdiye kadar en uzun ömürlü olanı ve bazı Türk yurtlarında hâlen kullanılan Arap alfabesi olmuştur.

Çarlık Rusyası yönetimindeki Türk boyları arasında XVIII. yüzyıldan itibaren önce misyonerler, XIX. yüzyıl sonlarında ise bunlara ilaveten bazı Rus bilim adamları ve bu çevrelerle ilişkileri olan bazı Tatar, Başkurt ve Kazak aydınları arasında çeşitli sebeplerle Türk dilindeki metinlerin yazılması için Kiril alfabesinden yararlanma dönemi başlamıştır.

İslam ülkelerinde ise başta Türkiye olmak üzere XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Arap alfabesinin yapısı sebebiyle matbaalarda dizgi sırasında sebep olduğu zorluk ve zaman kaybı, buna bağlı olarak basılan eserlerin maliyetinin yüksek olması, Türk dilinde yaygın eğitimin başlamasına bağlı olarak ilkokullarda çocuklara okuyup-yazmayı öğretirken ortaya çıkan problemler, aydınları Arap alfabesinin daha kolay ve hızlı dizilir bir formunu aramaya yöneltti. Diğer yandan Arap harflerinin eğitimde Türk dilinin yapısına daha uygun (özellikle ünlülerin yazılmasına imkân verecek) bir hâle getirilmesinin yolları aranmaya başladı.

Böylece önce XIX. yy.'ın sonlarına doğru Türk dünyasında Arap harflerini ıslah etme girişimleri başladı: Harflerin başta, ortada, sondaki biçimleri azaltıldı, eğitimde de ünlüleri yazabilmek için hareke ve hareke benzeri işaretlere müracaat edildi. Fakat bu girişimlerden arzu edilen sonuçlar elde edilemedi. Böylece bazı aydınlar Arap harflerini ıslahı bir tarafa bırakıp Latin alfabesine geçme fikrini öne attılar ve bu yolda çalışmalara başladılar.

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra, İslam toplumlarını bir an önce eski kültürlerinden kopartıp “Sovyet insanı yaratmak” (ki bunun da son hedefi Ruslaştırma idi) siyaseti yürürlüğe konuldu. Bu emelinin önünde Arap harfleri büyük bir engel olarak görülüyordu. Üstelik Arap harfleri Müslüman Türk dünyasının da tek alfabesiydi ve İ. Gaspıralı'dan itibaren Rusya'da yaşayan Türk boyları modern kültürlerini bu alfabe üzerinden kurmuşlardı ve 1920'lere gelinceye kadar aralarındaki eski farklılıklar azalmaya başlamış Müslümanlık ve Türklük bilinci onları birbirine iyice yakınlaştırmıştı. Bu gerçek Sovyet yöneticilerini rahatsız ediyordu.

Sovyet yöneticileri birden bire Arap alfabesini değiştirmenin kendilerine birçok problem çıkartacağını bildiklerinden önce, Latin harflerine geçişi sağladılar, 1938'den sonra da tepeden inme bir emirle Kiril harflerine geçiş kararı aldılar.

1991'den sonra bağımsızlığına kavuşan Türk boyları yeniden Latin alfabesine geçmeye başladı; Türkiye'nin çabalarına, birçok aydın ve bilim adamının ortak Latin alfabesinde ısrar etmelerine rağmen bazı siyasî sebepler yanında yönetici kadroların eski Sovyet zihniyetinden kurtulamaması gibi sebeplerle Latin alfabesinde de arzu edilen birlik sağlanamadı.

Kendimizi Sınyalım

1. Rusya'daki Türk boylarının metinlerini yazmak için Kiril harflerini ilk kullanan aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kazak aydınları
 - b. Tatar aydınları
 - c. Azeri aydınları
 - d. Rus misyonerleri
 - e. Rus bilim adamları
2. V. Radloff, bilimsel araştırmalarında Türk boylarının metinlerini **esasen** hangi alfabeyle yayımlamıştır?
 - a. Latin alfabesiyle
 - b. Arap ve Kiril alfabesiyle
 - c. Kendi yaptığı Latin alfabesi sistemiyle
 - d. Alman-Latin alfabesiyle
 - e. Rus-Kiril alfabesiyle
3. Türkler arasında Arap alfabesini ıslah etmek için ilk alfabe tasarısını hazırlayan kimdir?
 - a. Ebdürrehim Bey Hağdvérdiyév
 - b. Mirze Feteli Aşundzade
 - c. İbiray Altınсарın
 - d. Neriman Nerimanov
 - e. Şinasi
4. 1863'te Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kendisine sunulan Arap harflerini ıslah tasarısını hangi gerekçe ile kabul etmemiştir?
 - a. Tasarıda Arap harflerinin esası bozulmuştur
 - b. Arap alfabesinin ıslaha ihtiyacı yoktur
 - c. Tasarı matbaacılıktaki problemlere kolaylık getirmemiştir
 - d. Bu tasarı eğitim için uygun değildir
 - e. Tasarıda elyazısı ihmal edilmiştir
5. 1926 I. Bakú Türkoloji Kurultayı'nda alfabe konusunda aşağıdaki görüşlerden hangisi kabul edilmiştir?
 - a. Arap harflerinin ıslahı gerekmektedir.
 - b. Arap harflerini fonetikleştirmek gerekir.
 - c. Kiril alfabesinin kabulü uygundur.
 - d. Kiril-Latin alfabesi karışımı bir alfabe kabul edilmelidir.
 - e. Latin alfabesi kabul edilmelidir.
6. Aşağıdakilerden hangisi, **XIX. yüzyıl sonlarında** Türk aydınlarını Arap harflerini ıslah etmeğe zorlayan öncelikli sebeplerden biri **değildir**?
 - a. Gazete ve kitap basım masraflarını azaltmak
 - b. Eğitimi yaygınlaştırmak
 - c. Matbaalarda dizgi işlerini kolaylaştırmak ve hızlandırmak
 - d. Halkı cehaletten kurtarmak
 - e. Bazı Arap harflerinin sağdan bitişken olması
7. Aşağıdakilerden hangisi Arap harfleri yerine Latin harflerinin alınmasını **savunmamıştır**?
 - a. Hüseyin Cahit Yalçın
 - b. Ahmet Midhat Efendi
 - c. Abdullah Cevdet
 - d. Celal Nuri İleri
 - e. Kılıçzade Hakkı
8. XIX. yüzyılın sonlarında Çağatay Türkçesinden Özbek yazı diline geçişte Tacikçenin etkisi altındaki Özbek ağızlarının edebî tilin temelini oluşturmasında etkili olan şahıs aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Zakircan Furkat
 - b. İlminski
 - c. Ostroumov
 - d. Agehi
 - e. Munis
9. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bağımsız Türk cumhuriyetlerinde ortaya çıkan Latin alfabesine geçiş konusunun özellikle ele alındığı "Milletler Arası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nu düzenleyen üniversite aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Marmara Üniversitesi
 - b. Ankara Üniversitesi
 - c. Ege Üniversitesi
 - d. Atatürk Üniversitesi
 - e. Azerbaycan Devlet Üniversitesi
10. Azerbaycan'da M. F. Aşundzade'den sonra Arap harflerini ıslah için aşağıdakilerden hangisi tasarı hazırlamıştır?
 - a. Seyid Azim Şirvanî
 - b. Mehemmedağa Şahtahtlı
 - c. Ğasimbey Zakir
 - d. Celil Mehemmedguluzade
 - e. Hasanbey Melikzade Zerdabi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türk Edebiyatlarında Kullanılan Alfabelerin Tanıtımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Sovyet yönetimi Türk boyları arasındaki ilişkileri tamamıyla kesmek, onların Moskova merkezli bir Rus-Sovyet kültürüne adapte olmalarını sağlamak için alfabelerdeki bu uyumsuzluğa bilerek yol vermiştir.

Bu konuda ünite sonundaki kaynak eserlerden yararlanabilirsiniz:

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- 1926 Bakû Türkoloji Kurultayı Tutanakları, Çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner, Ankara TDK Yayınları, 2008.
- Ağazade, Ferhad, Ne Üçün Arap Harfleri Türk Diline Yaradır?, Bakû, 1922.
- Ercilasun, Ahmet B., Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, 2. bs., Ankara, 1989.
- Gemalmaz, Efrasiyap, "Türkçenin Umumi Yazı Dili ve İmla Meseleleri Hakkında", Türkçenin Derin Yapısı, Ankara, 2010 s. 17-23.
- Kocaoğlu, Timur, "Türk Ülkelerinde Latin Alfabesine Geçme Sürecindeki Başlıca meseleler", II. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yayınları, 1999, s. 675-678.
- Roy, Oliver, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, 3. bs., Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2009.
- Şimşir, Bilal, Türk Yazı Devrimi, Ankara, 1993.
- Tansel, Fevziye A., "Arap Harflerinin Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri. 1862-1884)", TTK Belleten, Nisan 1953, XVII. c., s. 65-68.
- Temir, Ahmet, "Dış Türklerde Dil ve Yazı", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 1391-1404.
- Togan, Z. V., Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, 2. bs., İstanbul, 1981.
- Unat, Faik R., "Latin Alfabesinden Türk Alfabesine", Türk Dili, 1953, 23. c., s. 721-734.
- User, Hatice Şirin, Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Ankara, 2006.
- Ülkütaşır, M. Şakir, Atatürk ve Harf Devrimi, TDK Yayınları, 1973.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “Azerî Türkleri”, “Azerî Türkçesi”, “Azerî Edebiyatı”, “Azerbaycan Türkçesi”, “Azerbaycan Edebiyatı”, “Azerbaycanca”, “Azerbaycan Dili”, gibi kavramları kimlerin, hangi anlamlarda kullandığını açıklayabilecek,
- Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan kavramları ve bunların siyasî, kültürel önemi hakkında tartışabilecek,
- XIX. yy.da Azerbaycan'daki yenileşme hareketlerini ve modernleşmeyi ana çizgileriyle belirtebilecek,
- Azerbaycan'da modern edebiyatın ortaya çıkış sürecini, ilk yazarlar ve eserlerini tanıyabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Azerbaycan
- Azerbaycan-Türkiye İlişkileri
- Azerbaycan-Rusya İlişkileri
- Azerbaycan-İran İlişkileri
- Batılılaşma
- Maarifçiler
- Dekabristler
- Usul-i Cedid
- Azerbaycan'da Eğitim
- Modern Azerbaycan Edebiyatı
- Azerbaycan Tiyatrosu

İçindekiler

Çağdaş Türk Edebiyatları I

Çağdaş Azerî Edebiyatı-I

- GİRİŞ
- XIX. YÜZYIL AZERİ EDEBİYATI

Çağdaş Azerî Edebiyatı-I

GİRİŞ

Azerbaycan kültür coğrafyası: En basit şekilde Azerbaycan, Güney Kafkasyadan Irak'ın içlerine, doğu ve güney doğu Anadolu'dan İran'ın içlerine kadar uzanan, kuzey doğu kesiminin bir kısmı Hazar denizi ile sınırlanan bölge olarak tanımlanabilir. Azerbaycan coğrafyası Rusların Kafkasya'yı işgali sebebiyle 1813'de Kuzey ve Güney olarak ikiye parçalanmıştır. Zamanında Rus yönetiminde kalan ve günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni oluşturan Kuzey Azerbaycan, nüfus ve arazi olarak daha küçük, İran yönetiminde kalan Güney Azerbaycan ise nüfus ve arazi itibarıyla daha büyüktür.

Azerbaycan Türkçesi (veya Azerî Türkçesi): Sözü edilen Azerbaycan kültür coğrafyasında Türk dilinin Osmanlıca ve Çağataycadan sonraki en geniş ve verimli kolu olan, kökleri bu arazideki Türk halklarının dip tarihine kadar uzanan, fakat, XI. yüzyıldan sonra Oğuzların bölgeye yoğun olarak gelmesinden sonra, bu coğrafyada oluşmaya başlayan "Oğuz yazı dili"nin doğu kolu olarak XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Selçuklu, Moğol, İlhanlı Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî dönemlerinde ilk yazılı ürünlerini veren yazı diline, olduğu coğrafyadan hareketle Azerbaycan Türkçesi (daha kısa bir ifade ile Azerî Türkçesi) denilir.

Azerbaycan Türklerinin günümüzdeki (2012) nüfusu yaklaşık olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 9 milyon, İran'da (Güney Azerbaycan'da) 25-30 milyon arasında, Gürcistan ve Dağıstan'da 1 milyon civarında olmak üzere en az 35-40 milyon civarındadır. Bu da Türkiye dışındaki en büyük Türk nüfusunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğunu göstermektedir.

Azerbaycan (veya Azerî) Edebiyatı da bu yazı diliyle, tanımlanan coğrafyanın dışına taşacak bir genişlikte; Anadolu Türkleriyle Türkistan Türkleri arasında bir köprü ve temas noktası oluşturarak gelişen edebiyattır. Azerbaycan sözlü edebiyatı, bir yandan sözü edilen coğrafyada Türklerin tarih sahnesine çıkışına, diğer yandan Türkistan'daki genel Türk kültürüne bağlıdır. Tanımlanan bu coğrafyadaki yazılı edebiyat ise, XIII-XIV. yüzyıldan itibaren ilk ürünlerini verir. Başlangıçta bu edebiyatın yazılı örnekleri, tıpkı dilde olduğu gibi Anadolu Türkçesiyle ortaktır; ancak, XIV-XV. yüzyıldan sonra Azerbaycan Türkçesiyle, Eski Anadolu Türkçesi yavaş yavaş ayrılmaya başlayınca edebiyatta da nisbi bir farklılaşma görülür. Yine de XV-XVI. yüzyıla kadarki birçok yazılı eseri, Anadolu Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesinin ortak mahsulleri olarak değerlendirmek doğru olur; çünkü, yazı dili XIV. yüzyıldan sonra yavaş yavaş ayrışmasına rağmen, edebiyatta şekil ve muhteva itibarıyla bir fark yoktur. Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı, daha çok

"Azerî Türkçesi" ve "Azerî edebiyatı" kavramları için bir hatırlatmada bulunmak uygun olur. Bu terimleri bilim alanında ilk defa Fuat Köprülü kullanmıştır. O, Türkistan'la Anadolu Türkleri arasında yaşayan bu "Türk topluluğuna" buldukları coğrafyadan ve 1918'de kuzey Azerbaycan'da kurulan "Azerbaycan Cumhuriyeti"nin adından esinlenerek "Azerî Türkleri" ve onların edebiyatına da "Azerî edebiyatı" demiş ve bu terimleri geniş bir şekilde açıklamıştır. Fakat 1924-1925'te Güney Azerbaycan'ı içine alan İran'da hâkimiyet Türklerin elinden çıkmış ve Rıza Han zamanında Farslar İran'da hâkim olmuş ve Fars ırkçılığına dayanan bir siyaset izlemişlerdir. Bu dönemde "Pan-İranistler" Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Azerî adlı eski bir İran halkı olduğunu, bunların Oğuzlar zamanında zorla Türkleştirildiklerini iddia etmiş ve böylece "Azerî" tanımını Türk değil, İranlı bir halk için kullanmışlardır. Bu da günümüzde bazı karışıklıklara yol açmaktadır. Burada bizim kullandığımız "Azerî Türkçesi" ve "Azerî edebiyatı" terimlerinin bu yaklaşımla bir ilişkisi yoktur. Esasen İran'daki Azerbaycan Türkleri, bugün de kendilerini "Türk" olarak tanımlamaktadırlar.

XVII-XVIII. yüzyıllardaki mahallileşme sebebiyle Anadolu Türkçesinden ve edebiyatından belirli ölçüde farklılaşır.

Burada sözlü ve klasik Azerbaycan edebiyatı üzerinde durulmayacaktır; çünkü bu ders kitabının içeriğini modern Azerbaycan edebiyatı oluşturmaktadır.

XIX. YÜZYIL AZERİ EDEBİYATI

XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı

XI: yüzyıl başlarında Azerbaycan'ın genel durumu kitabınızın 1. ünitesinde ele alınmıştır. Burada durumu kısaca tekrarlayacağız.

1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da ortaya çıkan kargaşa ortamı ve yönetimin zayıflamasından yararlanan Kuzey Azerbaycan "bey"leri küçük devletler (Hanlıklar) kurmuşlardı. 1801'de Gürcistan'a yerleşen Ruslar 1804'ten itibaren bu Azerbaycan "Hanlık"larını ortadan kaldırdılar ve İran topraklarına girdiler. 1813'te Çarlık Rusya ve İran arasında imzalanan Gülistan Anlaşması ile Azerbaycan toprakları Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölündü. Böylece Rus istilasının Azerbaycan tarihindeki en önemli ve kalıcı sonucu ortaya çıktı. Azerbaycan'ın nüfus ve toprak bakımından en büyük hissesi İran'da kalmıştı.

XIX. Asrın Başlarında Azerî Edebiyatı

Rus istilasının bir sonucu olarak Azerî edebiyatı, XIX. yy.ın başlarından itibaren iki kola ayrıldı: Kuzey Azerbaycan'daki edebiyat, diğer sebepler yanında Rus etkisiyle asrî hayata göre şekillenmeye başlarken, Güney Azerbaycan'daki edebiyat, geleneksel yapı ve anlayış içinde gittikçe sönükleşiyor, bir taklit ve nazîre edebiyatı olarak devam ediyordu.

Kuzey Azerbaycan edebiyatındaki yenilik cereyanı gittikçe kuvvetlenirken, bir yandan da klasik edebiyat anlayışı hem Kuzey hem de Güney de varlığını sürdürüyordu. Azerî şairler -birkaç şahsiyet hâriç- uzun zamandan beri Fuzulî gibi kudretli sanatkârları taklit etmekte yetiniyor veya eski şairlere nazîreler yazmaktan başka bir şey yapamıyorlardı.

Halk edebiyatı ise, kendi yolunda gelişimini sürdürmekteydi.

Azerbaycan edebiyatında modernleşmeyle birlikte yeni edebî türler de ortaya çıkar: Roman, modern hikâye, tiyatro eserleri, makale, tenkit, edebiyat tarihi vs. Aruz vezninin kullanımı giderek azalsa da günümüze kadar devam eder, tamamıyla ortadan kalkmaz. Gazel, XIX. yy.ın sonlarından itibaren, konusunda ve dilinde bazı değişikliklere uğrayarak yok olmaktan kurtulur. Bugün bile birçok Azerî şairinin gazel yazmakta olduğunu biliyoruz. Buna rağmen kaside, mesnevî gibi türler, yerlerini "poéma" (manzum hikâye veya manzum roman) denilen nazım şekline bırakır. Kaside tür olarak görülmezse de Sovyet döneminde bu ideolojinin önderlerine (Marks, Lenin, Stalin vs.) veya rejimin kendisine, bazen mantık ve gerçeklik sınırları zorlanarak yazılan "medhiye"ler, aslında kavram ve mahiyet itibarıyla kasidediliğin devamı sayılabilir.

Klasik edebiyattaki mizah geleneği, gelişmekte olan modern edebiyatta da önemli temsilciler yetiştirir. Bu tarzın temsilcileri arasında Baba Bey Şâkir (1770-1844), Ğasımbey Zakir, Séyyid Azim [Ezim] Şirvanî sayılabilir. Bu gibi şairler, sosyal bozuklukları, adaletsizliği, Rus memurlarının zalimliğini, rüşvetçiliğini, ahlâksızlığını, zalim ve çıkarıcı "beyleri", sahtekâr ve câhil din adamlarını ifşâ eden manzumeleriye tanınırlar. XX. yy. başlarında Mirze Ali Ekber [Elekber] Sabir mizah ve hiciv anlayışını değiştirerek satirik şiiri zirveye ulaştırır.

Güney Azerbaycan'da Edebî Hayat

Bu asrın başlarında İranda zaten zayıf olan merkezî yönetim çözülmeye başladı. Memleketin çeşitli yerlerinde mahallî derebeyleri ("han"lar) iyice güçlenmişti. Aslında İran, hiç bir zaman Osmanlı İmparatorluğu gibi merkezî bir yönetime sahip olamadı. Tabiri câiz ise, en kuvvetli feodal; han veya büyük bir aşiretin reisi, İran'ı ele geçiriyor, diğer hanları kendine tâbi ediyordu. Safevîlerden Nadir Şah'a ondan Kerim Han Zend'e ve nihayet Kaçar sülalesine yönetimin geçişi, hep bu şekilde olmuştur.

XIX. asırda da aynı durum devam ediyordu. Türk soyundan İran şahı Ağa Mehmed Şah Kaçar'ın 1797'de Karabağ'da öldürülmesinden sonra, hanlıklar daha da güçlenmiş, nerede ise müstakil devletçikler hâline gelmişlerdi. Hanların ve onlara tâbi beylerin keyfî hareketleri, ağır vergiler, zulüm, Güney Azerbaycan Türklerini sosyal ve iktisadî bakımdan tam bir buhrana sürüklemişti. Bu duruma bağlı olarak memleketin kültürel hayatı da kargaşa içindeydi; güçlü kültürel merkezler yok gibiydi. Bu durum yazılı edebiyatı epeyce zayıflatmıştı.

Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine kadar, her iki Azerbaycan'da da siyasî, sosyal ve iktisadî şartlar birbirine benziyordu. 1813 Gülistan Anlaşması'ndan sonra Aras nehrinin sınırı teşkil ettiği, ülkenin Rusya ve İran arasında ikiye bölündüğü malumdur. Kuzey Azerbaycan, merkezî Tiflis'te olan "Kafkasya Umumî Valiliği"ne bağlanmış ve süratle merkezî bir idare kurularak hanların, beylerin nüfuzu kırılmıştı. Daha başka sebeplere de bağlı olarak Kuzey Azerbaycan'da ticaret hayatı canlanmış, Ruslar tarafından siyasî ve sosyal hayat süratle değiştirilmişti.

Güney Azerbaycan'da ise eski hayat tarzı devam ediyordu. İki ayrı devlete tâbi olmasına, ayrı ayrı şartlarda bulunmasına rağmen, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın edebî, dinî ve kısmen de olsa iktisadî ilişkileri devam etmişti. Kuzey'de zamanla gelişen yeni hayat, edebiyat anlayışı çok geçmeden Güney'e ulaşıyor, burada da meyvelerini vermeye başlıyordu.

Güney Azerbaycan'da ve aynı zamanda İranda, yeni edebiyatın ilk temsilcileri arasında Türk olmalarına rağmen geleneğe uyarak eserlerini Farsça yazan Abdurrahim Talibov, Zeynelabidin Şirvanî, Mirze Ağa Tebrizî sayılabilir.

Yeni edebiyat anlayışı ve yenilik eğilimleri, Güney Azerbaycan'da çok yavaş bir şekilde ortaya çıkıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, klasik şiir ve edebiyat anlayışı, hem Güney Azerbaycan'da hem de bütün İranda günümüze kadar etkisini devam ettirmiştir. Bunun sosyal, siyasî, kültürel hayatla yakın ilişkisi olduğu şüphesizdir.

Asrın başlarında bu bölgedeki edebiyatta en çok rağbet gören nazım şekli gazeldir. Bu devrin gazellerinde, geleneksel şiir anlayışı ve konuları yanında, gittikçe daha belirgin bir hâl almaya başlayan gerçek insanî duyguların, kişisel duygu ve düşüncelerin, hayata gerçekçi bir şekilde bakışın ifade edildiği görülür. Tasvir edilen sevgili artık Sufi anlayışındaki tanrı değil, canlı-kanlı gerçek bir insandır. Zamandan şikâyet, gittikçe gerçekçi bir anlayışa bürünerek sosyal, siyasî bir tenkit niteliği kazanır.

Geçen asırlarda olduğu gibi bu devirde de Güney Azerbaycan edebiyatında göze çarpan en belirgin özelliklerden biri de hemen her şairin kendi ana dili yanında Farsçayı da kullanmasıdır. Hatta ana dilinden daha çok Farsça şiirler yazan Azerbaycan şairlerinin sayısı da az değildir. Bu anlamda iki dillilik, Güney Azerbaycan edebiyatının karakteristik bir özelliğidir, denilebilir.

Medrese tahsili görmüş, klasik Türk ve Fars şiirini yakından tanımış aydınların sade bir Türkçeyle "âşık şiiri tarzı"nda manzumeler yazmaları, Azerî halk edebiyatı, halk şiiri için çok yararlı olmuştur. Bilhassa XIX. yy.da Andelip, Nebatî, biraz daha önceki dönemlerde Molla Penah Vakıf gibi büyük şairler, âşık şiirinin de klasik şiir gibi kalıplaşma-

sını, belli mazmunlar ve alışılmış ifadeler içinde canlılığını kaybetmesini önlemiş; âşıklar üzerinde de olumlu ve kuvvetli bir tesir göstermiş, âşık şiirinin ufkunu genişletmesinde önemli rol oynamışlardır.

Şiirlerinde ince bir ruh, seçkin bir güzellik duygusu, coşkun sevgi tezahürleri görülen **Séyyid Ebulğasım Nebatî** (1812-1873), çağının en büyük şairlerinden biridir. Kendisi “seyyid” ve tarikat şeyhidir. Mükemmel bir medrese tahsili görmüş, Farsça ve Azeri Türkçesiyle şiirler söylemiş, tamamen orijinal sanatkârlık kudretine sahip bir şairdir. Şiir anlayışını, üslubunu, kendisinden önce yaşamış herhangi bir şaire benzetmek mümkün değildir.

Güney Azerbaycanlı birçok şair gibi hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan **Héyran Hânım**'ın XIX. asrın başlarında Tebriz ve Hoy şehirlerinde yaşadığı, ana tarafından “Dünbülî” aşiretinden olduğu biliniyor. 4500 beyitlik divanında anadilindeki şiirleri, Farsça şiirlerine nazaran daha azdır. Klasik tarzdaki gazelleriyle Fuzulî'nin etkisinde kaldığı, bu büyük şaire nazireler yazdığı görülmektedir. Dili nisbeten sadedir.

Mirze Méhdi Şükûhî (1829/30-1896), Tebriz'de doğmuş, Merağâda yaşayıp bu şehirde de ölmüştür. Küçük yaşlarında yetim kalmış, tahsilini yarıda bırakarak baba mesleği aynacılıkla hayatını kazanmıştır. Tebriz'de bir din adamına yazdığı hicviye sebebiyle işleri bozulmuş, Merağâ'ya göç etmeye mecbur olmuştur. Bu şehirde de “bezzazlık” (gezgin kumaş, elbise satıcılığı) ile geçinmiştir. Maddî ve manevî sıkıntılar içerisinde kötümser bir ömür sürmüştür, daha çok mizahî şiirleriyle tanınmıştır. Seyahate çıkarak Türkiye, Arabistan, Orta Asya ve İran'ın birçok yerini dolaşmış, sonra Tahran'a gelerek bir müddet kaldıktan sonra Merağâ'ya dönmüştür. Seyahati sırasında yakından tanıdığı Şark halklarının siyasi, sosyal ve dinî vaziyeti, zaten kötümser olan tabiatında derin izler bırakmış, şairi gelecek hakkında ümitsizliğe düşürmüştür. Şark halklarını istismar eden han, bey, sahtekâr din adamları, aç gözlü tâcirler, ahlâksız kimseler onun mizahî şiirlerinden yakalarını kurtaramamışlardır. Realist bir şairdir. Halkın yaşayını, âdetlerini, batıl inançlarını çok renkli, akıcı bir dille, ince bir alayla dile getirir. Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır. Divanı kendi sağlığında Tebriz'de defalarca basılmıştır. *Münazara-i Akl ü Aşk* adlı bir mesnevisi, Sadî'nin *Gülüstan*'ı tarzında üç yüzden fazla, Farsça, küçük, nasihatâmiz hikâyeleri (latife) bulunmaktadır. Özellikle ilkokullardaki eğitim-öğretimin yenilenmesi yolunda dikkati çekici düşünceleri vardır.

Kuzey Azerbaycan'da Modern Edebiyatın Ortaya Çıkışı

İleride de bahsedeceğimiz gibi, Rus istilâsından sonra, Rusça öğrenen, bu dilin edebiyatını ve bu dilin yardımı ile Batı Avrupa medeniyetini tanıma olanağı bulan Azerbaycan aydınları arasından ilk düşünürler ve bilim adamları yetişti. Batı düşüncesiyle temasa geçen bu ilk Azerî kuşağının üzerinde, Fransız ihtilâlinin sonra Avrupâda oluşan hürriyetçi düşüncelerin, demokrasi idealinin, halkçılık prensiplerinin büyük etkisi vardır. Tıpkı ilk modernist Rus aydınlarında olduğu gibi “Batı” düşüncesi, yerli, millî ve dinî bilgilerle çeliştiği için bazı aydınlar bunalıma düştü. Bazıları tamamen “Batı” tarzı düşünceleri -ki dolayısıyla Rus tesirini- reddederek kendi içlerine kapanıp kötümser bir hayat yaşadı. Bir kısmı da tam tersine dinî ve millî kültürü kısmen veya tamamen reddederek “Batıcı”, radikal yenilikçi düşünceleri benimsedi. Bir kısmı da daha çok Türkiye'deki aydınları örnek alarak sentezci bir yol tutmaya çalıştı.

Asrî düşüncelerle temasa geçen, Rusların bulunduğu muhitlerde yaşayan veya Rus memuriyetinde, askerî hizmette bulunan birçok Azerbaycan Türkü, en azından “reformist” düşünceleri benimsedi. Diğer taraftan “Batı”yı ve Rus hayat tarzını tamamiyle reddetmeyen münevverler -ki bunların ekserisi medresede dinî tahsil görmüştü- özellikli XIX. yy.ın ikinci yarısından sonra Türkiye, Mısır, Pakistan (o zamanki Hindistan) ve

İran'da ortaya çıkan İslamcı ıslahat hareketlerine meylecti. İslahatçı düşünceler, asrın sonlarına doğru Şeyh Cemaleddin Afganî (1838-1897)'nin de etkisiyle bütün Rusya Müslümanları arasında süratle yayıldı ve bir hayli taraftar topladı. Birçok din adamı geleneksel içtihat anlayışını zorlayarak, "İslamı asrın idrâkine göre" yorumlamaya başladı. Sözü edilen her iki aydın zümresi de câhil halk tabakası ve softa medreseliler tarafından "tekfir" edilmekten kurtulamadı.

Modern Azerbaycan edebiyatının öncüleri daha çok Rus hizmetine girmiş olan memurlar, askerler, aydınlar arasından çıktı. Azerbaycan'da fikrî, edebî oluşumun, gelişmelerin içinde bulunan ve ona yön veren ilk aydınlardan birisi şüphe yok ki **Abbasguluğa Bakıhanov Gudsî** (1774-1846)'dir. Gerçek manada âlim, mütefekkir, istidatlı bir şair ve tarih yazarıdır. Son Bakû (Bakı) hanının oğludur. Mükemmel bir tahsil görmüş, dinî ilimler yanında aklı ilimler, Şark edebiyatı okumuştur. 1819'da Tiflis'e çağrılarak Kafkasya Umumî Valiliği'nde "Şark dilleri mütercimliği" vazifesine tayin edilir. Orada Rusça öğrenir, Rus fikir ve siyaset muhitini, sosyal hayatını yakından tanır. Dostları arasında birçok "asilzade" Rus subayı, bürokrat, edebiyatçı ve şair bulunuyordu. "Dekabristler"le de yakın ilişkiler kurmuştu. Bu ilişkilerin Gudsî'nin fikrî hayatında, edebiyat ve tarih anlayışında olumlu etki gösterdiği anlaşılıyor. Yüzyılın ilk çeyreğindeki Osmanlı, Rus ve İran savaşları sırasında tercümanlık ve mütercimlik yaptı. Emekliye ayrıldı. 1835 yılından sonra babasının Em-sar köyünde bulunan mâlikânesine çekilerek eserlerini yazmaya başladı. 1846'da Hacca giderken geçtiği İstanbul'da I. Abdülmecid Han'a Arapça yazdığı *Esrârü'l-Melekût* adlı astronomiye ait eserini takdim etti. Padişahın emriyle, bu kitap Hayatizade Seyyid Şerif Bey tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilerek 1848'de İstanbul'da bastırıldı. Eserin baş kısmında Abbasguluğa hakkında bilgi de verilmiştir. O devirde, Bakû hanlarının neslinden bir bilim adamının, İstanbul'da bir Türk hakanına, bir halifeye eser takdim etmesi tesâdüf olarak görülemez; aksine çok anlamlı bir davranıştır. Abbasguluğa'nın eserlerinde Rus istila ve esaretine karşı millî şuuru uyandıracak fikirler bulunduğunu göz önünde tutarsak bu hareketinin siyasi bir anlamı olduğu da düşünülebilir. Hacdan geri dönememiş, bu ziyareti sırasında vefat etmiştir.

Azerî edebiyatında modern hikâyenin müjdecisi olan nâzım-nesir karışık olarak yazdığı *Kitab-ı Askeriyye*'de, mesneviler ve âşık hikâyelerinin etkisi görülür. Bir demircinin oğlu olan Asker ve sevgilisinin birbirine kavuşabilmek için akıllıca, temkinli ve tedbirli hareket etmeleri, bu sayede amaçlarına ulaşmaları, bu eseri, mesnevi ve âşık hikâyelerinden ayırır. Burada yeni bir "âşık" tipi şekillenmeye başlamıştır.

Şiirleri arasında Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı ve pek meşhur olan "Tebriz Ehline Hitab", Tebriz'deki esnafın, din adamlarının sahtekârlıklarını ifşa eden bir hicviyedir. Hâlen elde olmayan kaybolmuş bir "Divan"ı da vardır. Rusçadan, Kirilof'tan temsiller çevirdiği ve genel coğrafya hakkında bir eser hazırlamak istediği bilinmektedir. Abbasguluğa, "ansiklopedik" bilgiye sahip bir "maarifçi"dir.

Devrin en renkli simalarından birisi de **Mirze Şefi Vâzéh** (1794-1852)'tir. Müstehzi, serbest fikirli, zeki, üstat bir şair ve mâhir bir hattat idi. Klasik medrese tahsilini tamamladıktan sonra imamlık-hocalık yapmamış, ömrünü muallimlik ederek geçirmiştir. Gence'de ilk özel okulu açmış, 1846'da resmî Rus "Gence Realni Mektebi" açılınca oraya "Şeriat dersleri" öğretmeni olarak atanmıştır.

Mirze Şefi Tiflis'te Rus, Gürcü, Ermeni ve hatta bazı Batı Avrupalı aydınların da içinde bulunduğu geniş bir çevreyle ilişki kurar. Özellikle 1844'te oluşturduğu ve başkanlığını yaptığı "Divan-ı Hikmet" adlı şiir ve sohbet meclislerinde hayatının en verimli dönemini yaşar. O yıllarda Abbasguluğa Gudsî, M. F. Aşundzade, Kafkasya genel valisi tarafından Tiflis'te davet edilerek Almanca öğretmenliğine atanan Freidrich Martin Bodenstedt (1818-1892) de bu meclise devam edenler arasındadır. Mirze Şefi, bu Alman yazar ve sey-

Şeriat dersleri: XIX. asrın sonlarında resmî Rus mekteplerinde "Şeriat dersi" adı altında dini bilgiler yanında Farsça, Azerbaycan Türkçesi ve Şark edebiyatı da okutuluyordu.

yaha Farsça ve Azerbaycan Türkçesi öğretir, hat ve edebiyat dersleri verir. Bu meclislerde kendisi de Rus ve Batı Avrupa edebiyatı, kültürü hakkında bilgiler edinme imkânı bulur. Hocalığı sırasında Mirze Şefi'yle Bodenstedt iyice kaynaşmış, hoca-öğrenci birbirleriyle yakın dost olmuşlardı. Bu sebeple Bodensdt ülkesine dönerken Mirze Şefi, ona kendi el yazısıyla şiirlerinin yazılı bulunduğu mecmuayı hediye etmişti.

F. Bodenstedt, ülkesine döndükten sonra Kafkasya'daki hayatını anlatan *Tausend und ein Tag im Orient* (Berlin, 1850) adlı eserini yayımladı. Bu eserinde Mirze Şefi'den ve aralarındaki ilişkilerden de genişçe söz ediyordu. Eserde Mirze Şefi'nin Almancaya başarılı bir şekilde çevrilmiş şiirleri de bulunmaktaydı. 1851'de ise tamamen onun şiirlerinin çevirisinden ibaret olan *Die Lieder des Mirze Schaffy* (Mirze Şefi'nin Şarkıları) adlı eserini neşretti. Bu eser kısa zamanda çok büyük ilgi gördü; tekrar tekrar basıldı ve çeşitli Avrupa dillerine çevrildi. Eserin bu başarısı üzerine Bodenstedt 1873'ten itibaren "şarkıların" Mirze Şefi'ye değil, kendisine ait olduğunu ileri sürerek aynı eseri *Aus dem Nachlasse Mirze Schaffy's* (Berlin, 1874) adıyla tekrar bastırıldı.

Mirze Şefi uzun süren öğretmenliği sırasında mekteplerde kullanılabilecek Azerbaycan Türkçesi ders kitabının eksikliğini hissetti ve İvan Grigoryev'le birlikte çeşitli metinlerden oluşan bir ders kitabı hazırladı: "*Tatarskaya Herestomatiya Azerbaydžanskogo nareçiya*" [*"Azerbaycan Şivesinin Tatar Ders Kitabı"*] adlı, "antoloji" mahiyetindeki bu eser, iki bölüm ve sözlük kısmından ibaretti. Kitapta *Derbentname*, *Karabağname* gibi eserlerden tercümelemler, Fuzulî'den şiirler vs. bulunuyordu. Bu ders kitabı İ. Grigoryev tarafından 1851'de Tebriz'de *Kitab-ı Türkî* adıyla taşbasma olarak ve 1856'da da Tiflis'te Rusça bastırıldı; ama, Rus sansürü izin vermediği için mekteplerde ders kitabı olarak kullanılamadı.

Mirze Şefi, Azerbaycan edebiyatının modernleşmeye henüz ilk adımlarını attığı bir devrede, klasik şiir geleneğinden ve tasavvuf anlayışından belli ölçüde uzaklaşarak yazdığı, gerçek sevgiyi, dünya zevklerini ifade eden lirik şiirleri ve serazat düşünceleriyle yer almıştır. Ayrıca o dönemde bir Azerbaycan şairinin Avrupa'da - tercümeleriyle de olsa-sevilerek okunmuş olması ilgi çekicidir.

Ğasimbey Zâkir (1784-1857), Babası, Karabağ'da Cevaşir adlı büyük bir oymağın "bey"lerindedir. Bu sebeple önceleri Rus ordusunda subay olarak çalıştı. Sonra ayrılarak "Hıdıristan" adlı köydeki malikânesinde yaşadı.

Azerî şiirinde Vâkıf ve Vidadî ile başlayan realizm çıkırınının, mahallileşme cereyanının XIX. yüzyıldaki en önemli temsilcisidir. Sözlü edebiyattaki "âşık tarzı şiir"den başarıyla yararlanmışır. Şiirlerindeki güçlü lirizm, güzellik ve aşk konularını sanatkârca, doğal ve samimi bir şekilde işlenmesi, modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu M. F. Aĥundzade'nin dikkatini çekmiş, bu yüzden Zâkir'in şiirlerini toplayarak bastırmak istemiştir.

Gazellerindeki dil, bir az daha ağır olmasına rağmen, koşma ve **geraylıları**, sade ve çok akıcı bir halk diliyle söylenmiştir. Manzum hikâyeleri, temsilleri ve mektuplarıyla Azerbaycan'daki sosyal bozuklukları, adaletsizliği, Rus memurlarının zulmünü, cahil ve çıkarıcı din adamlarını, keyfi hareketleriyle tanınan "bey"leri sert bir şekilde hicvetmiştir.

İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869), Soylu bir alileye mensuptur. Rus askerî mekteplerinde okumuş, 35 yıl Rus ordusunda subay olarak hizmet etmiş, topçu generaliğine kadar yükselmiştir. İyi derecede Rusça ve Fransızca biliyordu. Görevi sebebiyle Rusya'nın birçok yerlerinde bulunmuş, 1835'te Varşova'da, Fransızca yazdığı *Rechid-bey et Saadete-Chanime* [Reşit Bey ve Saadet Hanım] adlı hikâye kitabını yayımlamıştır. 1852'de Hacca gitti. Seyahat hâtıralarını "*Sefernâme*" adlı -tam ele geçmeyen- Azerî Türkçesiyle yazdı-

Geraylı: Azerbaycan halk şiirinde sekiz heceli koşmaya verilen isim.

ğı küçük bir kitapta topladı. Azerî edebiyatındaki yerini Reşid Bey ve Saadet Hanım adlı hikâyesine borçludur. Eserin baş kahramanları, o zamanki genç nesli temsil eder. Reşid, soylu bir aileden olmasına rağmen, köylüleri seven, onların hür olmasını arzulayan bir gençtir. Saadet ise, merhametli, iyi bir kızdır. Devrin geleneklerine rağmen, evleneceği erkeği kendisi seçmek ister. Fakat, yine de babasına bağlıdır. İki genç, bazı hadiselerden sonra birbirine kavuşur. Eserin en önemli yanı, kadın hukuku bakımından taşıdığı yeni fikirlerdir. Yazar, kadınların içinde bulunduğu durumdan dolayı, İslâmîyeti suçlamaz. Bu romantik eser, Azerbaycan sahasının ilk modern hikâyelerinden biri olmasına rağmen Fransızca olması sebebiyle pek fazla okunamamış, aydınlar üzerindeki etkisi de az olmuştur.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerî Edebiyatı

1850'lerde, Rus istilasından yarım asır sonra, bütün Kafkasya gibi Azerbaycan'da da siyasî, sosyal ve iktisadî hayatta büyük değişiklikler ortaya çıkar. Cemiyet hayatındaki bu değişmelere paralel olarak Azerî edebiyatında da yeni düşünceler, yeni edebî türler görülür. Özellikle 1850'lerden sonraki yıllarda aydınlar arasında "maarifçi-demokrat" düşüncelerin yaygınlık kazandığı görülür. Cemiyette hüküm süren cahillik, gerilik, siyasî ve sosyal bozukluklara sert eleştiriler yöneltilir. Bu konuları işleyen edebî eserlerde istibdatla mücadele fikri işlenir, en geniş manada hürriyet arzusu, vatan ve millet sevgisi yüceltilir. Yeni edebiyat, Avrupadan, Rus fikir hayatından gelen fikirlerin yanında, kendi ulusal köklerinden de beslenir. Klasik Doğu ve Türk edebiyatından insan sevgisi, adaletsizliğe ve zulme karşı mücadele, halkçılık gibi düşünceleri devralır.

Séyit Azim Şirvanî (1835-1888) (Azerî Türkçesinde "Séyid Ezim"), XIX. yüzyılın en büyük şairidir. Lirik şiirleri, etkili satirik manzumeleriyle şöhret kazanmıştır. Şiirlerinde "Séyyid/Séyid" mahlasını kullandı. 1856'da tahsilini tamamlamak amacıyla Irak'a gitti, Necef, Bağdad ve Şam'da medreselerde tahsilini tamamladıktan sonra memleketine döndü. Bir din adamı olarak çalışmadı; mektep açıp öğretmenlik yapmaya başladı (1869-70). Medreselerdeki alışılmış usullerden farklı olarak bu okulda çocuklara ilk önce anadillerinde okuma yazma öğretilmesi, ayrıca tarih, coğrafya, matematik gibi dersler ve daha sonraki yıllarda da "Rusça" okutulması halk arasında çok yadırgandı. Séyit Azim, kendisini kâfirlikle suçlamaya kadar uzanan haksız hücumlara, iftiralara göğüs germek zorunda kaldı.

Halkı aldatan cahil dini adamlarını; Rus yönetiminin kendilerine verdiği imtiyazlardan şımarıp halka kötü davranan, zulm eden beyleri; rüşvetçi Rus memurlarını; adaletsizliği, çeşitli sosyal bozuklukları; dine karıştırılan hurafeleri açıktan açığa yeren mizahî şiirler söylemeye başladı. Bu yüzden yoğun baskılarla karşılaşsa da yılmadı.

Séyit Azim, zengin bir tâcirin yardımıyla Hacca gitti. Bu sırada Kahire de dâhil olmak üzere Arabistan'ın birçok yerini dolaştı. Bu seyahatleri şairin Türk-İslâm dünyasını yakından tanınmasına yardım etti. Türkiye ve İran muhitlerini de yakından tanıdığı, bu yöreler hakkında sağlam bilgi sahibi olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Zamanın geleneğine uyarak Şamahı'da "Beytü's-safâ" adıyla bir şairler meclisi kurdu. Şair olarak şöhreti kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayıldı ve kendisine "serâmed-i dövrân" (dönemin öncüsü) unvanı verildi. Hazır cevaplığı, güzel konuşması, kuvvetli hafızası, geniş bilgisiyle tanınmıştı.

1875'te Bakû'da yayımlanan Rusya Türklerinin ilk Türk gazetesi olan *Ekinçi*'nin kurucusu Hesên Bey Melikzâde Zerdabî'yle de ilgi kurar, gazeteye manzum mektup, şiirler, yazar. *Ekinçi*'nin idealleriyle kendi düşüncelerinin çok yakın olduğunu anladığından

gazetenin yayılması ve yaşatılması için çalışır. *Ekinçi*'de yayımlanan şiirlerinde, "maarifçi" ideallerden bahseder, cehaleti, hurfeleri sert bir dille eleştirir, halkın yeni mekteplere ilgisini çekmeye çalışır. *Ekinçi*'den sonra Tiflis'te çıkartılan, *Ziya*, *Ziya-yı Kafkaziyye*, *Keşkül* gibi gazete ve dergilerde de aynı mahiyette şiirleri neşredilir. Böylece yeni dünya görüşünün, yeni şiir anlayışının Azerbaycan muhitinde yerleşmesinde büyük ölçüde etkili olur. Eserlerini Azerbaycan Türkçesi ve Farsça olmak üzere iki büyük grupta toplamak mümkündür.

Séyit Azim'in, tamamlayamadığı "Tezkire"sinde Türkiye, İran, Azerbaycan gibi geniş bir Türk coğrafyasına yer verilmesi dikkati çeker. Yine de "tezkire"deki Azerbaycan şairlerinin, çoğunu Şirvanlılar ve Güney Azerbaycanlı şairler teşkil eder. Türkçe külliyyatı, "Eserleri" adı altında üç cilt hâlinde yayınlanır (Bakû, 1967-74).

Séyit Azim, herşeyden önce halkın cehaletten kurtarılması için çocukların Usul-i Cedid mekteplerde, asrın ihtiyaçlarına göre, adadillerinde okutulması gerektiğini söylüyor, mekteplerde okutulacak ders kitaplarının çocukların anlayacağı sade bir dille yazılmasını istiyordu. Örnek olarak *Rebiü'l-Etfâl* adını verdiği manzum ve mensur hikâyelerden, temsillerden meydana gelen bir ders kitabı yazmış; fakat, Rus sansürü izin vermediği için bastıramamıştır. Kitap, Sadi'nin *Gülistan*'ı, Nizami'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ı ile yakınlık gösterir. Mevlana'nın *Mesnevi*'sinden, *Kelile ve Dimne*'den yararlınsa da, aynen çeviri yapmamış, konuları kendi düşüncesi, maksadı doğrultusunda yeniden, serbest bir şekilde işlemiştir. Kitapta siyasî, sosyal, ahlakî meseleler hakkında çok güzel işlenmiş hikâyeler bulunmaktadır. Hikâyelerin sonunda anlatılan olaya ve maksada uygun atasözleri ve deyimlere yer verilmiştir. Böylece manzumenin didaktik etkisi arttırmak istenmiştir.

Séyit'in eğitim konusundaki düşünceleri, 1883'ten sonra bütün Rusya Müslümanlarını içine alacak kadar geniş bir alanda faaliyet yürüten İsmail Gaspıralı'ya paraleldir.

Séyit Azim, Kafkasya ve Azerbaycan'daki Müslümanların "Şii" ve "Sünni" olarak, Rusların da körüklemeleri neticesinde birbirlerine düşman kesilmelerini doğru bulmamış, mezhep ayrımıyla mücadele eden şiirler yazmıştır. Ayrıca Kerbela hadisesi etrafında oluşan gelenekleri, yas tutma merasimlerini, dine karıştırılan hurafeleri, *Ekinçi* gazetesinde yayımlanan manzumelerinde sert bir şekilde tenkit etmiştir. O bu görüşleriyle döneminde İslam-Türk âlemini etkisi altına almaya başlayan İslamcılık düşüncelerine yakın olduğunu gösterir. *Ekinçi*'yi yayımlayan Hesên Bey Melikzade Zerdabî'ye gönderdiği ve bu gazetede yayımlanan manzum mektubunda belli başlı düşüncelerini bir arada görebiliriz:

Séyit Azim Şirvanî'den bir manzum mektup:**Hesenbey Melikzade Zerdabî'ye Mektup**

Éy Hesenbey, müellim-i dâna,
 Éy eden ehl-i âlemi ehya,
 (...)
 Ki, bu mektub kim, heyalımdır,
 Ehl-i Gafgaze erz-i hâlımdır,
 Édesen çap, éy gözüm nuri,
 Ta ola ruzigâr meşhuri.
 Es-salam, éy ehali-i Gafgaz,
 Éy reisan-i sahibü'l-é'az.
 Esselam, éy güruh-i hâyir-eser,
 Milletin géyretin çeken kesler.
 Kişide olmasa eger géyret,
 Ondan elbette, yahşıdır övret.
 Dad ü feryad, éy güruh-i izam,
 Oldu zayé bu millet-i İslam.
 Günü-günden zelil ü har olduğ,
 Möhnet ü gússeye düçar olduğ.
 Bu geder derd kim olur hadis,
 Ona bî-élmlik olur bais,
 Bir beladır bu derd-i nadanî,
 Ki, onun élm olubdur dermani.
 Bu teeccübdür, éy güruh-i beşer,
 Bir kişi yatsa, na hoş olsa eger,
 Ahtarib bir tebib-i dâna-dil,
 Ta ki, sehhet ona olsun hâsil.
 İndi na hoşdu millet-i İslam,
 Ona lazımdı éylemek encam.
 Derdimizdir bu derd-i nadanlığ
 Ki, tutubdur bizi peshimanlığ.
 Géyriiler étdiler tereğgi-i tam,
 Galdı zilletde firgê-i İslam.
 Kişinin olmadısa dünyası,
 Bari lazımdır olsun üğbası.
 Bizde ne ahiret, ne dünya var,
 Olmuşuğ bir yaman belaya düçar.
 Her vilayetde var beş-on kesebe,
 Elli min séyyid ü ahund, telebe.
 Elli derviş, elli mersiyehan,
 Hamının sözleri tamam yalan.
 Elli min sühte, elli min sail,
 Elli min hoğgabaz-i nağabil.
 Hamının fikri helgi soymağdır,
 Guru yérde bu helgi goymağdır.
 Helge bunlar hamı gurublar dâm,
 Bir bunu anlamır bu gövm-i avam.

Şiemiz Sünniye édir töhmet,
 Sünnimiz Şieden éder giybet.
 Bizi puç étdi Şie, Sünni sözü,
 Ehl-i İslamın kor oldu gözü.
 Bize sairler éyleyir töhmet,
 Çün tereğgi édidir her millet.
 Gerçi var iş ganan kişi tek-tek,
 Ekser-i helg avamdır bî-şek.
 Néylesin iş gananlar, ay gardaş?
 Gürunun oduna hem yanar yaş.
 Bab-i élm olmayıdır bize mesdud,
 Kesb éden yoğdur anı, ne sud.
 Bundan evvel egerçi kesb-i ülum,
 Müşkül idi ve léyk, éy mehdum,
 İndi işler çılıbdır asane,
 Resm-i dünya düşübdür sahmane,
 Tapıb övza'-i mesai teğyir,
 Göye çımağa helg édid tedbir.
 Paroğod oldu geşti-i yélkan,
 Özge sahmane düşdü helg-i cahan.
 Léyk biz bilmenik göz açmağı,
 Köhne işlerde galmişig bağı.
 Babamızdan ne görmüşük evvel,
 Dehi ondan sevayi olmaz emel.
 Bî-heber olmuşuğ şerietden,
 Başımız çılmır élm-i hikmetden.
 Olmuşuğ misl-i tenbel-i Bağdad,
 Édirik cümle beht elinden dad.
 Kesb için Hezret-i Resulullah
 Dédi: "El-kasibü hebibullah!"
 Zinet-i şehs élm-i edyandır
 Élmsiz şehs misl-i héyvandır.
 (...)
 Çünkü var idi bizde nadanlığ,
 Bize üz vérdi çoğ perişanlığ.
 İndi Şirvan'da açmışig mekteb,
 Dersimiz Rus ü Türk ü Fars ü Ereb,
 Zehmeti çoğdu, héç nef'im yoğ.
 Léyk Hegge ümidvarem çoğ
 Kim, bu zehmetler olmaya zayé
 Belke bu macera ola şayé.
 Şéyhü'l-İslâm ü müfti-i İslam
 İkisi bir olub, éde encam
 Çünkü bunlar reis-i millettir
 Me'den-i lütf ü kan-ı géyretidir.

Kelimeler: (Metinde geçiş sırasına göre).

Müellim-i dâna: Bilgili öğretmen.
Ehya ét- : İhya etmek, diriltmek. **Erz-i hâl:** Hâlini, durumunu bildirme, müracaat. **Çap et-:** Basmak. **Ruzigâr:** Zaman. **Reisan-i sahibü'l-é'zaz:** Saygı duyulanların reisleri (İleri gelenler). **Güruh-i hêyr-eser:** Hayır sahibi kimseler. **Övret:** Avrat, kadın. **Dad ü fer-yad:** İmdat, (Yardım edin). **Güruh-i izam:** Büyük kimseler. **Zayé ol-** : Zayi olmak. **Zelil:** Ezilen, aşağılanan. **Har:** Hor, hakir, aşağı, bayağı. **Möhnet:** Mihnet, sıkıntı, eziyet. **Güsse;** Gusse, gam, keder. **Düçar ol-** : Yakalanmak. **Geder:** Kadar. **Hadis:** Meydana gelen, oluşan, yeni ortaya çıkan. **Bi-élm:** Bilimsizlik, cahillik. **Bais:** Sebep olan. **Derd-i nâdanî:** Cahillik derdi. **Naçoş:** Hasta. **Ahtarmağ:** Aramak. **Tebib-i dâna-dil:** Bilgin gönüllü hekim, hâlden anlayan doktor. **Sehhet hâsil ol-:** Sağlığına kavuşmak. **Encam éyle-:** (Bir şeye) son vermek. **Terağği-i tam:** Tam bir ilerleme, eksiksiz gelişme. **Firge-i İslam:** Müslümanlar. **Üğba:** Öteki dünya, ahiret. **Kesebe:** Çalışan, çalışıp kazanma. **Séyyid:** Peygamber soyundan geldiğine inanılan kimse. **Ahünd:** Din adamı, molla. **Mersiyeçan:** Mersiye okuyan. **Hamı:** Hepsisi. **Sühte:** Softa, medrese talebesi. **Sail:** Dilenci. **Hogğabaz-ı nâğabil:** Beceriksiz hokkabaz.

Dam gur-: Tuzak kurmak. **Gövm-i avam:** Cahil kavim (halk). **Töhmet:** Biri hakkında haksız yere suçlamalarda bulunmak, birine suç atmak. **Puç ét-:** Perişan etmek, mahv etmek. **Kor (Kôr):** Kör. **Ġanan:** Anlayan. **Bi-şek:** Şüphesiz, kuşkusuz. **Hem:** De, da (edat). **Bab-i élm:** Bilim kapısı. **Mesdud:** Kapalı. **Kesb ét-:** Çalışıp kazanmak. **Ne sud:** Ne fayda. **Kesb-i ülum:** Bilim öğrenme, bilim için çalışma. **Léyk:** Fakat. **Éy Mehdum:** Ey oğul. **Asane çib-** : Kolaylaşmak. **Resm-i dünya:** Dünya işleri. **Sahmane düş-:** Düzene girmek. **Tap-** : Bulmak. **Övza'-yi mesai:** Çalışma vaziyeti, çalışma tarzı. **Teğyir tap-** : Değişmek, başka bir şekil almak. **Tedbir ét-:** Tedbirini almak, hazırlık yapmak. **Parahod:** Buharlı gemi. **Geşti-i yélkan** : Yelkenli gemi. **Özge:** Başka. **Bilmenik:** Bilmeyiz. **Baki gal-:** Sürekli aynı durumda olmak. **Dehi:** Daha. **Sevay:** (Birşeyden) Başka. **Başımız çıhmır** : Anlamıyoruz, aklımız ermiyor. **Élm-i Hikmet:** Felsefe. **Cümle:** Hep, Bütün. **Beht:** Baht. **Dad ét-:** Şikâyet etmek, yakarmak. **“El-kasibü hebibullah!”:** Çalışan Allah'ın sevgilisidir. **Zinet-i şeşs:** Kişinin süsü (fazileti). **Élm-i edyan:** Dil bilimleri. **Üz vér-:** Ortaya çıkmak, görülmek. **Şirvan:** Azerbaycan'ın kuzeyinde bir bölge. **Nef':** Yarar. **Ümidvarem:** Ümitliyim. **Ola Şayé:** Duyula, işitilip biline. **Şeyhü'l-islam:** Kafkasya'da Şiiilerin dinî önderine Ruslarca verilen ad. **Müfti:** Kafkasya'da Sünnilerin dinî önderine Ruslarca verilen ad. **Me'den-i lütf ü kân-ı géyretdir:** Gayretin kaynağı ve lütfun madenidir.

Séyit Azim Şirvanî'nin bu manzumesini XIX. yy. sonlarında Azerbaycan'ın genel siyasî, kültürel ortamını ve Séyid Azim'in dünya görüşünü göz önünde tutarak açıklamaya çalışınız.

Séyid'in lirik şiirlerinde mutasavvıfane ifadeler görülse de tasavvufla alakası, sadece klasik şiir üslubundan gelen tesirlere bağlıdır. Gazellerinde Fuzulî'nin etkisi görülmesine rağmen, taklitçi bir şair değildir. Sosyal, siyasî muhtevalı şiirlerinde açık anlaşılır düşünceler, hicivler sert bir dille ifâde edilmiştir. 1840'ta Rus yönetimi Azerbaycan'da bazı “bey”lerin, toprak ağalarının imtiyazlarını kaldırır, birçok “bey”in toprakları ellerinden alınır. Fakat, halk arasında Çarlık aleyhinde hareketler ortaya çıkıp şikâyetler artınca Rus hükûmeti geri adım atar. “Bey”, “hanzade” olduklarını ispat edebilenlere imtiyazlarının iade edileceği açıklanır. Bunun için kurulan özel yerel komisyonlar, “soyluluk” beratı vermeye başlar. Bazı açgözlü kimseler, bu komisyonlara para yedirerek “bey” olduklarına

dair berat almayı başarır. Böylece gerçek sayının çok üstünde “bey”ler ortaya çıkar, yeni “bey”ler türer.

Séyid Azim, bu hususta yazdığı manzumelerinde hadiseleri, şahısların gerçek adlarını da vererek kaleme alır. Bu arada Rus memurlarının haksız kararları, rüşvete düşkünlükleri, “bey”lerin açgözlülüğü, sahtekârlığı çok sert bir dille hicvedilir.

Séyid Azim Şirvanî, devrinin ilerici, maarifçi şahsiyetleri arasında özel bir yer tutar, şairleriyle modern edebiyatın ufuklarını genişletmesinde birinci derecede rol oynar. Ayrıca bir öğretmen (“muallim”) olarak da birçok gencin gözünü açar, onların zamanın ihtiyaçlarına göre yetişmelerini sağlar, Azerbaycan’da medenî hareketin gelişmesine büyük yardımlarda bulunur. Yetiştirdiği öğrenciler arasında geleceğin satirik şairi ve modern şiirin gerçek kurucusu, Mirze [Elekber] Aliekber Sâbir de vardır.

Modern Edebiyatın İlk Büyük Temsilcisi: Mirze Feteli [Feth Ali] Aĥundzade (1812-1878)

Daha önce ilk belirtileri ve ilk temsilcileri kısaca anlatılan modern Azerbaycan edebiyatı, 1850’lerden sonra Mirze Feteli Aĥundzade’nin şahsında en büyük temsilcisini bulur. Aĥundzade, tiyatro yazarı, şair, edebiyat teorisyeni, mütefekkir ve reformisttir.

Babası Mirze Mehemed Taĥızâde, Tebriz civarındaki Hamine kasabasının soylu ailelerinden birine mensuptu. Annesiyle babası ayrılınca Feteli’yi annesinin amcası, tanınmış din adamı Ahund Ali Asgar, kendi yanında alıkoyarak tahsil ve terbiyesiyle bizzat meşgul olur; onu bir din adamı olarak yetiştirmek ister. Feteli bu yıllarda annesinin amcası ile birlikte Azerbaycan’ın birçok yerlerinde dolaşır, yayla ve köy hayatını yakından gözlemlene imkânı bulur. Bu gözlem ve intibalarını daha sonra yazacağı eserlerde bilhassa, tiyatrolarında zengin bir malzeme olarak kullanır. Ali Asgar, Feteli’yi çok sever onu kendine evlatlık edinir. Bunun için Feteli “Aĥundzade” olarak tanınmaya başlar. Resmî Rus vesikalarında ise “Aĥundov” imzasını kullanır. 1832’de Hacca giden Ali Asgar, yirmi yaşlarındaki Feteli’yi, tahsiline devam etmesi için Gence’de bırakır. Bir yıl kadar kaldığı Gence’de Feteli, devrin tanınmış şair ve hattatlarından Mirze Şefi’yle tanışır. Ondan “nestalik” dersleri almaya başlar. Kısa zamanda Mirze Şefi, Feteli’yi tesiri altına alır, telkinleriyle onun dinî tahsilini yarıda bırakmasına sebep olur. Mirze Şefi, cahil, menfaatperest din adamlarını “şarlatan” olarak kabul ediyordu. Hacdan dönen Ahund Ali Asgar, Feteli’nin medrese tahsiline devam etmeme kararını anlayışla karşılayarak onu 1834 yılında Tiflis’e götürür, Kafkasya Umumî Valiliğine müracaat ederek, Feteli’nin “Şark dilleri mütercimi” vazifesine tayin edilmesini sağlar (1834). Hatta, ona Rusça öğretmesi için bir memur görevlendirilir. Feteli, çok zaman geçmeden Rusçayı mükemmel bir şekilde öğrenir. Valilikte diplomatik yazışmaları kaleme alan masada çalışır, mahkeme evrakını, çeşitli kanunları tercüme eder. Bu bakımdan Çarlık yönetiminin siyasetini, devlet düzenini çok iyi kavrar.

Aĥundzade, Tiflis’te çok geniş bir muhit edinmekte gecikmez. İşi, ona bu fırsatı ve imkânı sağlar. Rus devlet memurlarıyla, askerlerle, diplomatlarla -ki o zaman Osmanlı İmparatorluğu ve İran’ın da Tiflis’te konsoloslukları vardı- Tiflis’e gelip giden yabancılarla, Rus aydınlarıyla, Dekabristler gibi siyasî sürgünlerle de tanışır; bir kısmıyla yakın dostluklar kurar. Bu ortamın onun dünya görüşünün şekillenmesinde çok etkili olduğu şüphesizdir. Aĥundzade görevinde “albay” rütbesine kadar yükseltilir.

1848 yılında Nasirüddin Şah’ın tahta çıkışı münasebetiyle Rus hükümetinin İran’a gönderdiği heyete dâhil edilir. Bu vesileyle İran’ın birçok yerlerini gördüğü gibi Hamne’de yaşayan üvey kardeşlerini de ziyaret eder. Bu seyahat intibalarını daha sonra yazacağı tiyatro eserlerinde ve *Kemalüddeve Mektubları*’nda kullanır. 7 Mart 1849 tarihine kadar İran’da kalır. Bu arada memleketin ileri gelen devlet adamları, şairleri, sanatçıları ile görü-

şür, İran'ın yönetimi hakkında bilgi edinir. Din adamlarının devlet idaresindeki etkili rolü Aḥundzade'nin özellikle dikkatini çeker.

1851'de S. Petersburg'daki Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kafkasya Şubesi'ne üye olarak kabul edilir. 1850'den itibaren tiyatro eserleri yazmaya başlar, bunları 1859'da *Temsilat* adıyla bastırır. 1857 yılından itibaren, fikrî hayatının en büyük faaliyetlerinden biri olan "Alfabe" meselesiyle uğraşır. Arap harflerini ıslah amacıyla hazırladığı Farsça layihasını (projesini) Türkiye, İran ve Rusya'nın önde gelen devlet adamlarına gönderir. Bu hususta büyük mesai ve emek harcar, birçok kimselere mektuplar yazar. Kanatince İslâm dünyasının geri kalmasının, cehalete boğulmasının esas sebebi; okunması ve yazılması çok zor olan Arap alfabesidir. 1857'de söz konusu layihasını İstanbul'a Osmanlı devleti ilgililerine göndermiş fakat, bir cevap alamamıştır. Buna rağmen ümitlidir, birtakım ıslahatların (reformların) yapıldığı Türkiye'de layihasına değer verileceği kanaatindedir. Bu sebeple 1863'te Rus yönetiminden izin alarak İstanbul'a gelir. Arap harflerini kendi esasları içerisinde ıslah etmeyi düşündüğü layihası, Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de Münif Efendi (Paşa'nın)'nin ve kendisinin de hazır bulunduğu bir komisyonda görüşülür. Fakat, layiha bilhassa kitap basma meselesindeki zorlukları ortadan kaldırmadığı, okuma-yazmayı pek de kolaylaştırmadığı gerekçesiyle reddedilir. Buna rağmen Aḥundzade'ye "maarif konusundaki çok önemli hizmetleri" dolayısıyla 4. dereceden Mecidiyye nişanı verilir.

Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'ye *Temsilât*'ını da takdim etmiştir, bu eser de toplantıda görüşülür; edebî bakımdan yararlı olduğu belirtilerek Osmanlı Türkçesi'ne "tebdili" kararlaştırılır. Ne yazık ki Cemiyetin bu yoldaki kararı gerçekleşmemiş, "Temsilât" Türkiye Türkçesine çevrilmemiştir. Bu iş gerçekleşseydi *Temsilat*, tiyatro tarihimizde önemli bir rol oynayabilirdi. Nitekim, Aḥundzade'nin kendisi de sonraları Münif Paşa'ya bir mektup yazarak İstanbul'da tiyatro binası yapılmakta olduğunu öğrendiğini, eserlerinin bu tiyatrodah sahnelenmesini rica eder. Alınan karara rağmen *Temsilât*'ın Türkiye Türkçesine çevrilmemesinden duyduğu üzüntüyü dile getirir.

Aḥundzade, İstanbul'dan hayal kırıklığı ile ayrılır; fakat, alfabe ıslahı konusundaki çalışmalarından vazgeçmez. Türkiye'deki bazı araştırmacıların zannettiği gibi Aḥundzade, İstanbul'a Arap harflerinin Latin harfleri ile değiştirilmesi yolunda bir teklif getirmiş değildir. Latin harflerine geçme fikrini ilk defa 1873'te İstanbul'daki "Hakaik" gazetesine yazdığı bir mektubunda açıklar. Hatta, bu tarihte bile, Latin harfleri için kesin kararını vermemiştir. Zirâ, sözkonusu mektubunda iki projeden bahseder; biri Arap harflerini ıslah etmek, ikincisi Latin harflerine dayalı yeni bir alfabe kabul etmek şeklindedir. Aḥundzade, ömrünün son yıllarında 1877-1878'de alfabe hakkındaki son ve kat'i kararını verir: Arap harfleri tamamen terkedilmeli, onun yerine Latin harflerine dayanan bir alfabe kabul edilmelidir! Bu yoldaki kanaatinden o kadar emindir ki "şimdi olmasa bile gelecek nesiller mutlaka bu işi yapacaklardır" diye bu konudaki kesin inancını açıklar.

Aḥundzade'ye, edebiyat tarihi ve Azerbaycan'ın sosyal-siyasî hayatında mühim bir mevki kazandıran *Temsilât*'taki komedileri, "*Alfabe layihası*", "*Kemaliüddövl Mektupları*" ve edebî, dinî, sosyal, siyasî konulardaki tenkitleridir. Aḥundzade'nin temel prensip olarak pozitif düşüncüyü, akıl ve mantığı mutlak ölçü olarak ele aldığı görülür. Onun bu tutumu, reformist kişiliğinin oluşmasında, Fransız ihtilalinden sonra Avrupada ortaya çıkan fikrî gelişmelerin doğrudan doğruya etkili olduğunu gösterir. Çok iyi olan Rusçası ve daha az ölçüde bildiği düşünülen Fransızcası Avrupa bilim ve fikir hayatının kapılarını kendisine açmıştır.

1850-55 yılları arasında 6 komedi (*Hékâyet-i Molla İbrahimheli Kimyager*; *Hékâyet-i Mösyö Jordan Hekim-i Nebatât ve Derviş Mestelişah Câdûgün-ı Meşhur*; *Hékâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran*; *Hékâyet-i Hırs-ı Guldurbasan*; *Hékâyet-i Merd-i Hesis Hacı Gara*; *Mürâfîe Vekillerinin Hékâyeti*) yazar. Rus sansürü bunların baskısını geciktirir. O arada *Hékâyet-i*

Yusuf Şah (veya *Aldanmış Kevakib*) adlı bir hikâye de yazar. Böylece bütün bu eserlerini *Temsilât* adıyla Tiflis'te bastırır (1859). Sansürden izin beklerken komedilerini Rusçaya da çevirir. Bu çeviriler Türkçelerinden daha önce basılır ve sahneye konulur. Yine de *Temsilât* Türkler ve Müslümanlar arasında yazılan ilk tiyatro eserleri olur.

Ahundzade, bu piyesleriyle kudretli bir dramaturg olarak karşımıza çıkar. Piyeslerde tenkit hedefi olarak seçilen tipler, sosyal meseleler, onda büyük bir müşahede kudreti ve tahlilci bir zeka olduğunu gösterir. Bu eserleriyle, Azerbaycan'da nesir dilinin gelişmesinde, tiyatro hayatının hem nazari hem de pratik olarak kurulmasında büyük rol oynar. Komedilerinde, sosyal bozukluklar, hurafeler, câhil din adamları ve çıkarıcı dervişler, saf, bilgisiz köy kadınları, eşkıyalığı yiğitlik gösterisi zanneden oba delikanlıları, "eski günler"deki talancılık, eşkıyalık ve hırsızlığın özlemine çeken "bey"ler, hanlık devrindeki saray entrikaları ve idarecilerin adaletsizliği, Tebriz'deki dava vekillerinin hilekârlık ve dolandırıcılığı, İran ve Rus hükûmetlerinin zulmü, halka karşı acımasız tutumları, bu piyeslerde çok sert bir şekilde -bazan üstü kapalı- olarak tenkit edilir. Nitekim bu yüzden *Temsilât*, Rus sansüründen geçerken bazı yerler, eserden çıkartılır.

Ahundzade tiyatroyu, cemiyeti terbiye etmek, kötü alışkanlıkları, sosyal bozuklukları, insan tabiatındaki kötü ihtirasları ortadan kaldırmak yolunda yararlı bir vasıta görür. Yazılış tarihinden bir buçuk asırdan fazla bir zaman geçmesine rağmen, piyesleri, bugün bile değerini korumakta, sahnelerde ilgiyle seyredilmektedir. Çünkü, bugünün cemiyetinde bile geçerli olabilecek, insanî zaafı, sosyal bozuklukları genelleştirme başarıları göstermiştir.

Ahundzade'nin düşüncelerini, görüşlerini derli toplu bir şekilde fikri bir eser olan "*Kemalüddövlü Mektupları*"nda görmek mümkündür. Bu eserin yazılışı, yayılması ve basımı bir hayli dikkat çekici hadiselerle doludur. Tiflis'te 1866-1867 yıllarında kaleme alınmıştır. Esas itibarıyla bu eser Ahundzade'nin hayalinde canlandırdığı iki şahsın (İran şehzadesiyle Hindistan şehzadesinin) birbirlerine yazdıkları mektuplardan ve bu mektuplara güya başkalarının verdiği cevaplardan ibarettir.

Ahundzade'nin bu eserini; Voltaire'in "*İngilizler Hakkında Mektuplar*" veya "*Felsefi Mektuplar*"ıyla Montesquieu'nün "*Acem Mektupları*" adlı eserlerin etkisinde kalarak yazdığı düşünülebilir. *Kemalüddövlü Mektupları*, üslup ve kurgusu bakımından Voltaire'in eserine daha yakındır. Tabii olarak Voltaire Hristiyanlığa, Ahundzade ise İslâmiyete hücum etmiştir. Ahundzade'yi herşeyden önce böyle bir eser yazmaya sürükleyen, "dinin insan cemiyetinin ilerlemesine, yükselmesine ve gelişmesine mâni olduğu" yolundaki kanaatidir. Sert ve açık tenkidin de yararına ve gerekli olduğuna inanmaktadır. Bu bakımdan insan ahlâkının terbiyesi, cemiyetin yükselmesi yolunda "nasihatâmiz" eserlerin hiçbir fayda vermeyeceğini düşünür. İnkılapçı düşünür kişiyi, düşünmeye sevkedecek sert ve acı uyarıların gerekli olduğuna inanmıştır. Komedilerini, birçok mektubunu, özellikle *Kemalüddövlü Mektupları*'nı bu sebeple yazar. Açık fikir tartışmalarının, ilerleme ve yükselme için birinci şart olduğunu düşündüğünden, aslında münazara tarzında yazdığı bu mektupları tanıdıklarına nüshalarını çoğaltarak göndermiş, İslâm dünyasında din, cemiyet, insan hakkında, genel bir tartışmayı başlatmak istemiştir. Kendi deyimiyle o, İslâm dünyasında "protestanizm emele getirmek" (gerçek bir reform yapmak) istiyordu. Yani Avrupa'da olduğu gibi Doğu'da da dinî hayatta, sosyal ve siyasî düzende köklü reformlar yapmak, Ahundzade'nin en büyük emeliydi. Bunun gerçekleşebilmesi için de din adamları ve münevverler arasında çok geniş bir tartışmanın başlatılmasını gerekli görüyordu. İşte *Kemalüddövlü Mektupları*'nı bu maksatla yazmıştır. Ahundzade, böyle bir tartışmada pozitif düşüncelerin ve ilmin galip geleceğinden emindir.

Bu eserde sadece dini problemler ele alınmış değildir. Onların yanında sosyal, siyasî, ahlakî meselelere de geniş yer verilir. Hürriyet, demokrasi, kadın hukuku, mektep-maarif meseleleri, ekonojik problemler vs. de tartışmaya açılır.

Şarkı bir bütün olarak düşünür. Onun nazarında Şark, İslâm ülkelerinden, Türkiye, İran, Hindistan ve -kısmen- Rusya'dan ibarettir. Fransız ihtilalini, ihtilalcilerini ve ihtilalin mütefekkirlerini çok iyi tanır. Bunun için halkın "ihtilal"le iktidarı ele geçirebileceğini iddia eder. Başka bir yolla "zalim-despot"ların elinden iktidar alınmaz, halk hürriyetine kavuşamaz, der. Halkın kendi kendini idare edeceği demokratik, adaletli bir idarenin hasretini çeker. Cemiyeti düzenlemek için medenî kanunların zarurî olduğunu bildirir. Halk devleti "kanun-i esası"ye (anayasaya) sahip olmalıdır. Padişah veya sultan varsa onun da bu esas kanuna uyması gereklidir, der. İngiltere'yi bunun için örnek gösterir.

İnkılapçı mütefekkirde "millet" kavramı yoktur; bütün Müslümanları bir "halk" olarak görür. Nazarında bir İranlı ile Azerbaycanlının veya bir Türkiyelinin hiçbir farkı yoktur. Anadolu Türkleriyle Azerbaycan Türklerinin aynı soydan geldiğini bilmez gibi görünür veya bu hususa hiç önem vermez. Ömrünü "**Elsine-i Selase**" mütercimi, tercümanı olarak geçiren bir kimsenin bu hususu bilmemesi imkânsızdır. Bir başka deyişle "ümme" anlayışından kopmadığından "milliyet"e önem vermediği düşünülebilir.

Çağındaki Rus yönetiminin zulmünü, bozuk düzenini açıktan açığa tenkit etmekten çekinir. Zaten o dönemde bir Rus memurunun bunu yapması da imkânsızdır. Fakat, eserlerinde zaman ve zemini değiştirerek bu eksikliğini telafi etmenin yolunu bulur. Mesela; *Mürafie Vekilleri*, *Lenkeran Hanının Veziri* ve *Aldanmış Kevakib*'i bu gözle incelersek, aradığımızı fazlasıyla buluruz. İranda tiyatro eserleri yazan ve yazdıklarını değerlendirmesi için Ahundzade'ye gönderen Mirze Ağa Han'ın, açıkça İran devletini ve vezirleri piyeslerinde tenkit ettiğini görünce onu şöyle uyarır: "Muasırları, hususen İran gibi despot bir devlette tenkit etmek tehlikelidir, vak'ayı daha eski devirlerde cereyan etmiş gibi gösteriniz!"

Ahundzade, ansiklopedist bir şahsiyettir. Devrinin birçok meselesi hakkında fikirlerini söylemiş, eleştirmiş, bazen de çözüm yolları tavsiye etmiştir. Kaleme aldığı eserler, mevzu bakımından da çeşitlilik gösterir: tarih, coğrafya, din, felsefe, aklı ilimler, edebiyat, tiyatro vs. Bu kadar değişik meşguliyet arasında estetik, sanat, edebiyat gibi konularda da yeri geldikçe ya özel yazılar yazmış ya da uygun gördüğü bir eserinde, bir vesileyle gerekli gördüğü konudan, husustan söz etmiştir. Bu görüşleri, estetik problemlerden, sanatın mahiyeti ve vazifelerine kadar uzanır; edebî eserin şekli, içeriği ve üslubu gibi mühim meseleleri de içine alır.

Azerbaycan sahasında, biraz daha geniş bir coğrafyada değerlendirecek olursak, Rusya ve İranda Türkler arasında, modern edebiyatın nazarî meselelerine önem vermiş ve bu konulardaki düşüncelerini bilinçli olarak kaleme almış ilk şahsiyettir. Edebî, tenkidî meseleler hakkındaki değerlendirmelerini, nazarî görüşlerini şu yazılarında derli toplu olarak bulabiliriz: *Féhris-i Kitap* (1859, Temsilât'ın önsözü), *Nazm ve Nesr Hakkında* (1862), *Tenğid Risalesi* (1862), *Hékâyet* (1865), *Kritika* (1871, bu eleştiri, İranda çıkan Millet adlı gazete için yazılmıştır), *Mirze Ağa'nın Piyesleri Hağğında Kritika* (1871). Ayrıca *Kamaliüddöyle Mektubları*'nda da yerli geldikçe edebî meselelerden söz eder.

Ahundzade, realist bir sanat görüşüne sahiptir. Realist bir eserde en belirgin özellik olarak "satirik" hüviyeti öne çıkarır. "Halkı terbiye etmek ve ahlakını güzelleştirmek işinde, devleti nizam-intizama sokup kanunların tesirini arttırmada tenkitten daha faydalı bir vasıta olamaz" der. Tenkidi, eski cemiyeti yıkmak, yeni hayat tarzını kurmak işinde en etkili araç olarak görür.

Piyesleri sebebiyle tiyatro sanatından daha geniş olarak söz eder. Kendisinin Türk-İslam dünyasında ilk tiyatro eseri yazan şahıs olduğunun bilincindedir. Şarka hâkim olan cehâlet ve batıl inançlardan, kötü alışkanlıklardan, menfaatçilikten insanları kurtarmada

Elsine-i Selase: Türkçe, Arapça ve Farsça için kullanılan kışeleşmiş bir tabir.)

tiyatro eserlerinin önemli bir rol oynayabileceğini düşünür. Piyeslerin açık, anlaşılır bir dille yazılmasını, içlerinde ahlâka aykırı sözler ve hareketlerin bulunmamasını teklif eder. İnsanlar üzerinde komedilerin daha fazla tesir bıraktığında inandığı için dram ve trajediye arka planda değer biçer.

Ahundzade, XIX. asırda Azerbaycan edebiyatının en büyük edebî-fikrî şahsiyetidir. Değeri yüksek eserler ortaya koymuş, yeni edebiyatın temelini atarak kendisinden sonra gelenleri büyük ölçüde etkilemiştir. Dili, modern edebiyatın ihtiyacı olan seviyeye yükseltmiştir.

M. F. Ahundzade'nin

“Hékâyet-i Merd-i Hësis Hacı Gëra” Komedisinden bir Parça

Komedinin Özeti

Rus istilasından sonra Karabağ'da işsiz güçsüz kalıp geçim sıkıntısı çeken “bey”lerden biri olan Haydar, nişanlı olduğu hâlde parasızlıktan düğün yapamamaktadır. Çareyi İrandan kaçak mal getirmekte görür. Nişanlısının itirazlarına rağmen hasis bir tüccar olan Hacı Kara'dan faizle para alır arkadaşlarıyla İrandan kaçak mal getirmeye gider.

Hacı Kara da daha fazla kâr etmek amacıyla onlara katılır. Karısı Tükez'in “Bu kadar malın var, kaçakçılığa niye gidiyorsun” şeklindeki sağduyulu itirazlarını dinlemez. Kısa zamanda kolay ve fazla para kazanma hırsı gözlerini kapatmıştır.

Haydar Bey ve arkadaşları İrandan Karabağ'a sağ salım dönseler de yolda onlardan ayrılan Hacı Kara, Rus jandarmaları tarafından yakalanır ve kaçakçılık yaptığı arkadaşlarını da ele verir. Ağır cezaya çarptırılacakları sırada Haydar Bey'in nişanlısı Suna Hanım, jandarma komutanına durumu açıklayıp yalvarır. Bunun üzerine, Haydar Bey, Dağıstan'daki savaşa gönüllü gitmesi şartıyla affedilir. Hacı Kara ise hudutta soyduğu Ermeni köylülere önemli miktarda tazminat ödeyerek yakasını kurtarır.

Birinci Meclis'ten Bir Parça

(Haydar Bey, obasının yakınında arkadaşı Sefer Beyle birlikte, Asker Bey'in gelmesini beklerken, konuşmaya başlar.) [Metin tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.]

Haydar Bey - Ey Tanrım, bu nasıl bir asırdır, bu nasıl bir zamandır? Ne at binmenin bir kıymeti var ne tüfek kullanmanın hürmeti var! Sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar, kadınlar gibi yayla damının içinde oturup durursan serveti, parayı nerden kazanacaksın? Ah geçen günler! Geçen devirler! Her haftada, her ayda bir kervan soymak olurdu, bir ordu dağıtmak olurdu. Şimdi ne kervan soymak mümkün, ne de ordu dağıtmak. Ne **Kızılbaş** savaşı var, ne Osmanlı savaşı. Eğer orduya katılsan bile, ancak çıplak Lezgilerin üzerine gitmek zorundasın. Yüz bin zahmetle birini dağların delik deşiginden çıkartsan, eline bir dağarcıktan, bir kürkten başka bir şey geçmeyecek. Nerede o Kızılbaş ve Osmanlı savaşı ki bütün Karabağ'ı altın gümüşe gark etmişti. Aslandüz'deki talandan şimdiye dek çok evler abat oldu. Emir Aslan Bey'in çocukları, dün yine Ağcabedi pazarında babalarının Osmanlıdan gasp ettiği gümüş at takımlarını satıyorlardı. Böyle bir savaş olsun, herkesten önce, deste başında giden ben olurum! Bir hüner gösteririm ki Zaloğlu Rütem de göstermemiş olsun. Benim işim budur! Ne var ki Kaymakam çağırıp diyor: “Haydar Bey, rahat dur! Eşkiyalık etme, yol kesme, hırsızlığa gitme!”. Pişman oldum dedim ki Kaymakam Bey, biz de bu işleri yapmak istemiyoruz, ama gerektir ki siz de bizim gibi soylu insanlara bir ekmek kazanma yolu gösteresiniz. Dinle bak, bana nasıl cevap verdi: “Haydar Bey, çiftçilik, bağcılık et, alış-verişle meşgul ol!”. Ben Banazorlu Ermeni miyim ki sabahtan akşama kadar çift süreyim; Lemberanlı mıyım ki ipek böceği besleyeyim veya Lek miyim ki köylerde çerçilik edeyim.

Arz ettim ki Kaymakam Bey, hiçbir zaman Çevanşir aşiretinden çiftçi, ipek böceği yetiştiricisi görülmemiştir. Benim babam Kurban Bey, bu işleri yapmamış, ben ki onun oğluyum ben de yapmayacağım! (Suratını astı, yüzünü çevirdi, atını sürüp gitti.)

Kızılbaş: Eskiden Azerbaycan Türkçesinde İrandan verilen isim.

Sefer Bey - Bu sözlerden fayda yok. Herkes, her ne diyor desin, hırsızlık et yemeyip, at binmedikten sonra, dünyada gezmenin ne zevki var? (...)

SIRA SİZDE

Rus yönetiminin istiladan sonra Azerbaycan “beyleri”ne karşı tutumlarını ve “beylerin” durumunu göz önünde tutarak “Héyder Bey” tipini tahlil ediniz.

“Hekâyet-i Müsyö Jordan Hekîm-i Nebâtât ve Derviş Mest-Ali Şah Cadugûn-i Meşhûr” Adlı Komediten Bir Parça Komedinin Özeti

Karabağ’ın bitki örtüsünü araştıran Fransız Akademi üyesi botanikçi Müsyö Jordan, varlıklı bir oba beyi olan Hatemhan Ağa’nın misafirdir. Hatemhan ve eşi Şehrebanu Hanım, kızları Nisa Hanım’ı, Hatemhan’ın kardeşi oğlu Şahbaz Bey’le nişanlamışlardır. Bir-biri seven iki gencin sonbaharda düğünü yapılacaktır.

Rusyâda okumuş Şahbaz Bey, evlerinde misafir olan Müsyö Jordan’ın yardımıyla Paris’e gidip Fransızca öğrenmeye, bilgi ve görgüsünü geliştirmeye karar vermiştir. Şahbaz Bey’in Paris’te “erkeklerle bir mecliste bulunan, 'arsız kadınlara' bağlanarak geri dönme-yeceğinden korkan” nişanlısı Nisa ve annesi Şehrebanu Hanım, Şahbaz’ın Paris’e gitmesine izin vermemesi için Hatemhan Ağa ile görüşürseler de bir sonuç alamazlar. Bunun üzerine onlar, civarda büyüsunün gücüyle tanınan derviş Mest Eli Şah’a iki yüz altın vererek, büyü yoluyla Şahbaz’ın Paris’e gitmesini engellemesi için anlaşır. Böylece derviş eve gelir ve büyü yaparak “cinlerinin Paris’i viran ettiklerini, Şahbaz’ın artık Paris’e gitmesinin mümkün olmadığını söyler!”, altınları alır gider. O sırada Paris’te bir deprem olduğunun haberi gelir. Müsyö Jordan, hemen Fransa’ya dönmeye kadar verir ve Şahbaz’ı götüremeyeceğini bildirir. Paris’in yıkılma sebebini büyüye bağlayan kadınlar, dervişin büyüsunün gücünden korkar ve şaşırırlar!

İkinci Meslis’ten Bir Parça

(Hatemhan Ağa, yayla evinde otururken Müsyö Jordan ve Şahbaz Bey, Paris’e gitme sebebini ona anlatmaya çalışırlar).

Hatemhan Ağa — Muhterem üstat, bizim Şahbaz’ı Paris’e götürmek istiyormuşsun?

Müsyö Jordan — Evet Hatemhan Ağa, ben de size bunu söyleyecektim. Çünkü yazıktır, Şahbaz Bey gibi genç, akıllı ve eğitilmiş bir çocuğun Fransız dilini bilmemesi. Ben onu Paris’e götürüp, Fransız dilini öğretmeyi ve onu geri göndermeyi size taahhüt ediyorum. Çünkü Fransız dilini öğrenmeye çok istekli, şimdiden benimle birlikte olma sebebiyle birtakım kelimeleri öğrendi.

Hatemhan Ağa — (Şahbaz bey’e dönerek) Şahbaz, Paris’e gerçekten gitmek istiyor musun?

Şahbaz Bey — Evet, amca, eğer izniniz olursa, Müsyö Jordan ile gider, sonra dönüp gelirim.

Hatemhan Ağa — N’için yavrum?

Şahbaz Bey — Fransız dilini öğrenmek için!

Hatemhan Ağa — Fransız dili neyine lazım, azizim! Sana lazım olan Arap, Fars, Türk ve Rus dilleridir ki Allah’a şükür yüce devletimiz sayesinde açılan mekteplerde hepsini okuyup öğrendin.

Şahbaz Bey — Amca, Fransız dili bana çok lazımdır. Geçen yıl beni Tiflis’e sulama kanalları yaptırmak için göndermişsiniz. Allahverdi Bey’in oğlu Tarverdi Varşova’da Fransızca öğrendiği için her mecliste benden daha fazla ona hürmet gösterdiler. Hâlbuki Fransızca ve Türkçeden başka dil bilmiyordu.

Hatemhan Ağa — Yavrum, sen hele çocuksun, bunlar boş şeylerdir. İnsana akıl lazımdır. Bir dil fazla bilmekte akıl artmaz. İnsan gerek hangi dille olur olsun, zeman ehlinin âdet ve özelliklerinden haberdar ve anlayışlı olmalı ki işlerini yapabilsin.

Şahbaz Bey — Zamane ehlinin biri de Paris halkıdır. Sizin sözünüze göre onların âdet ve özelliklerinden de haberdar olmak lazım gelir.

Hatemhan Ağa — Ne zararı var, onların âdet ve özelliklerini de öğren, istiyorsan.

Şahbaz Bey — Pekiyi, Paris'e gitmezsem onların âdet ve özelliklerinden nasıl haberdar olabilirim?

Hatemhan Ağa — Çok kolay! Ben onları biliyorum hem de sadece Müsyö Jordan'ı görmek ve onu dinlemekle. Hâlbuki Karabağ'dan başka bir yer de görmedim.

Şahbaz Bey — Amca, anlayamıyorum, siz nasıl Parislilerin âdet ve özelliklerinden haberdarsınız?

Hatemhan Ağa — Derhal sana anlatayım, yavrum! Ben kesinlikle biliyorum ki bizdeki her âdet ve özelliğin tam tersi Parislilerdedir. Mesela, biz elimize kına yakarız, Fransızlar yakmaz. Biz saçımızı kestiririz, onlar uzatır. Biz kalpakla otururuz, onlar başı açık oturur. Biz ayakkabı giyeriz, onlar çizme giyer. Biz elimizle yemek yeriz, onlar kaşıkla yer. Biz açıkça peşkeş alırız, onlar gizli alır. Biz her şeye inanırız, onlar hiçbir şeye inanmaz. Bizim kadınlarımız kısa elbise giyer, onların kadınları uzun elbise. Bizde çok kadın almak âdettir, Paris'te çok erkek almak!

Şahbaz Bey — Amca bunu anlamadım.

Hatemhan Ağa — Niye anlamadın yavrum? Çok kadın almak bir erkeğin bir kadınla yetinmemesi demektir, çok erkek almak da ondan ibarettir ki bir kadın bir koca ile yetinmesin. Önceki âdet bizdedir, sonraki Parislilerde! Bunları, bu kış boyunca Müsyö Jordan'ın bize sürekli hikâye ettiği o kitapların muhtevasından öğrendim. Artık diğer şeyleri de sen var, buna göre farz et ve Paris'e gitmenin faydasız olduğunu anla, vaz geç!

Müsyö Jordan — (Alaycı gülümsemeyle). Hah ha ha! Hatemhan Ağa, şaşıyorum ki sizin gibi mantıklı, akıllı ve ferasetli, yaşlı-başlı bir insan, nasıl olmuş da şimdiye kadar bir memuriyet elde etmemişsiniz. Gerçi ben sizin sıraladığımız kaideler hakkında bir iddiada bulunamam, lakin izin verseydiniz birkaç kelime arz etmek isterdim.

Hatemhan Ağa — Buyurun, hürmetli üstat! Sizin her sözünüz bizim için hoştur!

(Müsyö Jordan, Şahbaz'ın Paris'te ne gibi bilgiler edineceğini, açıklar. Kendisine gösterilen ilgi ve misafirperverlik karşısında Kralın da Şahbaz'a hediyeler vereceğini söyler. Karabağ'a gelmekle, âlimlerin bilmediği bazı şifalı bitkilerin Karabağ'da yetiştiğini öğrendiğini açıklar. Şahbaz'ın da Paris'e gitmekle kitaplardan öğrenemeyeceği birçok şeyi, hayattan öğrenebileceğini, söyler. Bunun üzerine Hatemhan Ağa gitmesi için yeğenine izin verir).

Parçadaki Hatemhan Ağa, Müsyö Jordan ve Şahbaz Bey tiplerini göz önünde bulundurarak XIX. yy.ın sonlarında Azerbaycan'daki Doğu-Batı anlayışını yorumlayınız.

SIRA SİZDE

Azerbaycan'da Tiyatro (XIX. Yüzyılda Oluşumu ve Gelişmesi)

Türkiyede olduğu gibi Azerbaycan'da da tiyatronun ortaya çıkışı, herşeyden önce Avrupaî hayat tarzının tesirine bağlı olmuştur. Kafkasya ve Azerbaycan Türklerinin bu hayat tarzı ile ilk defa Tiflis'te karşılaştıkları söylenebilir. Bakû ise 1860-1880'li yıllardan sonra petrol sanayiinin gelişmesine bağlı olarak süratle değişip Avrupaî bir şehir niteliği kazanır. Tiflis'te prenslerin, asilzâdelerin, büyük devlet memurlarının konaklarında bu bölge ahalisinin yabancı olduğu yeni bir yaşama biçimi hâkim olmuştu. Gayr-ı Müslimler bu yeni hayata kısa zamanda ayak uydurdular; fakat, Müslümanlar -ki bunların büyük bir çoğunluğu Türklerdi- bu hayata uzun zaman yakınlık duymadılar; bu hayatı "kâfir"lerin yaşama biçimi olarak kabul edip, uzun zaman dışında kaldılar.

Avrupai hayat tarzının doğal bir sonucu olarak Tiflis'te tiyatro eserlerinin sahnelenmesi için özel bir yere duyulan ihtiyaç hat safhaya geldiğinde genel vali Knyaz (Prens) Vrontsov 1849-1851 yılları arasında bir tiyatro binası yaptırır ve maiyetinde çalışan Türk, Gürcü, Ermeni aydınlarını tiyatro eserleri yazmaları için teşvik eder. Böylece Mirze Feteli Aĥundzade, 1850'den itibaren altı komedi ve bir hikâye yazar. Fakat, Rus sansürü Aĥundzade'nin bu komedilerini Azerbaycan Türkçesiyle bastırmasına izin vermez. Yazar, büyük bir ihtimalle sansürün Türkçe neşre izin vermeyi geciktireceğini bildiğinden (çünkü kendisi de valilik kaleminde görevliydi, işlerin nasıl yürüdüğünü gayet iyi biliyordu) bir yandan komedilerini yazarken diğer yandan da onları Rusçaya çevirmeye başlar. 1851'den itibaren bu Rusça çevirileri, Türkçelerinden daha önce Tiflis'te Rusça yayımlanan "Kavkaz" adlı gazetede art arda neşredilir. Kaderin garip bir cilvesi olarak Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınan, Azerbaycan'ın bu ilk tiyatro eserleri, önce Rusça basıldıkları gibi, sahneye de önce Rusça ve Ruslar tarafından konuldular! Komedi yine Rusça olarak 1853'te Tiflis'te kitap hâlinde neşredilir.

Komedilerin ilk defa Rusça olarak oynanmaları şaşırtıcı değildir. Zirâ, 1850'lerde, Aĥundzade'nin kendi deyimiyle "Müslümanların tiyatro ile yakından ve uzaktan hiç bir münasebeti yoktur". Bu sanatın ne olduğunu 1850'lerde, Tiflis'te yaşayan, Rus muhitiyle ilişkileri, yakınlığı olan çok az sayıdaki Müslümandan başka kimse bilmiyordu. Bu sebeple ilk temsiller, Rus ve gayr-i Müslim kimseler tarafından gerçekleştirilir. Aĥundzade'nin Rusça sahneye konulan ilk eseri "Mösyö Jordan"dır. 1851 yılı mart ayı içerisinde Petersburg'da asilzâdelerden birinin evinde düzenlenen müsamerede sahnelenir ve büyük bir ilgiyle karşılaşılır. İkinci olarak *Hékâyet-i Hırs-ı Guldurbasan*, 31 Ocak 1852'de Tiflis'te yine Rusça oynanmış, Aĥundzade de seyirciler arasında yer almıştır.

Daha sonraki yıllarda Aĥundzade'nin komedileri, Rusya başta olmak üzere Fransa, İngiltere gibi memleketlerde de sahnelenir. XIX. asrın ikinci yarısında Batı Avrupada en çok tanınan Şarklı yazarın, Aĥundzade olduğunu söyleyebiliriz.

Yazar, komedilerinin ana dilinde sahneye konulması için gayret sarfetmesine rağmen, onun bu isteği yaklaşık yirmi yıl sonra gerçekleşir. 23 Mart 1873 tarihinde Bakûda meşhur gazeteci Hesên Bey Melikzade Zerdabi ve geleceğin tiyatro yazarı, Necef Bey Vezirli (1854-1926)'nin yönetiminde "Bakû Réalni Mektebi"nin öğrencileri, "*Lenkeran Hanının Veziri*"ni sahneye koyar. Böylece Azerbaycan tiyatro sahnesi de açılmış olur. Bu temsil başarıyla sonuçlanmış, tekrar tekrar sahnelenmiştir. Henüz profesyonel bir tiyatro topluluğunun oluşması için zaman çok erkendir. O dönemde oyun sahnelemek, daha çok öğretmen ve öğrencilerin uğraştığı bir iştir.

1880 yılından sonra tiyatro faaliyetlerinde bir canlanma görülür. Özellikle "**Gori Muallim Mektebi**"ni bitiren genç öğretmenler, gittikleri yerlerde öğrencilerini başlarına toplayarak çeşitli eserleri sahneye koyar. 1880 yılında ilk profesyonel denilebilecek "Dram Cemiyeti" Nahçıvan'da kurulur. Bu tiyatro cemiyetinin önde gelen üyeleri yine öğretmenlerdir.

XX. asrın başlarında Bakû, zengin bir sanayi şehri hâline gelmiş; ticaret gelişmiş, şehrin nüfusu artmış; hem Rusya'nın değişik yörelerinden hem de İran gibi İslâm ülkelere gelen -çoğunluğu işçi- çeşitli meslekten insanlarla, Rus yönetim ve askerleriyle, epeyce güçlü olan Ermeni kolonisiyle, şehir kozmopolit bir hüviyete bürünmüştü. Bakû petrolünün yarattığı iş olanakları her ırktan insanı kendine çekiyordu. Bu gelişmenin zararı yanında faydası da vardı. Bakûda kültür ve sanat hayatı da süratle gelişti. Azerbaycan kültür ve basın hayatının merkezi artık Kafkasya Umumî Valiliği'nin başkenti Tiflis değil, Bakû idi. Gazeteler 1905 yılından sonra artık Bakûda çıkmaya başladı. Şehir kısa zamanda Avrupai bir hüviyet kazandı. Buna bağlı olarak Bakûda zengin iş adamları ortaya çıktı. Rusçayı çok iyi öğrenmiş bir genç nesil, Batı medeniyetini yakından tanıyan aydın-

"Gori Muallim Mektebi veya Gori Seminaryası": Rusların 1876'da Tiflis yakınındaki Gori şehrinde, ilkokullara öğretmen yetiştirme amacıyla kurdukları okul. Bu okulun Azerbaycan bölümü 1879'da açılmıştır.

lar sınıfı oluşmuştu. Rus meşrutiyeti (1905), ardından gelen İran meşrutiyet hareketleri (1906-1911) ve Türkiye meşrutiyeti (1908), İslamcılık, Türkçülük, sosyalistlik, Batıcılık gibi politika ve kültür anlayışları Azerbaycan'ı derinden etkilemeğe başlamıştı. Bu çerçevede tiyatro da gelişimini büyük bir hızla sürdürüyordu.

İlk tiyatro binası 1858'de Şamahı'da inşa edilmişti ama, 1880'de Bakû'da Hacı Zeynelabidin Tağıyév tarafından yaptırılan mükemmel bina, Azeri tiyatrosunun gelişiminde çok önemli bir rol oynadı. Bunu yine Bakû petrol zenginlerinden Mayılov'un yaptırdığı tiyatro binası izledi. Bu binalarla şehir, Avrupa çapında sahne imkânlarına kavuşmuş oluyordu. Nihayet Nicat (Necat), Sefa, Neşr-i Maarif gibi ilk profesyonel tiyatro toplulukları da oluştu.

1880'li yıllardan itibaren Azerbaycan tiyatrosunun ve sahnesinin gelişmesinde H. Zerdabi, Necef Bey Vezirli, S. M. Ğenizade, N. Nerimanov gibi aydınlar büyük rol oynadı. Bunların bazıları hem aktör hem rejisör hem de piyes yazarı olarak birkaç işi birden yapıyorlardı.

Ağundzadeden sonra ikinci tiyatro yazarı olarak görülen **Necef Bey Vezirli** (1854-1926)'nin piyeslerinde Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel problemleri realist bir şekilde işlenir. Daha çok şehir hayatını, tüccar ve zengin sınıfın yaşantısını ele alan bu piyeslerde, sözü edilen zümrelerin ahlâken yaşadığı buhranlar, kendi milletine yabancılaşması, toplumdaki kopuşu, geniş halk yığınlarının dertlerinden uzak, sorumsuz bir hayat yaşaması acı bir istihza ile tasvir edilir. Necef Bey, 1896'da ilk trajedi (facia) olan *Müsibet-i Feḫreddin*'i yazdı. Diğer piyesleri arasında *Év Terbiyesinin Bir Şekli* (1875), *Gemi Lövbersiz Olmaz* (1876), *Daldan Atılan Daş Topuğa Deyer* (1890), *Sonraki Pişmanlık Fayda Vérmez* (1890), *Adı Var Özü Yoḫ* (1981), *Yağışdan Çıḫdığ Yağmura Düşdük* (1895), *Pehlivan-ı Zemâne* (1898-1900) sayılabilir. Bu eserlerin dışında yazarın tercüme ve tebdil (adapte) piyesleri de vardır.

Özet

Azerî edebiyatı, 1813'te Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye parçalanmasıyla iki koldan gelişmesini sürdürür.

Kuzey Azerbaycan'da Rus istilasından sonra siyasî, sosyal ve iktisadî hayat, bütün yönleriyle değişmeye başlar. Rus yönetimi 1830'lı yıllarda Azerbaycan'ın çeşitli yörelerinde resmî okullar açar. Halk Rusların Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma siyaseti yüzünden çocuklarını bu okullara göndermek istemez. XIX. yy.'ın sonlarına doğru bu okullara gidenlerin sayısı artar. Aşağı yukarı aynı dönemlerde özellikle medreselerden yetişen ileri görüşlü din adamları da Rus okullarının karşısında "Usul-i Cedid" denilen yeni tarz eğitim yapan özel okullar açmaya başlar. Halk bu okullara daha fazla ilgi gösterir. "Usul-i Cedid" okullar yenileşme faaliyetlerini hızlandırır ve yaygınlaşır.

XIX. asrın ilk yarısından itibaren, ıslahatlara başlamış Türkiye'den ve Rusyadan gelen düşüncelerin etkisiyle Azerbaycan'da dünya görüşü ve eğitim hayatı değişir. Bu gelişmelerin sonunda edebiyat anlayışı da kökten değişmiştir.

Abbaskuluğa Bakıhanov ve Séyyid Azim Şirvani ile klasik edebiyatın etkisi zayıflar. Edebiyat, sosyal, siyasî ve ahlakî problemlere yönelir; yenileşmeye başlar. *Ekinçi* gazetesinde başta H. M. Zerdabî olmak üzere M. F. Aḥundzade, Séyyid Azim gibi ileri görüşlü aydınların yoğun çabaları, Kafkasya Müslümanlarında zihniyetin değişmesinde, geniş halk yığınlarının asıl dini, hurafelerden ayırmaya başlamasında bir hayli etkili olmuştur.

Bu çağırıcı Ünsizade kardeşlerin çıkardığı *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiye* ve *Keşkül* gibi süreli yayınlar devam ettirir. M. F. Aḥundzade ise modern edebiyatı başlatır. 1850-1859 yılları arasında onun komedilerini yazmaya başlamasıyla Azerbaycan'da Batı tarzı edebiyat, ilk örneklerini verir. Aḥundzade, aynı zamanda Türk âlemindeki ilk tiyatro yazarıdır. *Temsilat* adıyla 1859'da bastırıldığı altı komedi ve bir hikâyeyi içinde bulunduran eserinde realist bir bakış açısıyla Azerbaycan hayatını eleştirir. Böylece cemiyetteki eski-yeni, doğu-batı çatışması onun eserlerinde su yüzüne çıkar. Aḥundzade *Kemalüddeve Mektupları* adlı eseriyle de bütün Doğu hayatını çok geniş bir açıdan eleştirir. Demokratik ve inkılapçı görüşleri, zamanın çok ilerisindedir. 1857'de Arap harflerini ıslah etmek ister, sonunda "Latin harflerini kabul etmekten başka çare yoktur" der. Böylece modern Azerî edebiyatının temelini atar; kendinden sonra gelen nesilleri etkiler. Aḥundzade'nin komedilerinde kullandığı konuşma dili, gelişecek olan modern edebiyat dilinin de temelini oluşturur. Aḥundzade aynı zamanda modern edebiyatın teori problemlerini ele alan ilk şahsiyettir de.

Kuzey Azerbaycan'da edebiyat modernleşirken, güney Azerbaycan'da eski şekiller ve görüşler çerçevesinde kalır. Aḥundzade sadece Kuzey Azerbaycan'ı etkilemekle kalmaz; Rusya Türklerini, bütün İran aydınlarını da etkiler, İran'da modern edebiyatın ortaya çıkmasında rolü fazladır.

Kendimizi Sınayalım

1. Ruslar, XIX. yüzyılda Kafkasya bölgesinde "Tatarca" terimini hangi dil için kullanıyorlardı?
 - a. Rusya Müslümanlarının dili için
 - b. Kafkasya' daki İdil-Ural Tatarlarının dili için
 - c. Azerbaycan Türkçesi için
 - d. Kafkasya' daki Osmanlı Türklerinin dili için
 - e. Kafkasya' daki İranlıların dili için
2. Aşağıdakilerden hangisi Kafkasya' da Rus istilasından sonraki değişiklikler arasında **yer almaz**?
 - a. Hazar Denizi üzerinden ticaretin gelişmesi
 - b. Ticarete tek para biriminin kullanılması
 - c. Gürcü Krallığı'nın Rus himayesine girmesi
 - d. "Usul-i Cedid" mekteplerinin açılması
 - e. Azerbaycan'ın Rusya ve Avrupa'yla ticaretinin genişlemesi
3. 19. asrın başlarında "Gimnaziya"larda Azerbaycan Türkçesinin okutulma nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Mahallî dilin yaygınlaşmasını sağlamak
 - b. Memur ve mütercim yetiştirmek
 - c. Eğitim-öğretimin daha iyi olmasını sağlamak
 - d. Usul-i cedid mekteplerine rakip olmak
 - e. Müslümanların Gimnaziya' da okumalarını cazip hâle getirmek
4. Aşağıdakilerden hangisi Azerbaycan'da "maarifçi" olarak tanımlanan aydınların özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. Medreselerden yana olmaları
 - b. Halkçı, hürriyetçi düşüncelere sahip olmaları
 - c. Yenilik hareketlerini desteklemeleri
 - d. Nihilist ve pozitivist düşüncelerden etkilenmeleri
 - e. Rusya ve Avrupa'daki fikirlerden etkilenmeleri
5. XIX. yüzyılda mizahî şiirleriyle tanınan Güney Azerbaycanlı şair aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Abbasguluğa Bakıhanov Günsi
 - b. Mirza Şefi Vazéh
 - c. Séyyid Azim Şirvani
 - d. Mirza Méhdi Şükûhî
 - e. Héyran Hanım
6. Azerî edebiyatında modern hikâyenin müjdecisi olan eser aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kitab-ı Askeriye
 - b. Kitab-ı Türkî
 - c. Reşit Bey ve Saadet Hanım
 - d. Sefernâme
 - e. Rebiü'l-Etfâl
7. "Azerî şiirinde Vâkıf ve Vîdadi ile başlayan realizm çağırının, mahallîleşme cereyanının 19. yüzyıldaki en önemli temsilcisi olan ve sözlü edebiyattaki "âşık tarzı şiir"den başarıyla yararlanan" Azerî şair aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Mirze Şefi Vazéh
 - b. Séyyid Azim Şirvani
 - c. Abbasguluğa Bakıhanov Günsi
 - d. Ğasimbey Zakir
 - e. İsmail Bey Kutkaşınlı
8. XIX. yüzyıl sonlarında halkı aldatan cahil din adamlarını, dine karışmış hurafeleri, mezheb ayrımını, Rus memurlarının kötü yanlarını, "beylerin" zalimliğini hicveden, yeni tarz eğitimi destekleyen şair aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Mirze Şefi Vazéh
 - b. Abbasguluğa Bakıhanov
 - c. Ğasimbey Zakir
 - d. Mirze Méhdi Şükûhî
 - e. Séyyid Azim Şirvani
9. Temsilat ile Kemalüddövlé Mektupları arasındaki farklarla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Edebi türleri farklıdır.
 - b. Temsilat'ın dili halk ağzına yakındır.
 - c. Kemalüddövlé Mektupları fikrî bir eserdir.
 - d. Temsilat Tiflis Rus muhitinin ıslahı ve gelişmesi için yazılmıştır.
 - e. Kemalüddövlé Mektupları Voltaire'nin "İngilizler Hakkındaki Mektuplar" adlı eserine benzer.
10. Aşağıdakilerden hangisi Mirze Feteli Añunzade'nin sanatı ile ilgili özelliklerden biri **değildir**?
 - a. "Millî kimlik" konusunu ön planda tutması
 - b. Sosyal, siyasî ve ahlaki eleştirilerinin olması
 - c. Alfabeyle ilgili çalışmalar yapması
 - d. Temsilat'ı Azerî Türkçesi ile yazması
 - e. Realist bir sanat görüşüne sahip olması

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan Yenileşme Hareketleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan Yenileşme Hareketleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. a Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan Yenileşme Hareketleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Güney Azerbaycan’da Edebi Hayat” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Kuzey Azerbaycan’da Modern Edebiyatın Ortaya Çıkışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Kuzey Azerbaycan’da Modern Edebiyatın Ortaya Çıkışı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Azerî Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Modern Edebiyatın İlk Büyük Temsilcisi Mirze Feteli Aḥundzade” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Modern Edebiyatın İlk Büyük Temsilcisi Mirze Feteli Aḥundzade” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bu konuda Hüseyin Baykara’nın *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri* ve Alexandre Benningsen - C. Le Mercier Quelquejal’ın *Steppe Ezan Sesleri* (Sovyet Rejimi Altındaki İslâmın 400 Yılı) adlı eserlerden yararlanabilirsiniz.

Sıra Sizde 2

Bu konuda Hüseyin Baykara’nın *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri* ve Alexandre Benningsen - C. Le Mercier Quelquejal’ın *Steppe Ezan Sesleri* (Sovyet Rejimi Altındaki İslâmın 400 Yılı) adlı eserlerden yararlanabilirsiniz.

Sıra Sizde 3

Bu konuda şu eserlerden yararlanabilirsiniz:

“*Mirze Feteli Aḥundzade Komediler (Temsilât)*”, (Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İzmir, 1988); Tadeusz Swietochowski “*Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*” (Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988); Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*, Çev.: İzzet Kantemir, İstanbul, 1983).

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Ahundzade, Mirze Feteli, Komedi (Temsilât), Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İzmir, 1988 (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 46).
- Akpınar, Yavuz, Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Dergh Yayınları, 1994.
- Altstadt, Audrey L., The Azerbaijani Turks. Pover and Identity under Russian Rule, Hoover Institution Peress, 1992
- Baykara, Hüseyin, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara, 1966.
- Azerbaycan Yurt Bilgisi (Dergi), Neşreden: Ahmet Caferoğlu, İstanbul, 1932-1934.
- Caferoğlu, Ahmet, Azerbaycan Dil ve Edebiyatın Dönüm Noktaları, Ankara, 1953.
- Caferoğlu, Ahmet, XIX uncu asır büyük Azerî reformatörü Mirze Feth-Ali Ahundzade, Festschrift Bonelli, Rom, 1940, s. 69-85.
- Cevat Hey'et, Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış, 2 c., Tahran, 1358-1369
- Emin Abid, Azerî-Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1924, 345 s. (İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü Tezleri, El-yazma, Tez No: 5)
- (Ertaylan), İsmail Hikmet, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 2 c., Bakû, 1928.
- Firidun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri, 2 c., Bakı, 1925-1926. Bu eserin yeni baskısı: Firidun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı, 2 c., Tertip eden: Ruğiyeye Ğenberĝızı, Bakı, 1978-1981.
- Ğasımzade, Féyzulla, XIX. esr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakı, 1966
- Köprülü, M. F., Azerî Edebiyatına Ait Tedkikler, Bakû, 1926.
- Memmedli, Ğulam, Azerbaycan Téatrının Salnamesi, 2 c., Bakı, 1975-1983
- (Paşayév), Mir Celal, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 2 c., Bakı, 1944.
- Resulzade, Mehmet Emin, Azerbaycan (maddesi) İslâm-Türk Ansiklopedisi, İstanbul, 1942.
- Resulzade, Mehmet Emin, Kafkasya Türkleri, Türk Yılı (mecmuası), İstanbul, 1928.
- Swietochowski, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920, Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988.
- Vezirof, Yusuf, (Yusuf Vezir Çemenzeminli) Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar, İstanbul, 1921.
- Zamanof, Abbas, Emel Dostları, Bakı, 1979.
- Zenkovsky, Serge A., Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık, Çev.: Prof. İzzet Kantemir, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983, xv+264 s.

4

Amaçlarımız

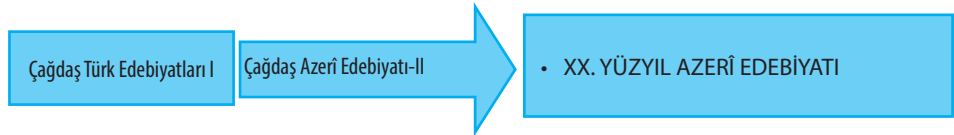
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “XX. Yüzyıl Azerî Edebiyatı”nı ana çizgileriyle açıklayabilecek,
- Azerî edebiyatının Türkiye, Rusya ve İranla ilişkileri hakkında bilgi verebilecek
- Azerî edebiyatının 1920’den önceki serbest gelişimini, bu süreci belirleyen fikir ve sanat anlayışlarını tartışabilecek,
- Sovyet dönemi Azerî edebiyatı hakkında ana çizgileriyle açıklayabilecek,
- XX. Yüzyıl Azerî edebiyatın şair ve yazarlarını, onların önemli eserlerini tanıyabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı
- XX. Yüzyıl Azerbaycan Tiyatrosu
- Sovyet Dönemi Azerî Edebiyatı
- Azerbaycan’da Edebî Dil Anlayışı
- Azerbaycan-Rusya Kültürel İlişkileri
- Hüséyin Cavid
- Ehmed Cavad
- Cefer Cabbarlı
- C. Memmedguluzade
- M. E. Sabir
- B. Vahabzade
- Şehriyar

İçindekiler

Çağdaş Azerî Edebiyatı-II

XX. YÜZYIL AZERİ EDEBİYATI

Azerbaycan'da Tiyatro (XX. Yüzyılda Oluşumu ve Gelişmesi)

XX. Yüzyıl başlarında Azerbaycan tiyatrosu, oyun yazarı, tiyatro salonları ve oyuncular açısından artık gelişmiş bir görünüme sahipti. Profesyonel tiyatro toplulukları ortaya çıkmış, özel tiyatro binaları yaptırılmış, oyun yazarları ve oyuncular bu işi artık bir meslek edinmişti. 1905 Rus Meşrutiyeti'nin getirdiği hürriyet havası, tiyatro hayatının gelişmesine de imkân verdi. Doğal olarak bu yüzyılın başındaki oyun yazarları, ilk eserlerini XIX. asrın sonlarında yazmaya başlamışlardı.

XIX. asrın sonlarında **Neriman Nerimanov** (1870-1925)'un tiyatro eserleri, konuları ve idealleriyle dikkati çeker. Asıl mesleği doktorluk olan N. Nerimanov, yazar ve siyaset adamı olarak Azerbaycan'ın tarihinde önemli rol oynar. Hikâye ve roman da yazan Nerimanov'un *Nadanlıg* (1894), *Dilin Belası* (1895), *Şamdan Bey* (1899), *Nadir Şah* (1899) gibi dram eserleri vardır. Özellikle *Nadir Şah*, Azerî tiyatrosunun klasikleri arasında yer alan tarihî bir dramdır. Eser tarihî hakikatlere uygundur. Nadir Şah'ın şahsında zalim Şark feodallerinin tipik bir örneği yaratılmış, esere siyasî, sosyal derinlik ve anlam kazandırılmıştır.

Rusya'da okumuş olan N. Nerimanov sosyalist düşünceden etkilenmiş, kendisi de Azerbaycan'ın siyasî hayatına doğrudan doğruya girerek Azerbaycan Bolşeviklerinin lideri ve 1920'de de Azerbaycan'ı yöneten ilk Bolşevik başkan olmuştur. Moskova'yla yakın siyasî ilişkiler kurduğunda gerçekleri öğrenmiş; Rusların "Kızıl emperyalizm" ideallerini anlamakta geç kalmıştır.

XX. asrın başlarında özellikle 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan'ın bütün kültürel sahaları olduğu gibi tiyatro da gelişmiş; hem oyun sayısı artmış hem de sahne faaliyetleri artık profesyonel bir karakter kazanmıştır. İlk tiyatro topluluğu 1888'de amatör olarak ortaya çıkmıştı. 1906'da "Müselman Dram Artistlerinin Şirketi" adıyla ilk profesyonel topluluk oluşturuldu. Aynı yıl tiyatro toplulukların sayısı üçe çıktı ve bu tarihten itibaren de tiyatro faaliyetleri her yönüyle süratli bir gelişme gösterdi.

Molla Nesreddin mizah dergisinin yöneticisi **Celil Memmedgöluzade** (1866-1932) mizahî yazıları, küçük hikâyeleri yanında dram eserleriyle de devrine damgasını vurmuş şahsiyetlerdendir. Öğrenciliğinden itibaren tiyatroya ilgi duyan Celil Memmedgöluzade Rus edebiyatını çok iyi biliyordu. *Çay Destgâhu* (alegorik dram, 1889), *Kişmiş Oyunu* (komedi, 1892), *Ölüler* (dram 1909), *Anamın Kitabı* (dram, 1919), *Kâmança* (dram, 1920), *Danabaş Kendinin Mektebi* (komedi, 1921), *Lâl* (senaryo, 1921), *Deli Yiğınçağı* (komedi, 1926) gibi

eserleri vardır. Bunlar içinde “Ölüler”, bir şaheser olarak kabul edilmektedir. Eser, fantastik olarak, “Ölülerin bir şeyh tarafından kerametle diriltilmesi”ne ve buna inanan insanların zaafı üzerine kurulmuş olsa da, asıl temel öğe, hemen her insanın “bir ölünün dirilmesinden korkması”dır; çünkü, her dirinin aldattığı bir “ölü” mutlaka vardır! Herkesin borçlu olduğu, aldattığı, istismar ettiği bir yakını vardır. Günün birinde bu “alacaklı” gelirse insanın hâli ne olur? Dram, bu esasa dayanarak insanların iki yüzölçümünü, sahtekârlığını, bencilliğini teşhire yönelir. Bu eserde tenkit ferde değil, cemiyetin bütününe yöneltilmiştir. Çünkü olayın geçtiği cemiyette, doğru kimse hemen hemen yoktur! Bir tek kişi vardır; o da halkın iç yüzünü iyi bilen, ama cemiyeti düzeltmek için bir şey yapamayan, gördüğü çirkinlikleri unutmak için de kendini içkiye veren, Avrupa okullarında okumuş bir aydın olan İskender!

Anamın Kitabı, Celil Memmedguluzade'nin edebiyat anlayışını, siyasî-sosyal görüşlerini bütün açıklığıyla ortaya koyar. Piyesteki üç kardeş, üç ayrı memlekette okumuştur: Biri Türkiye'de, biri Rusya'da ve biri de İranda. Bacıları ise Azerbaycan'da annelerinin yanında terbiye görmüştür. Kardeşler tahsillerini tamamlayıp ana ocağına dönünce geçemezler, ne yapacaklarını şaşırırlar. Üç ayrı insan, üç ayrı dünya görüşü karşı karşıyadır. Kızkardeşleri doğru olan yolu bulur; yani Azerbaycan'ın yolunu. Bu yazarın kendisinin de benimsemiş olduğu bir sentezdir.

Ölüler, *Delil Yığınçağı* ve *Danabaş Kendinin Mektebi* birbirini tamamlayan eserler olarak da yorumlanmaktadır. Bunların müşterek yanı, cemiyetin bozuk yönlerinin ifşa edilmesidir.

Celil Memmedguluzade ile aynı dönemde eserler veren **Ebdürrahim Bey Hağverdili** (1870-1933) de “Molla Nesreddin” ekolü mensuplarından. Küçük yaşlarından itibaren sahne tecrübesi edinmiş, Tiflis ve tahsilini tamamladığı Petersburg'da tiyatro görgüsünü geliştirmiştir. On beşten çok tiyatro eseri yazan Hağverdili'nin en tanınmış eserleri arasında *Dağılan Tifağ* (1896), *Behtsiz Cavan* (1900), *Ağa Mehmed Şah Ğacar* (1907), *Millet Dostları* (1905) ve 1920'de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yazdıkları arasında da *Ağaç Kөлgesinde*, *Edalet Ğapıları*, *Yoldaş Koroğlu* sayılabilir.

Hakverdili, devrinde tiyatroyu nazari ve pratik olarak en iyi bilen şahıslardan biriydi. Halk tiyatrosunu da incelemiş; eserlerini bu millî zemine dayandırmaya çalışmıştır. *Ağa Mehmed Şah Ğacar*'da Shakespeare'in, *Köhne Dudman*'da Schiller'in etkileri hissedilir. *Peri Cadu*'da ise sembolist dram türünü denemiştir. Dramlarının belli başlı konuları içinde toprak ağaları (mülkedarlar) ve “bey”lerin hayatı geniş yer tutar. Demokrat ve Batı kültürü taraftarı bir aydın olarak eserlerinde Azerbaycan cemiyetini de bu yönde etkilemeye çalışmıştır.

1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan kültürel hayatında büyük rol oynayan aydınlar arasında **Üzeyir Hacıbeyli** (1885-1948) özel bir yer tutar. Yazar, gazeteci ve bestekârdır. Bu üç mesleği de olağanüstü bir başarıyla sürdürmüş olması, onun üstün yeteneğinin kanıtıdır. Faaliyetleri ve eserlerinin çeşitliliğiyle dönemin en ilginç şahsiyetlerinden biridir. *Léyli ve Mecnun* (1908), *Er ve Arvad* (1909), *O Olmasın Bu Olsun* (diğer adıyla *Meşedi İbad*, 1909), *Şeyh Senân* (1909), *Rüstem ve Söhrab* (1910), *Arşın Mal Alan* (1912-1913), *Şah Abbas ve Hürşidbanu* (1912), *Aslı ve Kerem* (1912) gibi eserlerini kendisi yazıp besteleyerek Azerî sahnelerinin ilk operalarını yaratır. Bu eserlerinde komediyle musiki o derecede içiçe ve mükemmeldir ki bunları basit olarak opera diye tanımlamak yeterli olmaz. En dikkati çeken özellik, bu eserlerde Azerbaycan Türkünün ferdi ve sosyal hayatının derinliğine tespit edilip çok canlı çizgilerle tasvir edilmiş olmasıdır. Eserleri, gerçek manada Azerbaycan halk hayatının aynasıdır. XX. asrın başlarındaki Azerbaycan hayatını, bütün özellikleriyle bu eserlerde görmek mümkündür ve bu canlandırma çok doğaldır; zorlama yoktur.

Üzeyir Bey'in eserleri, yazıldıkları, ilk oynandıkları günden günümüze kadar sahneden inmeyerek, dünya çapında büyük bir rekor kırmıştır. Aynı zamanda Sovyet Birliği'nin de birçok yerinde, farklı dillerde sahnelenmiştir. 1919'da Türkiye'ye gelen bir Azerbaycan tiyatro topluluğu *Meşedi İbad* ile *Arşın Mal Alan*'ı İstanbul'da da sahnelemiştir.

Asıl mesleği öğretmenlik olan **Abdulla Şaiğ** (1881-1959), şair ve yazar olarak birçok eser kaleme aldığı gibi sosyal faaliyetleriyle uzun yıllar süren öğretmenliği sırasında yazdığı ders kitapları ve yetiştirdiği nesillerle de Azerbaycan'ın kültür tarihinde önemli rol oynamıştır. Romantik bir şairdir. Özellikle çocuklar için yazdığı şiir, hikâye, roman ve piyeslerle tanınmıştır. Halk masallarını işleyerek yazdığı didaktik piyeslerle de dikkati çeker. İlk piyesi *Gözel Bahar* (1910) manzumdur. Bunu *Çoban, İdéal ve İnsanlık* (1914) adlı romantik-sembolik eseri takip etti. Ayrıca *İldırım* (1927), *Aldanmış Ulduzlar* (1928), *Hasay* (1935), *Éloğlu* (1939), *Veten* (1942), *Ana* (1945), *Nüşûbe* (1945), *Heğigete Doğru* gibi piyesleri de vardır. A. Şaiğ'in *Araz* adlı romanı en tanınmış eserleri arasındadır. *Hatirelerim, Hatireler Silsilesinden* adlı anıları, Azerbaycan edebiyatının neredeyse bir asırlık geçmişine ışık tutar.

Yine 1920'lere kadar yazdıkları tiyatro eserleriyle Azerbaycan sahnesine hizmet eden yazarlar arasında -daha önce söz ettiklerimizden başka- Süléyman-ı Sani Aşundzade, Hüséyn Cavid, Cefer Cabbarlı sıralanabilir.

Hüséyn Cavid (1882-1941) devrin en meşhur şair ve dram yazarıdır. İstanbul Darülfünunu'nun edebiyat şubesinden mezun olmuş, Türkiye'de bulunduğu 1906-1909 yılları arasında özellikle Rıza Tevfik'le yakınlık kurmuş, o dönemin edebiyatını ve Türkçe vasıtasıyla Batı edebiyatını yakından tanıma imkânı bulmuştu. Azerbaycan'a döndükten sonra öğretmenlik yaptı. Birbiri ardınca şiirleri ve manzum dramları neşredildi. Romantik, Türkçü edebiyat görüşünü benimseyen Cavid'in Batı ve Doğu medeniyetleri arasında bir sentez yapmaya çalıştığı görülür. N. Kemal, A. Hamit, T. Fikret ve R. Tevfik'i özellikle yaratıcılığının ilk yıllarında örnek alır. O dönemde Azerbaycan'da yetişen birçok aydın üzerinde Rus edebiyatının güçlü etkileri görülse de Cavid'te bu yoktur. Ölünceye kadar, Azerbaycan medeniyetinin kökü olarak kabul ettiği Türk-İslam dünyasının manevî değerlerinden ve kültüründen uzaklaşmaz. 1920'den sonra Sovyet devletinin bütün baskılarına rağmen "sosyalist gerçekçilik" anlayışının ürünü, "güdümlü edebiyat" örneği sayılacak eserler yazmadı; sanat anlayışından, dünya görüşünden taviz vermedi, rejimin baskılarına boyun eğmedi, ölümü göze aldı, sürüldüğü Sibiryadaki bir çalışma kampında vefat etti.

Cavid'in ilk dram eserleri olan *Ana*'da ve onu izleyen *Maral*'da beşerî problemler ele alınmıştır. Sovyet dönemine kadar yazdığı eserler içinde en önemlileri *Şeyh Senân* ve *İblis*'tir. *Şeyh Senân*'da, Şark'ın büyük düşünce ve dünya görüşünü temsil eden tasavvufun çağdaş bir yorumuyla karşılaşılır. Mekke'nin tanınmış şeyhi, bir aşk darbesiyle sarsılır, kuru bilgidен ibaret dünyası yıkılır. Kendini ve dünyayı yeniden sorgulamaya başlar; "Ben kimim, iyi ve doğru nedir?". Bunlar, XX. yüzyılın başında, Batı kültürünün darbeleriyle sarsılmış Türk-İslam aydınlarının kendilerine sordukları sorulardır. Aynı zamanda Cavid, tarihî bir konuya, aktüel insan problemlerini sokmuştur. Manzum olarak yazılmış bu dram, Azerbaycan tiyatrosunda romantik temayülün ilk eserleri arasında yer alır.

Cavid manzum tiyatrodan bir yandan Shakespeare'i örnek alırken bir yandan da A. Hamid'in tecrübelerinden yararlanır. İblis adlı manzum dramında yine beşerî problemler karşısındadır. Konu, I. Dünya Savaşı sırasında, Arabistan cephesinden bozularak geri dönen Osmanlı subaylarının hayatından alınmıştır. Harbin her türlü felaketini görmüş, Türk askerleri yine de manevî güçlerini, iyimserliklerini yitirmemişlerdir, vatani kurtarma ümitlerini kaybetmemişlerdir.

Bu dramda anlatılan hikâye üzerinden, eserin adından da anlaşıldığı gibi "insanı kötülüğe veya iyiliğe sevk eden güç nedir?" gibi felsefî problemler ele alınmıştır. "İblis" eserde fantastik bir unsur olarak kişileştirilmiştir. Eser, bir bakıma kötülükle iyiliğin kavgası ve zıtlığı üzerine kurulmuştur. Savaş zamanı da bu zıtlığın yaşandığı en dehşetli anlardır. Eserde Faust'tan ve Batı tiyatrosundan gelen tesirler hissedilir; fakat, asıl konu yine Şark dünyasından alınmıştır: İyilikle kötülüğün ezeli savaşı ve insanın ihtirasları uğruna iblis-

leşmesi anlatılır. Cavid bu ezeli meseleyi Türk zabitlerinin şahsî dünyalarında ferdileştirir. Cehennemî bir ateş ve dehşet dünyası bu insanları çökertememiştir; ama, ruhlardaki ihtiras gözleri perdelediğinde kendi elleriyle kötülüğün kapısını açar onun kurbanı olurlar.

Konusu yine Türkiye'nin muasır hayatından alınmış *Uçurum* (1917) manzum dramında da Türkiye'de yanlış Batılılaşma ve bunun yol açtığı ahlak bozuklukları, sosyal çöküş, tenkit edilir. Batılılaşmayı "Firenk hayranlığı" olarak yanlış bir şekilde kabullenen bir ressamın facialı hayatı tasvir edilir.

Cavid, diğer dramlarında da Azerbaycan ve Türk-İslam tarihinin bazı devrelerini işler, *Si-yavuş*, *Topal Teymur*, *Heyyam* gibi dramlarıyla millî-romantik tiyatronun da temellerini atar.

Sovyet devrinde çok tenkit edilip baskılara maruz kalsa da Cavid tavrını değiştirmez, kendi yolundan dönmez. Belki de onun için tarihî dramlar yazma, Sovyet cenennemin-den bir kaçış imkânıydı. 1920'lerde yaşanan hayatı, ancak resmî görüşleri destekleyen, güdümlü bir edebiyatla, tek yönlü ele almak mümkündü. Objektif tenkide hiç bir şans tanınmıyordu. Böylece Cavid, zulme, adaletsizliğe karşı savaşıyor, iyiyi ve güzeli arayan, hakka koşan, insan haysiyetini, kişiliğini her şeyden üstün bilen kahramanlarını tarihî dramlarına yerleştirdi. Böylece -dolaylı da olsa- dönemi için sözünü söyleme imkânı elde etti. Fakat, bu "resmî dairelerin" gözünden kaçmadı ve baş eğmeyen bu sanatçıyı "pantürkist", "panislamist", "antikomünist" gibi suçlamalarla ölüme gönderdiler. Aradan zaman geçti, Cavid, ölümüne imza atan resmî makamların başka bir "fermanıyla" affedildi, cesedi memleketi Nahcivan'a getirilerek devlet töreniyle yeniden toprağa verildi. Azerbaycan edebiyatında hiç unutulmadı ve daima halkının kalbinde yaşadı.

Cavid, sosyalist-bolşevik ihtilalci kahramanların idealize edildiği dönemde yazdığı *Peygamber* (1922) adlı dramında Hz. Muhammed'i ele aldı, O'nu devrine ışık getiren, insanlığı kurtaran sıfatlarıyla idealize etti.

Hüséyin Cavid'ten Şiirler

TÜRK ESİRLERİ

Erkek, kadın, asker, çocuk, ihtiyar
Esir diye binlerce Türk evladı.
Issız bir adanın koynunda sızlar,
Sorulmaz derdi, duyulmaz feryadı.

İşte kinli bir mezarlık ki, her gün,
Yığın yığın insan yutar da, doymaz!
Sağlam vücutlar bile düşkün, ölgün,
Ümitsiz bir héykelden fark edilmez!

Gülümserler, fakat hep gözlerinde,
İntikamlı şimşekler çakar durur.
Çırpınırlar, solmuş benizlerinde,
Bir çok gizli, sönük emeller uyur.

Yalnız soğuk, yağmur, boran, fırtına,
Okşar durur bu mahzun gönülleri.
Üryanlık, hastalık, açlık bir yana,
Susuzluktan hep kurumuş dilleri.

Amansız kartalın vahşi tırnağı,
Masum yavruları didip parçalar.
İşte adalet! Yılanlar yatağı,
İnsanlara mesken verilmiş karar!

Nerde o sarhoşlar ki, hep "kardaşlık,
Birlik, beraberlik" diye sayıklar?!
İşte bir vahşet ki, çekilmez artık,
Dost değil, düşman bile görse ağlar!

Ey Türk éli! Ey milyonlar ülkesi!
Sakın, duyma nedir bu hâl, bu dehşet;
Titretmesin, seni bu kardaş sesi,
Körlük, sağrlık, o da bir saadet!...

1918

Türk esirleri: I. Dünya Savaşı'nda Bakú'nun açıklarındaki susuz, sıcak Nargin adasında esir tutulan Türk esirleri

Amansız kartal: Rus bayrağındaki çift başlı kartala işarettir.

BENİM TANRIM

Her kulun cihanda bir penahı var,
Her ehl-i hâlin bir kible-gâhı var,
Herkesin bir aşkı, bir Allah'ı var,
Benim tanrım güzellikdir, sévgidir.

Güzel sévimlidir, cellat olsa da,
Sevgi hoşdur, sonu feryad olsa da,
Uğrunda benliyim berbat olsa da,
Son dil-darım güzellikdir, sevgidir.

Güzelsiz bir gülşen zindana benzer,
Sevgisiz bir başta akrepler gezer,
Ne görsem, hangi bezme etsem güzër,
Hep duyduğum güzellikdir, sevgidir.

1915

Kelimeler:**Penah:** Sığınılacak yer**Dil-dar:** Sevgili**Güzër etsem :** Uğrasam

Hüseyn Cavid'in *Türk Esirleri* adlı şiiri hangi tarihi hadiseyi anlatmaktadır? Bu şiirin dönemin fikir, siyaset ve edebiyat hayatıyla ilgisi var mıdır?

SIRA SİZDE

1920'den önce Azerbaycan tiyatro hayatına atılmış yetenekli bir genç, Sovyet devrinin baskıcı, kontrolcü ve yönlendirici tavırlarına rağmen yaratıcılık sınırlarını zorlayarak başarılı eserler verdi. Bu genç **Cefer Cabbarlı** (1889-1934) idi. Bakû'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Cefer Cabbarlı, Bakû'da "Rus-Tatar" mektebinde okuduktan sonra üniversitenin Tiyatro ve Şarkiyat bölümlerine devam eder. Küçük yaşlarından itibaren şiirler yazmaya başlayan Cabbarlı, güzel hikâyeler yazarı olarak da bilinir. İlk dramı *Vefalı Seriyye* (1915)'dir. Bunu *Solğun Çiçekler* (1917) takip eder. Her iki eser de aile ve kadın problemleriyle alâkalıdır. Cabbarlı, bu ilk eserleriyle girdiği sosyal problemleri tartışma zemininden daha sonra da hiç ayrılmaz. Yaratıcılığının birinci devresini 1920'ye kadarki faaliyetleri oluşturur. Bu devrede *Edirne'nin Fethi* (1917), *Trablus Muharibesi veya Ulduz* (yazılışı; 1917, ilk baskısı; 1989), *Bakı Muharibesi* (kayıp), *Nesreddin Şah* (1916-1918) gibi tarihi dramlar yazsa da bu eserlerinde bir aşk hikâyesi, konunun merkezinde yer alır. "*Bakı Muharibesi*"nde, 1919'da Gence'de kurulan Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türk ordusunun da yardımıyla Bakû'yu Bolşeviklerden kurtarması anlatılır. Eser sahnelenmiş fakat, sonra metni kaybolmuştur.

Nesreddin Şah'ta, müstebit İran şahının zalimliği, İran devlet yöneticilerinin cehaleti ve gaddarlığı anlatılır. Eser, dolaylı yoldan Çarlık hükümetinin idaresine yöneltilmiş tenkit olarak da düşünülebilir.

1920'den sonra yazdığı eserlerde, *Aydın* (1919-1921), *Oğtay Éloğlu* (1923) ve *Od Gelinini* (1928)'nde artık sosyalist düşüncenin etkisi altındadır. Aynı dönemlerde Azerbaycan Dram Tiyatrosu'nda yönetici ve rejisör olarak çalışır. Bu eserlerinde cemiyetin bozuk yanlarını şiddetle tenkit eder, devrin ütöpik bir hayali hâline gelmiş bulunan "sosyalist düzen" in kurulmasına yardımcı olmaya çalışır. Bir yerde, devrin diğer yazarları gibi, bu tarz eserler yazmak mecburiyetindedir. Bütün yazarlar, sanatçılar yeni yönetimin sıkı baskısı altında Komünist Partisi'nin kendilerine gösterdiği yolda yürümeye çalışır. Cabbarlı da bir yandan partiyi memnun edecek eserleri yazmağa çalışırken bir yandan da kendi yolunda yürümek ister. O da yeni bir cemiyeten, adaletli bir düzenin kurulmasından yanadır. Azerbaycan cemiyetinin cehaletten ve sömürüden kurtarılmasını, yükseltilmesini arzu eder. Tiyatroyu bu gaye için en iyi vasıta olarak görür. Cabbarlı birçok eserinde sanatkârlık kudreti sayesinde güdümlü edebiyatın basit propaganda çizgisinden sıyrılabilmiştir. Zaten bu sebeptendir ki Komünist Partisi kendisine hep kuşkuyla bakmış, Stalin devrinde tutuklanıp hapse ölmüştür.

Cabbarlı'nın *Sévil* (1929), *Almas* (1930), *Yaşar* (1932), *Dönüş* (1933), *1905'inci İlde* (1931) gibi eserlerinde maruz kaldığı büyük baskının izleri görülür. Yine de o, sanatını çok

ustalıkla kullanmayı, her zaman ve her cemiyette geçerli olabilecek sosyal, siyasi ve daha çok beşerî problemleri ele alıp işlemeyi başarmış, kahramanlarını güdümlü edebiyatın ruhsuz ve şekilsiz kuklaları olmaktan kurtarabilmiştir. Bu, o dönemin şartları içinde büyük bir başarıdır.

Azerbaycan edebiyatında 1930-1941 yıllarında yazılan Mirze İbrahimov'un *Heyat, Madrit*, Süleyman Rüstem'in *Ğaçaq Nebi*, **Semed Vurgun**'un *Vağif* [Vâkif], *Hanlar* gibi dramları, en başarılı eserler arasındadır. *Vağif* dramında Azerbaycan'ın sevimli şairinin hayatı merkez alınarak, işgalci İran şahlığına karşı Azerbaycan halkının vermiş olduğu millî mücadele tasvir edilir. Hâkim konu vatanseverliktir. Karabağ Hanı'nın veziri şair Vâkif'in, işgalcilere karşı direnen halkın lideri olarak sunulması dikkati çeker. Eserde, Azerbaycan'ın Ermenilerle ilişkisinin gerçekte olduğu gibi değil de, güyâ olması arzu edildiği tarzda işlenmesi, inandırıcı olmamıştır. Ayrıca bu dramda tarihî gerçekler de Moskova'nın, partinin tarih tezine uygun olarak çarpıtılmıştır. O dönemde eserde anlatıldığı gibi iki "düşman millet" yani İran'la Azerbaycan arasında düşmanlık, istila söz konusu değildir; mücadele İran'a hâkim Türk feodali ile Karabağ'a hâkim Azerbaycan feodali arasındadır. Ayrıca dramda işlendiği gibi "istila" tehlikesi karşısında Karabağlı Ermenilerle, Karabağlı Türkler birleşmiş değildir; tarihte böyle bir hadise de yoktur. Sırf "halkların kardeşliği" propagandasına hizmet etsin diye böyle bir kurguya yol verilmiştir. Bütün bunlara rağmen *Vağif* piyesi, beklenmedik bir biçimde Sovyet rejiminde tam tersi bir sonuca da sebep olmuş; Azerbaycan Türklerinin vatan sevgisi ve milliyetçilik duygularını beslemiştir!

II. Dünya Harbi'nde bütün Sovyet sanat hayatında ortaya çıkan eğilim, faşizme karşı mücadeledir. Tiyatro sahasında da savaşa alâkalı piyeslerin çokluğu dikkati çeker. Bunların hepsinin ortak özelliği, faşistlerin zulmü, vahşiliği, acımasızlığı; buna karşılık Sovyet insanının üstünlüğü, mertliği, haklılığı gibi temaların işlenmesidir. Daha sonra cepheden dönen yaralı, sakat askerlerin hayatı konu olarak alınır. Bu savaş yakın zamanlara kadar birçok esere konu olmaya devam etmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın işlendiği belli başlı piyesleri şöylece sıralayabiliriz: Sabit Rehman, *Hücum Davam Édir*; Süleyman Sani Aĥundof, *Çetin Dere*, *Ğayğı*; M. Tehmasıb, *Aslan Yatağı*; R. Rıza, *Vefa*; Zéynal Hêlil, *İntiğam*.

Bu dönemde M. Said Ordubadi'nin, aynı zamanda tarihî bir roman olarak da kaleme aldığı *Dumanlı Tebriz* (1945) dramı, konusunu 1906-1911 İran meşrutiyet hareketinden alır. Özellikle Tebriz'de "mücahit"lerin zulme, esarete karşı kahramanca direnişleri anlatılır. Eserin zayıf tarafı, tarihî hadiselerin objektif olarak ele alınmamış olmasıdır.

Savaştan sonra tiyatro hayatında bir durgunluk görülür. Hatta bu durum, bütün Sovyetler Birliği'nde hissedildiği için olmalı ki Komünist Partisi bir genelge yayımlayarak bu durumu sert bir şekilde eleştirir, "muasır hayat"a dair eserlerin yazılmasını tavsiye eder. Böylece Azerbaycan'da da tiyatro repertuarının zenginleştirilmesine çalışılır.

İlyas Efendiyév'in *İşiglı Yollar, Bahar Suları*; C. Mecnunbeyov'un *Böyük Mehebbet*, S. Rehman'ın *Aydınlıĥ, Nişanlı Ęız*; M. H. Tehmasıb'ın *Çiçeklenen Arzular*; İ. Ęasımov'un *Zerif Têller* gibi eserleri ortaya çıkar. Fakat, yine de hayat, ancak tek taraflı olarak tasvir edilebiliyordu; cemiyetin bozuklukları, idarecilerin yolsuzlukları vs. anlatılamazdı. Zira, resmî görüşe göre, bunlar, Komünist yönetiminde ortadan kalkmış kabul ediliyordu! Stalin'in ölümüne, hatta 1960'lara kadar edebiyat ve sanat hayatı canlanamadı, tek yanlı, şablon eserler çoğunluğu teşkil etti. Köy hayatı ve işçinin fabrikalardaki faaliyetine dair eserler öne çıktı. Dünyanın birçok yerindeki sosyalist hareketler, millî kurtuluş hareketleri, savaş aleyhtarlığı, barış uğrunda mücadele gibi genel konulu piyesler yazıldı.

Bu dönemde edebiyat hayatında başarılarıyla ön plana çıkan **İlyas Efendiyev** (1914-1996) hikâye ve romanlar yazmış; dramlarıyla Azerbaycan tiyatrosunun en önde gelen şahsiyetlerinden biri olmuştur. *İşıklı Yollar* (1946), *Bahar Suları* (1948), *Atayevler Ailesinde* (1954), *Sen Hemişe Menimlesen* (1964), *Unudabilmirem* (1966), *Mehvolmuş Gündelikler* (1968), *Menim Günahım* (1969), *Mahnı Dağlarda Galdı* (1972), *Geribe Oğlan* (1974), *Hurşidbanu Natevan* (1978), *Büllur Sarayda* (1983) gibi eserleri sadece Azerbaycan sahnesinde değil, Sovyetler Birliği'nin birçok yerinde büyük ilgi görmüştür. Eserlerinde Azerbaycan hayatını ideolojik, şematik, tek yanlı bir şekilde ele almaması ile birçok yazardan ayrılır. Azerbaycan insanının 1920-1970 yılları arasındaki çilelerini, siyasî tecrübesini, kültürel gelişimini ve çatışmasını realist bir tarzda, dolgun ve karakteristik kahramanların hayat hikâyelerinde ele alır. Yarattığı tipler sun'i değil, inandırıcıdır. Kahramanların psikolojisi başarıyla verilir. Yazar millî problemlere karşı hassastır. Dramlarında, romanlarında siyasî hayatı doğrudan doğruya veya ima yoluyla tenkit eden cesurane çıkışlar, İ. Efendiyev için karakteristiktir.

Komedileriyle savaş sonrası tiyatro hayatında kendine özgü bir çizgi geliştiren **Sabit Rehman** (1910-1970) öğretmenlik, gazetecilik yapmış, 1936'da Moskova'da sinema akademisinde okumuş, 1937'de Bakû'ya dönerek sinema stüdyosunda senaryo şubesinin müdürlüğünü yapmıştır. Güzel sanatlar tiyatro müdürlüğü, Bakû stüdyosu müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Hikâye ve romanlar da yazmış bulunan S. Rehman daha çok komedileriyle tanınmıştır. İlk başarılarını *Toy* ve *Hoşbehtler* piyesleriyle sağladıktan sonra *Aydınlar* (1949)'da hayatını, fedakâr işçileri, "Sovyet insanı"nın yaratıcı ve yapıcı yanını idealize eder. Yeni cemiyete ayak uyduramayan eski kafalıları yerer. *Nişanlı Gız* (1953)'da ahlâk problemleri biraz da dramatik bir hava içinde işlenir. *Eliğulu Evlenir*, *Yalan Külekler* (1970) gibi eserlerinde cemiyetin çarpık yanları realist bir bakış açısıyla, insanın zaafı psikolojik derinliğiyle ele alınmıştır.

Enver Memmedhanlı (1913-1990), çok yönlü faaliyeti arasında tiyatro eserleri ve senaryolar da yazmıştır. Özellikle *Şerğın Seheri* (1947) dramıyla dikkati çeker. Bu romantik dramda Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması, Şark'ın mazlum milletlerinin kurtuluşunun başlangıcı olarak tasvir edilir. *Od İçinde* adlı dramında, millî bir problem olan Güney Azerbaycan'da 1945-1946 arasında cereyan eden, Pişeveri önderliğindeki ulusal hareket anlatır. E. Memmedhanlı, diğer eserlerinde de bu "Güney Azerbaycan meselesi"ni birçok kere milletin ulusal problemlerine karşı sorumluluk duyan bir aydın hassasiyetiyle ele alır. Eserlerinde akıcı, sürükleyici, mükemmel bir dil kullanmasıyla tanınmıştır.

Sovyet döneminde tiyatro edebiyatı ve sahne faaliyetleri bir hayli gelişme gösterdi. Çok başarılı oyun yazarları, kabiliyetli aktörler, aktristler ve rejisörler yetişti. Bunlardan bir ders kitabı çerçevesinde söz etmek mümkün değildir.

XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı

XX. yüzyılın başlangıcı, Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusyası'nda büyük hadiselerin cereyan ettiği bir dönemdir. Bakû, petrol sanayii sebebiyle süratli bir gelişme göstermiş, kısa zamanda Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi hâline gelmiştir. Buna rağmen aynı zamanda kozmopolit bir şehirdir; Ruslar, Ermeniler, Tatarlar, İranlılar sanayi tesislerinde çalışmak, Batı Avrupalı şirketler ise ticaret yapmak için gelmişlerdi. Bakû'da bulunan büyük işçi kitlesi de şehrin hayatında kritik bir rol oynuyordu.

1905 Rus ihtilali, "kavimler hapishanesi" diye bilinen Çarlık Rusyası'nda hürriyet genişini doğurmuş, Türkler ve Müslümanlar arasında siyasî, edebî, sosyal faaliyetlerin sü-

Kolhoz: Sovyetler Birliği'nde büyük kolektif çiftlik veya tarım işletmesi. Güya yönetim köylülerin, emekçilerin elinde olacaktı ama, bu çiftliklerde her zaman Komünist Partisi'nin istediği olmuştur.

ratle gelişmesini sağlamıştır. Kısa zamanda birçok kitap yayımlanmış; gazete ve dergiler yerden biter gibi fişkırmaya başlamış; siyasî partiler, sosyal teşkilatlar kurulmuştur. Kısa bir zaman için bile olsa (1906-1907'de yeniden baskı rejimi kurulmuş fakat, hiçbir zaman eskisi kadar sert olmamıştır) fikir hürriyetinin olması, Azerbaycan'daki siyasî, sosyal ve kültürel hareketlerin de açıklık kazanmasına, aydınların eğilimlerinin ortaya çıkmasına ve pek tabii olarak bu hususlar da Azerbaycan'da fikir tartışmalarının, siyasî çatışmaların, kültür-medeniyet tercihlerinin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Aydınlar, tercihlerine göre çeşitli gazetelerin, dergilerin etrafında toplanmış, açık bir şekilde kendi düşüncelerinin, inançlarının mücadelesini yapmaya koyulmuşlardır.

1906-1911 yılları arasında İrandaki meşrutiyet hareketlerinin yaygınlaşması 1908'de Türkiye'de meşrutiyetin ilan edilmesi Azerî aydınları üzerinde derin tesirler bırakmış onları ümitlendirmiştir. Yine aynı yıllarda ve daha sonraları 1920'ye kadar, Türkiye matbuatı İrandaki meşrutiyet hareketlerine, Kafkasya'nın tümünde olup bitenlere geniş yer vermiştir. İran meşrutiyetçilerine yardım için Kafkasyadan, Türkiye'den Tebriz civarında giden gönüllüler orada mücahitlerle birlikte çalışmışlardır. Meşrutiyet hareketinin silahlı önderlerinden, hürriyet kahramanı Settar Han hakkında Türkiye'de ve Azerbaycan'da birçok yazı neşredilmiş, kendisine kasideler yazılmıştır. Aynı yakın ilgi, 1919-1920'de Güney Azerbaycan'da Hıyabani hükümeti kurulduğu zaman da ortaya çıkmıştır.

O dönemde herkes, uyuyan Şark'ın gaflet uykusundan uyandığına inanıyordu. Basında değişik fikir kutuplarında bulunan insanlar arasında açık, sert fikir tartışmaları görülmüyordu.

1905-1910 yılları arasında, İslamcılık düşünceleri hem Türkiye'de hem de bütün İslam dünyasında çok hareketli ve cazip idi. İran meşrutiyetinin umulan neticeleri vermemesi; Türkiye'de İttihatçıların milleti hayal kırıklığına uğratmaları, felakete sonuçlanan Balkan savaşı ve nihayet Arap ülkelerindeki karışıklıklar, Osmanlı devletini uçurumun başına getirdiği gibi, dünyadaki İslamcılık (İttihad-ı İslam) hareketinin de cazibe ve gücünü yitirmesine sebep olmuştu. Fakat, 1917 Rus ihtilali, Türk-İslam dünyasını yeniden ümitlendirmiş, harekete geçirmiştir. Bu sefer Türkçülük, Turancılık idealleri, İslamcılık hareketine göre daha canlı ve sürükleyici olmasına rağmen, siyasî ve kültürel alanda Türkçülük ve İslamcılık henüz birbirinden ayrılmış değildi.

II. Meşrutiyetten sonra İstanbul'a tahsil veya herhangi bir sebeple gelip bu şehirde yaşayan, okuyan, çalışan veya siyasî faaliyetlerine devam eden, Azerbaycanlı edebî ve siyasî şahsiyetlerinden bazıları şunlardır: Daha önce 1890'lı yıllarda gazeteci Ömer Faik Numanzade ve Mehemed Ağa Şahtahtlı, Celal ve Said Ünsî kardeşler, sonraları ise değişik sebeplerle Hüséyin Cavid, Mehemed Hadi, Mehmet Emin Resulzade, Abdullah Sur, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ahmet Ağaoğlu, Hüséyinzâde Ali Turan, Mirze Ali Muciz [Möcü] bir müddet Türkiye'de bulunmuşlar, özellikle İstanbul'un siyasî ve kültürel çevreleriyle yakın ilişki içinde olmuşlardır.

XX. yüzyılın başlarında Azerî münevverleri bir yandan bütün Rusyadaki matbuatı -Rusça ve muhtelif Türk lehçelerindeki neşriyatı, özellikle İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'ını- diğer yandan Türkiye, İran ve başka İslam memleketlerindeki yayınları temin edip okuyor, bununla da kalmayarak bu memleketlerdeki çeşitli dergilere, gazetelere yazılar gönderiyordu. Mesalâ; tanınmış, başarılı bir öğretmen olan Mehemed Tağı Sıdkı, İstanbul'a *Ahter* gazetesine, Kalkütadaki *Hablülmetin*'e ve Gaspıralı'nın *Tercüman*'ına yazılar, haberler gönderiyordu.

Bu yüzyılın girişinde Azerî Türkleri, dünyaya gözlerini çevirmiş, olan bitenleri anlamaya çalışıyor, kendi yurtlarının geleceği için hazırlık yapıyorlardı. Türkiye'de de

yeni gelişmeler vardı. Başta İstanbul'daki Türk münevverleri olmak üzere birçok kimse, Rusya'daki Türklerin matbuatını takip ediyor, oralarda çıkan süreli yayınlara makaleler gönderiyor, Türkiye'de çıkan süreli yayınların bir kısmı da Rusya'daki yayınlardan sık sık iktibas yapıyordu. Rusya'daki Türklerin, Türkiye matbuatına doğrudan doğruya gönderdikleri mektuplar, yazılar, teklifler halka sunuluyordu. *Türk boyları arasında, tarihin hiçbir devrinde görülmeyen yakın kültür alışverişi başlamıştı*. Bütün Türk dünyasında bu yaklaşımların tabii bir neticesi olarak müşterek temayüller belirdi: Bunlar arasında özellikle, İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde, bütün Türk dünyası için modern Türk kimliği çatısı altında "ortak yazı dili" ve "ortak edebiyat" (daha doğrusu ortak modern kültür) oluşturma teşebbüsü dikkati çeker. İstanbul'da *Sırat-ı Müstakim*, *Türk Yurdu*, *İkdam*; Bahçesaray'da *Tercüman*; Bakû'da *Hayat*, *İrşad*, *Terakki*, *Füyuzat*, *Şelale*, *Açıksöz*; İdil-Ural'da *Kazan Muhbiri*, *Vakit*, *Şura* gibi süreli yayınlarda, bu temayül açıkça desteklenmiştir.

Dildeki yakınlaşmayla birlikte edebî ve siyasî ilişkiler de hızla gelişmiş, bu karşılıklı münasebetler, XX. asrın ilk çeyreğinde Azerbaycan edebiyatının Türkiye ile eskiden beri var olan bağlarını iyice güçlendirmişti. O kadar ki Azerbaycanlı Abdulla Sur, bazı kısımları elyazması hâlinde kalmış, bazılarını kaybolmuş, çok az bir kısmı ise basılmış olan *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Namık Kemal, Şemseddin Sami, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Recaizade Ekrem, Muallim Naci, Mehmet Akif, Mehmet Emin Yurdakul gibi şahsiyetleri, Azerbaycan'da yetişmiş şairler-yazarlarla birlikte ele alarak, edebiyat tarihçiliğimizde Köprülükden önce bütünlük fikrine ulaşmıştı. Sovyet döneminin ilk yıllarına kadar Türkiyeli şairlerin, yazarların, fikir adamlarının eserleri, Azerbaycan'da okunuyor, basılıyor ve sahneleniyordu. Türkiye'de basılan bazı ders kitapları Kırım, İdil-Ural ve Azerbaycan'da okutuluyor, hatta bazı Türk gençleri Azerbaycan'a giderek orada öğretmenlik yapıyordu. Aynı şekilde Türkiye'ye gelerek eserler veren Azerî yazarları, gazetecileri de vardı: Meselâ; Mehmet Emin Resulzade, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali Turan, Mehmed Hadi vs.

Bakû'da yayımlanan bazı gazete ve dergiler özellikle Hüseyinzade Ali Bey'in etkisiyle Türkiye'ye yakınlık hususunda o kadar ileri gitmişlerdi ki *Hayat*, *Füyuzat*, *Teze Füyuzat*, *Şelale* tamamen Türkiye Türkçesiyle yayımlanıyordu. Daha sonra M. E. Resulzade'nin yönetimindeki *Açıksöz* gazetesi de bu "ortak dil" idealine, sade bir Türkçe kullanarak önemli ölçüde katkıda bulunuyordu. Azerbaycan'da her bakımdan Türkiye siyasî ve kültürel muhitiyle paralellik görülüyordu. Azerbaycan Türkçesi, bu yaklaşma döneminde edebî, siyasî, felsefî terimler bakımından zenginleşmiş, olgunlaşmıştır. Bugün dahi aramızda ortak olan birçok kavram, terim, o zaman Azerî Türkçesine geçmiştir.

1905'ten sonraki yıllar, Azerî edebiyatının uyanma, dünyayı tanıma, silkinip şahsiyetini arama ve bulma dönemidir. Bu dönemde Azerbaycan edebiyatı bir yandan Türkiye, diğer yandan da Rusya'daki edebî hareketlerin, siyasî gelişmelerin etkisi altındadır. Eskiden olduğu gibi İran edebiyatını takip etmeyi, örnek almayı bırakmış, hatta 1850'lerden sonra Ahundzade'nin eserleri ve matbuat hayatının gelişmesine bağlı olarak daha ileri bir konuma gelmiş, İran edebiyatını etkisi altına almış, ona yol göstermeye başlamıştır. XX. asrın başında İrandaki edebiyat, bir yandan da Türkiye'deki edebî, siyasî cereyanların, nüfuzu altında idi.

Bu yıllardaki Azerbaycan fikir ve edebiyat hayatı, aslında üç büyük temayülün tesiri altındadır: Türkiye'ye ve İsmail Gaspıralı'nın etkilerine bağlı olarak Türkçülük cereyanın, Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiriyle İslamcılığın ve nihayet Rusya'nın çağdaş siyasî ve sosyal cereyanların; 1920'lere yaklaştıkça da sosyalist akımların. Azerbaycan'ın

1920'lere kadar, Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye ve Rusya kanalıyla takip edip tanıdığını da unutmamak gerekir.

Bu bakımdan XX. asrın ilk çeyreğindeki edebiyatta bu üç temayülün temsilcilerine de rastlanır fakat, bunların hepsinin dışında bir edebî mektep vardır ki; mensupları Azerbaycan'ın o günlerdeki durumuna göre bütün bu temayüllerin soğuk kanlılıkla bir sentezini yaparak, memleketleri için en doğru olan yolu seçmiş görünürler. Bunlar “Molla Nesreddinci”lerdir. 1906'da Tiflis'te Ö. F. Numanzade ve Celil Memmedguluzade tarafından çıkartılan siyasi, sosyal, mizah dergisi *Molla Nesreddin* etrafında kısa zamanda mütecanis bir yazarlar, şairler topluluğu oluşur: M. A. Sâbir, Abdurrahim Bey Hakvêrdili (1870-1933), Memmed Said Ordubadî (1872-1950), Eliğulu Ğemkûsar (1880-1919), Eli Nezmi (1878-1946), Salman Mümtaz (1884-1937) vd.

Dönemin Önde Gelen Temsilcileri

Celil Memmedguluzade (1866-1932) dönemin en etkili şahsiyetlerindendir. Onun bağlayıcı, emniyet telkin eden, kararlı şahsiyeti “*Molla Nesreddin*” dergisi etrafındaki yazarları-şairleri 1920'e kadar bir arada tutar.

Celil Memmedguluzade'nin gazeteciliği yanında, hikâye ve dram yazarlığı da vardır. Dergisinde “*Molla Nesreddin*” imzasını kullanmış ve bu adla da meşhur olmuştur. Bilhassa *Anamın Kitabı* ve *Ölümler* adlı dramları o devrin Azerbaycan hayatını mükemmel bir şekilde; realist çizgilerle yansıtır.

“Molla Nesreddinci”lerden biri ve devrin en meşhur şairi olan **Mirze Aliekber Sâbir** (1862-1911) Türkiye'de az çok tanınmakta; *Hophopname*'siyle bilinmektedir. Sâbir, milletin dertlerini yüreğinin derinliklerinde hissetmiş, acısını “ağlayarak güldüren, güldürerek ağlatan” şiirleriyle dışa vurmuştur. Dili, üslubu, şiir anlayışı, “güle, bülbüle dair yalan söylüyen” gazelci, kasidedi şairlerin ortalıktan çekilmelerine, tam manasıyla devirlerini doldurmalarına sebep olmuştur. Realist, modern Azerbaycan şiirinin ortaya çıkışı doğrudan doğruya Sâbir'in edebî faaliyetine bağlıdır. Sabir, eski şiirle yeni şiirin arasını açan, yeni şiirin ilk büyük başarısını sağlayan sanatkârdır. Bu yüzden de modern Azerbaycan şiirinin kurucusu kabul edilir.

Siyasi-kültürel görüşleri itibarıyla İslamcı ve Türkçüdür; fakat, onun bu görüşleri hiçbir kimseyle benzerlik göstermez. “Turanlılar” adlı manzumesinde bu görüşlerini çok açık bir şekilde ortaya koyar. Aynı zamanda Azerbaycan'da hocası Séyyid Azim Şirvanî'den sonra skolastik düşünceye, geriliğe, hurafelere, batıl inançlara kısacası cehalete, bazı aydınlar arasındaki yozlaşmaya karşı en sert mücadeleyi veren de Sabir'dir. Modern eğitimden (Usul-i Cedid) yanadır; bu konuda İsmail Gaspıralı'yı takip eder. Azerbaycan insanının psikolojisini, ahlakını, zaaflarını Sabir kadar iyi anlayan ve anlatan bir şair bulmak zordur. Bu özelliğiyle onu Üzeyir Hacıbeyli, Celil Memmedguluzade ile mukayese etmek mümkündür. Sabir tamamen orijinal bir tarza sahip, hiçbir sanatçıya benzemeyen, hiçbir ekole bağlanamayan bir şairdir. Kendi yolunu kendi açmış, kendi mektebinin temellerini mükemmel bir şekilde atmıştır. Ne yazık ki genç denilecek bir yaşta vefat etmiştir. Sâbir'in özellikle Güney Azerbaycan edebiyatı üzerindeki tesirleri son derece yararlı olmuş; burada **Mirze Ali Muciz [Möcüz]** (1873-1934) gibi yetenekli bir şair, Sâbir'in geleneğini devam ettirmiştir.

Sabir'den Bir Şiir**FEHİRİYYE**

Herçend esiran-i güyudat-i zamanız,
Herçend düçaran-i beliyat-i cehanız,
Zenn étme ki bu esrde avare-yi nanız,
Evvel ne idikse, yéne biz şimdi hemanız...
Turanlılarız, adi-i şüğl-i selefiz biz!
Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Zülmet-séver insanlarız üç-béş yaşımızdan,
Fitne göyerir torpağımızdan, daşımızdan,
Tarc ederek bac alırız gârdaşımızdan,
Çıhmaz, çıhabilmez de bu âdet başımızdan...
Eslafımıza çünkü heğiği selefiz biz!
Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Ol gün ki, Melikşah Büzürg éyledi rihlet,
Étdik iki namerd vezire tabéiyyet,
Ğırdıg o geder bir-birimizden ki, nehayet
Düşmen gâtıb el tahtımızı éyledi gâret...
Öz hağgımızı gözlemeye bi-terefiz biz!
Turanlılarız, adi-i şüğl-i selefiz. biz!

Bir veğt olub leşker-i Çingiz'e terefdar,
Harezmleri mehv éledik getl ile yékbar,
Harezmlerin şahı ferar éyledi naçar,
Mescidleri, mektepleri yıhıdğ yére tekrar...
Heğga ki, sezavar-i nişan ü şerefiz biz!
Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz!

Bir veğt de de'va-yı Selib oldu müheyya,
De'vade Firengilere galib gelib, emma,
Dincelmeyib étdik yéni bir facie berpa,
Öz tiğimiz öz rişemizi kesdi serapa...
Guya ki, biyabanda biten bir elefiz biz!
Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Bir veğt dehi Ğarağoyun, Ağğoyun olduğ,
Azerbaycan'a, hem de Anadolu'ya dolduğ,
Ol gedr Ğırıp bir-birimizden ki, yorulduğ,
Ğırdıgça yorulduğ ve yorulduğça Ğırıldıg...
Turanlılarız, adi-i şüğl-i selefiz biz!
Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Türkiye Türkçesiyle**ÖVÜNME**

Her ne kadar zamanın zincirli esirleri isek de,
Her ne kadar dünyanın belalarına yakalanmışsak da,
Sanma ki bu asırda ekmek peşinde (koşuyoruz),
Önce ne idiysek biz şimdi de oyuz,
Turanlılarız, atalarımızın (kötü) işlerini âdet etmişiz!
Kendi kavmimizin başına bela yumağıyız, biz!

Üç-beş yaşımızdan itibaren cehalet seven insanlarız,
Fitne yeşerir, toprağımızdan taşımızdan,
Yağmalayarak haraç alırız kardeşimizden,
Bu alışkanlığımızı asla terk edemeyiz de,
Çünkü atalarımıza gerçekten layık bir kuşağız biz!
Kendi kavmimizin başına bela yumağıyız, biz!

Büyük Melikşah'ın dünyadan göçtüğü günde,
İki namerd vezire tâbi olarak (uyarak),
Birbirimizden o kadar (insan) öldürdük ki sonuçta
Düşman el uzatıp tahtımızı yağmaladı...
Hakkımızı korumada bile tarafsızız, biz!
Turanlılarız, atalarımızın (kötü) işlerini âdet etmişiz!

Bir zamanlar Çengiz'in ordusuna taraftar olup,
Harzemlileri bir hamlede katledip mahvettik,
Harzemlilerin şahı kaçtı, çaresiz
Camileri, mektepleri yıktık yere tekrar...
Gerçekten de şeref ve nişanı hak ediyoruz, biz!
Kendi dinimizin başına bela yumağıyız biz!

Bir zamanlar da Haçlı seferleri hazırlandı,
Savaşta Avrupalılara galip geldik, amma
Rahat durmayıp yeni bir facia türettik
Kendi kılıcımız, kendi kökümüzü kesti baştan sona
Sanki kırda biten bir otuz biz!
Kendi kavmimizin başına bela yumağıyız biz!

Bir zaman da Karakoyunlu, Akkoyunlu olduk,
Azerbaycan'a hem de Anadolu'ya dolduk,
O kadar kırıp birbirimizden ki yorulduk,
Kırdıkça yorulduk ve yoruldukça kırıldık...
Turanlılarız, atalarımızın (kötü) işlerini âdet etmişiz!
Kendi kavmimizin başına bela yumağıyız biz!

Bir veğt salıb tefriğe olduğ iki gismet,
Téymur şehe bir paramız étdi himayet,
Han İldırım'a bir paramız gıldı itaet,
Çanlar saçılıp Ankara'da göpdu giyamet...
Ehsen bize! Hem tirzeniz, hem hedefiz biz!
Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

Téymur şeh-i lenge olub tabé-yi ferman,
Han Tohtamış'ı éyledik al ğanına ğeltan,
Ta oldu Ğızıl Orda'ların dövleti talan,
Moskov şehine faidebeğş oldu bu méydan.
El-yövm, uruslaşmağ ile zi-şerefiz biz!
Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz!

Bir veğt Şah İsmayıl ü Sultan Selimè
Meftun olarağ éyledik İslamı dü-nime,
Çoyduğ iki taze adı bir din-i ğedime,
Saldı bu teşeyyö, bu tesennün bizi bime...
Ğaldığca bu haletle seza-yi esefiz biz!
Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz!

Nadir bu iki hesteliyi tutdu nezerde,
İsterdi elac éyleye bu ğorğulu derde,
Bu meğsed ile ezm éderék girdi neberde,
Meğtulen onun neşini göyduğ guru yerde...
Bir şey-i ecibiz, ne bilim, bir tühefiz biz!
Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz!

İndi yéne var taze heber, yağşı temaşa,
İranlılığ, Osmanlılığ ismi olub éhya.
Bir ğit'e yer üstünde göpüb bir yéke de'va,
Méydan ki, ğızışdı, olarığ mehv serapa...
Onsuz da ki, herçend ki, yékser televiz biz,
Öz gövmümüzün başına engel-kelefiz biz!

1907

Bir zamanlar bozgunluk (nifak) çıkarıp ikiye ayrıldık,
Bir kısmımız Timurleng'i korudu,
Bir kısmımız Yıldırım Han'a itaat etti,
Kanlar saçılıp Ankara'da kıyamet koptu...
Aferin bize! Hem ok atanız, hem hedefiz, biz!
Kendi kavmimizin başına bela yumağımız biz!

Topal şah Timur'un buyruğuna uyup,
Toktamış Han'ı al kana boyadık,
Altın Ordu'nun devleti de talan oldu,
Bu savaş, Moskova şahına (çarına) yarar sağladı,
Bugün de Ruslaşmakla şeref sahibiyiz, biz!
Kendi dinimizin başına bela yumağımız, biz!

Bir zamanlar Şah İsmail ve Sultan Selimè
Gönül vererek İslam dinini iki parçaya ayırdık,
Bir olan eski dine, iki yeni ad koyduk;
Bu Şiileşme, bu Sünnileşme bizi tehlikeye düşürdü,
Bu durumda kaldıkça esef edilmeye layığız,
Kendi dinimizin başına bela yumağımız, biz!

Nadir Şah, bu iki hastalığı göz önünde bulundurarak,
Bu korkulu derde çare bulmak isterdi,
Bu maksatla karar vererek savaşa başladı,
Onu katlederek, cesedini toprağın üstünde bıraktık...
Şaşılacak bir şeyiz, ne bileyim,, bir tuhafız biz!
Kendi dinimizin başına bela yumağımız biz!

Şimdi yine var, yeni haber, güzel seyirlik (oyun),
İranlılık, Osmanlılık isimleri tekrar diriltilmiş,
Bir parça toprak için büyük bir iddia ortaya çıkmış,
Meydan ki kızıştı, baştan ayağa mahvoluruz,
Bunlar olmasa da, zaten baştan sona yok olmuşuz, biz!
Kendi kavmimizin başına bela yumağımız biz!

1907

SIRA SİZDE

Sabir'in bu şiirinde nasıl bir Türklük ve Türk tarihi anlayışı vardır?

1920'li yıllardaki edebiyatı anlayabilmek için, asrın başlarında Azerbaycan'da cereyan eden siyasî, tarihî hadiseleri kısaca gözden geçirmek gerekir.

1917 ihtilalinin hemen sonrasında, 28 Mayıs 1918'de Gence'de Mehmed Emin Resulzade'nin başkanlığında tarihin ilk Türk cumhuriyeti; "Azerbaycan Millî Şurası" adıyla kurulur. Büyük bir petrol sayısının bulunduğu Bakú, çoğunluğunu Rusların oluşturduğu Bolşevik işçilerin elindeydi. Bu Bolşevik gurubun içinde Ermeniler de epeyce etkin ve söz sahibi idi. Millî Azerbaycan Hükümeti'nin Türkiyeden yardım istemesi üzerine Nuri ve Mürsel Paşaların kumandasındaki Türk ordusu, Azerbaycanlı gönüllülerle birlikte Bakú'yu kuşatarak 15 Eylül 1918 tarihinde şehri Boşeviklerden geri aldı. Böylece Azer-

baycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakû'ya taşındı. Bu zafer sadece Azerbaycan'ı değil bütün Kafkasya Müslümanlarını sevince boğdu. Azerbaycan Türkleri hem Ruslardan, hem de Ermenilerden kurtulmuştu. Bu sıralarda hükûmette büyük ölçüde etkili olan Musavat Partisi, Ziya Gökalp'in "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" düsturu doğrultusunda şekillenmişti. Hükûmet de bu yolda uygulamalara başladı fakat, bu hâl uzun sürmedi. 27 Nisan 1920'de Bolşevik ordusu Bakû'ya girerek Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son verdi. Bir müddet sonra da Azerbaycan Sovyetler Birliği'ne dâhil edildi.

Kuzey Azerbaycan XIX. asrın başlarından itibaren Güney Azerbaycan ve İran üzerinde etkili olmaya başlamıştı. 1905'ten sonra ise Rus meşrutiyetinin getirdiği serbestlik ve nisbi fikir hürriyeti, Azerbaycan aydınlarının modernleşme, batılı bilgi ve teknolojiye erişme yolundaki bütün kazanımlarını bir yandan siyasî hareketler, usul-i cedit okullar, çeşitli cemiyetler ve diğer yandan kitaplar, gazeteler, tiyatro oyunları gibi vasıtalarla ortaya çıkarmalarına fırsat vermişti. Azerbaycan burjuvazisi de bu millî hareketin gelişmesi ve kitlelere yayılmasında büyük ölçüde yardımcı olmuştu. Bütün bu sebeplerle, iki ayrı devlete tâbi olmalarına rağmen tarihi-kültürel bağları hiç kopmamış olan Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında hızla gelişen ilişkiler, siyasî-kültürel bağları iyice güçlendirmişti. Kuzey Azerbaycanlılar Güney'deki meşrutiyet hareketini büyük ölçüde desteklemişler böylece M. F. Aşundzadé'den itibaren bütün İran'ı etkilemeye başlayan Kuzey Azerbaycan'daki modernleşme hareketleri, bu sefer kendisini siyasî sahada da kuvvetli bir şekilde göstermişti. Kuzey Azerbaycan'daki modernleşme hareketleri zamanın taleplerine cevap verdiğinden sadece Güney Azerbaycan Türklerini değil, bütün İran halklarını etkisi altına almıştı. Diğer yandan aşağı yukarı aynı sebeplerden dolayı Türkiyedeki modern fikir ve edebiyat hayatı da sadece İran'ı değil bütün Şark ülkelerini gözle görülür bir şekilde etkilemekteydi. Böylece genel Türk edebiyatı üzerindeki İran etkisi (gerçi bu etki XV. yüzyıldan itibaren epeyce azalmıştı), XIX. yüzyıldan itibaren tamamen kaybolmuş, artık tersine bir etkileşim başlamıştı: Modernleşen Türkiye ve Kuzey Azerbaycan fikir-kültür hayatı, bu yüzyıldan sonra, günümüze kadar İran üzerinde etkili olmaya başladı.

1906 İran meşrutiyet hareketi, Kuzey Azerbaycanlı aydınlarca büyük ölçüde desteklendi. Aynı hareket, Osmanlı Türklerince de yönlendirilmek istenmiştir. Tebriz'de başlayan silahlı isyan Settar Han ve Bağır Hanların önderliğindeki mücahitlerin gayretleriyle 1912'ye kadar devam etti. İran yönetimi, Rus Kazak askerlerinin yardımı ile meşrutiyet hareketini, Tebriz'i susturarak kanlı bir şekilde bastırdı. Bu yöredeki Rus kuvvetleri ancak 1917 Rus ihtilalinden sonra geri çekildi. 1917'den itibaren Kuzey Azerbaycan'da güçlenen ve 1918'de bağımsız cumhuriyetin kurulmasıyla neticelenen millî hareket, Güney Azerbaycan'da da tesirini göstermişti. 1920'de Tebriz'de Şeyh Muhammed Hıyabanî başkanlığında "*Azadistan*" adlı ikinci Azerbaycan Türk hükûmeti kuruldu. Bir yıla yakın ayakta kalan bu millî hükûmet de Rus Kazak kuvvetlerinin yardımı ile şah yönetimi tarafından yıkıldı; Hıyabanî idam edildi. 1924'ten sonra İran'ın yönetimi tamamen Farısların eline geçti. Güney Azerbaycan Türkleri üzerinde üzerinde büyük baskı kuruldu; halkın kendi dilinde okuyup yazması yasaklandı. Azerbaycan Türkçesiyle yazılan, basılan kitaplar ortadan kaldırıldı, mektepler kapatıldı.

Her iki Azerbaycan'da birbirine yakın yıllarda devam eden bu büyük siyasî-millî hadiseler aydınlar üzerinde derin izler bıraktı. Edebiyat hayatındaki tesirleri ise günümüze kadar devam etti. Şairler, yazarlar bu büyük siyasî-millî hadiselerin beslediği değişik türlerde birçok eser vererek, Azerbaycan millî edebiyatını zenginleştirdiler.

Bu genel çerçeveyi çizdikten sonra tekrar edebiyata dönebiliriz.

1920'ye kadarki edebiyatın en büyük temsilcilerinden biri, kendi başına bir mektep olan **Hüséyn Cavid** (*Azerbaycan tiyatrosu bölümünde kendisinden ayrıca söz edilmişti.*) (1882-1941)'tir. Şair ve tiyatro yazarıdır. Romantik bir şair olmasına rağmen eserlerinde realizm temayülleri de güçlüdür. *Bahar Şebnemleri*, *Kéçmiş Günler* adlı şiir kitapları, manzum, mensur dramları vardır. Devrinin en kudretli şairi ve dramlarıyla da en önemli tiyatro yazarıdır. Milliyet ve dil anlayışı bakımından İsmail Gaspıralı'ya bağlıdır. Bu sebeple Türkiye Türkçesine çok yakın ve sade bir dil kullanmıştır. Devrinin siyasi sosyal vaziyeti, emperyalist devletlerin dünyada insanlığa yakışmayan vahşice hareketleri, harpler, cehalet ve sefalet, hassas ruhlu Hüséyn Cavid'i zaman zaman bedbinliğe düşürmüş, ümitsizliğe sevketmiştir. Onun "*Cihanda hak da hakikat de hepsi kuvvetdir!*" mısraı bu durumun acı bir ifadesidir. I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'daki Türk halkının Ermeniler ve Ruslardan gördüğü kötü muameleyi, gaddarlık ve katliamı, insanların içine sürüklendiği feci durumu "*Harb ve Felaket*" adlı manzumesinde gerçekçi bir şekilde anlatır.

Azerbaycan'ın millî romantik şairleri arasında önde gelenlerden ikisi de Mehemmed Hâdi ile Ehmed Cavad'tır. **M. Hâdi** (1879-1920), Hüséyinzade Ali (Turan) Bey'in davetiyle Bakü'ye giderek *Hayat ve Füyuzat*'ta çalışır. Servet-i Fünunculara yakın bir dille Azerbaycan edebiyatında hürriyet temasını en belirgin şekilde işleyen heyecanlı, bir şairdir. Döneminde hürriyetçi, adaletçi, inkılapçı bir şair olarak yıldızı parlar. Türkiye'deki Türkçülük, İslamcılık cereyanlarının sempatizanlarındandır. Fırtınalı, maceralı, bunalımlı bir hayatı vardır. 1920'de Bolşevikler kanlı bir mücadeleden sonra Gence'yi ele geçirdiklerinde çıkan kargaşalıkta öldürüldüğü biliniyor. Şiirlerinde Namık Kemal, Fikret ve A. Hamid'in tesirleri görülür.

Ehmed Cavad [Ahmet Cevat] (1892-1937). 1918'deki Azerbaycan istiklalini terennüm eden, millî, romantik şair olarak bilinir. Türkiye'deki "Millî Edebiyat" cereyanını benimsemiş, çok sade bir dille ve millî vezin olarak kabul ettiği heceyle şiirler söylemiştir. Sovyet döneminden önce yazdığı, Azerbaycan Türklerinin millî şuurunu, millî tarih anlayışını güçlendiren, Anadolu ile Azerbaycan Türkleri arasındaki kardeşliği anlatan, insanlarda millî gurur ve coşkunluk yaratan millî-romantik şiirlerini, *Koşma* ve *Dalga* adlı kitaplarında topladı. Azerbaycan'ı istiklale götüren gelişmeler karşısındaki coşkunluğunu, Osmanlı Türkiyesinin yıkılışı ve Anadolu'nun işgalini karşısındaki derin kederini, safha safha şiirlerine aktardı. I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'daki perişan bir vaziyette kalan halka yardım eden Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyesi'nde gönüllü olarak çalıştı. Böylece Türkçülük düşüncesini, bağımsızlık isteğini, millî Azerbaycan devletinin varlığını anlatan bir şair olarak geniş halk yığınlarının beğenisini kazandı, ama, bu özelliği, onun Sovyet döneminde öldürülmesine de sebep oldu. 1920'li yıllardan sonra büyük baskı altında yaşamış, mecburen yazdığı şiirlerde kurulan yeni hayatı, sosyal ve siyasi değişiklikleri istemeden de olsa terennüm etmeye zorlanmıştır. Türkiye'de çok iyi bilinen "*Çırpırdın Karadeniz Bakıp Türk'ün Bayrağına*" mısraı ile başlayan millî marşın güftesi de bu şaire attır.

Ehmet Cavat'tan Şiirler:**TÜRK ORDUSUNA**

Ey şanlı ülkenin şanlı ordusu,
Unutmam Kafkas'a girdiğin günü!
Gelirken koğmaya Turan'dan Rus'u
Ayağını Karadeniz öptü mü?

İlk atarken eski burca adımı,
Kars Kal'ası selam topu attı mı?
Sen yaparken orda zafer şenliyi,
Mağlup düşman kaşlarını çattı mı?

Çıkdığın gün Allah ekber dağına
Dağistan dağları gıpta eyledi.
Baktım Han Sarayı viran takına
Sen gelirsən şen olurum söylediy.

Geldiğin gün Kür'ün akar-bakarı
Eski günahlardan silkindi, çıktı.
İşitip Gümrü'de tekbir sesini,
Aras sevincinden dünyayı yıktı!
Gence, 22 Haziran 1918

İSTANBUL

Ben sevdiğim mermer sineli yârin,
Diyorlar koynunda yabancı el var.
Bakıp ufuklara, uzak yollara,
Ağlıyormuş mavi gözler, akşamlar.
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul,
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

Benim sevdiğim kız, dünya güzeli,
Ona bu dünyada eş yaranmamış.
Diyorlar, gönlünü felek pozalı
Sırmalı telleri hiç daranmamış!..
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul,
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

Kırık dala konmuş, dün yavru bir kuş
"O"ndan haber verdi; gözüm yaşardı.
Gel, zavallı gönlüm sorma ne olmuş?
Sorma ki sevdiğin kimlere vardı?
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul,
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

Diyorlar sevdiğim Kızkulesi'nde
Bakıyorken kırık rebap teline,
Uçuyorken şiir sevdasında [o],
Bir yılan sarılmış ince beline!
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul,
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

Ey yolum üstünde yükselen dağlar,
Gizli seveda için çırpınan deniz!
Yol verin, yol verin, benim derdim var,
Kaybettim yolumu, kaldım kimsesiz!
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

Bu kalbimden kopan her yanık feryat,
Çektiğim dertlerin tercümanı mı?
Yok mudur, kimseden gönlüme imdat,
Bu bahtsız sevdamin son zamanı mı?
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul!
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!

Ya Rab, bilmez miydin kalemi sen de
Ki, kırdın sazımın canlı telini?
Doğuyorken yeni bir ümit bende,
Niçin meyus ettin Turan ilini?
Ah ey solgun yüzlü, dalgın İstanbul
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul!
Gence, 19 Mart 1919

Kelimeler (Metinde geçiş sırasıyla) :

Allahuekber dağı: Sarıkamış yakınlarındaki dağ. O zaman Türkiye ile Rusya arasındaki sınır, bu dağdan geçiyordu.

Han Sarayı: Bakû'da Şirvanşahlardan kalan saray. **Kür'ün akar-bakarı:** Kür (Kura) neh-rinin ufku açık, güzel manzaralı yöreleri.

Türk Ordusuna: Bu şiir 1918'de Azerbaycan'ın yardımına giden Osmanlı ordusu için yazılmıştır.

İstanbul: Bu şiir 13 Kasım 1918'de İngilizlerin İstanbul'u işgali üzerine yazılmıştır.

XX. Yüzyılda Roman ve Hikâye

Azerbaycan edebiyatında mensur eserler XIX. yüzyıla kadar oldukça zayıf kalmış, manzum nev'iler kadar gelişmemiştir. XIX. yüzyılda modern nesre öncü olan A. Kutsi, İsmail Bey Kutkaşınlı ve M. F. Aĥundzade'den ve diğere yazarlardan söz edilmiştir

Nesir türünün gelişmesinde 1905'e kadar yayımlanan Azerbaycan'ın ilk gazete ve dergilerinin de payı çoktur. Makale, fıkra, küçük hikâye, tenkit, çeşitli tercüme yazıları vs. gibi türler, daha çok *Ekinçi* (1875-1877), *Ziya* (1879-1880), *Ziya-yi Ğafğasiyye* (1880-1884), *Keşkül* (1883-1891) ve *Şarğ-i Rus* (1903-1905) gibi ilk süreli yayınlarda ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

XIX. asrın sonlarından Sovyet döneminin başlangıcına kadar (1920), Sultan Mecid Ğenizade, Necef Bey Vezirov (Vezirli), Celil Memmedğuluzade, Neriman Nerimanov, Memmed Seid Ordubadî, Süléymani Sani Aĥundov, Abdulla Şaiğ, Séyid Hüséyn, Yusif Vezir Çemenzemli (Yusif Bek Vezirov), E. Hakvérdili, gibi yazarlarla hikâye ve roman gelişimini sürdürür.

Yine de Azerî edebiyatı tarihçileri ve tenkitçiler arasında, roman türünün ortaya çıkışı tartışma konusudur. Bunların bir kısmı, klasik edebiyattaki mesnevileri, manzum roman olarak kabul edip bu türün başlangıçtan beri var olduğunu ileri sürer. Bazıları Avrupaî manada eserleri kastederek ilk romanın Neriman Nerimanof'un *Bahadır ve Sona* (1896-1899)'sı olduğunu iddia eder. M. F. Aĥundzade'nin *Aldanmış Kevakib'i* (1859) ile modern hikâyeciliğin (bazılarına göre de modern romanın) başladığını kabul edenler olduğu gibi Sultan Mecid Ğenizade'nin iki ciltlik *Mektubat-ı Şeyda Bey Şirvanî* (1898) adlı eserini, romanın ilk örneği olarak benimseyenler de vardır. Güney Azerbaycan'dan olmasına rağmen, bilgi ve entellektüel gelişimini Kafkasya, Kırım ve Türkiye'ye borçlu olan Zéynelabidin Merağayî (1837-1910)'nin, Farsça yazıldığı için İran edebiyatının da ilk modern eserleri arasında önemli bir yeri olan *Seyahatname-i İbrahim Bey* (1. c. 1897, 2. c. 1906, 3. c. 1909) adlı eserini veya yine Güney Azerbaycan Türklerinden olmasına rağmen Kafkasyada yaşayan ve orada eserlerini Farsça yazan Mirze Ebdürrahim Talıbov (1834-1911)'un *Sefine-i Talibi* (veya *Ehmedin Kitabı*, 1. c. 1894, 2. c. 1895; 3. c.; *Mesailü'l-Heyat* 1906), *Mesaliki'l-Muhsinin* (1905) ve Paul de Kock'tan tebdil ettiği düşünülen "Eşek" adlı fikrî yanı ağır basan edebî, didaktik, satirik eserlerini de modern Azerbaycan nesrinin ilk eserleri arasında değerlendiren araştırmacılar vardır.

Bu araştırmacılar, Farsça yazılmış sözü edilen eserleri Azerbaycan edebiyatı içinde düşünmekte haklıdırlar çünkü; Güney Azerbaycan şairleri ve yazarları arasında iki dillilik günümüzde de inkâr edilmez bir gerçektir. Dolayısıyla Azerbaycan Türklerinin Farsça yazdıkları eserleri, Azerbaycan millî edebiyatının dışında düşünmek gerçeklerle bağdaşmaz. Nitekim eserlerinin büyük bir kısmını Rusça yazan Cengiz Aytmatov, hem Kırgız, hem de Rus edebiyatının yazarı olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan modern nesrini, farklı yazarların, farklı eserleriyle başlatan araştırmacıları, edebiyat tarihçilerini anlamak gerekir. Hareket noktaları, modern hikâye ve roman anlayışlarındaki farklılık göz önünde bulundurulduğunda, bunların hepsi de, kendi görüşlerinde haklı sayılır. Bütün bu görüşler, dikkate alınarak söylenebilir ki Azerbaycan'da modern hikâye ve roman birden bire ortaya çıkmamış, bir yandan eski mesnevilerin, halk hikâyelerinin, diğere yandan Avrupaî eserlerin, Rus yazarlarının hikâye ve romanlarının tesirleriyle kendi yolunu, gelişme istikametini aramıştır.

Sultan Mecid Ğenizade (1866-1937), Azerbaycan edebiyatının ilk realist romanlarından biri olan iki bölümlük *Mektubât-ı Şeyda Bey Şirvanî* (*Muallimler İftiharı* 1898, *Gelinler Hamayili*, 1900) ve ilk realist hikâyelerden kabul edilen *Allah Ğovfu* (1906) ile *Ğurban Bayramı*, *Yaĥud On Gün Riyazet* (1907) gibi eserleriyle modern hikâye ve roman türünün

gelişmesine hizmet etmiş, ayrıca birçok tiyatro eserini tercüme veya adapte ederek, rejisörlük yaparak Azerbaycan tiyatro ve sahnesinin gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.

Azerbaycan'daki ilk romanlar arasında C. Mehemmedguluzade'nin *Danabaş Kendinin Ehvalatları* (1894), M. Seid Ordubadî'nin *Bedbeht Milyonçu Yahud Rızağulu Han Firengimeab* (1914), Abdulla Şaiğ'in *Esrimizin Gêhremenları* (1909-1918) adlı eserleri sayılabilir. Bunların yanında roman adıyla neşredilen, küçük hacimleri ve muhtevaları itibarıyla da roman sayılmaları biraz kuşkulu görülen eserler vardır: Divanbeyoğlu'nun *Can Yangısı* (1913), İbrahim Bey Musabeyov'un *Gözellerin Vefası* (1914), *Néft ve Milyonlar Saltanatında* (1917), Eli Abbas Müznib'in *Yusif ve Züleyha* (1914), Hacı Cabbarzade'nin *Aşığ Gerib* (1913) eserleri gibi.

Modern küçük hikâyede ise Celil Mehemmedguluzade, Ebdurrahim Bey Hakvérdili ve Üzeyir Hacıbeyli'yi mutlaka zikretmek gerekir. Bu yazarlar, realist ve eleştirici bir yaklaşımla dönemlerinin hayatını, karakteristik çizgilerle anlatma başarısı göstermişlerdir.

Sovyet Dönemi Azerî Edebiyatı

1920'de millî cumhuriyetin yıkılarak, Azerbaycan'ın "Bolşevikleştirilmesi" ve ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içine alınmasıyla ülkede siyasî, sosyal ve kültürel hayat alt üst oldu. Buna bağlı olarak da insanların dünya görüşü, sanat anlayışı yeniden şekillendi veya şekillendirildi. Yeni rejimin baskıcı olduğu, kendi görüşünün dışında olanlara pek fazla hayat hakkı tanımak istemediği ve bilhassa Rus emperyalizminin "sosyalist" maskesi taşıyan yeni bir yüzü olduğu, çok geçmeden anlaşıldı. 1925-26'daki ideolojik sertleşme ve nihayet 1937'de Stalin'in dehşetli terörü, bu rejimin karakterini iyice belli etti. 1920'den sonra sadece Azerbaycan'ın cemiyet hayatı, yönetim şekli değişmekle kalmadı ülkeyi yönetenler de değişti. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Türkleri yönetimde arka plana itildi, Rus ve Ermeni yöneticiler Azerbaycan'a hâkim oldu. Rusların bu stratejik bölgeye mutlak hâkim olma arzusu, yakın geçmişteki Türk-Ermeni çatışmaları, özellikle de Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye büyük sevgi, yakınlık ve güven duyması gibi sebeplerle "yeni yöneticiler", Azerbaycanlılara çok gaddarca davrandı; birçok ilim adamı, yazar, gazeteci, öğretmen hayatından oldu. 1930'lardaki kollektifleştirme devrinde de halktan insanların binlercesi yok edildi. Ayrıca Ermenistan ve Gürcistan Sovyet cumhuriyetleri topraklarında kalan Türkler, Kazakistan'a, Sibiryaya sürgün edildi veya başka yerlere göç etmek mecburiyetinde kaldılar. Böylece her iki cumhuriyetteki etnik temizlik (Türkleri yok etmek) büyük ölçüde gerçekleşti. Böyle bir diktatörlük devrinde edebiyatın şaheserler yaratması, sanat hayatının başarılar sağlaması beklenemezdi. Nitekim "Sosyalist Azerbaycan Edebiyatı"nın nispeten sanat değeri taşıyan eserlere kavuşması için 10-15 yıl geçmesi gerekmiştir.

Yazarlar 1920'den önce olduğu gibi serbest yazma şansına sahip değildi resmî-ideolojik görüşe uygun eser yazma mecburiyeti vardı. "Sosyalist realizm" adı veren 1930'lardan itibaren artık bütün sanat dallarında parti eliyle yürütülen, şekillendirilen güdümlü bir edebiyat anlayış hâkim kılındı. Sanatçılar bazen zorla, bazen de inanarak bu "sosyalist realizm" seline kendilerini kaptırdı. Cemiyete "devrimci" bir gözle bakılıyor, sosyal hadiseler, insan ilişkileri, sınıflar arasındaki çatışma fikrine uygun olarak açıklanıyordu. Güyâ yeni bir cemiyet kuruluyordu, bu cemiyetin de yeni bir edebiyata ihtiyacı vardı. Böylece eski dünya görüşüne, hayat tarzına ve bunun tabii bir sonucu olarak da eski edebiyata (klasik edebiyat) karşı şiddetli bir hücum başlatıldı.

II. Dünya Harbi'ne kadar Azerbaycan edebiyatı, "sosyalist cemiyeti kurma", eski cemiyet hayatını ve insanî değerleri değiştirip yıkma savaşına sahne oldu. Çoğu kere körü körüne ve tek taraflı bir anlayışla kaleme alınan eserlerin büyük bir kısmı, edebî değerden mahrum, siyasî propaganda ürünü olarak kaldı. Hele Stalin'in döneminde, kimse ağzını

açmağa cesaret edemezken sanat eseri yaratmak, hem de gerçek değerler taşıyan güzel bir eser ortaya koymak oldukça zordu.

Bu dönemde tenkit edilen “eski”yi temsil eden ancak cemiyetin kendisi idi. Bolşeviklerin karşısında bu “eski” denilen hayat tarzının temsilcileri çıkmıyor, konuşmuyordu. “Eski ile yeni arasındaki diyalektik mücadele”yi tamamıyla Bolşevik yazarlar yürütüyordu. Halkın yararına iddiasıyla başlatılan hücum, ferdin ve dolayısıyla “insan”ın inkârına kadar varmıştı. Din adamları, zalim beyler, eski yöneticiler, hurafelere inanan insanlar, zengin kimseler, burjuvalar, antisosyalist ve komünistler, eski hayatın (burjuva hayatının) tipik temsilcileri olarak nitelendiriliyordu. Bunların karşısına idealist komünistler, devrimciler, işçiler, öğretmenler, kadın haklarını ve kadın hürriyetini temsil ettiği iddia edilen genç kızlar, kadınlar adetâ insanüstü özellikleri ve gayretleri ile çıkartılıyordu.

Böylece kaba bir şekilde ve sun’i olarak yaratılan eski-yeni kavgasının yansıdığı edebi eserler bu eserlerde canlandırılan kahramanlar zamanla hep birbirine benzemeğe başladı. Basit sloganlar, tek yanlı ideolojik görüş, bu güdümlü edebiyatın özellikleri hâline geldi.

Bolşevik görüşü açısından ele alınan milletler arası problemler, dünyanın çeşitli yerlerindeki sınıflararası çatışmalar, sömürgeler-emperyalisler arasındaki mücadeleler, halk hareketleri, işçi ve köylü hadiseleri; “enternasyonalizm”, “dünya barışı”, “dünya sosyalistlerinin birliği”, “hümanizm” adı altında geniş ölçüde, muhtelif eserlerde ele alındı. Bu hususta bazan o derecede aşırı davranıldı ki zaman zaman millî edebiyat ve dil inkâr edildi. Rusça; “Lenin’in dili”, “Komünist dünyasının dili”, Rus edebiyatı da; “emekçinin, işçinin, devrimin edebiyatı” olarak yüceltildi. Bu şartlar altında Azerbaycan edebiyatının vazifesi; “büyük kardeş Rusların” edebiyatını örnek almaktı. Başlangıçta Maksim Gorki, bütün Sovyet halkları için resmî modeldi. Mayakovski ve diğerleri bunu takip etti. “Kuruluş devri” adlandırılan bu safhadan sonra 1930’lardan itibaren Komünist Partisi tarafından sanatçılara “sosyalist varlığını dolgun ve çok yönlü bir şekilde aksettiren, emekçilere sosyalizm kuruculuğu işine sadakat ruhu aşıl原因an, derin mazmunlu, mükemmel bir şekilde sahip eserler yaratma” tavsiye edildi.

Bütün bu siyasî baskılar yanında, edebî dil de bariz bir şekilde değiştirildi. Sovyet döneminin başlarına hatta 1920’li yılların sonlarına kadar Türkiye Türkçesine bir hayli yaklaşmış ve onunla bütünleşme aşamasına gelmiş tarihî yazı dilini ortadan kaldırılmak için alfabe birliği yok edildi, yerel fonetik unsurların ön plana çıkarıldığı bir yazı diline geçildi, birçok ortak Türkçe (Oğuzca) kelime “Osmanlı Türkçesi”ne ait olduğu iddiasıyla terk edildi, yerlerine Rusça veya Farsçadan kelimeler kullanılmaya başladı. Gerçi Azerbaycan Türkçesinde eskiden beri yerel Türkçe unsurlar yazı dilinde kullanılırdı fakat, Komünist yöneticiler, Türkiye’yle yakın ilişkileri yok etmek istediklerinden 1920’li yılların ortalarında durulmaya başlayan, olgunlaşmış yazı dilini kasıtlı olarak ortadan kaldırdılar. Böylece Azerbaycan yazı dili, Rusçanın paralelinde yeni bir aşamaya girdi ve bu durum 1991’de Sovyetler Birliği’nin yıkılmasına kadar devam etti. Fakat Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi o kadar birbirinin içindedir ki bunları zorla birbirinden uzak tutmak kolay değildir. Siyasî, iktisadî, kültürel ilişkilerinin canlandığı dönemlerde iki yazı dili arasında karşılıklı etkileşimler kaçınılmaz olur. Nitekim 1991’den sonra iki yazı dili tekrar birbirine yaklaşmaya başladı; çünkü, her ikisi de Oğuz kaynağından beslenmektedir.

Kısaca çerçevesini çizmeğe çalıştığımız bu görüşler içerisinde yazıp yaratmak zorunda kalan, 1920’den önceki devirde olgun eserler yazmış sanatçılar değişik yollar tercih etti: Bir kısmı sustu, bir kısmı etliye sütlüye karışmamayı, küçük bir vazife alıp bir kenara çekilmeyi tercih etti. Bir kısım yazarlar da yeni devire ayak uydurmaya çalışarak istenilen tarzda eserler yazmayı denedi. 1920’den önce eserler vermiş, sosyalist veya sosyal demokrat görüşlü kimseler ise pek fazla zorlamadan yeni devrin değerlerine uygun eserler kaleme aldılar. Her şeye rağmen, kendi bildiği yolda gitmeye, inandığı ölçüler içinde eserler verme-

ye çalışanlar da yok değildi. Bu gibi şahsiyetler arasında Hüséyn Cavid örnek olarak gösterilebilir. E. Hağvérdili, Cefer Cabbarlı, Celil Memmedgölüzade, Yusif Vezir Çemenzemimli, Abdulla Şaiğ gibi yazarlar ise kendi şahsiyetlerini korumaya çalışarak hem yeni devre, hem de kendi zevk ve görüşlerine uygun eserler yazmaya çalıştılar. Bir kısmı başarabildi, bir kısmı da Stalin'in terör devrinde hayatını kaybetti.

Yeni yetişen, genç, heyecanlı, sosyalist değerlere samimî olarak inanmış veya partinin gözüne girmeğe can atan birçok sanatçı da, güdümlü edebiyatı oluşturmak için uğraştı. Çok geçmeden bu uğurda "eski nesil" ile kuşak çatışması, dünya görüşü farklılığı noktasına gelindi. Yönetim tarafından teşvik edilen bir kısım gençler, yaşlı nesli çeşitli kötü sıfatlarla aşağılayarak; rejim düşmanı, halk düşmanı diye suçlayarak onları zor durumda bıraktı. Bu sert mücadele zemini, 1937'lere doğru o hâle geldi ki kimse korkusundan bir şey yazamaz oldu. Yazılanlar da parti kararlarının siyasi ve ideolojik sloganların dar çerçevesinden dışarı çıkamadı.

Bu dönemde bir kurtuluş yolu olarak tarihî konular, uzak ülkelerde cereyan eden hadiseler, ele alınmaya başladı. Aslında bu sansürlü dönemlerde sanatçıların sık sık baş vurdukları bir kaçış yolu idi. Y. V. Çemenzemimli'nin *Gızlar Bulağı*, *Ğan içinde*; H. Cavid'in *Siyavüş*, *Topal Teymur*; C. Cabbarlı'nın *Od Gelini*, *Nesreddin Şah*; Abdulla Şaiğ'in *Nüşabe*; Semed Vurğun'un, *Vağif*, *Ğız Ğayası*, *Aslan Ğayası*, *Zencinin Arzuları* gibi eserleri buna örnek olarak gösterilebilir.

II. Dünya Savaşı'nın (1939) başlarına kadarki yıllarda ele alınan belli başlı konu, genellikle Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kuruluşudur. Eserlerin birçoğunda 1920'den önceki yıllar; yani Sovyet hükûmetinin kuruluşundan önceki Azerbaycan ele alınır; köylülerin, işçilerin, genç aydınların kötü durumu, din adamlarının, zenginlerin, cahil ve fanatik kimselerin, burjuvaların, beylerin sömürüsü, ahlaksızlığı anlatılır. Sonra da Sovyet devrinin gelmesi ile işçi, emekçi ve köylülerin zulümünden kurtuluşu, ilerleme ve kalkınma döneminin başlaması tasvir edilir. Daha doğrusu 1917 Bolşevik ihtilalinin arefesindeki ve hemen sonrasındaki Azerbaycan hayatı ele alınır; "Devrimin" gerçekleşmesi anlatılır. Bu eserlerin ortak bir yanı da epik hususiyetlerin ağır basması, "devrimci" tiplerin idealize edilmesidir.

1939-1945 II. Dünya Savaşı yıllarında konuların ağırlığı tabii olarak bu savaşa kayar. Savaş sırasındaki eserler, daha çok "Sovyet halkına" güven ve cesaret vermek için yazılmışlardır. Savaşa genç bir asker olarak katılan ve döndükten sonra 1950-1960'lı yıllarda savaş hatıralarını, intibalarını yazan veya bunlardan yararlanarak değişik birçok eser ortaya koyan yeni bir kuşak yetişir. Bunların eserlerinde "gerçek savaş"ın ne olduğu görülür. Bu eserlerin yaşanmışlıktan gelen canlı, ürpertici gerçekçi özellikleri yanında, hemen birçoğunun tek yanlı görüşle yazılmaları tezat teşkil eder. Bu gibi eserler, hikâye, roman ve tiyatro türlerinin imkânlarını zorlar. Savaşla birlikte uzak ülkelerin egzotizmi de eserlere yansır.

Savaşa kadarki dönemde önemli şahsiyetleri arasında, eski kuşaktan kabul edebileceğimiz **Yusif Vezir Çemenzemimli** (1887-1943), çok yönlü bir yazar olarak dikkati çeker. Küçük, mizahî, realist hikâyelerinde Azerbaycan halk hayatının bütün yönlerini mükemmel bir şekilde işlemiştir. Azerbaycan Millî Hükûmeti'nin Türkiye elçisi iken (1918-1920) bulunduğu İstanbul'da *"Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar"* adlı küçük edebiyat tarihini yayımlar. Bir müddet Avrupa'da bulunduktan sonra 1925'te Bakû'ya döner. Sovyet devrinde daha çok roman yazar, halk edebiyatı hakkındaki çalışmalarını sürdürür. Şair Vâkîf'in hayatını işlediği *Ğan İçinde*, Azerbaycan'ın eski tarihinden konusunu aldığı *Ğızlar Bulağı* (1934), Rusya'daki üniversite öğrencilerinin hayatını anlattığı *Studéntler* (1931-1934) belli başlı romanlarını oluşturur. Hikâyelerinde kullandığı dille, canlandırdığı tipler arasında tam bir uyum olmasına dikkat etmiştir. *Hazret-i Şehriyar* (1935) adlı bir komedisi de vardır.

Memmed Seid Ordubadi (1872-1950) bu dönemin belli başlı yazarları arasında yer alır. *Dumanlı Tebriz* (1927-1940, 4 cilt) romanı, 1906-1911 yılları arasında merkez Tebriz olmak üzere Güney Azerbaycan (İran)'da cereyan eden siyasî ve sosyal hadiseler hakkındadır. *Rızağulu Han Frengimeab* (1907) adlı romanı, başarılı bir yergidir. *Döyüşen Şehir*, *Gizli Bakı*, *Dünya Değişir* adlı üçlüden ibaret tarihî romanında 1890-1920 yıllarında Azerbaycanda ortaya çıkan değişiklikler, siyasî hadiseler, Sovyet hükûmetinin kuruluşu tasvir edilir. Birçok makalesi, tiyatro eserleri ve tercümelere de vardır.

İsimlerini belirttiğimiz yazarların daha genç kuşağa mensup olanları arasında bulunan S. Rehimov, E. Veliyev, E. Ebülhesen önceleri Sovyet idaresinin kuruluşunu işleyen daha sonraları da savaş konulu eserleriyle tanındılar. S. Rehimov'un en meşhur eseri, Sovyet öncesi ve sonrası Azerbaycandaki değişimleri anlatan *Şamo* adlı büyük hacimli, epik mahiyetteki eseridir.

Bu nesilden sayılabilecek **Mir Celal** (1908-1978) ve **Mehdi Hüseyn** (1909-1965) yazarlıkla birlikte tenkit ve edebî incelemeleriyle de tanınırlar. Her ikisinin de başarılı hikâye ve romanları vardır. M. Hüseyn Türkiye gezisini "*Bir Ay ve Bir Gün*" (1963) adıyla neşretmiş ve eser bir hayli ilgiyle karşılanmıştı. *Daşgın* (1933-1936), *Aşşeron*, *Terlan* gibi romanlarının dışında dram eserleri de vardır.

Savaş yıllarında edebî faaliyete başlayıp daha çok 1946'dan sonraki yıllarda olgunluk çağına ulaşan yazarlar arasında **Mirze İbrahimov** (1911-1993), **Sabit Rehman** (1910-1970), **Enver Memmedhanlı** (1913-1990), **İlyas Efendiyev** (1914-1996), **Süléyman Veliyev** (1916-1996), **İmran Ğasimov** (1918-1981) gibi şahsiyetler Sovyet devri Azerî nesrinin olgun örneklerini verirler.

Mirze İbrahimov, çok yönlü bir yazar, bilim adamı ve politikacıdır. Azerî edebiyatında millî bir mesele ve konu olarak ele alınan "*Cenup Mevzu'u*"nda ilk ve en başarılı eserleri vermiştir; *Gelecek Gün*, *Cenup Hikâyeleri*, *Perviz'in Heyatı*, *Pervane* vs. Aynı zamanda *Böyük Demokrat* (1939, Celil Memmedğuluzade hakkında), *Heyat ve Edebiyyat*, *Böyük Şairimiz Sabir*, *Aşık Şe'rinde Realizm* gibi edebiyat araştırmaları ve tenkidî eserleriyle tanınmıştır.

İlyas Efendiyev, hikâye, roman ve dramlarıyla; lirik ve bazen de romantik anlatımıyla hayatı tahrif etmeyen realist yaklaşımıyla, kahramanlarının psikolojisine verdiği önemle "resmî yazar" olma hususiyetlerinden uzaklaşmış; sanatını ve şahsiyetini koruyabilmiş yazarlardandır. *Aydınlık Géceler* (hikâyeler), *Söyüdü Arş* (1959), *Körpü Salanlar* (1960), *Geriyeye Bağma Göca* (1980), *Üçatılan* (1981), *Sarıköynekle Valéh'in Nağlı* (1978) gibi eserleri vardır.

1960'lı yıllar Azerî edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır. Stalin sonrasının daha serbest ve ılımlı zemininde çağdaş insan hayatı çok yönlü bir şekilde ele alınır. İdeolojik yaklaşımlardan eskiye nisbetle daha uzak, realist eserler, değişik teknikler ve anlatım yollarıyla ortaya konulur. Bu kuşak, aynı zamanda savaş ve siyasî kargaşalık devirleri yaşamamış, genellikle iyi öğrenim görmüş, iyi derecede Rusça öğrenerek dünya edebiyatına da bu dille açılmıştır. Aynı şekilde kendilerinden önceki kuşaktan çok daha iyi şartlarda dünya edebiyatının belli başlı eserlerini okuma, inceleme imkânı bularak dar kalıplardan sıyrılabilmiştir. Bu yıllarda edebî faaliyette bulunanları iki grupta toplayabiliriz: 1960'lı yıllardan önce eserler veren ve edebî faaliyetlerini 1970'li yıllarda da devam ettiren, nisbeten daha yaşlı, bir ara nesil: İsmail Şihli (1919-1995), Hesen Séyitbeyli (1920-1980), Ezize Ceferzade (1921-2003), Hüseyn Abbaszade (d. 1922), Salam Ğedirzade (1923-1987), Gülhüseyn Hüseynov (d. 1923), Bayram Bayramov (1924-1994), Şiheli Ğurbanov (1925-1967), İsa Hüseynov (d. 1928), Çingiz Hüseynov (d. 1929), Sabir Ehmedov (d. 1930).

Cenup Mevzu'u: Azerbaycan edebiyatında önceleri Güney Azerbaycan'ın problemlerine ilgi göstermek şeklinde başlayan, daha sonra Azerbaycan'ın bütünlüğü gibi siyasî meseleleri de içine alan millî edebiyat anlayışı. Günümüzde başlı başına bir edebî cereyana dönüşmüş bulunmaktadır.

Bu ara nesil, günümüz Azerî edebiyatına yeni bir soluk getiren 1970 ve 1980’li yıllarda olgunlaşarak eserleriyle kendilerini kabul ettiren kuşakla, edebî gelenekler itibarıyla fazla alakası olmayan bir nesildir. Bunların içerisinde **İ. Şıhlı**, **İsa Hüséynov** gibi yaratıcılıklarıyla öne çıkan ve kendilerine özgü başarılarıyla diğerlerinden epeyce farklılaşan şahsiyetleri özellikle belirtmek gerekir. Bu ara nesil, kuşağı itibarıyla II. Dünya Savaşı’nı çok genç yaşlarında yaşamış olan sanatçılardır. Dolayısıyla savaş bu nesli erken olgunlaştırmış ve 1960’lı yıllardaki yaratıcılık devrinde de büyük ölçüde etkilemiştir. Biz İ. Şıhlı, S. Veliyev, S. Gedirzade’nin eserlerinde yine II. Dünya Savaşıyla ilgili konuları görsek de bu dönem yazarlarının eserlerinde savaş artık geride kalmıştır. Bütün dikkat, savaştan sonraki sosyal problemlere, köy ve şehirlerdeki çalışma hayatına, emekçilerin maddî, manevî dünyasına yönelir. **İ. Şıhlı**’nın *Ayrılan Yollar*, *Dağlar Seslenir* gibi eserleri bu tip romanlara örnek olarak gösterilebilir. Fakat İ. Şıhlı asıl büyük çıkışını **Deli Kür** (1957-1967) romanıyla yapar. Eserde XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarında Kür nehri kıyısındaki bir köyün hayatı ele alınarak Azerbaycandaki büyük değişmeler, gelişmeler sembolik olarak işlenir. “İnkılap”tan önceki hayatın tasviri peşin hükümlerden, ideolojik yaklaşımlardan bir hayli uzaktır; ama, yine de resmî görüşün tesirleri tamamen kaybolmamıştır. İ. Şıhlı, Azerbaycan halkının inanışlarını, efsanelerini, yaşayış tarzını, kısacası maddî ve manevî dünyasını çok iyi tanır. Hikâye ve romanlarında bu dünyadan alınmış unsurları, bütünlükle uyum içinde çok güzel kullanır. Çocuklar için yazdığı *Efsane ve Revayetler* ile *Canı Özümüzüzdendir* (1990) adlı eserlerinde bazı efsaneleri yeniden işler. Ömrünün son zamanlarında, gözleri zayıfladığından eşine dikte ettirerek yazdırdığı *Ölen Dünyam*’da (1995) Sovyet âleminin karanlık dünyasından sıyrılmış bir aydının, hayal kırıklığı ve geleceğe inancı oldukça etkili bir tazda dile getirilmiştir.

Savaştan sonra köy hayatını bütün genişliğiyle, realist bir bakışla ele alan, kahramanlarının iç dünyasını başarıyla tasvir eden böylece, basmakalıp köy romanlarından uzaklaşan **Sabir Ehedov**’un *Toğana* adlı romanı, dönemin başarılı eserleri arasındadır. Köy hayatını Azerbaycan halkının manevî dünyasını çarpıtmadan işleyen, kahramanlarını kendi hayat şartları içinde tabii bir şekilde canlandıran **İsa Hüséynov** da *Bizim Gırlar*, *Dan Ulduzu*, *Yanar Ürek*, *Saz*, *Tütek Sesi* gibi büyük hikâyeleriyle tanınır. Nesimî’nin hayatını işlediği *Mehşer*, ve sonra yazdığı *İdéal* için felsefi roman, denilebilir. Son zamanlarında “Muğanna”yı takma ad olarak kullanmaya başlar ve kendisine ait mistik-metafizik bir dünya görüşü ile tanınır.

Mensur şiir ve hikâyeleri ile tanınan Gülhüséyn Hüséynoğlu da bu neslin önde gelen temsilcilerindendir. Aynı kuşağa mensup, milli kültüre olan bağlılığıyla tanınan **Ezize Ceferzade**, bazı Şirvanlı şairler hakkında yazdığı üçlü romanı ve XVI. yüzyıl Azerbaycanı’nı tasvir eden tarihî romanlarıyla, sevilerek okunmuştur.

Çingiz Hüséynof, *Adalar*, *Mehemmed Memmed Meşiş*’te ayrı ırklardan ve ayrı kültürlerden işçilerin bir iş yerindeki uyumlu hayatı ile, “ideal Sovyet insanı” tiplemesini denemiştir. *Aile Sırları*’nda çağdaş Sovyet hayatının bozuk yönlerini eleştirir. Yazarın en fazla dikkati çeken eserlerinden biri de, M. F. Aşunzade’nin hayatına hasredilmekte beraber alışılmış biyografik roman kalıplarının dışına taşan yapısıyla öne çıkan *Feteli Fethi*’dir.

Edebî faaliyette 60’lı yılların sonrasında başlayan 70 ve 80’li yıllarda da olgunluk devri eserlerini veren, yukarıda genel özelliklerinden söz ettiğimiz 1930’lı yılların kuşağı olarak adlandırabileceğimiz nesil içerisinde doğum tarihlerine göre: **İsi Melikzade** (1934-1995), **Yusif Samedoğlu** (1935-1998), **Ferman Kerimzade** (1937-1989), **Ekrem Eylisli** (d. 1937), **Sabir Azerî** (d. 1938), **Élçin** (d. 1940), **Anar** (d. 1938), **Mövüd Süleymanlı** (d. 1943) başarılarıyla öne çıkarlar.

Önceleri hikâyeleriyle tanınan, sonra yazdığı *Getli Günü* (1987) romanı ile edebiyat âleminde büyük yankılar uyandıran **Yusif Samedoğlu** bu dönemin ilgili çekici yazarların-

dandır. *Getl Günü*, girift, sembolik, fantastik, bir romandır. Eserde tarihin değişik dönemlerinde yaşamış üç “şairin” ayrı ayrı hayat hikâyesiyle Azerbaycan’ın talihi sembolik olarak anlatılmıştır, denilebilir.

Anar, çok yönlü bir yazar olarak dikkati çeker. Çok iyi bir öğrenim görmüş, mükemmel bir ortamda yetişmiştir. Sadece Azerbaycan’ın değil Rus ve Batı dünyasının da belli başlı eserlerini incelemiş, okumuş; geniş bilgi ve derin kültürü onun insan problemleri üzerinde yoğunlaşmasını sağlamıştır. Anar, konularını ve kahramanlarını çağdaş Azerbaycan toplumundan almasına rağmen; bu sınırlar içerisinde kalmamış, milliden beşerî olana ulaşabilmiş; hem çağdaş Azerbaycan insanını hem de günümüz insanını anlatmayı, canlandırmayı, çok yönlü bir şekilde yansıtmayı başarabilmiştir. Tiyatro eserlerinin dışında hikâye, roman, senaryo ve deneme türünde eserleriyle, tenkidî makaleleriyle de tanınır. *Ağ Liman*, *Bêş Mertebeli Êvin Altıncı Mertebesi* gibi romanları, içinde bulunduğu kuşağın özellikle şehirlerde yaşayan entelektüel insanların ilişkilerini, çatışmalarını, psikolojik derinlikleriyle yansıtır. Dede Korkut hakkında senaryo yazmış ayrıca *Dede Korkut Dünyası* adlı incelemesiyle, konuya tamamen yeni bir gözle bakmış, Dede Korkut araştırmaları üzerindeki Sovyet yasak ve korkusunun dağılmasına sebep olmuştur. Babası Resul Rıza ve annesi Nigâr Refibeyli’yi birçok yönleriyle anlattığı eseri “*Sizsiz*” (Dünya Bir Penceredir, 1986) biyografik roman olarak nitelendirilebilir. Bu eserde sadece annesinden söz etmez; aynı zamanda Sovyet döneminin geniş bir tasvir ve tenkidini yapar. Azerbaycan’ın geleceği hakkında fantastik düşüncelerini dile getirdiği *Ağ Goç Gara Goç* (2003) ve 1991’den sonra Türkiye’ye gelen Azerbaycanlı bir bilim adamının hikâyesi çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye karşılaştırmasını yaptığı *Sıra Selvilerde Bir Otel Odası* (2008) adlı eserleriyle Türkiye okuyucularının da yeniden dikkatini çekmiştir.

Hikâye ve romanlarıyla, edebiyat incelemeleri ve tenkitleriyle, tanınan **Êlçin**, önceleri basit insanların hayatından alınmış, psikolojik derinlik ve lirik bir anlatımla belirginleşmiş hikâyeleriyle ün kazandı. *Mahmud ve Meryem* (1983), *Ağ Deve* (1985), *Ölüm Hökmü* (1989) gibi romanları vardır. *Mahmud ve Meryem* romanında halk hikâyeciliği geleneğinin yeni bir yorumunu denemiş; *Ağ Deve*’de savaş yıllarını işlemiştir. *Bülbülün Nağılı*, *Gümüüşü Narıncı Meğmeri* (1973), *Bu Dünyadan Gatar Geder* (1974), *Bir Görüşün Tarihiçesi* gibi hikâye kitapları geniş okuyucu kitlesi tarafından rağbetle karşılanmıştır. *Tenkid ve Edebiyyatımızın Problemleri* (1981) adlı eseri, günümüz Azerî edebiyatının problemlerini, başarılarını, kusurlarını gösteren önemli bir incelemedir. 1979’daki Türkiye seyahati intibaları *Azerbaycan* dergisinde yayımlamıştır.

1970’li yıllarda bazı eserlerini artık Rusça olarak yazmağa başlayan bir kuşak dikkati çeker. Aslında bu durum bütün Sovyetler Birliği için karakteristiktir. Ana dili Rusça olmayanların, “Lenin’in dili” ile “Sovyet insanını, Sovyet cemiyetini” anlatmaları şeklinde açıklayabileceğimiz bu cereyanın içinde Azerbaycan’da eskiden beri bazı yazarlar var olmuştur. Bunlar arasında bazı eserlerini Rusça yazan iki kardeş dikkati çeker: Meğsud İbrahimbeyov (d. 1935) ve Rüstem İbrahimbeyov (d. 1939). Bunların her ikisi de hikâye, tiyatro, roman, büyük hikâye ve özellikle senaryolarıyla “Sovyet insanı”nın iç dünyasını, problemlerini, dünya görüşünü realist ve objektif bir yaklaşımla eserlerine yansıtmışlardır.

Sovyet Dönemi Azerî Şiiri

1920’li yıllara, Sovyet devrine gelindiğinde Azerbaycan şiiri yenileşme yolunda bir hayli yol almıştı. Özellikle Türkiye’deki yeni edebiyat anlayışının; Edebiyat-ı Cedide ve daha sonra da Servet-i Fünun ve nihayet Millî Edebiyat cereyanına katılmış şairlerin eserleri, 1905’ten sonra Azerî şiirinin ilk hamleyi yapmasına büyük ölçüde etki etmiştir. O dönemde, model olma açısından, Rus şiiri daha arka planda rol oynamıştır. Azerbaycan şiiri

ri 1905'ten sonra Mirze Eli Ekber Sâbir, Hüséyn Cavid, Ehmed Cavad, Abdulla Şaiğ, Mehmed Hadi gibi büyük şairlerin elinde şekil ve dil itibarıyla geniş imkânlarla kavuşmuştu. Klasik şiirin geleneklerinden, taklide düşmeden, şuurlu bir şekilde yararlanılıyordu. Böylece 1920'li yıllara gelindiğinde Azerî şiiri modernleşmiş bulunuyordu.

Azerbaycan Sovyet hükûmeti kurulduktan sonra nesir ve tiyatro bahislerinde de geniş bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi şiirde de siyasî, sosyal görüşler; “toplumcu bir sanat anlayışı” gittikçe kuvvetlendi. Döneme hakim olan “devrimcilik” ruhu ve resmî himaye de bu anlayışı büyük ölçüde destekliyordu.

1920-1930'lu yıllarda eski kuşaktan şairler: Abdulla Şaiğ, Ehmed Cavad, Cefer Cabbarlı gibi şahsiyetler, belirli ölçüde tavır değiştirerek hem devrin ruhuna uygun hem de kendi dünya görüşlerine ters düşmeyen eserler vermeğe çalışırken, yeni yetişen 1900'lü yıllarda doğmuş genç kuşak, edebiyat hayatına girdi ve devrin taleplerine ve heyecanına daha uygun eserler vermeye başladı. Bunun içindir ki Sovyet dönemi Azerî şiirini bu kuşakla başlatmak daha doğru olacaktır.

Bu gençler arasında Mikayıl Rızağuluzade (1905-1984), Osman Sarıvelli (1905-1990), Süleyman Rüstem (1906-1989), Semed Vurğun (1906-1956), Mir Méhdi Séyidzade (1907-1976), Memmed Rahim (1907-1977), Mikayıl Müşfik (1908-1937), Resul Rıza (1910-1981) sayılabilir.

Süleyman Rüstem, “Devrimci” bir şair olarak 1927'de *Elemden Neş'eye* adlı şiir kitabıyla ilk çıkışını yaptı. Kitabın adı da onun dünya görüşünü yansıtıyordu. “Parti”nin liderliğindeki yeni hayat görüşünün en inatçı savunucularından biri oldu. Hem klasik tarzda hem de halk şiiri geleneklerine bağlı eserler verdi, ama bu, sadece onun şiirlerinin şekil hususiyetleri için söylenebilir. Gittikçe daha çok serbest şiire yöneldi. Her zaman “partizan” bir şair oldu.

Azerî edebiyatında zamanla gelişerek hususî bir hüviyete bürünen, ulusal bir nitelik kazanan “Cenup mevzuu”nun en iyi temsilcilerinden biri de Süleyman Rüstem'dir.

Semed Vurğun, bir öğretmen olarak hayata atılmış, “Komsomol” teşkilatında vazife almış, siyasî ve sosyal işlerle meşgul olmuş, şiirleri yanında tiyatro eserleriyle de büyük başarı sağlamıştır. Süleyman Rüstem gibi birçok eser vermiş, şiir kitapları defalarca basılmış, geniş halk yığınlarının büyük rağbetini kazanmıştır. Bunda bütün ömrü boyunca koruduğu halk adamı tavrı kadar, halk şiiri geleneklerinden ustalıklı yararlanması da rolü büyük olmuştur. Serbest şiirleri bulunmakla beraber hece her zaman onun şiirlerinde kendini hissettirmiştir. Semed Vurğun, Sovyet devrinde halk şiirini yeni bir ruhla yoğuran şairdir. “*Azerbaycan*” adlı manzumesi onun karakteristik eseri olarak düşünülebilir. Yurt sevgisi, halk sevgisi, tabiat sevgisi Semed Vurğun'un şiirlerinin hakim temasıdır. Azerbaycan şiirinde yaygın ve hâkim bir alışkanlık hâline gelecek olan “poéma” (büyük manzume, manzum hikâye) türünün ilk önemli örneklerini ortaya koyan kuşaktandır. *Komsomol Poeması* (1931-1956), *Gız Gayası* (1935), *Bulağ Efsanesi* (1945), *Aslan Gayası* (1935), *Besti* (1937) vs. gibi poémalarında tarihî ve efsanevi konuları da yeni bir anlayışla ele almıştır. Stalin'in 1937'de iyice yoğunlaşan terör devrinde büyük buhranlar yaşamış, bu sıkıntılı dönemi şiirlerine de yansımıştır. II. Dünya Harbi sıralarında bütün kuşağı gibi Semed Vurğun da Faşizme karşı şiirler yazmıştır. Manzum tercümelemleri arasında Puşkin'in *Yévgeni Onégin* adlı romanı büyük bir başarı olarak kabul etmiştir.

Mikayıl Müşfik, döneminin siyasî fırtınaları, yeni cemiyet kurma, “dünya sosyalizminin galebisini sağlama” idealleri arasında romantik-lirik şiirin temsilcisi olarak dikkati çeker. Hece ve aruzun değişik ve alışılmamış kalıplarında şiirler yazdı, tamamen serbest tarzı da denedi. O dönemde şiirde yeni şekiller deneme, genel bir cereyan hâlinde idi. Bir kısım şairler temelde hece ve aruzu kullanmakla birlikte onların hiç alışılmamış kalıplarını deniyor, değişik kalıpları aynı şiirde karışık olarak da kullanıyorlardı. Tamamen yeni şe-

Komsomol: (Sovyetler Birliği zamanında Komünist Partisi gençlik koluna verilen isim.)

killer arayanlar da vardı. Müşfik genç yaşta vefat etmesine rağmen bir hayli eser bırakmıştır. Öldüğünde 10 kitabı neşredilmişti. Çocuklar için yazdığı manzumeler, manzum tercümeleri de vardır.

II. Dünya Harbi'nde Sovyet ordusu İran'a girdi ve 1946'ya kadar Güney Azerbaycan'ı kontrol altında tuttu. Bu sırada Tebriz'de kültürel hayatta, belli ideolojik görüşler içinde de olsa canlanma görüldü. Bazı şair ve yazarlar Güney Azerbaycan'a Kızıl Ordu ile gönderilerek Tebriz'de *Veten Yolunda* gazetesini çıkardılar ve bu gazetenin yanında *Şairler Meclisi* adı verilen bir dernek kurdular. Bu derneğin çatısı altında edebiyat ve sanat faaliyetleri yürütüldü. *Şairler Meclisi* (1945) adını taşıyan bir antolojide bu dernek mensuplarının eserleri toplu olarak neşredildi.

İkiye bölünmüş Azerbaycan'ın temsilcileri arasındaki bu doğrudan doğruya temas millî şuurun uyanmasına büyük ölçüde yardım etti. Böylece Azerî edebiyatında günümüze kadar sürüp gelen millî bir cereyan doğdu; Azerbaycan'ın birliğini, bağımsızlığını, yükselmesini terennüm etme, bu cereyanın ana hususiyetidir. Bu cereyan Sovyetlerin yayılma siyasetiyle de başlangıçta uyum gösteriyordu. O zamanlar Güney Azerbaycan'ın millî hislerle komünizme yaklaşması, İran'ın tamamını ele geçirmeyi planlayan Moskova için iyi bir propaganda vasıtası olarak görülüyordu. Stalin devrinde her türlü millî duyguyu terennüm etmeden ürkmüş bulunan Kuzey Azerbaycanlı şairler bu "**Cenup mevzuu**"na sığınıp duygularını dile getirdiler. Böylece "Cenup mevzuu" zamanla "Sovyet ideolojisi"nin dışına taşan gerçek millî duyguların ve emellerin anlatıldığı bir vasıta oldu. Yakın tarihte görülen millî hareketlerle de bu ruh iyice belirgin bir hâle geldi. Güneyli şairlerle Kuzeyliler arasındaki manzum mektuplaşmalar millî edebiyatın en güzel örneklerinin ortaya çıkmasına yardım etti. Şehriyar ile Süleyman Rüstem, Memmed Rahim arasındaki müsaare bu bakımdan hususi değer taşımaktadır. (Bak: *Yavuz Akpınar, "Çağdaş Azerbaycan Şiirinde Millî Bir Mesele Olarak Güney Azerbaycan", Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1994, s. 175-197.*)

Bu dönemde Mikâyıl Rızağuluzade çocuk edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamış, ders kitapları yazmış ve tercüme ile meşgul olmuştur. Tevfik Fikret ve Reşat Nuri Güntekinden de aktarmalar yapmıştır. Osman Sarıvelli ise, halk şiiri geleneklerini devam ettiren şiir anlayışı ile dikkati çeker. 1941-1945 arasında Tebriz'de *Veten Yolunda* gazetesinde çalıştı. II. Dünya Harbi'nde faşizm aleyhindeki şiirleriyle tanındı.

Sovyet devri Azerî şiirinin veya daha doğru bir adlandırma ile modern Azerî şiirinin en önde gelen temsilcisi **Resul Rıza**'dır. Orijinal üslubu ile, şiirlerindeki felsefi derinlikle, nazım tekniğinin esnekliğiyle tanınmıştır. Devrin hayatını özellikle gençlik çağlarında ideolojik bir açıdan işlese de "partizan" bir şair olmamıştır. Şiirlerinde her zaman çağının problemleri karşısında sorumluluk duyan bir aydının vicdanının sesi ve adalet isteyen bir ruh hissedilir. O millî meselelerde olduğu kadar, milletler arası problemlerde de duyarlıdır. Çağının "ferd"i inkâr eden, "sosyalist realizmi"ne çok daha bağlı sanat anlayışı karşısında ferdî ve şahsî duygularını dile getirmekten çekinmemiştir. Şiirlerinde engin bir insan sevgisi, iyimser bir ruh hâli dikkati çeker. O bir şair-filozoftur. İnsan, hayat, ölüm Resul Rıza'nın şiirlerinde önemli bir yer tutar. Siyaset adamı olarak da sorumluluk taşımış, Sovyet yönetimdeki bozulmaya, dargörüşlülüğe, bürokratizme karşı da mücadele etmiştir.

Karısı Nigâr Refibeyli ile birlikte yaptığı Türkiye seyahati intibaları ve bilhassa Irak'tan dönüşünden sonra yazdığı şiirler ve yazılar büyük ilgi görmüştür. Azerbaycanlılar Irak'ta kendilerine çok yakın bir kültürel atmosferde yaşayan kardeşlerinin olduğunu Resul Rıza'nın kaleminden öğrendiler! Bu da Sovyet döneminde Azerbaycan'ın ne derecede dışa kapalı kaldığını gösteren müşahhas bir örnektir.

Sovyet döneminin ilk şairler kuşağını 1910'lu yıllarda doğmuş gençler izledi: Cefer Hëndan (1910-1961), Mirvarid Dilbazi (1912-2001), Nigâr Refibeyli (1913-1981), Elekber Ziyatay (1916-1982), Ehmed Cemil (1913-1977), Zeynal Hëlil (1914-1973), Enver Elibeyli (1916-1968) vd.

Nigâr Refibeyli Gence'nin köklü bir ailesinden geliyordu. Stalin devrinin teröründe bunun çok çilesini çekti. **Mirvarid Dilbazi** gibi modern Azerî şiirinin kadın temsilcileri arasında yer aldı. Şiirlerindeki vatan ve insan sevgisi, ana şefkati, derin samimiyet ve açıklık dikkati çeker. Mirvaide Dilbazi'nin şiirleri de aşağı yukarı aynı özelliklere sahiptir. Bir yandan halk şiiri geleneklerinden yararlanarak Azerbaycan'ın tabii güzelliklerini tasvir ederken, diğer yandan da kadın kalbinin hassas ve ince bir zevkle yakaladığı duyguları şiirleştirir. Çocuklar için yazmış olduğu şiirler de vardır.

1920 ve 1930'lu yıllar kuşağından birçok şair yetişmiş bu nesil II. Dünya Harbi'nin içinde olgunlaşmıştır. Bunların ilk şiirlerinde savaşın dehşeti, sosyal ve siyasî konular, ferdi ve insanî konulardan daha çok ele alınmıştır. II. Dünya Harbi'nin bitmesinden sonra şiirde de konular değişmiş günlük hayat, sosyal konular, millî ve insanî problemler daha çok işlenmiştir.

Bu dönemin belli başlı şairleri: Zeynal Cabbarzade (1920-1977), İslam Seferli (1923-1974), Gâsım Gâsımzade (1923-1993), Hüséyn Hüséynzade ("Arif", 1924-1992), Nebi Hëzri (1924-2007), Behtiyar (Bahtiyar) Vahabzade (1925-2009), Gâbil (1926-2007), Medine Gülgün (1926-1991), Adil Babayév (1925-1977), Eliğa Kürçaylı (1928-1980).

Bu kuşaktan olmayan fakat II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında olgun şiirlerini vererek kendine mahsus bir yol tutan **Eliğa Vahid** (1985-1965)'ten ayrıca söz etmek gerekir. Vahid, klasik şiir geleneklerini büyük bir başarıyla sürdürmüş, aruzla yazmaya devam etmiş, zaman zaman yazdığı siyasî, sosyal içerikli mizahî şiirleri yönetimi çok rahat bırakmış. Vahid'in güzellik ve aşk anlayışı klasik şairlerinkinden çok farklıdır. O yanlış zamanda dünyaya gelmiş devri ile uzlaşmamış rind bir şairdi.

Bu şairler arasında lirik-romantik şiirleri ile **Nebi Hëzri** özel bir yer tutar. Şiirlerinde değişik ve çok çeşitli konuları işlese de epik ve dramatik eserler yazsa da bu lirizm hep kendini gösterir. Dili çok güzel ve zevkli kullanır. Şiirleri şekil itibarıyla hece vezne bağlıdır. Heceyi bilinen kalıplarını kırarak kullanır. Şiirleri ve dram eserleri Türkiyede de basılmıştır.

Behtiyar (Bahtiyar) Vahabzade, günümüz Azerî şiirinin en tanınmış şairleri arasındadır. Tıpkı Nebi Hëzri, İslam Seferli gibi şiirin yanında dram eserleri de yazmıştır. Vahabzade'nin şiirlerinde mütefekkir bir insanın düşünceleri ile karşılaşırız. Bunlar ferdi ve cemiyetin çeşitli problemleri üzerinde toplanan, tahlilci bir zekânın ilhamıyla yazılmış şiirlerdir. Vahabzade, vezne ve kafiye de şiirin muhtevası kadar değer verir, titizlik gösterir. Klasik şiir geleneklerinin geliştirilerek devam ettirilmesine gayret eder. Millî meseleler karşısındaki hassasiyeti, halkın vicdanının sesi olması onu halkla bütünleştirmişti. Halkın güvenini, sevgi ve saygısını kazanmıştı ki bu çok az sanatkarın nail olabileceği bir başarıdır. Türkiyede en çok eserleri basılan şairlerden biridir. Sovyet döneminde millî problemleri cesaretle ele alıp işlemeyle şöhret kazanmıştı.

Bahtiyar Vahabzade'den Bir Şiir ANA DİLİ

Dil açanda ilk defe “ana” söylerik biz
“Ana dili” adlanır bizim ilk dersliyimiz
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüyle
İçirir ruhumuza bu dilde gile-gile.

Bu dil, bizim ruhumuz, eşgimiz, canımızdır,
Bu dil, birbirimizle ehd-i-péymanımızdır.
Bu dil, tanıtmış bize bu dünyada her şeyi
Bu dil, ecdadımızın bize göyub gétidiyi
En giymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
Görüyub, nesillere biz de hediye vérek.

Bizim uca dağların sonsuz ezemetinden,
Yatağına sığmayan çayların hiddetinden,
Bu torpağdan, bu yérden,
Élin bağırından göpan yanığı neğmelerden,
Güllerin renglerinden, çiçeklerin iyinden,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyinden,
Ağ saçlı babaların eglinden, kamalından,
Düşmen üstüne cuman o Ğıratın nalından
Göpan sesden yarandın.
Sen hâlğının aldığı ilk nefesden yarandın.

Ana dilim, sendedir hâlğın eqli, hikmeti,
Ereb oğlu Mecnunun derdi sende dil açmış.
Üreklere yol açan Füzulinin senéti,
Éy dilim, güdretinle dünyalara yol açmış.
Sende benim hâlğımın gehremanlığıla dolu
Tarihi vereğlenir.

Sende néçe min illik benim medeniyetim
Şan-şöhretim sağlanır.
Menim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan!
Milletlere, hâlğlara, hâlğımızın adından
Mehebbet dastanları yaradıldı bu dilde.
Moskvada Puşkine héykel göyulan zaman
Ona abide göydu bu dilde Şırvani de.

Bu dil, tanıtmış bize bu dünyada her şeyi
Bu dil, ecdadımızın bize göyub gétidiyi
En giymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
Görüyub, nesillere biz de hediye vérek.

Éy öz doğma dilinde danışmağı ar bilen,
Bunu iftihar bilen,
Modalı edebazlar,
Ğelbinizi oğşamır, télli sazlar.
Göy bunlar benim olsun.
Ancağ veten çöreyi,
Bir de ana üreyi
Sizlere Ğenim olsun

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre):
Derslik: ders kitabı. **Mahnı:** Türkü.
Layla: Ninni. **Gile gile:** Damla damla.
Éşgimiz: Aşkımız. **Tek:** Gibi. **Uca:**
Yüce. **Élin:** Halkın, milletin. **İyinden:**
Kokusundan. **Mil, Muğan:** Azerbaycan
Cumhuriyeti'nin güneyindeki ovalar.
Eğlinden: Aklından. **Kamalından:**
Kemalinden, olgunluğundan. **Cuman:**
Atılan. **Yarandın:** Yaratıldın, var oldun.
Vereğlenir: Varaklanıyor, sayfa sayfa
çevriliyor. **Néçe min illik:** Nice bin yıllık.
Sağlanır: Muhafaza ediliyor. **Mehebbet
dastanları:** Aşk hikâyeleri. **Göyulan
zaman:** Koyulduğunda. **Şırvani:** Séyid
Ezim Şırvani (1835-1888): Tanınmış
Azeri şairi. **Danışmağı:** Konuşmayı.
Ğelbinizi oğşamır: Kalbinize hoş
gelmiyor; beğenmiyorsunuz. **Çöreyi:**
Ekmeği. **Sizlere Ğenim olsun:** Sizlere
düşman olsun, size haram olsun.

Sovyet döneminin sonları ve bağımsız döneminin başlarında şairleriyle, manzumele-riyle topluma kendilerini kabul ettirmiş, olgunluk devri eserlerini vermiş şairler arasında şunlar sayılabilir: Fikret Sadığ (d. 1931), Eli Kerim (1931-1969), Neriman Hesen-zade (d. 1931), Hêlil Rıza Ulutürk (1932-1994), Rif'et Zebuoğlu (1932-1983), Memmed Araz (1933-2004), Tofiğ Bayram (1934-1991), İlyas Tapdığ (d. 1934), Musa Yağub (d. 1937), Memmed İsmayıl (d. 1939), Memmed Aslan (d. 1939), Vağif Semedoğlu (d. 1939), Refik Zeka Hêndan (1939-1999), Vağif Nesib (d. 1939), Abbas Abdulla (d. 1940), İsa İsmail-zade (d. 1941), Elekber Salahzade (d. 1941), Nüsret Kesemenli (1946-2003), Ramiz Röv-

şen (d. 1946), Sabir Rüstemhanlı (d. 1946), Êldar Baħış (d. 1947), Vağif Bayatlı Öner (d. 1949), Zelimħan Yağub (1950-1994), Rüstem Behrudî (d. 1957) vd.

Ėelil Rıza Ulutürk (1932-1994): Şair, edebiyat araştırmacısı, tenkitçi ve çevirmen idi. Azerbaycan asıllı Özbek şair ve dram yazarı Maksud Şeyhzade hakkında doktora yapmış, Özbek Türkçesinden şiirler, eserler aktarmıştır. Millî meseleler karşısında çok duyarlı ve heyecanlı olmasıyla bilinirdi. Hiçbir şeyden ve hiçbir otoriteden çekinmeden fikir ve duygularını şiire dökerdi. Bu yüzden Moskova'da Lefortovo hapishanesinde (1990-1991) epeyce çile çekmiştir. 1980'li yılların sonlarından itibaren Azerbaycan'da ortaya çıkan millî bağımsızlık hareketi, Ermenilerin Karabağı işgal etmesi gibi tarihi hadiseleri en derin şekilde vicdanında hisseden, milletin öfke ve acılarına tercüman olan epik muhtevalı şiirleriyle geniş halk yığınlarının da sevgi ve saygısını kazanan bir şair idi. Son zamanlarında yanında küçük bir daktilo ile gezer, hemen her saatini düşünce ve duygularını yazmakla geçirirdi.

Millî meselelerdeki hassasiyetiyle tanınan diğeri bir şair de **Memmed Araz (1933-2004)'dir**. Azerbaycan Türkçesini büyük bir meharetle kullanır. Lirik ve pastoral şiirleriyle de çok sevilmiştir.

1960'lı yıllarda hızla yeni bir hamle yapan Azerî edebiyatında şairler de çağdaş dünyaya açılmaya başlarlar. Resmî görüşün yumuşaması, ideolojik eserlerin arka plana atılmasına yardımcı eder. Çağdaş insanın benliği, sosyal ve siyasi meseleler karşısındaki tavrı, Azerbaycan'ın başta Güney Azerbaycan olmak üzere millî problemleri, köylü, işçi ve aydın kesimin daha hür bir şekilde ele alınan yeni görüntüsü, Azerî şiirinde büyük değişikliklere sebep olmuştur.

Yakın zamanlara kadar olur olmaz konularda "poéma" (manzume, manzum hikâye) yazma alışkanlığı âdeta Azerî şiirinin onulmaz bir hastalığına dönüşmüş "sosyalist kahramanların" tekrar edile edile birbirinin benzeri hâline gelmiş hayat hikâyeleri Azerî şiirini doldurmuştu. Bunda şiire hacmine göre değer biçen ve telif hakkı ödeyen yayın organlarının da rolü vardır. Biri güzel bir duygu, espirili bir söz, orijinal bir imaj ve konu yakaladı mı onu kendi hacmi içinde ifade edecek yerde şişirip uzatarak manzume hâline getiriyor, merkezdeki güzellik de kaybolup gidiyordu. Çoğu zaman tanınmış şairlerin bile bu hastalıktan yakalarını kurtaramadıkları görülür.

Güney Azerbaycan Edebiyatı

1813'te Azerbaycan'ın siyasi olarak ikiye ayrılmasından sonra İran'a ve Rusya'ya bağı bölgelerde ortaya çıkan farklı hayat tarzı, zamanla edebiyat hayatını da etkiler. Kuzeyde yenileşme, modernleşme başlamış buna bağı olarak edebiyat anlayışı da değişmiş, gelişmiştir. Güneyde ise eski edebiyat anlayışı, halk edebiyatı, yüzyıllardan beri sürüp giden oluşumunu devam ettirmiş; daha yavaş bir şekilde değişmiştir.

Halk edebiyatı aslında Güney Azerbaycan'ın en güçlü kültürel sahasıdır. Yakın Türk yurtları olan Kafkasya, Kuzey Azerbaycan, Türkiye ve Türkmenistan'da hayat tarzı XX. asrın başlarında süratle değişmeğe başladığı, bu yüzden halk edebiyatı mahsülleri de zayıflayıp yok olmağa yüz tuttuğu hâlde Güney Azerbaycan zengin sözlü kültürünü büyük ölçüde yakın tarihlere kadar, oldukça sağlam bir şekilde muhafaza edebilmiştir. İran'da Pehlevi sülalesinin 1924'ten itibaren Azerbaycan Türklerine uyguladığı faşizan baskı ve zulüm devrinde Güney Azerbaycan'da önemli bir derleme faaliyeti sürdürülemedi; birçok eser kaybolmağa başlamıştır.

İrândaki sözlü ve yazılı Türk edebiyatı hakkında yapılan bilimsel araştırmalar yeterli değildir. Halbuki Güney Azerbaycan'ın Türk halk hikâyelerinin en zengin kaynağı, âşık geleneğinin en canlı bölgesi olduğu düşünülürse, burada yapılacak halk edebiyatı araştırmalarının ne derecede değerli olacağı anlaşılır. Yine de Dr. Selamullah Cavid, Samed Behrengi, Dr. Cevat Hey'et, Hamid Nutği, Hüseyn Sadıg, Hüseyn Féyzullahi, M. E. Niğabi, Memmed Tağı Zehtabi, Yahya Şeyda, Eli Kemali, Eli Aşgar Ėurrem gibi araştırmacıların yazılı ve sözlü edebiyat hakkındaki neşriyatları önemlibir kazançtır.

1979'dan "İran İslam İnkılabı"ndan sonra âşıklar üzerinde baskılar olmuşsa da bu uzun zaman devam etmemiştir. Sırf Tebriz civarında 1980'li yılların başında yüz civarında âşık bulunmasına rağmen, şiirleri veya anlattığı hikâyeler derlenerek neşredilen ancak birkaç kişidir.

Güney Azerbaycan'da klasik edebiyat araştırmaları da pek iyi durumda değildir. Yukarıda adlarını saydıklarımızdan başka Hemid Mehmedzade, M. A. Ferzane, Gulamhüseyn Bekdili, Eli Kemali, Yehya Şeyda, N. Danişver Ğaşkayî, Menuçêhr Kiyani gibi şahsiyetlerin gayretleriyle bu sahada yeterli olmasa bile önemli başarılar elde edilmiştir. Bilhassa Dr. Cevat Héy'et'in 1979'dan itibaren Tahran'da neşretmeğe başladığı *Varlıĝ* dergisinde basılan çeşitli makaleler ve kendisinin eseri olan *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*ne *Bir Bahış* (Tahran 1. c., 1980, 2. c., 1990), *Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatı* (Tahran, 1988) adlı kitaplar bu sahadaki en önemli araştırmalar arasındadır.

Bakû'da bulunan "Nizamî Adına Edebiyat İnsitutusı"nın "Cenubî Azerbaycan Şubesi" Güney Azerbaycan hakkında oldukça önemli tarih ve edebiyat araştırmaları gerçekleştirerek, Güney Azerbaycan'daki eksikliği büyük ölçüde gidermektedir.

1906-1911 İran meşrutiyet hareketi yıllarında bütün fikir hayatı gibi edebiyat da Kuzey Azerbaycan'ın güçlü tesiri altında süratle değişti ve yenileşmeye başladı. Bu dönemde bir yandan da İstanbul kültür muhiti Güney Azerbaycan'ı etkiliyordu. 1875-1895 yılları arasında İstanbul'da ekseriyetini Güney Azerbaycanlı aydınların teşkil ettiği bir yazı kurulu tarafından Farsça olarak çıkartılan *Ahter* gazetesi İran'da çok etkili olmuştu. 1908'den sonra sansür baskısından kurtulan İstanbul basınının, fikir hareketlerinin de İran üzerinde belirleyici etkileri olduğunu söylemek gerekir.

İran meşrutiyet hareketi sırasında Güney Azerbaycan'da Farsça süreli yayınların yanında bir de Azerbaycan Türkçesiyle çıkan neşriyat söz konusudur: *Şafak*, *Tebriz*, *Mükâfat*, *İslah*, *Ferverzin* gibi yayın organları fikir hayatı kadar edebiyat hayatını da değiştirmiştir.

Bütün İran'ın basın hayatında önemli bir yeri olan *İran-ı Nov* [Yeni İran] adlı Farsça gazete, Rus başvekili Stolipin'in zulmünden kaçıp Tahran'a giden tecrübeli gazeteci ve fikir adamı Mehmet Emin Resulzade yönetiminde 1909-1911 yılları arasında gündelik olarak neşredilmiş ve İran'da yeni ve demokratik fikirlerin yayılmasında etkili olmuştu.

1906'dan itibaren Tiflis'te Celil Memmedĝuluzade ve arkadaşları tarafından çıkartılan *Molla Nesreddin* mizah dergisinin de İran'da ve bilhassa Güney Azerbaycan'da büyük yankılar uyandırdığı bilinmektedir. Bolşeviklerin Kafkasyayı ele geçirmelerinden sonra C. Memmedĝuluzade 1921'de Tebriz'e geçerek *Molla Nesreddin*'i burada çıkartmıştır. Ayrıca eskiden beri "Molla Nesreddinçi" şairler arasında Güney Azerbaycanlı Türkler de vardır: *Bayrameli Abbaszade* "Hammal" (1859-1926), *Mirze Ali Mu'ciz* [Möcüz] (1873-1934), *Mehmedeli Manaızade Sâbit* (1888-1940) vd. Bunlar aynı zamanda modern Güney Azerbaycan şiirinin önde gelen temsilcileri arasında yer aldılar.

16 yıl kaldığı İstanbul'da fikrî bakımdan olgunlaşmış olarak memleketine dönen Şebüsterli *Möciz*'in şiirlerinde Namık Kemal ve Fikret gibi Anadolu şairlerinin tesirleri görülmesine rağmen o, büyük ölçüde "Molla Nesreddinçiler"e ve bilhassa Sâbir'e bağlıdır. *Möciz*, demokrat, inkılapçı bir şair olarak satirik şiirleriyle cemiyetin kusurlarını, insanın beşerî zaafalarını, ihtiraslarını, kötülüklerini oldukça acı bir dille ve zaman zaman müstehcene kaçan bir üslupla ifşa ve tenkit etmiş bu yüzden büyük baskılara göğüs germeye mecbur olmuştur. Cehalete ve hurafelere karşı mücadele, öğretim hayatının modernleştirilmesi, kadın hakları *Möciz*'in belli başlı konularındandır.

1940'lı yılların başlarında Güney Azerbaycan'da millî şuur güçlendi, fakat bu döneme hâkim "Azerbaycan Demokrat Fırkası"nın katı Sovyet (Rus) taraftarı tutumu ve Komünist inançlı olması, geniş halk kitlelerinin Pişeverî hareketini benimsemesine mâni oldu. Hareket daha çok aydınlar arasında rağbet kazandı.

Sovyet ordusu ile Tebriz'e giden Kuzey Azerbaycanlı bazı şair ve yazarlar burada yerli gençlerin de katılımıyla 1941'de *Veten Yolunda* gazetesini çıkardılar ve "Şairler Meclisi" derneğini kurarak kültürel hayatı canlandırdılar. Bu dönemde de Farsça ve Türkçe birçok süreli yayın ortaya çıktı: *Feryad, Tebriz, Şimal Ulduzu, Azerbaycan* vd.

Bilhassa "Şairler Meclisi" etrafında toplanan genç şair ve yazarlar önemli bir edebî ceireyan yaratabildiler. Bu gençlerin şiirlerinin toplandığı mecmua 1945'te Tebriz'de *Şairler Meclisi* adıyla neşredildi. Bu gençlerden bir kısmı, çok geçmeden Güney Azerbaycan'ın başarılı şairleri arasında yer aldı.

Güney Azerbaycan'da eskiden olduğu gibi yakın dönemlerde de edebiyat hayatında şairler, yazarlardan fazladır. Günümüze kadar olgun eserlerini vermiş şahsiyetleri sadece sıralamak bile bir hayli yer tutabilir. Onun için burada sadece en tanınmışlardan söz edilmeye çalışılmıştır.

Seyyid Mehmed Hüséyn Şehriyar (1906/7-1988), Sadece Azerbaycan'ın değil, yakın dönem Türk dünyasının en büyük şairlerindendir. Farsça ve Türkçe şiirleri vardır. En büyük özelliği şiirlerindeki eşsiz lirizmdir. Samimiyeti, şahsî duygu ve düşüncelerinin derinliği, hayal dünyasının genişliği ve renkliliğiyle ulaşılması zor bir zirveye erişmiştir. *Héydar Babaya Salam* adlı iki parçadan oluşan manzumesi, bütün Türk dünyasını ayağa kaldırmış, her yerden bu manzumelere nazireler yazılmıştır. Türk edebiyatları arasında bu şekilde kurulan yakın ilişki ancak eski devirlerdeki Nesimî, Nevaî ve Fuzulî gibi büyük şairlerin tesirleriyle karşılaştırılabilir. Şehriyar, yok edilmeğe çalışılan bir dile ve onun edebiyatına yeni bir ruh vermiş, onu canlandırmış ve daha yüksek bir seviyeye çıkartmıştır.

Şehriyar'a yazdığı manzum mektup, Dede Korkut destanlarından nazma çektiği *Sazımın Sözü* adlı epik eseri ile **Bulud Karaçorlu Sehend (1927-1980)** millî şuurun uyanmasında büyük rol oynadı. Bu iki şair arasındaki müşaare, Güney Azerbaycan'ın siyasî, sosyal hayatının uyanan millî şuurun, demokratik ruhun aynası olarak kabul edilir.

Şehriyar'dan Bir Şiir

TÜRKÜN DİLİ

Türk'ün dili tek söygüli, istekli dil olmaz!
Özge dile gatsan, bu esil dil, esil olmaz!
Öz şérini Fars'a, Erebe gâtmasa şâir,
Şérî eşidenler oğuyanlar kesil olmaz.
Pişmiş kimi, şérin de gerek dad duzu olsun,
Kend ehli bilerler ki, doşabsız heşil olmaz.
Sözler de cevahir kimidi, esli bedelden,
Teşhis véren olsa, bu geder zir-zibil olmaz!
Şair olabilezsen, anan doğmasa şair,
Missen a balam, her sarı köyneğ gızıl olmaz!
Ötmez, oğumaz bülbüli salsan gefes içre
Dağ-daşda doğulmuş deli ceyran hemil olmaz.
İnsan odı dutsun bu zelil halğın elinden,
Allah'ı sövürsen, béle insan zelil olmaz.
Herçend, Serab'ın südi çoğ, yağ-balı çoğdı,

Baş erse de çatdırsa, Serab, Erdebil olmaz!
Millet gemi olsa, bu cocuğlar çöpe dönmez,
Erbâblarımızdan da garınlar tebil olmaz.
Menden de ne zâlim çıhar oğlum ne gısaşçı,
Ber defe bunu ğan ki, ipekden gezil olmaz
Düz vahtda dolar tahta-tabağ edviye ile,
Onda ki, nenem sancılanar zencefil olmaz.
Fars şairi çoğ sözleri bizlerden aparmış,
Sâbir kimi bir süfrelî şair pağıl olmaz.
Türk'ün meseli, folklorı dünyada tekdi,
Ħan yorganı, kend içre meseldir, mitil olmaz!
Azer goşunu, géyser-i Rumi esir étmiş
Kesra sözüdi, bir béle tarih, nağıl olmaz.
Bu Şehriyar'ın teb'i kimi çimmeli çeşme,
Kövser olabilse démirem, selsebil olmaz.
Tebriz, 1348 (1969).

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre):
Söyğüli: Sevgili. **Esil:** Soylu. **Kesil:** Yorgun, bezgin. **Pişmiş kimi;** Yemek gibi, **Kend ehli:** Köylüler. **Doşab:** (Sulandırılmış) bekmez. **Heşil:** Undan, öğütülmüş yarma, kavuttan yapılan bir köylü yemeği. **Cevahir kimidi:** Kıymetli taşlar gibidir. **Esli bedelden teşhis véren olsa:** Aslı yani orijinali sahteden ayıran olsa. **Missen:** (Sen) Bakırsın. **Ğızıl:** Altın. **Oğumaz:** Okumaz, şakımaz. **Hemil:** Yük taşıyan hayvan; “ceylana yük taşılma” anlamında. **İnsan odu:** İnsan odur. **Allah’ı sövürsen:** Allah’ı seversen, Allah aşkına. **Herçend:** Her ne kadar. **Serab:** Güney Azerbaycan’da küçük bir kasaba. **Baş erse de çatdırsa:** Başını arşa da değdirse, ulaştırsa. **Erbab:** Zengin, esnaf-tüccar. **Tebil:** Davul. **Bunu ğan:** Bunu anla. **Ğezil:** Ham yünden veya keçi kılından eğrilen sağlam, kalın ip.

Düz vahtda: Normal zamanda. **Edviye:** İlaçlar, ilaç yerine kullanılan şeyler. **Zencefil:** Hekimlikte kullanılan güzel kokulu, ağrı kesici bir bitki. **Bizlerden aparmış:** Bizlerden (Azerbaycan Türklerinden) almış. **Sâbir:** Mizahî şiirleriyle tanınan Azerbaycanlı şair Mirze Eli Ekber Sâbir (1862-1911). Sâbir’in Fars şiiri üzerinde de tesirleri vardır. **Sürfeli:** Sofrası herkese açık, cömert. **Paşıl:** Kıskaç, cimri. **Azer goşunu:** Azer(baycan) ordusu. **Ğeyser-i Rumi:** Rum kayserini; Roma (Bizans) imparatorunu. **Kısra:** İran şahlarından Nuşirevan’ın lakabı. Eski İran şahları için de kullanılır. **Nağıl:** Masal, “yalan”. **Teb’i kimi:** Tab’i, şairlik gücü, ilhamı gibi. **Çimmeli çeşme:** Çimilecek, yıkanılacak çeşme, su. **Kövser, Selsebil:** Kevser ve Selsebil: Cennetdeki iki pınarın adı.

Habib Sahir (1903-1986), zamanında da susmamış, özellikle lirik şiirleriyle sosyal muhtevalı manzumeleriyle dikkati çekmiştir. İstanbul’da okumuş, Celal Sahir, Fikret, Cenab Şahabettin ve bilhassa Ahmet Haşim’in tesirleri altında, biraz da Türkiye Türkçesinin karıştığı bedîî bir dille eserler vermiştir. Habib Sahir aynı zamanda Güney Azerbaycan’da Türkçe ve İranda Farsça şiirleriyle modern ve serbest şiirin ilk büyük temsilcileri arasında yer almıştır. Modern şiir terbiyesini, hocası ve aynı zamanda Farsça şiirleriyle İranda bu tarzın çığırını açmış bulunan bir başka Azerbaycan şairi Mirze Tağıhan Rûf’et’in telkin ve tavsiyelerine borçludur.

Klasik şiir geleneklerini devam ettirerek hem aruzla hem de heceyle, bilinen nazım şekillerinde yazdığı şiirleriyle tanınmış usta bir şair ve gazeteci olan **Yahya Şeyda (d. 1924)**, aynı zamanda genç şairlere yol gösteren tecrübeli bir rehberdir. Lirik ve satirik şiirleri vardır. Güney Azerbaycanlı bazı şairlerin eserlerini toplayıp neşrettirmesiyle de tanınmıştır. Haddad ve Sijimgulu’nun eserleri yanında günümüzün genç şairlerinin kısa hâl tercümeleri ve bir iki şiirini ihtiva eden önemli bir antolojiyi; *Edebiyat Ocağı*’nı (1. c, Tebriz, 1364/1985 2. c., 1366/1987) da tertip etmiştir. “*Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Eserleri*” (2.bs. Tebriz, 1360/1981) adlı kitapta Şehriyar’ın Türkçe şiirlerini toplamış, eser büyük rağbetle karşılanmıştır.

Semed Behrengi (1939-1968): Dünya çapında tanınmış Güney Azerbaycanlı öğretmen, çocuk kitapları yazarı, folklor derleyicisidir. Tebriz öğretmen okulundan mezun olduktan sonra çeşitli köylerde öğretmenlik yaptı. Türk çocuklarının Farsça öğrenmede karşılaştıkları zorluklar onu İran’ın eğitim problemleri üzerinde çalışmaya ve çözüm yolları aramaya sevk etti. Bu konularda birçok makalesi yanında *İran’ın Eğitim Sorunları Hakkında Araştırma* (1965) ile *Azerbaycan Çocukları İçin Fars Alfabesi* (1968’de basılabildi) en önemlilerindedir. Azerbaycan Türk masal ve hikâyelerini derledi, Türkçe kitap basma yasak olduğu için Farsçaya çevirerek neşretti. Ayrıca Pare Pare (1963) adlı bir Azerbaycan Türk şiiri antolojisi hazırladı ve bastırdı. Çocuklar için yazdığı masal ve

hikâyeler oldukça beğenildi ve şöhreti İran'ın dışına taşı. Küçük Kara Balık hikâyesi birçok ödüle layık görüldü. Hikâyelerinin birçoğu Türkiye'de de yayımlandı. Siyasî görüşü sebebiyle İran hükûmetinin sürekli baskısı altında kaldı ve genç yaşta İran gizli polisi tarafından hayatına son verildi.

Hemid Nutki (Aytan, 1920-1999), Güney Azerbaycan şiirini them Türkiye hem de muasır dünya edebiyatına açan geniş kültür birikimine sahip bir şair ve fikir adamıdır. *Varlık* dergisinde genel olarak bütün Türk edebiyatı, dili hakkındaki yazıları, İran'da Türk kültürü hakkındaki bilgi eksikliğini büyük ölçüde gidermiş, Güney Azerbaycanlıların bütün Türk dünyası ile bütünleşmesine hizmet etmiştir. Aynı zamanda Arap harflerinin kullanımında ortaya çıkan kargaşalığı önlemede, klasik imla anlayışına yakın bir yol tutulmasında da etkili olmuştur.

Yakın zamanlarda İran'da neşredilen Azerî şairlerine aid diğer antolojiler arasında M. A. Ferzané'nin hazırladığı; *Şehriyar ve Hêyder Baba: Mektuplar ve Nazireler* (Tahran, 1358/1979) dikkati çeker. Bu eserde Şehriyar'a yazılan nazireler bir araya getirilmiştir. Dr. Selamullah Cavid'in *Dostlar Görüşü* (Tahran, 1359/1980), hatıralar, şairlerin hâl tercümeleleri ve şiir örnekleriyle en önemli kaynaklardandır. Esadullah Cemalî'nin Zencan şairlerini içine alan *Dan Ulduzu* (1359/1981) adlı eseri dikkate değer antolojiler arasındadır. Daha önceleri, şah zamanında gizli olarak birkaç kere basılmış ve zamanında çok önemli bir boşluğu doldurmuş olan Semed Behrengî'nin (S. Garanguş imzası ile) *Pare Pare* adlı umumî antolojisini, Güney Azerbaycan'daki belli başlı edebî çalışmalar arasında zikretmek gerekir.

Mensur eserler Güney Azerbaycan'ın içinde bulunduğu şartlar sebebiyle pek gelişmiştir. Genceli Sabahî ve Eli Tebrizi (1929- 1998)'nin dışında eser vermiş bulunanlar Kuzey Azerbaycan'da faaliyet göstermişlerdir. Bunlar arasında Abbas Penahî Makûlu (1902-1971), Hemid Mehemedzade (1924-2000) zikredilebilir.

Eli Tebrizi halk hikâyeciliğinin geleneklerinden yararlanarak kaleme aldığı iki ciltlik *Şah İsmail* adlı eseriyle roman türünün Güneydeki ilk Türkçe örneğini ortaya koyar. Ayrıca millî duyguları güçlü bir şekilde işlediği şiirleriyle çağdaş şairler arasında hususî bir yer tutar.

1979 "İran İslam Devrimi"nden sonra İran'da Türk basını kısa zamanda büyük gelişme gösterdi. Kitaplar, süreli yayınlar birbirini izledi. Başta günümüzde de yayını sürdürmekte olan *Varlık* olmak üzere *İnkılab Yolunda*, *Yoldaş*, *Kôroğlu*, *Birlik*, *Dede Korkud*, *Yeni Yol*, *Güneş*, *Ülker* vs. gibi dergiler İran Türklerinin ne kadar büyük bir kültürel güce sahip olduğunu gösterdi, hem de yarım asırlık bir zulme ve baskıya rağmen.

Edebiyat hayatında 1980'li yılların başında görülen dil ve imla anlayışındaki karışıklık günümüzde biraz durulmuş gibi görülüyor. Özellikle *Varlık* dergisinin mutedil ve makul neşriyatı bu hususta önemli bir vazifeyi yerine getirmiştir.

"İran İslam Devrimi"nden sonra şiir kitapları basılmış bulunan şairlerin büyük bir kısmı bilinen sebeplerle takma ad veya mahlas kullanmaktadır.

Özet

XX. yüzyıl Azeri edebiyatını 1920'ye kadar ve ondan sonra olmak üzere iki devre hâlinde de incelemek de mümkündür. 1905-1920 yılları arasındaki süre, kısa gibi görünse de Azerbaycan fikir, siyaset ve edebiyat hayatının, en canlı en muhteşem dönemidir. Bu dönemde modernleşme problemleri yanında, Ruslara karşı demokratik mücadelenin, İslamcılık ve Türkçülük cereyanlarının edebiyatta geniş bir yelpazede temsil edildiği görülür. Bu dönemde yetişen şahsiyetlerin önemli bir kısmı 1926-1937 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde muhalif aydınların terörle susturulduğu ideolojik bağnazlığın kurbanı olmuşlardır.

Sovyet döneminden önce yetişen şairler arasında Mirze Elekber [Ali Ekber] Sabir en önemli şahsiyetlerdendir. Klasik edebiyatın etkisini tamamen kırmış, satirik manzumeleriyle Azerbaycan şiirini şeklen değil, muhteva itibarıyla sosyal, siyasî ve ahlakî problemlere, cemiyetin ihtiyaçlarına yöneltmiştir. Hiçbir siyasî görüşün etkisinde kalmayarak objektif ve mantıklı düşünceleriyle, millî tarih ve hayatı kendine özgü bir biçimde yorumlamıştır. Oldukça etkili konuşma diliyle düşüncelerini anlatmış, halkıyla gerçek anlamda bütünleşmiş, etkileri günümüzde de devam eden bir şairdir. Şiirleri Hophopname adlı eserinde toplanmıştır.

XX. yüzyıl başlarında Azeri tiyatrosu Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Ebdürrahim Bey Hağvêrdili, Üzeyir Hacıbeyli, Hüsêyn Cavid gibi yazarların eserleriyle devam eder, Sovyet döneminde öne çıkan yazlar arasında da Cefer Cabbarlı, İlyas Efendiyêv, Sabit Rehman, Enver Memmedhanlı gibi şahsiyet sayılabilir.

Neriman Nerimanov, sosyalist düşünceleri benimsemiş, *Nadanlıg Dilin Belası*, *Nadir Şah* gibi dramlarıyla *Bahadır ve Sona* adlı romanıyla dönemin önde gelen realist-demokrat yazarları arasında yer edinmiştir.

"Molla Nesreddin" takma adını kullanan, Celil Memmedguluzade, ekseriyetini Tiflis'te *Şark-i Rus* gazetesinde ve 1906'dan itibaren yayımladığı satirik *Molla Nesreddin* dergisinde yayımladığı hikâye ve mizahî yazılarıyla da dönemin en dikkate değer temsilcilerindedir. *Ölüler*'de sosyal hayattaki bozuklukları, haksızlıkları anlatmayı aşarak bütün bunlara sebep olan insan ihtiraslarını, insanın ikiye bölünmüşlüğü, bencilliğini teşhir eder.

Dönemin tiyatro problemleriyle en çok ilgilenen yazarı olan Ebdürrahim Bey Hağvêrdili, halk tiyatrosundan ilham alarak millî bir tiyatro oluşturmaya çalışır. Tiyatro eserlerinde sosyal bozukluklar, adaletsizlik, "beyler" in (toprak ağalarının) köylülere yaptığı haksızlıklar, kötü muamele, köylülerin çaresizliği gibi kırsal kesimin problemleri ön plana çıkar.

Önceleri gazete yazarlığı, öğretmenlik, ders kitapları yazarı olarak kariyerine başlayan Üzeyir Hacıbeyli, *Léyli ve Mecnun*, *Er ve Arvad*, *O Olmasın Bu Olsun (Meşhedi İbad)*, *Arşın Mal Alan*, *Koroğlu* gibi operet ve operalarıyla büyük bir başarı elde eder. İyi bir gözlemcidir; Azerbaycan sosyal hayatının gerçekliğini ve bu hayatın tipik karakterlerini olduğu gibi eserlerine yansıtır.

Hüsêyn Cavid, Türkiye ve Azerbaycan'da XX. yüzyıl başlarına kadar gelişen modern kültürü en iyi benimseyen, bu kültürü bir senteze ulaştıran ve eserlerine yansıtan sanatçıdır. Sanat hayatı şiirle başlar, manzum, mensur dramlarla devam eder ve o, felsefi konulara gittikçe daha fazla ilgi gösterir. Cavid'in eserlerinde Batı Avrupa kültürünün de etkisi vardır, *İblis* dramı bunu en iyi şekilde gösterir ama, Rus kültürünün etkisi yoktur. Tarihi, romantik dramlarında Türk edebiyatından, Abdülhak Hamit'ten de ilham alır; onun yaklaşımlarını sahneye daha başarılı bir şekilde taşıyan *Topal Teymur*, *Heyyam*, *Siyaviş* gibi uzun zaman Azerbaycan sahnesinden inmeyen dramları yazar. En başarılı eserlerinden biri olan *İblis*, tamamen felsefi bir konu üzerine kurulmuştur. Ulusal kimlik ve edebî dil konusunda İsmail Gaspiralı'nın ideallerine bağlıdır. Dünya görüşü bakımından Hüsêyn Cavid'e yakın olan Ehmecavud, Azerbaycan'ın istiklalinin şairi olarak tanınır. Türkiye Türkçesiyle yazdığı *Koşma* ve *Dalga* adlı kitaplarında, millî edebiyatın ruhuna uygun, hece vezinli romantik şiirlerinde Türkçülük düşüncelerini terennüm etmiştir.

1920'den sonra başlayan Sovyet döneminde, ideolojik propagandaya elverişli olduğu için tiyatroya büyük önem verilir. 1920'ye kadar tiyatro hayatında önemli başarılar elde eden Cefer Cabbarlı, yeni rejimle tam olarak uzlaşmaz, güdümlü edebiyatın basit propaganda çizgisini aşan Azerbaycan cemiyetinin cehalet ve sömürüden kurtarılması ve yükseltilmesi arzularını dile getiren *Aydın*, *Oğtay El Oğlu*, *Sévil*, *Almaz* gibi dramlarını yazar. *Od Gelini*, Azerbaycan'daki Rus istilasını, dolaylı yoldan tenkit eden başarılı sembolik bir eserdir. Sovyet döneminin, ideolojik tarafı olsa da edebiyatın bütün dallarında önemli gelişmeler görülmüş ve olgun eserler verilmiştir. Çünkü ideolojik mücadelede sanat, güçlü bir vasıta olarak görülüyor ve devlet desteğine sahip bulunuyordu.

Yine de edebiyat alanında (şiir ve tiyatro eserleri hariç) II. Dünya Savaşı'na kadar çok önemli bir başarıdan söz etmek doğru değildir. 1954'te Stalin'in ölmesinden sonra bütün Sovyet cumhuriyetlerinde ideolojik bir yumuşamanın başlamasıyla birlikte Azerbaycan edebiyatında da 1960'lı yıllardan itibaren oldukça verimli ve başarılı bir dönem başlar. İsmayıl Şihli, Ezize Ceferzade, İsa Hüsêynov, Çingiz Hüsêynov, Sabir Ehmecavud gibi yazarların yanında daha genç bir kuşaktan İsi

Melikzade, Yusif Semedoğlu, Ferman Kerimzade, Ekrem Eyllisli, Sabir Azeri, Êlçin, Anar, Mövlüd Süléymanlı gibi yazarlar, Azerbaycan roman ve hikâyeciliğini, Sovyetler Birliğı çağında temsil etme başarısını gösterirler.

Sovyet döneminin en başarılı şairleri arasında şunlar sıralanabilir: İdeolojik kararlılığı ve inancı yanında olgun şiir dili ve canlı imajlarıyla Süléyman Rüstem; âşık şiirini modern dünyanın diline ve zevkine çevirme başarısı gösteren Semed Vurgun; lirik romantik şiirleri, ideolojik şiirlerinin önüne geçen Mikayıl Müşfiğ; ideolojik-didaktik şiir cereyanı karşısında felsefi görüşlerini, derin insan ve millet sevgisini ifade ederek dönemin kalıplaşmış dünyasından uzaklaşan ve serbest şiirin temelini atan Resul Rıza.

Sovyet ideolojisinin Stalin'den sonraki daha yumuşak döneminde millî problemleri, cesaretli bir şekilde dile getirmesiyle tanınan, tahkiyevî üslubun biraz öne çıktığı, didaktik-ahlakî şiirleriyle halkın sevgi ve güvenini kazanan mütefekkir şair Behtiyar Vahabzade, lirik-romantik şiirleriyle Nebi Hézri, lirik pastirik şiirleri yanında Millet ve yurt sevgisini coşkun bir şekilde işleyen Memmed Araz, özellikle 1980'li yıllardan itibaren vatan ve millet sevgisiyle, bir volkan püskürmesi şeklinde öfkesini, hürriyet hasretini halka sirayet edecek bir heyecanla kaleme alan Hêlil Rıza Ulutürk sıralanabilir.

XX. yüzyıl Güney Azerbaycan edebiyatı şah döneminin büyük baskıları altında Hebib Sahir, Şehriyar ve Sehend gibi büyük şairler, Semed Behrengi gibi ünlü yazarlar yetiştirir. Özellikle Şehriyar, uyutulan, yok sayılan bir milleti *Héyder Babaya Salam* manzumeleriyle âdeta diriltir; bütün Türk dünyasından şairler, onun sesine ses verir, nazireleriyle yakın dönemlerin en büyük edebiyat hadisesini gerçekleştirirler.

Kendimizi Sınayalım

1. “XX. yüzyıl başlarında Türk dünyasındaki, fikrî, kültürel yakınlaşmaların tabii bir neticesi olarak müşterek temayüller belirir. Bunlar arasında özellikle, İsmail Gaspiralı'nın önderliğinde, bütün Türk dünyası için modern Türk kimliği çatısı altında “ortak yazı dili” ve “ortak edebiyat” oluşturma teşebbüsü dikkati çeker.”

Aşağıdaki süreli yayınlardan hangisi İsmail Gaspiralı'nın yukarıdaki bu idealini **benimsememiş** ve **desteklememiştir**?

- Hayat
- Türk Yurdu
- Molla Nesreddin
- Füyuzat
- Açıksöz

2. “Eserde Azerbaycan'ı etkileyen üç kültür ve siyaset odağı sembolik, alegorik tarzda eleştirilir (İran, Türkiye, Rusya). Azerbaycan'da bu üç muhitin yanlış ve bozuk yönlerinin bulunması, sert bir dille acı gülüşe hedef olur. Dramda idealize edilen Azerbaycan'ın kendi değerleridir.”

Yukarıda sözü edilen eser aşağıdakilerden hangisidir?

- Ölümler
- Dilin Belası
- Deli Yiğınçağı
- Anamın Kitabı
- Millet Dostları

3. Sosyalist düşünür, *Nadanlıg*, *Şamdan Bey* gibi dram eserlerinin yazarı ve Azerbaycan'ın ilk Bolşevik devlet başkanı aşağıdakilerden hangisidir?

- Ebdürrehim Bey Harvérdiyév
- Üzeyir Hacıbeyli
- Cefer Cabbarlı
- Neriman Nerimanov
- Süléyman Rüstem

4. Aşağıdakilerden hangisi Hüseyin Cavid'in Şeyh Sen'an adlı eserinin özelliklerinden **değildir**?

- Dram türünde yazılması
- Azerbaycan tiyatrosunda romantik temayülün ilk eserlerinden sayılması
- Eserde tasavvufun çağdaş bir yorumunun göze çarpması
- Konusunu tarihten alması
- Eserde yanlış Batılılaşma'nın ele alınması

5. “Devrin ütöpik bir hayali hâline gelmiş bulunan “sosyalist düzen”in kurulmasına yardımcı olmaya çalışır, (...) yeni bir cemiyeten, adaletli bir düzenin kurulmasından yanadır. Azerbaycan cemiyetinin cehaletten ve sömürüden kurtarılmasını, yükseltilmesini arzu eder. Tiyatroyu bu gaye için en iyi vasıta olarak görür. Birçok eserinde sanatkârlık kudreti sayesinde güdümlü edebiyatın basit propaganda çizgisinden sıyrılabilir.”

Yukarıda sözü edilen dram yazarı aşağıdakilerden hangisidir?

- Cefer Cabbarlı
- Abdulla Şaiğ
- Enver Memmedhanlı
- İlyas Efendiyév
- Süléyman Rüstem

6. Semed Vurğun'un “halkların kardeşliği” propagandasına uygun olarak yazdığı tarihî dram aşağıdakilerden hangisidir?

- Vefa
- Aslan Yatağı
- İntigam
- Nesreddin Şah
- Vağif

7. Türkiye muhitiye doğrudan doğruya ilgisi **olmayan** sanatçı aşağıdakilerden hangisidir?

- Ahmet Ağaoğlu
- Mehemmed Hadi,
- M. Emin Resulzade
- Ebdürrehim Bey Hağvérdiyév
- Hüséyinzade Ali Turan

8. “Realist, modern Azerbaycan şiirinin ortaya çıkışı doğrudan doğruya onun edebi faaliyetine bağlıdır. Eski şiirle yeni şiirin arasını açan, yeni şiirin ilk büyük başarısını sağlayan sanatkârdır. Bu yüzden de modern Azerbaycan şiirinin kurucusu kabul edilir.”

Yukarıda sözü edilen sanatçı aşağıdakilerden hangisidir?

- Ehmet Cavad
- Mirze Elekber Sabir
- Hüséyn Cavid
- Mehemmed Hadi
- Resul Rıza

9. “Şiirlerinde Namık Kemal ve Fikret gibi Anadolu şairlerinin tesirlerinin görülmesine rağmen, büyük ölçüde “Molla Nesreddinçiler”e ve bilhassa Sâbir’e bağlıdır. Demokrat, inkılapçı bir şair olarak satirik şiirleriyle cemiyetin kusurlarını, insanın beşerî zaafalarını, ihtiraslarını, kötülüklerini oldukça acı bir dille ve zaman zaman müstehcene kaçan bir üslupla ifşa ve tenkit etmiştir”.

Yukarıda kendisinden söz edilen Güney Azerbaycanlı şair aşağıdakilerden hangisidir?

- Yahya Şeyda
- Sehend
- Mirze Eli Möciz
- Mehammed Hadi
- Bayrameli Abbaszade

10. İrandaki Türk şairlerindendir. Yazdığı manzume Güney Azerbaycan edebiyatını canlandırmış, Türk dünyasında geniş yankılar uyandırmış, kendisine nazireler yazılmıştır.

Yukarıda kendisinden söz edilen şair ve manzumesi aşağıdakilerden hangisidir?

- Şehriyar-Héyder Babaya Salam
- Sehend-Sazımın Sözü
- Selamullah Cavid-Dostlar Görüşü
- Semed Behrengi-Pare Pare
- Yahya Şeyda-Edebiyat Ocağı

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

- c Yanıtınız yanlış ise “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Tiyatro (XX. Yüzyılda)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Tiyatro (XX. Yüzyılda)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Tiyatro (XX. Yüzyılda)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Tiyatro (XX. Yüzyılda)” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Dönemi Azerbaycan Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Azerî Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise “Güney Azerbaycan Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise “Güney Azerbaycan Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Hüseyin Cavid'in *Türk Esirleri* adlı şiiri I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya cephesinde Ruslara esir düşen Osmanlı-Türk askerleri hakkındadır. Bu esirlerin bir kısmı Bakû yakınlarında sıkacak ve susuz bir ada olan Narginde çok kötü şartlar altında hapis bulunuyorlardı. Azerî Türkleri bu esirlere Rus yönetiminin izin verdiği ölçüde yardım etmişlerdi. Cavid şiirinde, korkusundan bu esirlere yardımdan çekinen Azerbaycanlı bazı zengin ve sözde milliyetçileri de eleştirmiştir.

Şiir o dönemde etkili olan Türkçülük, İslamcılık düşüncelerinin etkisi altında yazılmıştır. H. Cavid Türkiye'deki kültürel gelişmeleri yakından izliyordu.

Sıra Sizde 2

Sabir'in *Fehriye* şiirinde Türk boylarının, Türk devletlerinin birbirleriyle amansız savaşları anlatılır. Onların bu huyu âdet, gelenek hâline gelmiş Türklüğe telafi edilemez zararlar vermiştir. Bu da düşmanlarının işine yaramıştır. Sâbir dönemin İslamcılık, Türkçülük, Turancılık tartışmaları arasında bu şiiri soğukkanlılıkla, dönemin romantik heyecanlarına kapılmadan yazabilmiş, Türk tarihinin kusurlarını acılarını yazmaktan çekinmemiştir. Halbuki kendisi de sağlam bir Türk- lük bilincine sahipti.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akpınar, Yavuz, Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Der-
gah Yayınları, 1994, 512.
- Azerbaycan Sovyet Edebiyatı, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1988,
540+4 s.
- Azerbaycan Sovyet Edebiyatı. 2 c., Baş redaktör: M. Arif,
Bakû, 1967, (Nizami Adına Dil ve Edibiyat İnstitutu).
- Caferoğlu, Ahmet, Modern Azerbaycan Edebiyatına Bir Ba-
kış, AYB, Sayı: 37, İstanbul, 1954, s. 40-48.
- Cenubî Azerbaycan Edebiyyatı Antologiyası, 4 c., Redak-
tör: Mirze İbrahimov, Bakû, Elm Neşriyyatı, 1981-
1988, I.c., 1981, 383+2 s.; II. c. 1983, 579+1 s.; III. c.,
1988, 549+1 s.; IV. c. (basılmadı) (Nizami Adına Dil ve
Edebiyyat İnstitutu)
- Ergin, Muharrem, Azerî Türkçesi, İstanbul, 1971
- Hacıyev, C., XX. Esr Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, Bakû,
1955.
- (Paşayev), Mir Celal, Firidun Hüsëynof, XX. esr Azerbaycan
Edebiyyatı Tarihi 3. bs., Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1982,
425+3 s.
- Resulzade, Mehmet Emin, Azerbaycan (maddesi) İslâm-Türk
Ansiklopedisi, İstanbul, 1942.
- Resulzade, Mehmet Emin, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı,
Ankara, 1950.
- Zamanof, Abbas-Kamran Eliyev, Molla Nesreddinçi Şairler,
Bakû, Yazıcı (Neşriyyatı), 1986, 511+1 s.
- Zamanof, Abbas, Sâbir ve Müasirleri, Bakû, Azerbaycan
Dövlet Neşriyyatı, 1975, 282 s.

5

Amaçlarımız

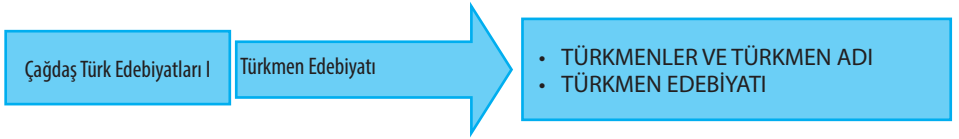
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkmen edebiyatının oluşum sürecini açıklayabilecek,
- Çağdaş Türkmen edebiyatını meydana getiren koşulları belirtebilecek,
- Çağdaş Türkmen edebiyatının gelişim evrelerini ifade edebilecek,
- Çağdaş Türkmen edebiyatının türleri hakkında bilgi verebilecek,
- Çağdaş Türkmen edebiyatının önemli şahsiyetlerini ve eserlerini tanıyabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk Dünyası Edebiyatları
- Türkmenler
- Çağdaş Türkmen Edebiyatı
- Çağdaş Türkmen Şiiri
- Çağdaş Türkmen Nesri

İçindekiler

Türkmen Edebiyatı

TÜRKMENLER VE TÜRKMEN ADI

Tarihte ilk defa 11. yüzyılda kaleme alınmış olan *Divânü Lûgâti't-Türk'te* geçen Türkmen adı, Kâşgarlı'ya göre, Büyük İskender'in Türk coğrafyasında, Balasagun'da ikâmet eden yirmi dört kişiye Farsça "Türkmânend" (Türk'e benzer) demesiyle ortaya çıkmış ve daha sonra bu Türk boyu bu isimden mülhem Türkmen adıyla anılır olmuştur (Kafesoğlu 1958: 121). 11. yüzyıldan önceki dönemlerde gerek Türk diliyle yazılmış eserlerde gerekse yabancı kaynaklarda Türkmen ismine rastlanmaz. Diğer taraftan Türkmen adı ve boyu, Reşideddin'in *Camiü't-Tevârih* adlı eserinde ve Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* adlı eserinde "*Tacikler onlara Türkmânend dediler*" kaydıyla, benzer bir rivayete dayandırılarak zikredilmiştir.

Tarihî kaynaklarda halk etimolojisine bağlı olarak Farsça "*Türkmânend*" isminden geldiği ifade edilen Türkmen adının etimolojisi hakkında bugüne kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür (Kafesoğlu 1958: 122-4). Bunlardan en fazla kabul gören görüş, Jean Deny tarafından ifade edilmiş olan Türkmen kelimesinin Türk ismi ile eklendiği sözcüğe "büyüklük ve mübalağa" anlamları katan -man/-men ekinden meydana geldiği şeklindeki görüştür. Deny'nin bu görüşü büyük ölçüde kabul görse de, buna kesin olarak katılmayan araştırmacılar da bulunmaktadır. Mesela G. Nemeth ve O. Pritsak -man/-men ekinin "büyüklük ve mübalağa" eki olduğunu kabul etmiş olmakla birlikte Türkmen kelimesinin etimolojisi ve anlamı üzerine kesin hüküm vermekten kaçınmışlardır (Kafesoğlu 1958: 123).

"*Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti*" adlı makalesi ile, Türkmen kelimesinin etimolojisi ve anlamı üzerinde duran Kafesoğlu ise, -man/-men ekli sözcükleri sıralamış ve Türkmen adının bu ekle yapılmış bir isim olduğunu, "halis, asil, büyük, üstün, sağlam ... Türk" anlamına gelmiş olabileceğini iddia etmiştir.

Diğer taraftan Türkmen adının hangi tarihsel ve sosyal şartlar dâhilinde ortaya çıktığı konusu da araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Bu konuda da kimi belirsizlikler bulunsa da, Türk tarihi literatüründe Oğuz ve Türkmen adlarının belli bir Türk boyunun iki ayrı adı olduğu genellikle kabul edilmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un DLT'te sık sık "Oğuz Türkmenleri" ya da "Türkmen Oğuzlar" şeklinde iki adı bir arada kullanmış olması da, bu düşüncüyü teyit etmektedir. Türklerin Oğuz boyuyla ilgili olduğu düşünülen Türkmen adının ortaya çıkışıyla ilgili belli başlı iki görüş bulunmaktadır:

İlk defa Fuad Köprülü tarafından ifade edilen görüşe göre Türkmen adı, 11. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmiş olan Oğuzlar için kullanılmıştır. Buna göre 11. yüzyıla kadar aynı adla anılan; ancak bu yüzyılda İslamiyet'i kabul etmiş olan Oğuzların bir kısmı Türkmen adını almıştır.

İbrahim Kafesoğlu ise (1958: 131-2), din değiştirmenin boyun adının değişeceği anlamına gelemeyeceği, aksine Türk tarihinde farklı dinleri kabul eden Türk boylarının isimlerinin değişmediğini, hatta kimliklerini dahi kaybederek Türklükten çıkan eski Türk boylarının eski adlarını kullanmaya devam ettiklerini ileri sürerek Türkmen adının daha farklı ortamda yaratıldığını düşünür. Kafesoğlu'na göre Türkmen adı, Karlukların en kudretli zamanlarında kullandıkları siyasi bir terimdir (1958: 132). Ona göre nasıl Türk boyları arasında Kök Türk adlı bir boy olmadığı hâlde, bu isim ihtişamı ifade etmek üzere kullanılmışsa, Karluklar da aynı ihtişamı ifade etmek üzere aynı anlam ve mahiyet ile Türkmen tabirini kullanmışlardır.

Bununla birlikte ifade edildiği ilk zamandan bu tarafa tarihî kaynaklarda Türkmen adının Oğuzlarla birlikte anıldığını, Oğuz ve Türkmen adlarının iç içe olduğunu ifade etmek gerekir.

Orta Asya'daki Türk toplulukları uzunca bir süre bir arada yaşadıkları için, diğer bir ifadeyle hemen hemen aynı kaderi paylaştıkları için, Türkmenistan'ın tarihini, diğer Türk topluluklarının tarihinden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu bakımdan Türkmenistan tarihi ile Orta Asya tarihi iç içedir. Diğer taraftan Türkmenlerin tarihi, Selçuklu Devletinin tarihi ile de doğrudan ilgilidir. Bazı Oğuz boylarının İslamiyet'i kabul etmesi, Selçuklu Devletini kuracak olan Selçuk Bey'in bu boyları koruması ve daha sonra batıya doğru hareket ederek Horasan ve Hazar civarında kendi adıyla büyük Selçuklu Devletini kurmasıyla Türkmenler, tarih sahnesinde yer almaya başlamışlardır. Selçuklu Devleti tarihi Türkmen tarihi ile doğrudan ilgilidir. Buna göre Türkmen boylarından bir kısmı, Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ederken; diğer bir kısmı Maverâünnehir, Horasan ve Mangışlak bölgesinde kalmıştır.

Hazar denizinin doğusunda kalan Türkmen boyları, ilk önce Moğolların, ardından da Timuruların hakimiyeti altında yaşadıkları sonradan Kalmukların saldırıları karşısında Köpetdağ civarına çekilmişler, bu bölgede güçlenmişlerdir. Bu bölgede de Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han ve İran şahı Nadir Kulu Han ile büyük mücadelelere girişmişler, Hive Hanlığı ve İran Şahlığının baskıları karşısında Merv bölgesine çekilmişler ve burada daha rahat bir hayat sürmüşlerdir. 1860 yılından itibaren bağımsız bir hayat sürmeye başlayan Türkmenler, Rusların 1879 yılında Türkmenistan'ı işgal etme teşebbüsleri karşısında direnç göstermişler, bu çerçevede Göktepe kalesi ve civarında yapılan savaşlarda büyük kayıplar verdikten sonra Ruslara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Yetmiş yılı aşkın bir süre Sovyetler Birliği yönetimi altında yaşamış olan Türkmenler, 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

Bugün Türkmenistan'da çeşitli Türkmen boyları yaşamaktadır. Bu Türkmen boyları; Çovdur, Ersarı, Salır, Sarık, Teke ve Yomutlar olarak adlandırılırlar.

Türkmenistan Coğrafyası

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Türkmenistan, batıda Hazar Denizi, güneybatıda İran, güneydoğuda Afganistan, kuzeybatıda Kazakistan ve kuzeydoğuda Özbekistan ile çevrelenmiştir. 488.100 km²lik bir alan üzerinde bulunan Türkmenistan'ın nüfusu 1996 nüfus sayımına göre 4.566.800'dür. Ülkede, büyük çoğunluğu Türkmenler oluşturmakla birlikte, Azeriler, Karakalpaklar, Kazaklar, Özbekler, Tatarlar ve Ruslar da yaşamaktadır.

Türkmen Türkçesi

Türklerin Oğuz boyundan olan Türkmenler, uzun bir süre Çağatay ve Kıpçak sahası Türk boylarının arasında kaldıkları için, dil özellikleri bakımından diğer Oğuz boylarından farklı özellikler gösterirler. Türkmen Türkçesi, bir taraftan Oğuz Türkçesinin özellikleri-

ni barındırırken, diğer taraftan diğer Oğuz boylarının diyalektlerinde görülmemeyen, Doğu Türkçesini karakterize eden özellikleri de bünyesinde taşımaktadır. Bu bağlamda Türkmen Türkçesi, diğer Oğuz diyalektlerinden farklı özellikler göstermekte; buna karşılık Oğuz grubu Türk lehçeleri arasında değerlendirilmektedir.

Türkmenlerin hangi Türk boyu içerisinde değerlendirildiklerini ve Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatının hangi tarihsel süreç içerisinde oluştuğunu tartışınız.

SIRA SİZDE

1

TÜRKMEN EDEBİYATI

Türkmenler'in 20. yüzyılın başlarına kadar yazdıkları edebî eserlerin genellikle halk edebiyatı ürünlerinden ve klâsik şiirden meydana geldiğini, 20. yüzyılın başlarından itibaren ise çağdaş edebî türlerde eserler vermeye başladıklarını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Türkmen edebiyatını üç ana başlık altında ele almak mümkündür:

1. Türkmen Halk Edebiyatı,
2. Klâsik Türkmen Edebiyatı,
3. Çağdaş Türkmen Edebiyatı.

Türkmen Halk Edebiyatı

Türkmen edebiyatının ilk yazılı ürünleri 18. yüzyılda ortaya çıkmış olmakla birlikte, tarihî ve çağdaş bütün Türk boylarının edebî mahsüllerinde olduğu gibi Türkmenlerin de çok eski ve köklü sözel ürünleri bulunmaktadır. Tarihin derinliklerinden bugüne ulaşan şarkılar, türküler, masallar, atalar sözü ve destanlar vb. gibi kimi metinler, Türkmenlerin halk edebiyatı ürünlerindedir. Bunlar arasında "aydım" denilen türküler Türkmen halk edebiyatı içinde önemli bir yer tutar.

Türkmen halk edebiyatı ürünlerinde daha çok halkın yaşayış tarzı, örf ve adetleri, toplumsal sevinçleri ve hüznüleri gibi konular işlenmiştir.

Türk halk edebiyatı açısından eşsiz bir kaynak olan DLT'teki kimi atalar sözü örneklerinin diğer çağdaş Türk edebiyatlarında olduğu gibi Türkmen edebiyatında da bazı değişikliklerle varlık göstermesi, bu örneklerin Türkmen halk edebiyatının ilk ürünleri olarak değerlendirilmesine yol açmıştır (Azmun 1966: 33).

Türkmen halk edebiyatının belli başlı türleri şunlardır (Azmun 1966: 33-4):

1. Destanlar
2. Erteki
3. Atalar sözi
4. Matallar [bilmeceler]
5. Aydımlar [şarkı ve türküler]
 - 5.1. Erkeklerle mahsus aydımlar
 - a. Halk aydımları
 - b. Ölemler
 - c. Toy aydımları [düğün aydımları]
 - 5.2. Kızlara / kadınlara mahsus aydımlar
 - a. âğı [ağıt]
 - b. hûdi [ninni]
 - c. şahir kızları ve aydımları
 - d. çuval kızlar aydımları [genç kadınların şarkıları]

Monçukatdı [Türkmen gelin kızlarının Nevruz'da oyun sırasında söyledikleri aydımın adıdır. Kızlar kendilerine uğur getireceğini sanarak monçukatdı yaparlar.]

Masal tarzında olan bu metinler, bazı Türkmen kabilelerinde boy, bekât olarak da adlandırılmaktadır.

Monçukatdı, takvim şiirinin bir şekli olup, adetçe, nevrüz-yeni yıl gecesi söylenilir. Büyük kızlar, akranlarından birinin evine toplanıp her biri sadece renginden ayırt edilebilen öz boncuğunu sulu küreye veya tabağa atar. Türün adlandırılması da bununla ilgilidir. Ondan sonra sevinçli veya hasretli bir şiir bendi makamla söylenir. Bundan sonra küçük bir kıza kaptan boncuk çıkartılır. Boncuk kiminse, dörtlüğün mazmunu, konusu ona bağlıdır. Onun özelliğine göre boncuk sahibini sevinç veya keder bürür.

- a. Leleler [kız türküleri]
 - b. Kadın ve kızların iş aydımları
 - c. Dua aydımları
 - d. Toy aydımları [düğün şarkı ve türküleri]
- 5.3. Çocuk aydımları
- a. Sanavaçlar
 - b. Çocuklara mahsus bazı aydımlar.

Bunların dışında Türkmen halk edebiyatı ürünleri arasında sadece belli zamanlarda söylenen şiir, şarkı ve türküler de vardır:

1. Yâ Ramazan [Ramazan ayının 15. gecesini, belli merasimle söylenen şiir.]
2. Süt Kazan [Yağmur yağmadığı zaman merasimle söylenen şiir.]
3. Zikir Aydımları [dinî merasimde söylenir.]
4. Yomaklar ve Değişmeler [Mizah ve fıkralar.]

SIRA SİZDE

Türkmen Halk edebiyatı ürünlerinin Türkiye'deki halk edebiyatı ürünlerinden farklı özelliklerini tartışınız.

Klâsik Türkmen Edebiyatı (18.-19. Yüzyıllar)

Kaynağını halk kültüründen alan mensur eserler hariç tutulduğu takdirde 18. ve 19. yüzyıllara ait Türkmen edebiyatının şiir türünde geliştiği görülmektedir. Bu yüzyıllarda şairler daha çok aşk ve sevgi temalı şiirler yazmışlar, sosyal meselelere fazla temas etmemişlerdir. 18. ve 19. yüzyıllarda yazılmış çoğu şiir tarzındaki eserleri, Klâsik Türkmen Edebiyatı başlığı altında değerlendirmek doğru bir yaklaşım olur. Zira bu yüzyıllarda yazılmış şiirler, hem şekil hem de muhteva bakımından 20. yüzyıldan itibaren yazılmış çağdaş şiirlerden ve diğer edebî türlerden farklıdır.

18. Yüzyıl Şairleri

Oldukça zengin bir sözlü edebiyat külliyyatına sahip olan Türkmenler, gerçek anlamda ilk eserlerini 18. yüzyılda vermeye başlamışlardır. Bu yüzyıldan önce de çeşitli eserler vermiş olan Türkmen yazarlar olmakla birlikte, Türkmen diyalektiğinin eserlere yansımaya başladığı 18. yüzyılı Türkmen edebiyatının başlangıcı kabul edebiliriz. Daha önceki yüzyıllarda Türkmen yazar ve şairlerinin yazdıkları eserler, genellikle Çağatay yazı dili geleneğine bağlıdır. 20. yüzyılın başlarına kadar, 18. ve 19. yüzyıllarda yazılmış manzum eserlerin klâsik Türkmen şiirinin örnekleri olduğu kabul edilir. Buna göre klâsik Türkmen şiirinin ilk örneklerini 18. yüzyılda **Magtımğulı** vermiştir.

Tarihsel Türk edebiyatının ortak mirasçılarından biri olan Türkmen edebiyatı, kendine münhasır eserlerini ancak 18. yüzyılda vermeye başlamıştır. Eserlerinde dönemin sosyal olaylarına da kayıtsız kalmayan ve Türkmen halkının geleceği için eserler veren 18. yüzyıl yazarları, bu yüzyılda Türkmen edebiyatına klâsik bir mahiyet kazandırmışlardır. Yüzyılın en önemli şairleri şunlardır:

Nurmuhammet Andalıp (1660-1740), Dövlätmemmet Azadı (1700-1760), Şeydayı, Şabende (1720-1800), Magtımğulı (1733-1783), Magrubı (1735-1810).

Magtımğulı (1733-1783)

Türkmen edebiyatının gerçek anlamda 18. yüzyılda başladığını söylemek mümkündür. 18. yüzyıl şairlerinden Magtımğulı (1733-1783), Türkmen dilinin edebî dile dönüşmesinde çok önemli bir mihenk taşı olduğu gibi Türkmen edebiyatının da ilk temsilcisi kabul edilir. Türkmen halk edebiyatı mahsullerinden de önemli ölçüde istifade eden Magtımğulı, şiirlerinde genellikle Türkmenlerin millet ve vatana bağlılıklarını işlemiştir. *Çovdur-*

han Üçün “Çovdurhan İçin”, Öngi Ardı Bilinmez “Önü Arkası Bilinmez”, Neyleeyin “Neyleyeyim” gibi şiirlerde vatan sevgisi ve kahramanlık konularını işleyen Magtımğulı’nda, Göroğlı Destanı’nın tesiri de görülmektedir. Keza Magtımğulı’nın bilhassa *Gidici Bolma* “Gidici Olma” adlı şiirinde *Göroğlı Destanı*’ndan etkilendiği açık bir şekilde hissedilir (Kara 1998: 160). Magtımğulı, yazdığı şiirler ile hem Türkmen dili ve edebiyatının bir kurucusu olarak kabul edilmiş hem de kendisinden sonra gelen şairlere tesir ederek etkisini uzun süre devam ettirmiştir. Ayrıca *İl Yağışı* “Millet İyi”, *Döker Bolduk Yaaşımız* “Gözyaşımızı Döker Olduk”, *Gımmat Yağşdır* “Kıymet İyidir”, *Depe Nedir Düz Nedir* “Tepe Nedir, Düz Nedir” gibi şiirlerinde ise, Türkmenlerin millî birlik ve beraberliğini pekiştiren konuları ele almıştır.

Magtımğulı, kendisinden sonra gelen Seydi, Zelili, Mollanepes, Mâtâci ve Talibi gibi Türkmen şairlerine tesir ettiği gibi, diğer çağdaş Türk edebiyatlarını da etkilemiş büyük bir şairdir.

Dövletmämmed Azadı, devleti idare eden / edecek hükümdarlarda olması gereken vasıfları anlatan *Vağzı-Azaat* adlı didaktik eserinde Firdevsî, Nizamî, Sadî ve Nevaî gibi büyük şairlerin eserlerinden etkilenmiş, kalemi güçlü bir şairdir.

Nurmuhammed Andalıp, Türkmen edebiyatının *koşma*, *muhammes*, *müstezad* gibi türlerinde şiirler yazmış önemli şairlerindedir. Türkmen halkının tarihinden ve hayatından esinlenerek yazdığı *Oğuznama* ve *Risale-i Nesime* manzumelerinde oldukça başarılıdır. *Oğuznama* adlı manzumesinde Oğuz tarihi hakkındaki rivayetleri ele almıştır. *Sagdı-Vakgas* ve *Kıssa-i Firgun* mesnevilerinde bazı yenilikleri de getirmiştir. Bu eserlerde şiirin ezgili koşuk türünü kullanarak, eserlerin halk tarafından anlaşılmasını sağlamıştır. Andalıp, diğer taraftan *Yusuf-Züleyha*, *Leyli-Mecnun*, *Babarevşen* ve *Zeynelarap* mesnevilerini hem halk şiiri türlerinden koşuk hem de klasik şiir türlerinden gazel, muhammes, murabba, müseddes gibi şekilleri kullanarak yazmıştır. Andalıp, ayrıca Nevaî’nin gazellerine *Ey Köngül* “Ey Gönül”, *Huub* “Uyku”, *Oon Sekiz Yaşındadır* “On Sekiz Yaşında” başlıklı tahmisleri; Fuzulî’nin gazellerine ise *Yanmaz mı* ve *Aavaaralar* adlı tahmisleri yazmıştır (Kara 1998).

Magrubî, konusu aşk olan *Seypelmelik-Methal Cemaal* “Melikin Kılıcı – Güzelliğin Övgüsü” adlı bir destana sahip olan önemli bir şairdir. Şair, ayrıca Özbek ve Türkmenlerin ortak düşmanlarına karşı mücadelelerinin anlatıldığı ve gerçek kişiler ve olaylardan hareket edilerek yazılmış olan *Dövletyar* adlı önemli bir destanın da yazarı olarak tanınmaktadır.

19. Yüzyıl Şairleri

19. yüzyıl Türkmen edebiyatında şiir dilinin artık belirli kaideler etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu yüzyılın şairleri, sevgilinin hasretini ele alan, dış güzelliğini tasvir eden bir anlayış ile Türkmen edebiyatına lirizmi yerleştirmiştir, denilebilir. 19. yüzyıl Türkmen edebiyatı, çeşitli sosyal olayları genel ve mecazî ifadelerle ortaya koymak yerine daha açık ve kesin bir dille anlatmıştır. Ayrıca 19. yüzyıl Türkmen edebiyatında aşk ve sevgi konularının yanı sıra millî ve ahlakî konular da hâkimdir.

1858-1859 yıllarında İran’ın Garrıgalay’ı ve ardından 1860-1862 yıllarında Saragt’ı; Rusların ise 1879-1881 yıllarında Göktepé’yi işgal etmesi, 19. yüzyıl Türkmen edebiyatına da tesir etmiş, dönemin yazar ve şairleri eserlerinde bu olayları ele almışlardır. Mesela **Abdışetdar Kazı**, *Cengname* adlı eserinde; **Dovan**, **Misgingılıç**, **Mâtâci** gibi şairler de çeşitli şiirlerinde bu savaşları işlemişlerdir. 19. yüzyıl Türkmen edebiyatında, genellikle devrin sosyal ve siyasî olaylarının sebep olduğu vatan sevgisi ve kahramanlık temaları işlenmiştir.

19. yüzyıl Türkmen edebiyatı, daha önceki yüzyılda eserler veren şairlerin, bilhassa Magtımğulı’nın benimsediği edebiyat anlayışını benimseyen şairler eliyle gelişme gös-

termiştir. Dolayısıyla bu yüzyılda klâsik Türkmen edebiyatı geleneğine bağlı çok sayıda şair yetişmiştir. 19. yüzyılın önemli Türkmen şairleri, **Seyitnazar Seydî** (1768-1830), **Memmetveli Kemine** (1770-1840), **Gurbandurđı Zelilî** (1800-1852), **Mollanepes** (1810-1862), **Talibî** (1766-1848), **Dosmämmet** (1815-1865) **Mätäci** (1824-1884), **Zıncarı** (1791-1880), **Bayii Şahır** (1810-1890), **Misşingılıç** (1845-1905), **Aşikî**, **Abdisetdar Kazî**, **Ketibi** ve **Muhammetrahim**'dir. Bunların dışında 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk yarısında yaşayan hem Türkmen halk şiiri tarzında hem de klâsik şiir tarzında şiirler yazan **Nabatnıyaz Sayılı**, **Durdı Bağşı**, **Dovan**, **Yagmur**, **Ismayıl**, **Dövletmemmet Balgızıl**, **Gara** gibi şairler de vardır.

Seyitnazar Seydî, *Lebap*, *Hoş İndi*, *Dönmenem*, *Begler*, *Baralı*, *Begler*, *Bedevsuvar İndi*, *Goçaklar* gibi şiirlerinde hem kardeşlik / dostluk konusu hem de vatan sevgisi konusu işlenmiştir. Bu bakımdan Seydî'nin şiirlerinde onun şairlik becerisi kadar devrin sosyal ve siyasî olayları da ön plândadır.

Devrinin sosyal meselelerini cesaretle ele alan **Memmetveli Kemine**, bilhassa hiciv tarzında yazdığı şiirler ile tanınmaktadır. **Kemine**, 19. yüzyıl Türkmen yazarları içinde sanatları en iyi kullanan ve şiir dilinin gelişmesine en fazla katkı sağlayan şairlerdendir. Kemine'nin yazdığı *Garip*, *Gariplik*, *Barında*, *Beyle*, *Kazım* gibi şiirleri Türkmen hiciv edebiyatının en iyi örnekleri arasında değerlendirilebilir. Diğer taraftan Kemine'nin, *Zülpün*, *Örter Meni*, *Oğulbike*, *Oğulmenli* gibi şiirlerinde ise lirizm baskındır.

Dövletmemmet Azadı'nın torunu ve Magtımgulı'nın yeğeni olan **Gurbandurđı Zelilî** şiirlerinde, sosyal olayları hümanizmle birleştirerek devrinin diğer şairlerinden ayrılır. Şiirlerinde hem Türkmen halkının hem de kendisinin kişisel acı ve sıkıntılarını vurgulayan Zelilî'nin, *Vatanım Seni*, *Elli Yaşım İçinde* ve *Harayım Döndi* adlı şiirleri, onun şiir kabiliyetini ve anlayışını yansıtan en iyi örnekleridir.

Magtımgulı'ndan sonra aşk konusunun en usta şairlerinden kabul edilen **Mollanepes**, *Zöhre-Tahir* adlı destanı yazarak Türkmen edebiyatında önemli bir yer edinmiş şairlerden biridir. Türkmen edebiyatında lirizmin yerleşmesine en fazla katkı sağlayan şairlerden biri kabul edilen Mollanepes, bu vasfından dolayı "aşk mülkünün şahı" unvanıyla anılmaktadır. Onun *İstepki Gözel Yarı*, *Saçın*, *Arzu Eyleyler*, *Mahmalın Çeti*, *Oyanmadın*, *Nazlı Yar* ve *Yay İndi* gibi şiirlerinde lirizmin derin izleri görülür.

19. yüzyıl Türkmen edebiyatının aşk konusunu işleyen şairlerinden bir diğeri olan **Kemine** ise, *Oğulbike*, *Akmeñli*, *Oğulbeğ*, *Oğulmeñlil* ve *Selbinyaz* gibi şiirleri kaleme almış güçlü şairler arasında değerlendirilir.

19. yüzyılın sonları ile 20. Yüzyılın başlarında yaşamış olan diğer Türkmen şairleri ise şunlardır: **Dovan**, **Gara**, **Yağmur**, **Guba**, **Durdı**, **Oraz**, **Dövletmämmet Balgızıl**, **Bayram Şahır**, **Molladurđı**, **Mämedoraz**, **Körmolla**, **abdırazak**, **Zinharî**, **Baylı Şahır**, **Muhammetğuli Atabayev** (Kara 1998: 162).

18. ve 19. yüzyıl Türkmen edebiyatının genel karakteri ve önemli şahsiyetlerini tartışınız.

Çağdaş Türkmen Edebiyatı (20. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı)

Önceki yüzyıllarda daha çok halk şiiri tarzında eserlere sahip olan Türkmen edebiyatı, 20. yüzyılın bilhassa ortalarından itibaren çağdaş anlamda şiirleri de bünyesinde barındırmaya başlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Türkmen şiirinin halk şiiri tarzında olmasının, Türkmenlerin çok zengin sözlü edebiyat geleneğine sahip olması, bu yüzyıllarda hanlıkların ortaya çıkması ve bundan kaynaklanan büyük kültür merkezlerinin oluşması ve savaş yıllarında birçok münevverin hayatını kaybetmesi gibi birçok sebebi vardır (Kara 1996: 853).

20. yüzyıl Türkmen edebiyatı, Türkmenistan'ın maruz kaldığı çeşitli siyasi ve sosyal olayların sebep olduğu değişiklikler neticesinde kendi içinde farklı özellikleri barındıran edebî dönemler hâlinde ele alınmalıdır. Bu çerçevede Türkmen edebiyatı, 1920'li yıllara kadar eski Türkmen edebiyatı anlayışı ile devam ederken bu yıllardan İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Sovyet rejiminin de getirdiği baskıların sonucunda daha karmaşık ve zor bir süreci yaşamış, İkinci Dünya Savaşı yıllarında genellikle savaşın getirdiği acıları dile getirmiş, daha sonraki yıllarda ise kendi mecrasında eserler vererek yüzyılı tamamlamıştır.

Ekim 1917 devriminden sonra, Türkmenlerin eski dönemlerinin yerilmesi ve devrim ideolojisinin yerleştirilmesi adına, şairleri devrim lehinde şiirler yazmaya zorlamışlardır. Bu dönemde yazılan şiirlerin gazete ve dergilerde yayımlanıyor olması ve böylece ideolojinin propagandasını yapmış olması, Türkmen edebiyatında şiir türünün diğer türlere göre daha ön plânda olmasına yol açmıştır. Sovyet rejiminin yerleşmesi ve benimsenmesi adına eski toplum yapısı ve yaşam tarzı eleştirilmiş, yeni yaşam tarzı yüceltilmiştir. 1920'li yılların Türkmen şiiri genellikle *eski-yeni toplum çatışması* üzerine kurgulanmıştır, denilebilir. Mesela bu yılların önemli şairlerinden **Berdi Kerbabayev**, *Guzlar Dünyäsi* "Kızların Dünyası" ve *Aadatın Gurbaanı* "Geleneğin Kurbanı" adlı şiirlerinde, kadınların eski Türkmen toplumunda alınıp satılan köle olduklarını, hiçbir haklarının olmadığını dile getirip yeni Türkmen toplumunda kadınların özgürlüğüne önem verildiğini ifade etmiş; böylece rejimi yüceltmıştır. Hatta **Berdi Kerbabayev**, *Kööne Durmuşumıza İğenç* "Eski Hayatımıza Yergi" adlı şiirinde, Ekim devriminden önceki hayatı tümüyle kötülemiştir. Bu çerçevede Türkmen şiiri 20. yüzyılın başlarından itibaren yeni bir çizgi ile yoluna devam etmiştir.

20. yüzyıl Türkmen edebiyatının, önceki yüzyıllara ait geleneği devam ettirmekle birlikte hayatın gerçeklerine daha bağlı kaldığı söylenebilir. Bu yüzyılda edebiyat, Türkmenlerin karşılaştığı sıkıntıların tesiri altında bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. 20. yüzyılın başlarında Türkmenistan'ın zorla Rusya'ya bağlanmış olması, daha sonra ortaya çıkan İkinci Dünya Savaşı, Türkmenlerin sosyal, siyasi ve iktisadî hayatlarını etkilediği gibi edebiyatlarına da tesir etmiştir. Türkmenistan'ın Rusya'ya bağlanmasıyla Türkmen edebiyatına siyaset bulaşmış, dönemin siyasi ve sosyal olayları eserlerde işlenmeye başlamıştır. Mesela bu yıllarda Türkmen edebiyatı; toprak reformu, kadın hakları, zengin-fakir karşıtlığı gibi konuları ele alır. Bu çerçevede 1920'li yılların eserlerinde, Rusların baskılarına karşın Türkmenlerin sıkıntıları dile getirilmiştir. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında yazılan eserlerde ele alınan konular, gerçek hayatın içindedir. Ne var ki 1920'li yılların sonlarına doğru Sovyet rejiminin getirdiği baskılar karşısında devleti yönetenler ve rejim lehinde sınıf kavramını dile getiren eserler artmıştır. Diğer taraftan üretilen eserlerin sanat değerinin düştüğü de hemen fark edilmektedir. Türkmenlerin sorunlarını çeşitli eserlerinde ele alan yazarlar, takibata uğramışlar, bir kısmı sindirilmiş, bir kısmı ise çeşitli iftiralarla öldürülmüşlerdir. Mesela **A. Gulmuhammedov** "halk düşmanı", "burjuva milliyetçisi" gibi suçlamalara maruz kalmış, **H. Durdaev** Sibiry'a sürülmüş, **B. Kerbabaev** ise göz hapsine alınmıştır.

1928 yılında *Arap alfabesinin* yerine *Lâtin alfabesinin* kabul edilmesi, ardından 1940 yılında ise *Kiril alfabesinin* kullanılmaya başlanması da, şair ve yazarların alfabe değişikliğinden etkilenmesine ve yazı faaliyetlerinin yavaşlamasına yol açmıştır. Keza yeni rejimin "telkini ve korkutmasıyla eski Türkmen hayatı ve kültürü dışlandığı için şiir, gelenekten yeterince beslenememiştir." (Kara 1996: 881). Bu bakımdan 1920-1945 yılları arası, Türkmen edebiyatının durgunluk yılları olarak değerlendirilmelidir.

1917 yılındaki Bolşevik ihtilâli ile Rusların baskısı altında kalan Türkmenler, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar edebî faaliyetlerinde geçiş evresi yaşamıştır, denilebilir. 18. ve 19. yüzyıllarda genellikle şiir ve destan tarzında yazılmış olan klasik şairlerin eserleri, 20. yüzyılda da kısmen tekrar yayımlanmıştır. Bazen yeni yazarların kimi eserleri yayım-

lanmış olsa da, Türkmen edebiyatı, 20. yüzyılın ilk yarısında genellikle Rus kültürü ve edebiyatının baskısı altında daha çok gazete, dergi ve Türkmen dilinin gramer ve sözlükleri etrafında şekillenmiştir. Rus istilasından kurtulmaları ve Türkmenlerin bağımsızlığına erişmeleri adına kalem oynatan şair ve yazarların gözüaltına alınmaları ve tehdit edilmeleri, Türkmen edebiyatının gelişmesini engellemiştir.

1920’li yıllarda Türkmen şiiri, yeni şekiller ve konular ile zenginleşmiştir. Bu yıllarda uzun şiirler, şiir tarzında yazılan eleştirel fıkralar, fabllar ve çocuk şiirlerinin ilk örnekleri yazılmıştır. Daha önceki yüzyıllarda seyrek olarak görülen uzun şiir örneklerinin bu yıllarda belirgin olarak artması, dönemin karakteristiklerindedir. Bu yıllarda **B. Kebabaev**’in *Yaz Mövsümünde Bir Gözel, Adatın Gurbanı, Gızlar Dünyesi* ve *Amuderya*; **G. Burnunov**’un *Tiryekkeş, On Sekiz Gark Edilenler*, **A. Alamişov**’un *Sona, Söndi*; **Ş. Kekilov**’un *Gızlarbat Remont Zavodında*, **O. Taşnazarov**’un *Batrak*; **H. Çariev**’in *Garagaçlık*; **A. Kekilov**’un *Soñkı Duşuşık* ve **R. Seyidov**’un *Lebap Gizi* gibi uzun şiirlerinde Türkmenlerin tarihi ve ait olunan zamandaki durumu dile getirilmiştir. Diğer taraftan 1920’li yıllarda Türkmen şairlerinin çocuk şiirinin ilk örneklerini de vermeye başladıkları görülmektedir.

1920-1930’lu Yıllarda Türkmen Edebiyatı

1920’li yıllara ait hadiselerle ilgili şiirler yazmış olan önemli Türkmen şairleri şunlardır:

Berdi Kerbabayev (1894-1974)

1894 yılında Tecende doğan **Kerbabayev**’in şiirlerinde, medrese eğitimi sırasında şiirlerini okuduğu Nevâî, Fuzûlî, Sâdî ve Hafız gibi şairler ile çocukluğunda dinlediği halk ozanlarının tesiri vardır. Ekim devriminden sonra katıldığı öğretmenlik kursunu tamamlayan ve değişik yerlerde görev yapan Kerbabayev, ardından *Türkmenistan gazetesinde* çalışır ve *Tokmak* adlı derginin kurucuları arasında yer alır. Şiirlerinde genellikle devrimden sonraki Türkmen toplumunun sosyal yapısını öven Kerbabayev, genellikle kadın ve kadının özgürlüğü, eski Türkmen toplumuna yergi ve yeni yapıya övgü, din ve ideoloji gibi konuları ele almıştır. Türkmen edebiyatının önemli şairlerinden Magtımğulı’nın şiirlerini 1926 yılında *Mağtımğulı Goşğuları* adıyla yayımlayan Kerbabayev, kendi şiirlerini ise 1958-1960 yılları arasında *Eserler Toplumı* adıyla beş cilt halinde yayımlamıştır.

Garaca Burunov (1898-1964)

1898 yılında Tecende doğmuş olan Burunov’un şiirlerinde klasik edebiyat, sözlü edebiyat ve Doğu klasiklerinin tesiri vardır. *Erte Gel* “Sabah Gel” ve *Kundur* “Cezadır” gibi örneklerde olduğu gibi genellikle didaktik ve hiciv tarzında şiirler yazan Burunov, ikinci dünya savaşından sonra yazdığı *Vatan* ve *Çal Dutaarım* adlı şiirleriyle de beğeni toplamıştır. Burunov, ömrünün son yıllarında nesir türünde eserler de yazmıştır.

Amandurdi Alamişov (1904-1943)

1904 yılında Aşkabat’ta doğan Alamişov’un şiirlerinde, Türkmen halk edebiyatı ve klasik Türkmen şiirinin etkileri vardır. 1925-1926 yıllarında *Bayram Edeliñ* “Bayram Edelim” ve *Meniñ Pikirim* “Benim Fikrim” gibi şiirlerle edebiyat hayatına başlayan Alamişov, Tatar şairlerinden Abdullah Tukay ve Azerbaycan şairlerinden Sabir’i saygıyla andığı *Gövnüm* “Gönlüm” adlı şiirini, 1928 yılında *Türkmenistan gazetesinde* yayımlamıştır. A. Alamişov’un yazdığı son şiir, Düşmanın Tılında “Düşmanın Gerisinde” adını taşır. Şair, 1943 yılında, İkinci Dünya Savaşında, genç yaşta hayatını kaybetmiştir.

1920’li yılların Türkmen edebiyatında ortaya çıkan bir başka yenilik ise, şiir türünün dışındaki türlerde de eserlerin yazılmaya başlanmasıdır. Bu yıllarda nesir türünün *hikâye*, *drama* gibi türlerinde eserler verilmiştir. Mesela *Berdi Kerbabaev*, *Agahan Durdiev*, *Ata*

Govşudov, Amandurdı Alamişev, Şalı Kekilov, Çarı Aşırov gibi yazarlar, şiir türünün dışındaki eserlerini bu yıllarda yazmışlardır. 1920'li yıllara ait mensur eserler arasında; B. Kerbabaev'in *Garşa Guda, Açlık, 1916 ncı Yıl, Obada Bolan Vaka*; A. Gürgenli'nin *Gul Oğlı Murat*; A. Dudiev'in *Annagözel, Hıyal Deryasında, Bağlı Giz Bagdatda*, Bürgüt *Pençesinde Bir Gözel* gibi hikâyeler ile A. Govşudov'un *Zakaspi Frontı, Ganlı Cennet*, B. Kerbabaev'in *Tirekkeş ve Tebipler*; Ayıtcan Haldurdiev'in *Galınsız*; Şemseddin Kerimi'nin *Aycemal* gibi piyesler sayılabilir.

1930'lu yıllarda da Türkmen edebiyatının büyük bir çoğunluğunu şiirler oluşturmaktadır. Bu yıllarda yazılmış şiirlerin büyük bir kısmında Türkmen yaşam tarzı aşığılanmış, Bolşevik rejimi ve propagandası yüceltilmiş; buna karşılık yeni rejim aleyhinde olan, bu çerçevede şiirler yazan şairler tutuklanmışlar, hatta bir kısmı yok edilmişlerdir. Mesele 1937 yılında tutuklanan Hocanepes Çarıyev 1941 yılında; Oraz Täçnazarov ise 1942 yılında öldürülmüşlerdir.

1930'lu yıllarda Türkmen şairlerinin ele aldığı konular arasında; iki farklı dünya görüşünün meydana getirdiği tezatlık, köy hayatı ve Türkmenlerin hayatı, kadın ve özgürlük gibi konuları saymak mümkündür. Kadın ve özgürlük konularında **Aman Kekilov**, *Atalı Güz* "Babalı Kız" (1930); **Çarı Aşırov**, *İntelligent* "Aydın" (1933) ve *Aazanlar* "Aazanlar" (1939) ile **Şalı Kekilov**, *Aazgım* "Azgın" (1935) adlı şiirleri yazmışlardır. Köy hayatı ve zanaat de bu yıllardaki Türkmen şairlerinin ele aldığı konular arasındadır. Bu çerçevede **Berdi Kerbabayev**, *Demir Yoolçaa* "Demir Yolcuya" (1931); **Garaca Burunov**, *Ur Çekicim* "Vuur Çekicim" (1933) ve **Hocanepes Çarıyev**, *Gezelenç Güni* "Piknik Günü" (1932) adlı şiirlerinde köy hayatını ele almışlardır.

Daha sonraki yıllarda Türkmen şiirinin güçlü kalemlerinden olacak olan **Beki Seytekov**, bu yıllarda yazdığı lirik ve epik tarzda yazdığı şiirleri ile okuyucu etkilemiş şairlerdendir. Seytekov'un 1930'lu yıllarda yazdığı *Baku Gücceleriniñ Birinde* "Bakü Gecelerinin Birinde" (1939), *Bayram Ağşamında* "Bayram Akşamında" (1939), *Yaatlama* "Anı" (1939) gibi şiirlerinde sanatkarane bir üslup vardır.

20. yüzyıl Türkmen edebiyatının ikinci dünya savaşı yıllarına kadarki döneminde tiyatro eserleri de çeşitli güçlüklerle rağmen artış göstermiştir. Bu dönemde **A. Govşudov**, *Cuma*; **A. Garliev**, *Ayna*; **B. Kebabaev**, *Gösterim*; **T. Esenova**, *Şemşat*; **A. Durdiev**, *Açar ve Pul*; **B. Amanova** ve **G. Burunov**, *Keymir Kör* adlı tiyatro eserlerini kaleme almışlardır.

1930'lu yıllarda yazdığı şiirler ile ön plâna çıkan önemli şairler şunlardır:

Hocanepes Çarıyev (1906-1941)

1906 yılında Bâherden'de doğan Çarıyev, 1929 yılında *Türkmenistan* gazetesinde muhabir olur ve Taşkent'te bulunan *Orta Asya Komünistlik Üniversitesi*'nde basın yayın öğrenimi görür. Puşkin'in bazı şiirlerini Türkmen Türkçesine tercüme eden Çarıyev, yazdığı şiirler ile Türkmen şiirinin gelişmesine katkı sağlamış önemli şairlerdendir. Hocanepes Çarıyev'in yazdığı şiirler 1933 yılında Türkmenistan Devlet Yayın Evi tarafından *Hüccüm* "Hücum" adıyla yayımlanmıştır. Türkmen edebiyatına büyük katkı sağlayacağı yazdığı güzel şiirler ile anlaşılan Çarıyev, genç yaşta, 1941 yılında Sovyet rejimi tarafından yok edilmiştir.

Oraz Täçnazarov (1902-1942)

1902 yılında Aşkabat'ta doğan Täçnazarov, Leningrad Devlet Üniversitesi'ni bitirir ve ardından *Sovyet Edebiyatı* dergisinde çalışır. Yazdığı birçok şiirinin yanında bilhassa *Daağlar* "Dağlar" (1937) ve *Bir Gün* (1937) adlı şiirleri hayat görüşünü ve duygularını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. 1937 yılında Sovyet rejimi tarafından suçlanarak vatandaşlıktan çıkarılan Täçnazarov, 1942 yılında ölmüştür.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkmen Edebiyatı (1941-1945)

İkinci dünya savaşı yıllarında yazılan eserlerin konusu, ya cephede yaşananlar ya da cephe gerisinde kalanların çektiği acılardır. Savaşa katılmayan şair ve yazarlar ise devirle ilgili edebî eserleri üretmeye devam etmişlerdir.

İkinci Dünya savaşının patlak vermesiyle, SSCB'ye bağlı diğer Türk topluluklarındaki aydınlar gibi Türkmen edebiyatının şair ve yazarları da Rusların yanında savaşa katıldıkları için, 1941-1945 yıllarında Türkmen edebiyatında bir duraklama görülür. Hatta savaşa katılan **Sarıhanov, Kekilov, Nıyazov, Ahındov Gürgenli** gibi bazı Türkmen şair ve yazarları savaşta hayatlarını kaybederler. Diğer taraftan bu yıllarda savaşın sebep olduğu kimi sonuçlar edebiyata da yansır ve böylece Türkmen edebiyatı konu bakımından çeşitlenir.

Bu yıllarda Türkmen edebiyatında bir duraklama görülmekle birlikte savaşın getirdiği duygularla gelişen *vatan ve bağımsızlık* düşünceleri etrafında Türkmen şiirinin çeşitlendiğini, daha üretken bir hâl aldığı da ifade etmek mümkündür. Sovyetler Birliği'nin kastedildiği vatan kavramı ve düşmanlara karşı vatanın bağımsızlaştırılması konusu ve bu çerçevede dile getirilen coşkun duygular, bu yıllarda yazılmış şiirlerin belli başlı konusunu oluşturur. Bu bağlamda **Gara Seyitliyev**; *Halkım, Şahurıñ Kasamı* "Şairin Andı", *Pogonlı Guz* "Apoletli Kız", **Aman Kekilov**; *Kavkaz* "Kafkasyalı", *Günbatara* "Batıya", **Beki Seytekov**, *Türkmen Soldatı* "Türkmen Askeri", *Doostumıñ Yaadığäärliğine* "Dostumun Anısına", **Rehmet Seyidov**, *Doostuma* "Dostuma" ve *Uğratmak* "Yollamak" adlı şiirlerinde, savaş yıllarına ait vatan ve bağımsızlık konularını ele almışlardır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazmış oldukları şiirler ile belirmiş olan başlıca şairler şunlardır:

Şalı Kekilov (1906-1943)

1906 yılında Aşkabat'ta doğan ve aynı zamanda bir şair olan Aman Kekilov'un kardeşi olan Şalı Kekilov, 1925 yılında öğretmen olur ve bu yıllarda ilk şiirlerini yazmaya başlar. Bu anlamda *Baağbaanıñ Bolsam Seniñ* "Bahçıvanın Olsam Senin" adlı şiir, Kekilov'un yazdığı ilk şiirlerden kabul edilir. Sovyet rejimiyle birlikte gelen ve bu yıllardaki birçok şair tarafından işlenen bir konu olan *kadın ve serbestlik* konusu da Kekilov'un şiirlerinde ele aldığı konulardandır. Bu bağlamda *Guzlar Dileği* "Kızlar Dileği", *Gelin Guzlara* "Gelin Kızlara" ve *Azaat Ayala* "Hür Kadına" adlı şiirler, Kekilov'un kadın ve serbestlik konusunda kaleme aldığı şiirlerdendir. Kekilov, savaş ile ilgili şiirler de yazmıştır: *Uralıñ* "Vuralım", *Vatançınıñ Aydımı* "Vatanseverin Türküsü", *Duşmaana Hücum* "Düşmana Hücum" vb. gibi.

Şalı Kekilov, İkinci Dünya Savaşı esnasında, 1943 yılında hayatını kaybetmiştir.

Ata Nıyazov (1906-1943)

1906 yılında Büzmeyin'de doğan Nıyazov, 1927 yılında konuları genellikle *köy, parti, devrim* vb. olan şiirler yazmıştır. 1943 yılında İkinci Dünya Savaşında ölen Nıyazov'un şiirleri *Maksat* (1941) ve *Şıgırlar* "Şiirler" (1952) adlarıyla yayımlanmıştır.

Rehmet Seyidov (1910-1955)

1910 yılında dünyaya gelen ve 1917 Ekim devriminde meydana gelen kargaşa içinde Afganistan'a giden; fakat daha sonra Türkmenistan'a geri dönerek *Türkmenistan Yazarlar Birliği*'nde çalışan ve çile dolu bir hayat yaşayan Seyidov, daha gençlik yıllarında yazdığı bilhassa lirik şiirleri ile Türkmen edebiyatının en güçlü şairlerinden biri olacağını göstermiştir. Sonraki yıllarda savaş, Karakum Kanalı, toprak ve su meseleleriyle ilgili şiirler de yazmış olan Seyidov, kendisinden sonra gelen Türkmen şairlerini de etkilemiş şairlerdendir.

Şiirlerinde ön plana çıkardığı aşk ve tabiat konuları, yazdığı savaş şiirlerinde dahi kaybolmamıştır. Şiirlerinde aşk, sevgili ve tabiat gibi konuları başarılı bir şekilde işlemiştir. Mesela sevgili için yazdığı *Uuklaanında* “Uyuduğun Zaman” adlı şiirinden alınan aşığıdaki dörtlükte, lirizmin baskın karakteri hissedilmektedir:

Näzîk gaabaklarıñ bir iñrik yalı
Gözün hem güneş dek gööyää yaşıpdır
Kırpikleriñ aşık bolan mısaalı
Bibiririini tapıp gucaklaşpdır.

“Nazik göz kapakların alaca karanlık gibi / Gözün de güneş gibi sanki batmıştır. / Kırpiklerin aşık olanlar gibi / Birbirini bulup kucaklaşmıştır.” (Kara 1996: 863).

Pomma Nurberdiyev (1909-1972)

1909 yılında Marıda doğan Nurberdiyev, *Ol Bizden Aaraanı Açdı daa, Gitdi* “O Bizden Uzaklaştı da Gitti” adlı ilk şiirini *Türkmenistan* gazetesinde yayımlar. Sevgi, emek, vatan, kadın ve serbestlik konularında şiirler yazan şairin şiirleri, *Açılan Güller* ve *Göreş Günlerinde* “Savaş Günlerinde” adlarıyla toplu halde yayımlanır.

Ruhı Alıyev (1908 -)

1908 yılında Aşkabat'ta doğan ve öğrenim hayatından sonra Aşkabat Pedagoji Enstitüsü, Türkmenistan Yazarlar Birliği ve Türkmenistan Devlet Üniversitesi'nde çalışan Alıyev, genellikle savaş, petrol, pamuk, savaş gibi konularda şiirler yazmıştır. Ayrıca şairin gezdiği ülkelerdeki gözlemleriyle ilgili şiirleri de söz konusudur. Bu bağlamda Türkiye'yi de ziyaret eden Alıyev'in Türkiye ile ilgili *Türkiyede, Ayasofiya Metciidinde* “Ayasofya Camisinde”, *Türk Yiğidiniñ Tääleyinde* “Türk Gencinin Talihinde” adlı şiirleri bulunmaktadır. Edebiyat ve sanatla ilgili mensur eserleri de bulunan Alıyev'in ölüm tarihi bilinmemektedir (Kara 1996: 865).

Daha sonraki yıllarda Türkmen edebiyatının güçlü isimleri haline gelecek olan **Ata Atacanov**, **Ismayılev**, **Gurbanov** gibi isimler de bu dönemde gazete ve dergilerde ilk şiirlerini yayımlamaya başlamışlardır.

Savaş yıllarında, konusu savaş olan mensur eserlerin de yazıldığı görülmektedir. Bu yıllarda, **B. Kerbabaev**, *Gurban Durdı*, **B. Soltannıyazov** ise *Kerim Dos* adlı uzun hikâyeleri yazmışlardır. A. Govşudov'un *Gandım Avcının Maşgalası* adlı hikâyesi ve *Mehr-i Vefa* adlı romanı; **A. Kekilov**'un şiir hâlinde yazdığı *Söygi* adlı romanı bu yıllarda kaleme alınmış mensur eserler arasında değerlendirilir. Bu eserlerdeki kahramanların her biri, savaş yıllarında Türkmen halkının maruz kaldığı acıları yansıtan, dolayısıyla gerçek hayattan seçilen kişilerdir. Keza **S. Ataev**'in *Gazap*, **R. Aliev**'in *Gahrıman Seherin Oğlu*, **N. Cumaev**'in *Aydoğdı Tahırov* ve *Uruş Odi*, **A. Orazmıradov**'un *Yerden Ot Çıkıyor*, **R. Esenov**'un *Ca-handa Uruş Boryarka*, *Dünyede Sen Bar* ve *Tepbedi Okalanlar*, **N. Aşirov**'un *Yürek ve Yarağ* ile **A. Geldiev**'in *Ol Biziñ Obadaşımız* adlı uzun hikâye ve romanlarında savaş sahnesi tasvir edilmiştir.

N. Hocageldiev'in *Ene* adlı romanı, **B. Hudaynazarov**'un *Argış* ve *Hasar* adlı uzun hikâyeleri, **A. Tagan**'ın *Uruş Haçan Gurtaryar* adlı hikâyesi, **S. Anashedov**'un *Iğrar* adlı romanı, savaş yıllarında yazılmış olsalar da, kahramanların psikolojik tahlilleri yapılarak estetiğin de göz önünde tutulduğu edebî değeri yüksek eserlerdir. Savaş yıllarında yazdıkları eserler ile beliren önemli şair ve yazarlar şunlardır:

Türkmen edebiyatının güçlü kalemlelerinden **B. Kerbabayev**, İkinci Dünya Savaşı yıllarında da savaşla ilgili çeşitli eserler yazmış, bu anlamda edebî faaliyetlerine ara vermeden devam etmiştir. Onun *Aaylar* adlı manzumesi, *Atasınıñ Oğlu* ve *Gurban Durdı* adlı

hikâyeleri ile *Vatana Söygi*, *Kim Kimi Söyyäär*, *Doğanlar* “Kardeşler” ve *Ene* “Anne” adlı tiyatro eserleri, savaş yıllarındaki olayları ele alan eserleridir.

Türkmen edebiyatının güçlü yazarlarından **Govşudov** da, İkinci Dünya Savaşının sebep olduğu duygulara kayıtsız kalamamış, bu yıllarda yazdığı *Mähri – Vepa* “Aşk ve Vefa” adlı romanında ve *Gandım Aavçınıñ Maşğalası* “Gandım Avcı'nın Ailesi” adlı hikâyesinde savaşın yol açtığı acıları dile getirmiştir.

İkinci dünya savaşında hayatını kaybeden **Kekilov**, şahit olduğu savaşa ait Türkmen halkının duygularını *Eğri Aazar*, *Doğru Ozar* “Eğri (Olan) Yoldan Çıkar, Doğru (Olan) Kurtulur” ve *Kavkaz* “Kafkas” adlı şiirler ile *Men Garrı Dääl* “Ben Yaşlı Değilim” adlı piyesinde ifade etmiştir.

Ismayılov'un yazmış olduğu kimi eserlerin konusu da savaştır. Bu anlamda Ismayılov'un yazdığı *Bääsdeşler* “Yarışçılar” adlı hikâyesi savaşın izlerini taşır. *İki Ataanıñ Oğlu* “İki Babanın Oğlu” ve *Gopuzlıca Guz* adlı eserlerinde ise savaşta ölenlerin ardında kalanların acılarını dile getirir. **Nıyazov** da *Oğulbossan* adlı eserinde savaş yıllarını anlatmıştır. Savaş yıllarında yaptığı tercümeleri ile ön plâna çıkan G. Orazov ise, bu yıllarda Tolstoy'dan *Baatırlar* “Yiğitler”, Şolokov'dan *Yiğrenmeyi Övrenmeli* “Tiksinmeyi Öğrenmeli”, Gorbato'v'dan *Yeñilmedikleri* “Yılmazlar”, Simonov'dan *Gündüzler ve Gücceler* “Gündüzler ve Geceler”, Erenburg'dan *Yiğrenç* “İğrenç” ve Gaydar'dan *Timur ve Onuñ Koman-dosu* “Timur ve Onun Ordusu” adlı eserleri Türkmen Türkçesine çevirmiştir.

İkinci Dünya Savaşından Hemen Sonra Türkmen Edebiyatı

İkinci Dünya Savaşından sonra, savaşın ortaya çıkardığı yaraları sarmak için mücadele eden Türkmen Türklerinin bu dönemde yazdıkları eserler de içinde buldukları durum ile ilgilidir. Savaşın yol açtığı acılar, savaşların acımasızlığı ve gereksizliği, barış içinde yaşamının toplumlar için ifade ettiği huzur 1950'li yılların eserlerinde sıklıkla vurgulanmıştır. Bu bağlamda **B. Kerbabaev** tarafından yazılmış olan *Ayğıtılı Adım* adlı eser önemli bir yere sahiptir. **A. Govşudov**'un *Köpetdağın Eteğinde* adlı romanı da savaştan hemen sonra yazılmış eserlerdendir.

İkinci Dünya savaşından hemen sonraki yıllarda genellikle savaşın kötülüğü ve sebep olduğu acıları dillendiren, barış ve huzurun önemini vurgulayan ve Türkmenistan'ın yeniden imar edilişi konularını ele alan şiirler yazılmıştır. 1945 yılından hemen sonraki yıllarda temayüz eden başlıca Türkmen şairleri; Beki Seytekov, Çarı Aşırov, Aman Kekilov, Gara Seyitliyev, Haldurdı Durdiyev, Gurbandurdı Gurbansähedov ve Tovşan Esenova'dır. Bu yıllarda ön plâna çıkan Türkmen şairleri şunlardır:

Aman Kekilov (1912-1974)

Türkmen edebiyatının en önemli şairlerinden olan Aman Kekilov, 1912 yılında Aşkabat'ta doğmuştur. Öğretmenlik lisesini bitirdikten sonra öğretmen olur ve ilk şiiri olan Ooba Muğallımlarına, *Köy Öğretmenlerine* adlı şiirini 1928 yılında *Sovyet Türkmenistanı* gazetesinde yayımlar. 1929 yılında ise *Geçen Günlerim* adlı şiirini yazarak yetim çocukların durumunu dillendirir. Öğretmen olduktan sonra da öğrenim hayatına devam eden Kekilov, 1931-1933 yılları arasında Türkmenistan Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Pedagoji Enstitüsünde ve 1935-1939 yılları arasında ise Tarih, Felsefe ve Edebiyat Enstitüsünde okur. Maksim Gorki Pedagoji Enstitüsünde ve Çärcev'de bulunan Lenin Pedagoji Enstitüsünde öğretim üyesi olarak çalışan Kekilov, 1961 yılından sonra Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsünde çalışır.

İyi bir öğrenim hayatı geçiren Kekilov, şiirlerinin yanı sıra yazdığı romanlar ve edebiyat eleştirisiyle ilgili yazılarıyla da iyi bir yazar ve aydın olduğunu göstermiştir. Aman Kekilov 1945-1960 yılları arasında yazdığı *Söygi* “Sevgi” adlı manzum romanı ile 1974 yılın-

da Mağtımgulı ödülünü kazanmıştır. Kekilov'un çağdaş Türkmen şiirinin önemli bir şairi olduğunu, onun yazdığı *Goşgular Yiğindisi* "Şiirler Öbeği" (1932), *Goşgular* "Şiirler" (1940) ve *Saylanan Eserler* "Seçme Şiirler" (1951) adlı şiir kitapları ispat etmektedir. Aman Kekilov, ayrıca 1946 yılında Türkmenistan millî marşını da kaleme almıştır.

Aman Kekilov'un sanat ve edebiyat ile edebiyat teorisi ve eleştirisiyle ilgili kaleme aldığı çok sayıda makalesi de bulunmaktadır. Kekilov'un bu tarz makaleleri *Söz Sunğatı* "Söz Sanatı" (1973) ve *Söz Sırları* (1975) adlı kitaplarda bir araya getirilmiştir.

Çarı Aşırov (1910 -)

1910 yılında Aşkabat'ta doğan Aşırov'un ilk şiirleri çocuk şiirleridir. Daha sonraki yıllarda, döneminin değişik olaylarını şiirinin konusuna dönüştürür. Mesela *İntelligent* "Aydın" adlı şiirinde aydınlarla ilgili düşüncelerini, *Ataam* "Babam" adlı şiirinde ise İkinci Dünya Savaşı hakkındaki duygu ve düşüncelerini dile getirir. Çarı Aşırov'un şiirleri, *Laahñ Oğlı* "Dilsizin Oğlu" (1962) ve *Gökyaylaanñ Yiğitleri* "Gökyayla'nın Yiğitleri" (1965) adlı eserlerle kitaplaştırılmıştır.

Gara Seyitliyev (1915-1971)

1915 yılında Aşkabat'ta doğan Seyitliyev, ilk şiirlerini Bakü Pedagoji Enstitüsü Filoloji Fakültesinde öğrenciyken yazmaya başlamış ve bu ilk şiirleri daha sonra kitap olarak yayımlanan *Şaahurñ Lirası* "Şairin Liri" (1941) adlı eserinde bir araya getirmiştir. Şairin, *Sonaam* "Sunam" (1938), *İki Bilbil* "İki Bülbül" (1939), *Vatan* (1942), *Deniz Aydıdı* "Deniz Türküsü" (1952), *Söver Yaar* "Sevgili Yar" (1961) adlı şiirleri, en bilinen şiirlerindedir. Seyitliyev'in bazı şiirleri başka dillere de çevrilmiştir. Onun, *Goşgular* "Şiirler" (1948), *Ceren* "Ceylan" (1951), *Saylanan Goşgular* "Seçme Şiirler" (1955), *Goşgular* "Şiirler" (1957), *Hindistanñ Gülleri* (1960) ve *Gaanatlı Dövür* "Kanatlı Devir" (1962) adlı eserleri yayımlanmıştır.

Tovşan Esanova (1915 -)

1915 yılında doğan Esanova, çağdaş Türkmen edebiyatının kadın şairlerindedir. Dolayısıyla şiirlerinin konusunu genellikle kadınlar oluşturmaktadır. Bu çerçevede *Guzlar* "Kızlar" (1930), *İspan Gızına* "İspanya Kızına", *Gündoğar Ayaallarına Açık Hat* "Doğu Kadınlarına Açık Mektup" (1949) adlı şiirlerinin konusunu doğrudan kadın oluşturmaktadır. Tovşan Esanova'nın başlıca şiir kitapları şunlardır: *Polat Guzlara* "Çelik Kızlara" (1938), *Gündoğar Ayaallarına* "Doğu Kadınlarına" (1951), *Gızıl Güller* "Kızıl Güller" (1962), *Uzaklara Nazar* "Uzaklara Bakış" (1967) ve *Saylanan Eserler* "Seçme Eserler" (1980).

Haldurdı Durdiyev (1909 -)

Marı'da doğmuş olan Durdiyev, Çärcew Öğretmen Lisesini bitirdikten sonra öğretmenlik yapar ve ardından *Sovyet Edebiyatı* dergisi ve *Sovyet Türkmenistanı* gazetesinde çalışmıştır. Şiirlerini 1932 yılından sonra yayımlayamaya başlayan Durdiyev'in ilk şiirleri, *Bolmaz mı* "Olmaz mı?" ve *İndi Biz Azaat* "Şimdi Biz Hürüz"dür. Durdiyev şiirlerini, *Meniñ Yarağım* "Benim Silahım" (1947), *Atğır Yarağlılar*, *Ötğür Galamlılar* "Vurucu Silahlılar, Keskin Kalemliler" (1966) ve *Goca Soldat* "Yaşlı Asker" (1969) adlı kitaplarda toplamıştır.

Gurbandurđı Gurbansähedov (1919 -)

Maksim Gorki Türkmen Devlet Pedagoji Enstitüsünde Filoloji fakültesi okuyan Gurbansähedov, daha çok İkinci Dünya Savaşı ve sonrasına ait duyguları dile getiren şiirler yazmıştır. Bu çerçevede savaşla ilgili şiirlerini *Soldat Gaydıp Geldi* "Asker Dönüp Geldi" (1947) adlı kitapta; savaş sonrasındaki duygularını ise *Baağlarıñ Tääci* "Bahçelerin Tacı"

(1962) adlı kitapta bir araya getirmiştir. Gurbansâhedov, şiir türünün yanı sıra nesir alanında da eserler vermiştir.

SIRA SİZDE

1920-1950 arası Türkmen edebiyatını, ele alınan konular bakımından özetleyiniz.

1950-1960'lı Yıllarda Türkmen Edebiyatı

1950'li ve 1960'lı yıllar, Türkmen şiirinin en üretken olduğu ve değişime uğrayıp yenileştiği yıllardır. İlk önce Ekim devriminin getirdiği baskının neticesinde, ardından da İkinci Dünya Savaşının sebep olduğu olaylar ve duyguların tazyiki altında kendi mecrasından çıkan, kendi meselelerini ele alamayan, Türkmenlerin kendi değerleriyle donanmamış olan Türkmen şiiri, 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren kendi yatağında ilerlemeye başlamış, "... yaşadıkları ülkenin dokularını, halkın gönlündeki zenginliği ve inceliği duyarlı bir sembolizmle şiirleştirme fırsatını" bulmuştur (Kara 1996: 872).

1950'li ve 1960'lı yıllara kadarki zaman diliminde yazılan ve daha çok Sovyet rejiminin getirdiği sınırlı konularda yazılmış olan ve böylece kısır döngü içinde tekrar edilen şiirler, Türkmen halkının ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmış; konularını doğrudan Türkmen halkının yaşayış biçimlerinden ve duygularından alan yeni şiir anlayışı karşısından tutunamamıştır. Dolayısıyla Türkmen şiirinin, 1950'li yılların ortalarından itibaren ifade gücü ve içerik bakımlarından zenginleştiğini, sanat değeri yüksek ve okuyucu tarafından beğenilen bir karakter kazandığını söyleyebiliriz. "Artık Türkmen şiirinin teması çoğalmış, seviyesi yükselmiş, duygu yönü zenginleşmiş ve okuyucunun hafızasından silinmeyecek özelliğe sahip örneklerin sayısı günden güne artmaya başlamıştır. Şairler, devrin insanının olumlu olumsuz bütün duygularını en güzel bir şekilde ifade etmeye çalışmışlardır. Eski şairler, canlandırdıkları tiplerin daha çok dış görünüşlerini ele alırken yeni şairler, onların dış dünyalarına yönelmişler ve iç zenginliklerini vermeyi başarabilmişlerdir. Bu, Türkmen şiirinde önemli bir gelişmedir." (Kara 1996: 874).

Daha önceki yıllarda kısa şiir örnekleri veren çağdaş Türkmen şairlerinin, 1950'li yıllardan itibaren *poema* denilen uzun şiirler de yazdıkları fark edilmektedir. Bu çerçevede Aman Kekilov'un *Söygi* "Sevgi" adlı eseri ile Ata Atacanov'un *Guşgi Galası* "Guşgi Kalesi" adlı eseri, *poema* türünün örnekleri arasında ifade edilebilir.

Bu yıllarda Türkmen şiirinin işlediği konular arasında güncel meseleler de vardır. İnsanoğlunun aya ayak basması, Karakum Kanalı'nın inşa edilerek çöle su indirilmesi, evlilik ve çeşitli sosyal problemler, bu yıllardan itibaren yazılan Türkmen şiirinin konularındandır. Diğer taraftan daha çok Klâsik Türkmen şairleri tarafından sıkça işlenen "sevgi" ve "aşk" konusunun, 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren neredeyse aynı yoğunlukla ele alındığı da görülmektedir. Bu bağlamda Gara Seyitliyev, *Oyatmaan* "Uyandırmayın", *İñ Gözel Güz* "En Güzel Kız", *Söyğülim* "Sevgilim"; Kerim Gurbannepesov, *Ayterek*; Ata Atacanov, *İçseñ Sovuk Çeşme Bolup Akayın* "İçersen Soğuk Pınar Olup Akayım" ve Allaberdi Hayıdov, *İne Şeyle Gıza Aaşık Boların* "İşte Böyle Kıza Aşık Olurum" adlı sevgi, aşk konulu şiirler yazmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından konu itibariyle çeşitlenen Türkmen şiirinin, bu yıllarda çocuk şiirine ait örnekleri de yazılmaya başlanmıştır. Mesela **Allaberdi Hayıdov**, bu yıllarda yazdığı çocuk şiirlerini *Yaaz Goşguları* "Bahar Şiirleri" adıyla kitap hâline getirmiştir. Ne var ki bu yıllarda yazılan çocuk şiirlerinin ilk örnekler olması, bazı kusurları da beraberinde getirmiştir.

1950-1960'lı yıllarda yazdığı şiirler ile hafızalarda yer etmiş önemli Türkmen şairleri şunlardır:

Ata Atacanov (1922-1989)

1922 yılında Marıda doğan Atacanov, babası Hacı Atacanov'un da öğretmen olmasının yarattığı kültürel ortam sayesinde iyi bir eğitim almış ve küçük yaşlardan itibaren şiir yazmaya başlamıştır. Taşkent Türkmen Öğretmen Okulunu bitiren, ardından Aşkabat Pedagoji Enstitüsüne devam eden ve daha sonra Moskova'da Sovyet Yazarlar Birliğinin edebiyat eğitimine katılan Atacanov, daha çok neşriyat işleriyle uğraşmıştır.

Atacanov, *Tääze Yıl Geldi* "Yeni Yıl Geldi" adlı ilk şiirini 1941 yılında yazar. Asıl İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazdığı şiirler ile tanınmaya başlayan Atacanov'un ilk şiir kitabı, *Alma Yene Gülleyäär* "Elma Yine Çiçek Açıyor" adıyla 1948 yılında yayımlanır. Bir taraftan zamanının meseleleri ile ilgili, diğer taraftan da insan ve sevgi konularında lirik şiirler yazan Atacanov'un şiirleri aynı zamanda birçok dile de tercüme edilmiştir. Atacanov'un başlıca şiir kitapları arasında; *Arzılı Muhmaan* "Aziz Misafir" (1956), *Sallançağım Sähraa Meniñ* "Salıncağım Sahra Benim" (1964), *Öçme Oocağım* "Sönme Ocağım" (1966), *Aaylı Ağşam* "Aylı Akşam" (1972) ve *Men Size Baryaan* "Ben Size Gitmekteyim" (1978) gibi eserler sayılabilir (Kara 1996: 877).

Bu yıllarda Türkmen edebiyatının gelişmesinde büyük şair Ata Atacanov'un katkısı göz ardı edilemez. Yazdığı şiirler ile Türkmenlerin beğenisini kazanan Atacanov, "şiirlerinde gamlı makamlar çalmış; vatanının sazına kulak vermiş; okuyucusuyla tartışmış ya da bütünleşmiş; gökyüzündeki ışıklarla şiirini aydınlatmış; rüzgârın esmesini, bülbülün sesini dinlemiş; bütün bunları aynı şiirde bir araya getirerek monotonluktan ve kuruluştan arınmış örnekler yazmayı başarmıştır." (Kara 1996: 873).

Gurbannazar Ezizov (1940-1975)

1940 yılında Aşkabat'ta doğan ve Türkmen Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesini bitirdikten sonra (1964) *Edebiyat ve Sunğat* "Edebiyat ve Sanat" gazetesinde çalışan Ezizov, 1975 yılında genç yaşta hayatını kaybeder. Kısa ömrüne çok sayıda estetik değeri yüksek şiirler sığdıran ve döneminin birçok şair ve eleştirmeninin övgüsünü kazanan Ezizov'un başlıca şiir kitapları arasında; *Oğlan ve Deñiz* "Çocuk ve Deniz" (1969), *Inam* "Güven" (1971), *Yer Göögüñ Aarasında* "Yer Gök Arasında" (1973) ve *Güyz* "Güz" (1978) adlı eserler sayılabilir.

Allaberdi Hayıdov (1929 -), Çarcevd'e dünyaya gelir ve öğrenim hayatının ardından çeşitli radyo, yayınevi ve gazetelerde görev yapar. Çeşitli konularda yazdığı şiirler; *Biziñ Günlerimiz* "Bizim Günlerimiz" (1952), *Göök Asmaan* "Mavi Gökyüzü" (1955), *Yiğitlik Çaağı* "Gençlik Çağı" (1957) ve *Goşğular ve Poemalar* "Şiirler ve Manzumeler" (1959) adlı şiir kitaplarında bir araya getirilmiştir.

Kerim Gurbannepesov (1929 -)

1929 yılında Gökdepe'de doğan ve gelişmiş halk kültürü ve edebiyat bilgisine sahip olan babasından şiir ve estetik ile ilgili bilgileri edinen Gurbannepesov, hayatı boyunca bu temel bilgiler sayesinde iyi şiirler yazmış, bu sayede Mağtım gulı ödülünü kazanmıştır. İlk şiirlerini 1939 yılında yazmaya başlayan Gurbannepesov'un ilk kitabı ise 1951 yılında yayımlanan *Güycümiñ Gözbaşı* "Gücümün Kaynağı"dır. Bununla birlikte Gurbannepesov, esasında *Soldat Yüreği* "Asker Yüreği" (1953) adlı eseri ile tanınmıştır. Gurbannepesov, *Taymaz Baba* "Taymaz Dede" (1960) ile *Ata ve Oğul* "Baba ve Oğul" (1961) adlı manzumeleriyle halkın hafızasında yer etmiştir. Şiirlerini *Goşğular ve Poemalar* "Şiirler ve Manzumeler" (1956), *Gumdan Tapılan Yürek* "Kumda Bulunan Yürek" (1956) ve *Atalar ve Çağalar* "Babalar ve Çocuklar" (1978) adlı kitaplarda bir araya getirmiştir. Diğer taraftan Gurbannepesov, edebiyat ve sanata dair görüşlerini ise, *Edebiyaat ve Durmuş* "Edebiyat ve Hayat" (1979) adlı kitapta ele almıştır.

Mämmet Seyidov (1925-1987)

1925 yılında Bäherdende doğan Seyidov, Türkmen Devlet Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesini bitirdikten sonra gazete ve dergilerde çalışmıştır. 1945 yılında şiir yazmaya başlayan M. Seyidov, şiirlerinde halk kültürü unsurlarını da başarı ile kullanmıştır. Şiirleri; *Aşgabat Günləri* "Aşgabat Günləri" (1950), *Çoluk* "Çoban Yamağı" (1956), *Ataların Yoodası* "Ataların Yolağı" (1958), *Goşgular* "Şiirler" (1960), *Meniň Hazınaam* "Benim Hazine" (1962), *Durun Makamu* "Durun Makamı" (1970), *Bahar Gündeliği* (1973), *Bahar Bilen Duuşuşık* "Baharla Karşılaşma" (1976), *Bääşinci Okean* "Beşinci Okyanus" (1979), *Arzıgüliň Hiňriildiği* "Arzıgül'ün Salıncağı" (1989) ve *İki Desse Gül* "İki Demet Gül" (1990) adlı kitaplarda yayımlanmıştır.

Berdinazar Hudaynazarov (1927-)

1927 yılında Aşkabat'ta doğan ve erken yaşta iş hayatına atılarak değişik gazete ve dergilerde çalışan Hudaynazarov, Karakum kanalının yapımı oluşturulan komisyonda da çalışır. Yazdığı başarılı şiirleri ile Mağtımğulı ödülünü kazanan şairin eserleri; *Gızgın Sáhraa* "Sıcak Çöl" (1957), *Aadam Hakında Aydım* "İnsan Hakkında Türkü" (1964), *Durmuş Seni Söyyäärin* "Hayat Seni Seviyorum" (1966), *Dövrüň Depesindääki Aadam* "Devrin Tepesindeki Adam" (1967), *Buysançlı Baş* "Gururlu Baş" (1975), *Ene Süydi* "Anne Sütü" (1978) ve *Buu Dünye* "Bu Dünya" (1990)'dır.

1950-1960'lı yıllarda Türkmen edebiyatı yeni yazar ve şairlerin katılmasıyla şiir, dram ve diğer mensur eserler alanında zenginleşmiştir. Bu yıllarda Türkmen milli edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları bulunan tecrübeli yazarların yanına genç yazar ve şairlerin katılmasıyla Türkmen edebiyatında sanat değeri daha yüksek eserler ortaya çıkmıştır. Bu genç yazarlardan **B. Hudaynazarov**, *Gızgın Sehra* "Sıcak Sahra" ve *Göreş Meydanı* "Savaş Meydanı"; **K. Gurbannepesov**, *Taymaz Baba* ve *Gumdan Yapılan Yürek, Ata ve Oğul* ve *Acı Günler, Süyci Günler* gibi eserlerle Türkmen edebiyatına katkıda bulunmuşlardır. Keza M. Seyidov, A. Hayıdov, İ. Nuriev, G. Ezizov, A. Agabaev ve K. Kuliev gibi genç şair ve yazarlar da bu yıllarda ortaya koydukları eserler ile gelecek adına ümit vermişlerdir. Bu genç yazarlardan **B. Hudaynazarov**, şiirlerinin yanı sıra mensur eserlerinde dahi lirizmi ön planda tutmuş olmasıyla, **K. Gurbannepesov** halk hikâyeleri tarzında yazdığı hikâyelerle, **M. Seyidov** şiirlerindeki felsefi derinlikle, **G. Ezizov** ise Rus ve Avrupa klasik şiirinin kurallarını Türkmen şiirine yansıtmalarıyla tebarüz etmiştir. Diğer taraftan B. Kerbabaev, G. Gurbanshedov, N. Pomma, A. Atacanov, A. Kovusov, G. Seyitliev, Ç. Aşirov gibi tecrübeli yazar ve şairler de bu yıllarda eserler vermeye devam etmişlerdir.

1950-1960'lı yıllarda *dram* ve *çocuk edebiyatı* da gelişme göstermiştir. **G. Muhtarov**'un *Otuzuncı Yıllar*, **N. Geldiev**'in *Tagın Pank*, **T. Taganov**'un *Guyruksız Tilki*, **O. Akmemedov**'un *Yalangaç Adamlar* adlı piyesleri bu yıllarda yazılmıştır. Sonuç olarak Türkmen edebiyatı, Türkmenlerin uzun süren çalkantılı yıllarının ardından 1950-1960'lı yıllarda kendi mecrasında ilerleyebilen bir karakter kazanmış, şiirde ve mensur eserler türünde estetik ve sanat kaygısı da güdülerek gelişme gösteren bir karakter kazanmıştır.

1970-1980'li Yıllarda Türkmen Edebiyatı

1970'li yıllardan itibaren Türkmen edebiyatında hem sosyal meselelerin ele alındığı toplumsal eserler hem de sanat ve estetik seviyesi yüksek eserler bir arada üretilmiştir. Buna göre 1970'li yılların edebiyatında bilhassa mensur eserlerin gelişimini sürdürdüğü gözlemlenmektedir.

1970'li yılların Türkmen romanı, ele alınan konular bakımından biraz daha çeşitlenmiştir. Bu yıllara ait Türkmen romanında, bir taraftan İkinci Dünya Savaşının Türkmen toplumunda yarattığı sıkıntılar ve acılar dile getirilirken; diğer taraftan Türkmenlerin ta-

rihi, gerçek olay ve kahramanlar vasıtasıyla roman örgüsü içinde yazılmıştır. Öte taraftan 1970'li yılların sosyal ve iktisadî durumunun ele alındığı romanlar da yazılmıştır. Tarihî roman türünde, Türkmenlerin tarihi, yine tarihten seçilen olay ve kahramanlarla romanlara konu olur. Bu çerçevede **B. Seytekov**'un *Bedir Kent*, **G. Kuliev**'in *Gara Ker-ven*, *Emirin İlçisi*, **N. Cumaev**'in *Düynki Adamlar*, **R. Esenov**'un *Sehradaki Salgınlar* ve **Y. Memmediev**'in *Sapak* adlı romanları bu yıllarda yazılmış tarihî roman türüne örnek olarak gösterilebilir. Diğer taraftan tarihî vak'aların ve kahramanların yeni roman teknikleri kullanılarak ve psikolojik tahlillerde bulunularak romanlaştırıldıklarını da ifade etmek gerekir. **N. Hocageldiev**'in *Gülle Değen Sünbüller* ve **B. Hudaynazarov**'un *Akar Suvuñ Aydı-mı* adlı romanları bu anlamda türünün en başarılı örnekleri olarak gösterilebilir.

1970'li yıllarda Türkmenlerin İkinci Dünya Savaşında yaşadığı acıların dile getirildiği romanlar da yazılmaya devam etmiştir. **Cumaev**'in *Aydoğdı Tahırov*, **B. Hudaynazarov**'un *Hasar ve Arğış*, **A. Tagar**'ın *Uruşdan Soñki Söveş* ve *Ayılğanç Baharın Cıbarlı Güni*, **A. Nazarov**'un *General* ve **A. Durdiev**'in *Dur, Sen Kimsin?* adlı roman ve hikâyelerinin konusu, İkinci Dünya Savaşının sebep olduğu acılar ve sıkıntılardır.

Türkmen edebiyatında 1970'li yılların güncel konularını ele alan romanlar da vardır. **H. Deryaev**'in *Harasat*, *Mukaddes Ocak*; **G. Gurbanshedov**'un *Toylı Mergen*; **A. Atacanov**'un *Öz Tanışların*; **B. Hudaynazarov**'un *Akar Suvuñ Aydı-mı*; **A. Hayıdov**'un *Million Adım* ve **T. Cumageldiev**'in *Bağrımızın Badaşanı* gibi eserlerinde Türkmen toplumunun güncel meseleleri ele alınmıştır. Bu yılların Türkmen eserleri arasında uzun hikâye tarzının da yeni ürünleri verilmiştir.

1970'li yıllarda Türkmen edebiyatı *tiyatro* türünde bilhassa **G. Muhtarov** ile birlikte zengin bir karakter kazanmıştır. **G. Muhtarov** bu yıllarda *Kim Cenayetke*, *Şeytan Zuryatlan*, *Agtıklam Bolsa Öylenecek* gibi tiyatro eserlerini yazmıştır. Yine bu yıllarda **T. Esenova**, *Gelin Gelyer*; **G. Gurbanshedov**, *Dökülmedik Gan*, *Tavus* ve **H. Deryaev**, *Mehri* ve *Hocanepes* adlı tiyatro eserlerini yazmışlardır.

Türkmen şiiri 1970'li yıllarda genç şairlerin de katılımıyla gelişmesini sürdürmüş, daha sonraki yıllarda belleklerde iz bırakacak örnekler sunmuştur. Diğer taraftan bazı şairlerin yazdıkları şiirleri kitaplar halinde yayımladıkları da dikkati çekmektedir. **K. Gurbanepesov**'un *Toprak* ve *Menzil*; **B. Hudaynazarov**'un *Ene Süydi*; **A. Atacanov**'un *Men Size Baryan*; **A. Kovuşov**'un *Yıllar Hem Toklunlar*; **A. Omarova**'nın *Ömrümiñ Güli* adlı şiir kitapları bu yıllarda yayımlanmıştır.

1970-1980'li yıllarda Türkmen şiirinin en belirgin özelliklerinden biri, bu yıllarda basılan kitapların sayısındaki artıştır. Bilhassa 1960'lı yıllarda oluşan özgürlük ortamında birçok şairin ortaya çıkması ve çok sayıda şiirin yazılması ile bu yıllarda şiir kitaplarının basımı artmıştır. Diğer taraftan daha önceki yıllarda yazılmış şiirlerin ya da basılmış şiir kitaplarının yeni baskılarının yapılması da, 1970-1980'li yıllarda şiir kitaplarının artmasında başlıca sebep olmuştur.

1990'lı yıllar, Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanması ile sosyal, siyasî ve iktisadî alanlarda çok önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Bu yıllarda Türkmen edebiyatı da, diğer alanlar gibi dünyaya açılmış ve daha evrensel bir hâl alarak gelişmiştir. Bu yıllarda şiir yazmaya başlayan **Berdinazar Hudaynazarov**, kaynağını insan sevgisinden alan çok sayıda şiir yazarak Türkmen şiirinin en güçlü isimlerinden biri olmuştur. Daha önceki yıllarda da şiirler yazmış olan; ancak 1990'lı yıllarda meşhur olmuş ve bu yıllarda çağdaş Türkmen şiirini temsil etmiş olan şairlerden bazıları şunlardır: Atamırat Atabayev, Sapar Öräyev, Yılğay Durdiyev, Nuri Bayramov, Nobatguli Recebov, Annaberdi Ağabayev, Ağageldi Allanazarov, Amanmırat Buğayev, Gözel Şağuliyeva, Kakabay İlyasov, Atacan Anna-berdiyev, Tirkış Sadıkov, Orazguli Annayev vb. gibi.

Diğer taraftan 1990'lı yıllarda yeni şiir yazmaya başlayan genç şairler de bulunmaktadır: Şähribossan Geldimammedova, Orazgılıç Çarıyev, Dövlet Garkı vb. gibi.

Özet

Türkmen edebiyatının gerçek anlamda 18. yüzyılda başladığını söyleyebiliriz. Daha önceki yüzyıllarda ortak Türk edebiyatı mahsulleri içinde Türkmenlere ait öğeler yer alsa da, müstakil Türkmen edebiyatı 18. yüzyılda Mağtımğulı ile başlamıştır, denilebilir. Diğer taraftan 18. yüzyıla kadar Türkmenler arasında kulaktan kulağa intikal eden sözlü edebiyat ürünlerinin 18. yüzyıl ve daha sonraki yüzyıllarda oluşan yazılı edebiyata kaynaklık ettiği de gözden ırak tutulmamalıdır. Daha önceki yüzyıllarda Türkmen yazar ve şairlerinin yazdıkları eserler, genellikle Çağatay yazı dili geleneğine bağlıdır. 20. yüzyılın başlarına kadar, 18. ve 19. yüzyıllarda yazılmış manzum eserlerin klasik Türkmen şiirinin örnekleri olduğu kabul edilir. Buna göre klasik Türkmen şiirinin ilk örneklerini 18. yüzyılda Mağtımğulı vermiştir.

Tarihsel Türk edebiyatının ortak mirasçılarından biri olan Türkmen edebiyatı, kendine münhasır eserlerini ancak 18. yüzyılda vermeye başlamıştır. Eserlerinde dönemin sosyal olaylarına da kayıtsız kalmayan ve Türkmen halkının geleceği için eserler veren 18. yüzyıl yazarları, bu yüzyılda Türkmen edebiyatına klâsik bir mahiyet kazandırmışlardır. 18. ve 19. yüzyıllarda Türkmen Türkçesiyle yazılmış olan eserlerin neredeyse tamamı şiirlerden ibarettir. Şiirlerin ise halk edebiyatı veya klâsik edebiyat anlayışları etrafında yazıldıkları, belli nazım şekilleri ve türlerine sahip oldukları, sadece aşk ve sevgi konularını işledikleri görülmektedir.

Önceki yüzyıllarda daha çok halk şiiri tarzında eserlere sahip olan Türkmen edebiyatı, 20. yüzyılın bilhassa ortalarından itibaren çağdaş anlamda şiirleri de bünyesinde barındırmaya başlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Türkmen şiirinin halk şiiri tarzında olmasının, Türkmenlerin çok zengin sözlü edebiyat geleneğine sahip olması, bu yüzyıllarda hanlıkların ortaya çıkması ve bundan kaynaklanan büyük kültür merkezlerinin oluşmaması ve savaş yıllarında birçok münevverin hayatını kaybetmesi gibi birçok sebebi vardır (Kara 1996: 853). 20. yüzyıl Türkmen edebiyatı, Türkmenistan'ın maruz kaldığı çeşitli siyasi ve sosyal olayların sebep olduğu değişiklikler neticesinde kendi içinde farklı özellikleri barındıran edebi dönemler halinde ele alınmalıdır. Bu çerçevede Türkmen edebiyatı, 1920'li yıllara kadar eski Türkmen edebiyatı anlayışı ile devam ederken bu yıllardan ikinci dünya savaşı yıllarına kadar Sovyet rejiminin de getirdiği baskıların sonucunda daha karmaşık ve zor bir süreci yaşamış, İkinci Dünya Savaşı yıllarında genellikle savaşın getirdiği acıları dile getirmiş, daha sonraki yıllarda ise kendi mecrasında eserler vererek yüzyılı tamamlamıştır. Çağdaş Türkmen edebiyatı, Türkmenlerin yaşadığı siyasi, sosyal ve iktisadi gelişmelere bağlı olarak çeşitli dönemler/yüzyıllar dâhilinde ele alınıp değerlendirilmelidir. Buna göre Ekim 1917 devriminin sonucunda Sovyet rejiminin getirdiği kısıtlamalar ve baskılardan dolayı Türkmen toplumunun yapısında

meydana gelen değişiklikler, Türkmen edebiyatında da kendisini göstermiştir. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında Türkmen edebiyatının bilhassa ele alınan konular bakımından sınırlandırıldığı ve yeni rejimin yüceltildiği bir karaktere sahiptir.

20. yüzyılın ilk yarısında İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, 1940-1945'li yıllarda Türkmen şair ve yazarları genellikle savaş, savaşın sebep olduğu acılar, vatanın bağımsızlığı ve toplumun refahı gibi konularda eserler vermişlerdir. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı yıllarının edebî eserlerini, yaşanan şartlara bağlı olarak ayrıca ele alıp değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan savaştan hemen sonraki yıllarda da, savaşın sebep olduğu acılar ve yıkımların işlendiği gözlemlenmektedir.

Türkmen edebiyatı 1950'li yıllardan sonra gelişmeye başlamıştır. Sovyet rejiminden kaynaklanan baskıların azalması ve savaş psikolojisinin ortadan kalkmasıyla özgür bir ortam yakalayan Türkmen şair ve yazarları, daha farklı konularda ve türlerde eserler vermeye başlamışlardır. Bilhassa 1960 ve 1970'li yıllarda Türkmen edebiyatının şiirin yanı sıra roman, uzun hikâye ve tiyatro türlerinde de başarılı ve evrensel eserler verdikleri görülmektedir.

Keza Türkmenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasıyla Türkmen edebiyatının daha millî bir karaktere büründüğü, yazarların toplumun düşünce ve duygularını estetiği de göz önünde bulundurarak eserler verdikleri dikkatten kaçmamaktadır.

Türkmen edebiyatında şiirin önemli bir yeri vardır. Türkmen edebiyatı, sözlü edebiyat geleneğinin de etkisiyle, başlangıcından itibaren uzunca bir süre sadece şiir türünde eserler vermiştir. Türkmen edebiyatında şiir, hiçbir döneminde etkisini kaybetmemiştir. Bugün dahi şiir türünde yazılan metinler, Türkmen toplumu tarafından daha fazla rağbet görmektedir. Hatta bazı hikâye ve romanların dahi şiir tarzında yazıldığı örnekler bulunmaktadır.

Türkmen edebiyatında hikâye, uzun hikâye ve roman türü, şiire göre daha geç gelişmiştir. Nesir alanında ilk eserler *poema* denilen uzun hikâyeler türünde yazılmıştır. Roman ve hikâyenin asıl gelişmesi 1950'li yıllardan sonra olmuş, bilhassa 1960 ve 1970'li yıllarda çok sayıda roman ve hikâye yazılmıştır. Drama türünün başlangıcı ve gelişimi de hikâye ve roman ile eş zamanlıdır. Şiir, hikâye ve roman türünde eserler veren bazı yazarların aynı zamanda tiyatro eseri yazdıkları da görülmektedir. Bununla birlikte drama türünden eserler, asıl 1970'li yıllardan sonra gelişim göstermiştir.

Türkmen edebiyatında, bazı yazarların aynı zamanda edebiyat bilimi ve eleştirisi konusunda da yazılar yazdıkları ve bu yazıları kitaplaştırdıkları da bilinmektedir.

Kendimizi Sınavalım

- Türkmen edebiyatı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - Türkmen edebiyatının ilk örnekleri 18. yüzyıla aittir.
 - Türkmen edebiyatının oluşumunda ve gelişiminde sözlü kültür geleneğinin etkisi büyüktür.
 - Türkmen edebiyatının ilk örnekleri içinde hikâye ve romanın yeri büyüktür.
 - Türkmen edebiyatı belli bir süre Sovyet rejiminin baskısı altında kalmış, kendi seyri içinde gelişmemiştir.
 - Türkmen edebiyatı 1950-1960'lı yıllardan itibaren büyük bir gelişim göstermiştir.
- Mağtımgulı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 20. yüzyıl Türkmen edebiyatının en güçlü ismidir.
 - Mağtımgulı, Yusuf-Züleyha, Leyli-Mecnun, Babarevşen ve Zeynelarap mesnevilerini hem halk şiiri türlerinden koşuk hem de klâsik şiir türlerinden gazel, muhammes, murabba, müseddes gibi şekilleri kullanarak yazmıştır.
 - Eserlerinde özgürlük ve kadın serbestliği gibi konuları işlemiştir.
 - Türkmenlerin millet ve vatana bağlılıklarını ön plâna çıkararak millî birlik ve beraberliği pekiştiren şiirleri ile hem dönemindeki hem de daha sonraki şairlere tesir etmiş büyük bir ediptir.
 - Hikâye tarzında yazdığı eserler ile tanınmaktadır.
- Türkmen edebiyatında “aşk mülkünün şahı” olarak adlandırılan şair, aşağıdakilerden hangisidir?
 - Dövlətmämmed Azadî
 - Mollanepes
 - Zelili
 - Kemine
 - Nurmuhammed Andalıp
- Gıızlar Dünyääsi “Kızların Dünyası” ve Aadatın Gurbaanı “Geleneğin Kurbanı” adlı şiirlerinde, kadınların eski Türkmen toplumunda alınıp satılan köle olduklarını, hiçbir haklarının olmadığını dile getirip yeni Türkmen toplumunda kadınların özgürlüğüne önem verildiğini ifade eden ve böylece yeni rejimi yücelten hatta Kööne Durmuşımıza İğenç “Eski Hayatımıza Yergi” adlı şiirinde, Ekim devriminden önceki hayatı tümüyle kötülemiş olan şair, aşağıdakilerden hangisidir?
 - O. Taşnazarov
 - Ş. Kekilov
 - Berdi Kerbabayev
 - H. Durdaev
 - Gulmuhammedov
- Türkmen edebiyatının güçlü yazarlarından Şalı Kekilov ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - İlk şiirlerini 1925 yılından sonra yazmaya başlamış ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazdığı şiirler ile tanınmıştır.
 - Bağbaanın Bolsam Seniñ “Bahçıvanın Olsam Senin” adlı şiiri, ilk şiirlerinden biri kabul edilir.
 - Kadın, serbestlik ve savaşa ilgili şiirler yazmıştır.
 - Uralın, Vatançının Aydını, Gıızlar Dileği, Gelin Gıızlara adlı şiirleri, en bilinen şiirleri arasındadır.
 - Uuklaanın “Uyuduğum Zaman” adlı şiirinde lirizmin baskın karakteri hissedilir.
- Gezdiği ülkelerdeki gözlemlerini şiir şeklinde dile getiren ve bu çerçevede Türkiye ile ilgili “Türkiyede”, “Ayasofya Metciinde” (Ayasofya Camiinde) ve “Türk Yiğidinin Täälëyinde” (Türk Yiğidinin Talihinde) adlı şiirlerin sahibi olan ünlü Türkmen şairi, aşağıdakilerden hangisidir?
 - Pomma Nurberdiyev
 - Ruhı Aliyev
 - Ata Atacanov
 - Ata Nıyazov
 - Hocanepes Çarıyev
- Türkmen edebiyatında 1960'lı yıllardan sonra gelişim gösteren ve örnekleri arasında Aman Kekilov'un Söyği “Sevgi” ve Ata Atacanov'un Guşğı Galası “Guşğı Kalesi” gibi eserleri gösterebileceğimiz edebî tür, aşağıdakilerden hangisidir?
 - Hikâye
 - Şiir
 - Roman
 - Tiyatro
 - Poema
- 1950-1960'lı yılların Türkmen edebiyatı ile ilgili aşağıda ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - Tecrübeli yazarların yanına genç şair ve yazarların katılmasıyla sanat değeri yüksek eserler yazılmıştır.
 - M. Seyidov, şiirlerindeki felsefî derinlik ile okuyucuyu etkilemiştir.
 - G. Ezizov, Rus ve Avrupa klasik şiirinin kurallarını Türkmen şiirine uygulamıştır.
 - Bu yıllarda Türkmen şiiri, basılan kitapların sayısındaki artış ile gelişmiştir.
 - K. Gurbannepesov, halk hikâyeleri tarzında yazdığı hikâyeler ile belirmiştir.

9. Aşağıdakilerden hangisi tarihi roman türünde **değildir**?

- Y. Memmediev, Sapak
- G. Kuliev, Gara Kerven
- R. Esenov, Sehradaki Salgınlar
- A. Tagar, Uruşdan Soñkı Söveş
- B. Seytekov, Bedirkent

10. Aşağıdakilerden hangisi 1990'lı yıllarda edebiyat dünyasına adım atmış şairlerden **değildir**?

- Şähribossan Geldimämmedova,
- Orazğılıç Çarıyev,
- Rehmet Seyidov
- Dövlet Garkı
- Berdinazar Hudaynazarov

Okuma Parçası

Türkmen Halk Edebiyatı Örnek Metinler

Kööroğlı Destanı'ndan:

Bilmen oyalıkda bilmen düüşümde
Perende gır atıñ avazı geldi
Yaman günler baardır meniñ başımda
Perende gır atıñ avazı geldi

Ey Köroğlı gıratıñı yaad eyle
Gır atsız bağlara barmagıl seyle
Periışaan gısmatım yazıldı şeyle
Perende gır atıñ avazı geldi.

Atalar Sözi

Dağdan arkañ bolsa daaşdan yüregiñ
Aaçlık neeme iydirmez, doklık neeme diidirmez
Ezilen geçi suudan gaytmaz
İil bilen kesilen barmak gaanamaz
Dil görki söz, yüz görki göz.

ŞİİR ÖRNEKLERİ

Eziizim Oot Yakdım

Eziizim, oot yakdım yool yakasında,
Gel, otur,
Geçeli ocak başına.
İsleseň,
İkimiz söhbet açalı,
Yalın yalkım salsın değre daşına.

Her kimiň ööz derdi,
Ööz hıyaalı baar:
Kim meylise baryaar,
Kimseler işe.
Emmaa oot başında,
Ocak başında
Gövün posı açılıyaandır hemişe.

Ayby yook,
Kääte sen bövrüni diñläp,
Ooya gidip otursaň daa sedasız.
Göreş tutup,
Hücüm edip,
Hiiç haçan
Yeñen yookdur yer yüzünde pidaasız.
Ayby yookdur,
Arzuv barın ekseğem.
Kääte gatı gülääyseğem,
Ayby yook.
Gözden gizlään hatamızı aç açan
Oot başında bilääyseğem,
Ayby yook.

Arzuv hıyaal oot yalına övrülip,
Tüsse deyin gaayıp bolsun gussalar.
Elmıdaama taaplayaandır oot bilen
Yalav yalı yarağları ussalar.

Eziizim, oot yakdım yool yakasında,
Sovul,
Çooyunmağa çaağıryaan seni.
Yılın daa, yooluňa gidiber yene,
Kayıl men,
Üşäände yaatlasaň meni.

Azizim, ateş yaktım yol kenarında
Gel, otur,
Geçelim ocak başına.
İstersen,
İkimiz sohbet açalım,
Ateş ışık saçsın çevresine.

Herkesin kendi derdi,
Kendi hayali var:
Kimi meclise gider,
Kimileri işe.
Ama ateş başında,
Ocak başında
Gönül pası açılmıştır daima.

Ayıp deňil,
Bazen sen düşünüp,
Düşünceye dalıp dursan da sessizce.
Savaşıp,
Hücüm edip,
Hiçbir zaman
Yenen yoktur yer yüzünde kurbansız
Ayıp deňildir,
Bütün hayalleri dağıtsak da.
Bazen kahkahayla gülsek de,
Ayıp deňil.
Gözden gizlediğimiz hatayı apaçık
Ateş başında bilsek de,
Ayıp deňil.

Arzu, hayal ateşe dönüp,
Duman gibi kaybolsun kaygılar,
Sürekli su vermiştir ateşle
Keskin aletlere ustalar.

Azizim, ateş yaktım yol kenarında,
Dolanıp gel,
Isınmaya çağırıyorum seni,
Isın da, yoluna gidiver yine,
Razıyım,
Üşüdüğünde hatırlasan beni.
(Ata Atacanov'dan: Kara 1996: 883-4)

Aavçı Atma Cereni

Aavçı atma cereni!
 Onda ulu arzuv baar.
 İntizar ol gör onı,
 Ol kanala garaşyaar.
 Gör inciği incecik,
 Suv diyip köp yörmekden.
 Mahrum etcek sen niçik,
 Onı kanal görmekten?

Saanalğıca gün gaaldı,
 Arzuvına yeterne.
 Kanal çöle yool saldı,
 Gelyäär cerenleñ yerne.

Kanal gumı boyun edip,
 Geçsin, çöli suvarsın!
 Ovlakların oynadıp,
 Ceren de suva barsın.

Aavçı atma cereni!
 Onda govı arzuv baar.
 Govı arzuvı seni
 Etsin oña rehimdaar.

Avcı Vurma Ceylanı

Avcı vurma ceylanı!
 Onda ulu arzu var.
 Bekle de gör onu,
 O kanalı gözlüyor.
 Bak bacağı incecik,
 Su diyerek çok yürümekten.
 Nasıl mahrum edersin
 Onu kanal görmekten?

Sayılı gün kaldı,
 Arzusuna kavuşmasına.
 Kanal çölü yol etti,
 Geliyor ceylan yurduna.

Kanal kumu dolanıp,
 Geçsin, çölü sulasın!
 Yavrularını oynatıp,
 Ceylan da suya varsın.

Avcı vurma ceylanı!
 Onda iyi arzu var.
 İyi arzusu seni
 Merhamete getirsin.
 (Rehmet Seyidov'dan. Kara 1996: 888)

Osman Öde (Doğum 1954)'nin *Möcek Kanuni* adlı tiyatro eserinden bir parça**On Üçüncü Perde**

Kör Gocalı durmuşñ ahır zamana menzeş yeneki mock oyununñ üstünden öz ayağı bilencik bardı. Sebep Alları burun onı şol nocuk oyna-toyuna bir ay çemesi ön yoritelen çağırıp gaydıpdı. Maksatsız edim edilyerme neme! Alları burun toyum gabaralı geçirip, adını dağ-depe aşırısı geldi. Küren oba gara görnüm yerden bağşının önünden çıktı. Şatlığı az durmuş şu pürsat bilen bakılığa övrüleyceğe menzedi.

Halayık bağşını altığanatlı ak öyün gapdalındaki giñ sekide, gat gat yazılan körpeçeniñ üstünde oturtdı. Göreçler adamı depesine teç edinip bilenok, dine söyüp-guvanıp, yigrenip bilyer. İne depesine teç etmeğe tayın adamlar Kör Gocanıñ nazarları bilen sıpalap, ezizlep oturlar. Mum, hey, bağşı duymazmı? Bağşı daşını gıllap, özünden gözlerini ayırman oturan-duranlara mehir-minnetdarlık bilen baş atdı. Adatı endik bilen birek-birekden hal-ahval soraşdılar. Soraşılmalı zatlarım ken. Onuñ üçin çay içimlik salım gerek.

- Siz buu gün bir musulmanı köpeltceğ-ov?! Diyip Gocalı bağşı öy eyesine yüzlendi.
- Size garaşıp oturuşımız, bağşı ağa diyip, Alları burun galkıncıklap gürlledi.
- Onda çağırın pelvanı.

Sehel salımdan yedi yaşlarındaki saçı sıyrılan oğlancığın elinden tutup getirdiler.

- Salavmaleykim! Oğlancık bağşa çekinibrek yamlaşdı.
- Valeykim essalam. Bağşı oğlancığı boydanbaşa sınladı. - Tüveleme, sen-e yiğit çıkıpsın.
- Yok... Oğlancık gaşlakımı bürüşdirdi. Men entek yiğit çıkamok. Sünnet etsinler, ana sından son men yiğit bolyan. Hakiki erkek bolyan. Hemmeler şeyle diyyer.

Köp Gocalı yoriteler getiren kiçenrek dutarıra oğlancığa uzatdı. Yılğınıp:

- Yiğit çıkanından soñ çalmağı övrengin, diydi.

Oğlancık şu gürrüne garaşyp duran yalı, pert çoğap berdi:

- Erkekler ağlamalı deel...

Adamlar oğlancığıň çın gepine gülüşdi. Bu oğlancığa ağır değdi: Adamlara seredip, doğacığını münk-münk etdirdi. Oğlancık ne bilsin çın sözün yansa almyan yerleriniň az bolmayandyđmı!

Her kim sehe salımdan yiğit çıkçak oğlancığa bir zatlar eçildi.. Oğlancık berlen zatları göterip, erkeğe övrmek üçin dolup-daşyp ak öye girdi.

Türkiye Türkçesi İle

Kör Gocalı, hayatının kıyamete benzeyen ilerideki fena oyunun üzerine kendi ayaklarıyla gitti. Çünkü Allan Burun onu bu kötü oyuna, yani düğününe bir ay öncesinde ısrarla çağırmış ve geri dönmüştü. Maksatsız adım atılır mı? Allan Burun, sünnet düğününü görkemli şekilde yaparak adını sanını dağdan tepeden aşırarak istemişti. Büyük köy, ufukta aşığın önüne çıktı. Mutluluğu az olan hayata bu fırsatla ebedi olarak mutluluğa dönüşecek gibiydi.

Halk aşığı altı katlı çadırın yanındaki geniş sekiye, kat kat yayılmış minderler üzerine oturttu. Bakışlar insanı tepesine taç etmez, sadece sever, iftihar eder ya da nefret ederler, işte, Kör Gocalı'yı başlarına taç etmeye hazır insanlar, bakışlarıyla süzerek ona değer vermekteler. Bunları aşık hissetmez mi hiç? Aşık etrafını çevirmiş ve kendinden gözlerini ayırmadan oturup duranlara sevgi ve minnettarlık ile başıyla selam verdi. Adet olduğu gibi birbirlerinin halini hatırladı. Sorulacak o kadar çok şey var ki... Bunun için çay içilecek vakit gerek.

Siz bugün bir Müslüman daha arttıracaksınız herhalde! Gocalı Bağşı, böyle deyip ev sahibine döndü.

Sizi bekleyip duruyoruz Bağşı ağa! Diyen Allah Burun güçlükle bağırđı:

O hâlde çağırın pehlivanı.

Bir süre sonra yedi yaşlarındaki saçı kesik bir oğlancığı elinden tutup getirdiler.

Selâmünaleyküm! Oğlancık, âşığa çekine çekine yaklaştı.

Ve aleykümselam. Aşık, oğlancığı baştan ayağa süzdü. Maşallah, sen de yiğit olmuşsun.

Yok... Oğlancık kaşlarını çattı. Ben henüz yiğit olmadım. Sünnet etsinler, işte o zaman ben yiğit olurum. Hakiki erkek olurum. Herkes böyle diyor.

Kör Gocalı, daima yanında taşıdığı küçücük sazı oğlana uzattı. Gülümseyerek:

Yiğit olduktan sonra çalmayı öğren, dedi.

Oğlan, bu sözleri beklilyormuş gibi dobra dobra cevap verdi:

Erkekler ağlamamalı...

İnsanlar, oğlanın bu açık sözlerine gülüştüler. Bu, oğlana ağır geldi. Etraftaki insanlara bakıp dudaklarını büzüp titretti. Oğlancık nereden bilsin böyle gerçek bir sözün de alaya alınacak yerinin az olmadığını!

Herkes bir süre sünnet olacak çocuğa birtakım hediyeler verdi. Oğlancık verilenleri alıp erkeklığe adım atmak için içi insan dolu çadıra girdi.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Klasik Türmen Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Mağtımgulı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise “Mollanepes” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Berdi Kerbabayev” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Şalı Kekilov” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise “Ruhı Aliyev” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Çağdaş Türkmen Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise “1950-1960’lı Yıllar Türkmen Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Tarihi Roman” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “1990’lı Yıllar Türkmen Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Türklerin Oğuz boyundan olan Türkmenler, uzun bir süre Çağatay ve Kıpçak sahası Türk boylarının arasında kaldıkları için, dil özellikleri bakımından diğer Oğuz boylarından farklı özellikler gösterirler. Türkmen Türkçesi, bir taraftan Oğuz Türkçesinin özelliklerini barındırırken, diğer taraftan diğer Oğuz boylarının diyalektlerinde görülmeyen, Doğu Türkçesini karakterize eden özellikleri de bünyesinde taşımaktadır. Bu bağlamda Türkmen Türkçesi, diğer Oğuz diyalektlerinden farklı özellikler göstermekte; buna karşılık Oğuz grubu Türk lehçeleri arasında değerlendirilmektedir.

Sıra Sizde 2

Türkmen Halk Edebiyatı ürünleri ile Türkiye Halk Edebiyatı ürünleri aşağı-yukarı benzer olmakla birlikte Türkmenler arasında başka türlerin bulunduğu dikkati çekmektedir. Destan, masal, atalar sözü, bilmece vb gibi türler bakımından ortak olan Türkmen ve Türkiye halk edebiyatları bilhassa “aydım” olarak adlandırılan tür bakımından ayrılmaktadır. Türkmen sözlü edebiyat geleneği içinde önemli bir yer tutan aydımlar, Türkiye sözlü edebiyat geleneğinde bulunmaz.

Sıra Sizde 3

Kaynağını halk kültüründen alan mensur eserler hariç tutulduğu takdirde 18. ve 19. yüzyıllara ait Türkmen edebiyatının şiir türünde geliştiği görülmektedir. Bu yüzyıllarda şairler daha çok aşk ve sevgi temalı şiirler yazmışlar, sosyal meselelere fazla temas etmemişlerdir. 18. ve 19. yüzyıllarda yazılmış çoğu şiir tarzındaki eserleri, Klâsik Türkmen Edebiyatı başlığı altında değerlendirmek doğru bir yaklaşım olur. Zira bu yüzyıllarda yazılmış şiirler, hem şekil hem de muhteva bakımından 20. yüzyıldan itibaren yazılmış çağdaş şiirlerden ve diğer edebî türlerden farklıdır.

Oldukça zengin bir sözlü edebiyat külliyatına sahip olan Türkmenlerin, gerçek anlamda ilk eserlerini 18. yüzyılda vermeye başladığını görüyoruz. Bu yüzyıldan önce de çeşitli eserler vermiş olan Türkmen yazarlar olmakla birlikte, Türkmen diyalektiğinin eserlere yansımaya başladığı 18. yüzyılı Türkmen edebiyatının başlangıcı kabul edebiliriz. Daha önceki yüzyıllarda Türkmen yazar ve şairlerinin yazdıkları eserler, genellikle Çağatay yazı dili geleneğine bağlıdır. 20. yüzyılın başlarına kadar, 18. ve 19. yüzyıllarda yazılmış manzum eserlerin klâsik Türkmen şiirinin örnekleri olduğu kabul edilir. Buna göre klâsik Türkmen şiirinin ilk örneklerini 18. yüzyılda **Mağtımgulı** vermiştir. Tarihsel Türk edebiyatının ortak mirasçılarından biri olan Türkmen edebiyatı, kendine münhasır eserlerini ancak 18. yüzyılda vermeye başlamıştır. Eserlerinde dönemin sosyal olaylarına da kayıtsız kalmayan ve Türkmen halkının geleceği için eserler veren 18. yüzyıl yazarları, bu yüzyılda Türkmen edebiyatına klâsik bir mahiyet kazandırmışlardır. Yüzyılın en önemli şairleri şunlardır: Nurmuhammed Andalıp (1660-1740), Dövletmemmet Azadı (1700-1760), Şeydayı, Şabende (1720-1800), Mağtımgulı (1733-1783), Magrupı (1735-1810).

19. yüzyıl Türkmen edebiyatında şiir dilinin artık belirli kaideler etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu yüzyılın şairleri, sevgilinin hasretini ele alan, dış güzelliğini tasvir eden bir anlayış ile Türkmen edebiyatına lirizmi yerleştirmişti, denilebilir. 19. yüzyıl Türkmen edebiyatı, çeşitli sosyal olayları genel ve mecazî ifadelerle ortaya koymak yerine daha açık ve kesin bir dille anlatmıştır. Ayrıca 19 yüzyıl Türkmen edebiyatında aşk ve sevgi konularının yanı sıra millî ve ahlakî konular da hâkimdir.

Sıra Sizde 4

Önceki yüzyıllarda daha çok halk şiiri tarzında eserlere sahip olan Türkmen edebiyatı, 20. yüzyılın bilhassa ortalarından itibaren çağdaş anlamda şiirleri de bünyesinde barındırmaya başlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Türkmen şiirinin halk şiiri tarzında olmasının, Türkmenlerin çok zengin sözlü edebiyat geleneğine sahip olması, bu yüzyıllarda hanlıkların ortaya çıkması ve bundan kaynaklanan büyük kültür merkezlerinin oluşmaması ve savaş yıllarında birçok münevverin hayatını kaybetmesi gibi birçok sebebi vardır.

20. yüzyıl Türkmen edebiyatının, önceki yüzyıllara ait geleneği devam ettirmekle birlikte hayatın gerçeklerine daha bağlı kaldığı söylenebilir. Bu yüzyılda edebiyat, Türkmenlerin karşılaştığı sıkıntılarının tesiri altında bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. 20. yüzyılın başlarında Türkmenistan'ın zorla Rusya'ya bağlanmış olması, daha sonra ortaya çıkan İkinci Dünya Savaşı, Türkmenlerin sosyal, siyasi ve iktisadi hayatlarını etkilediği gibi edebiyatlarına da tesir etmiştir. Türkmenistan'ın Rusya'ya bağlanmasıyla Türkmen edebiyatına siyaset bulaşmış, dönemin siyasi ve sosyal olayları eserlerde işlenmeye başlamıştır. Mesela bu yıllarda Türkmen edebiyatı; toprak reformu, kadın hakları, zengin-fakir karşıtlığı gibi konuları ele alır. Bu çerçevede 1920'li yılların eserlerinde, Rusların baskılarına karşın Türkmenlerin sıkıntıları dile getirilmiştir. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında yazılan eserlerde ele alınan konular, gerçek hayatın içindedir. Ne var ki 1920'li yılların sonlarına doğru Sovyet rejiminin getirdiği baskılar karşısında devleti yönetenler ve rejim lehinde sınıf kavramını dile getiren eserler artmıştır. Diğer taraftan üretilen eserlerin sanat değerinin düştüğü de hemen fark edilmektedir. Türkmenlerin sorunlarını çeşitli eserlerinde ele alan yazarlar, takibata uğramışlar, bir kısmı sindirilmiş, bir kısmı ise çeşitli iftiralarla öldürülmüşlerdir. Mesela **A. Gulmuhammedov** "halk düşmanı", "burjuva milliyetçisi" gibi suçlamalara maruz kalmış, **H. Durdaev** Sibirya'ya sürülmüş, **B. Kerbabaev** ise göz hapsine alınmıştır.

1917 yılındaki Bolşevik ihtilali ile Rusların baskısı altında kalan Türkmenler, ikinci dünya savaşı yıllarına kadar edebî faaliyetlerinde geçiş evresi yaşamıştır, denilebilir. 18. ve 19. yüzyıllarda genellikle şiir ve destan tarzında yazılmış olan klasik şairlerin eserleri, 20. yüzyılda da kısmen tekrar yayımlanmıştır. Bazen yeni yazarların kimi eserleri yayımlanmış olsa da, Türkmen edebiyatı, 20. yüzyılın ilk yarısında genellikle Rus kültürü ve edebiyatının baskısı altında daha çok gazete, dergi ve Türkmen dilinin gramer ve sözlükleri etrafında şekillenmiştir. Rus istilasından kurtulmaları ve Türkmenlerin bağımsızlığına erişmeleri adına kalem oynatan şair ve yazarların gözaltına alınmaları ve tehdit edilmeleri, Türkmen edebiyatının gelişmesini engellemiştir.

Sıra Sizde 5

1950-1960'lı yıllarda Türkmen edebiyatı yeni yazar ve şairlerin katılmasıyla şiir, dram ve diğer mensur eserler alanında zenginleşmiştir. Bu yıllarda Türkmen milli edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları bulunan tecrübeli yazarların yanına genç yazar ve şairlerin katılmasıyla Türkmen edebiyatında sanat değeri daha yüksek eserler ortaya çıkmıştır. Bu genç yazarlardan **B. Hudaynazarov**, *Gızgım Sehra* "Sıcak Sahra" ve *Göreş Meydanı* "Savaş Meydanı"; **K. Gurbannepesov**, *Taymaz Baba ve Gumdan Yapılan Yürek, Ata ve Oğul ve Acı Günler, Süyci Günler* gibi eserlerle Türkmen edebiyatına katkıda bulunmuşlardır. Keza M. Seyidov, A. Hayıdov, İ. Nuriyev, G. Ezizov, A. Agabaev ve K. Kuliev gibi genç şair ve yazarlar da bu yıllarda ortaya koydukları eserler ile gelecek adına ümit vermişlerdir. Bu genç yazarlardan **B. Hudaynazarov**, şiirlerinin yanı sıra mensur eserlerinde dahi lirizmi ön planda tutmuş olmasıyla, **K. Gurbannepesov** halk hikâyeleri tarzında yazdığı hikâyelerle, **M. Seyidov** şiirlerindeki felsefi derinlikle, **G. Ezizov** ise Rus ve Avrupa klasik şiirinin kurallarını Türkmen şiirine yansımasıyla tebarüz etmiştir. Diğer taraftan B. Kerbabaev, G. Gurbanshedov, N. Pomma, A. Atacanov, A. Kovusov, G. Seyitliev, Ç. Aşırov gibi tecrübeli yazar ve şairler de bu yıllarda eserler vermeye devam etmişlerdir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Azmun, Yusuf (1966), "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 32-83.
- Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, "Türkmenistan Türk Edebiyatı", 10-11. ciltler: <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-27629/turkmenistan-turk-edebiyati-10-11-ciltler.html>
- Gömeç, Saadettin (2001), "Türkmenistan Türk Cumhuriyeti", Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt: Coğrafya-Tarih, Ankara: 833-847.
- Kafesoğlu, İbrahim (1958), "Türkmen Adı, Mânası ve Mahiyeti", Jean Deny Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 121-133.
- Kara, Mehmet (1992), "Türkmen Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı Üçüncü Cilt, Edebiyat, Ankara: 669-683.
- Kara, Mehmet (1996), "Çağdaş Türkmen Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri) Sayı: 531, Mart 1996, Ankara: 852-889.
- Kara, Mehmet (1998), "Türkmen Türkleri Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt: Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Ankara: 159-178.
- Kara, Mehmet (2001), Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kara, Mehmet (2007), "Türkmen Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yay., Ankara: 231-290.
- Türkmen (Sovyet) Edebiyatının Taarını I-II-III-IV-V-VI cilt, Türkmenistan İlimler Akademiyası, Aşgabat

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “Kırım Türkleri”, “Kırım Tatarları”, “Kırım Tatar Türkçesi”, “Modern Kırım Tatar Edebiyatı”, “Kırım Türk Edebiyatının Türkiye ve Türk Dünyası ile İlişkileri” gibi kavramlar üzerinde tartışabilecek,
- Gaspıralı ve onun İslam dini ve Türklük hakkındaki temel görüşlerinin neler olduğu tahlil edebilecek,
- İsmail Gaspıralı'nın Rus hükûmetiyle Rusya Müslümanlarının ilişkileri hakkındaki düşüncelerini açıklayabilecek,
- İsmail Gaspıralı'nın Türk dünyasının ortak kültürel değerlerini nasıl belirlediğini ve onların neler olduğunu tartışabilecek,
- İsmail Gaspıralı'nın edebî yönünü tahlil edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kırım Edebiyatı
- İsmail Gaspıralı
- Modern Kırım Edebiyatının İlk Eserleri
- Kırım'da İlk Gazete: Tercüman
- Rusya Türklerinin Modern Edebiyatı

İçindekiler

Çağdaş Türk Edebiyatları I

Çağdaş Kırım Tatar Edebiyatı-I

- KIRIM VE KIRIM'DA TÜRK-TATAR EDEBİYATI
- KIRIM'DA MODERN EDEBİYAT

Çağdaş Kırım Tatar Edebiyatı-I

KIRIM VE KIRIM'DA TÜRK-TATAR EDEBİYATI

Kırım tarihin eski zamanlarından beri Türk halklarının bulunduğu bir coğrafyadır. Zaman zaman hangi sebeplerle olsun doğudan batıya uzanan Türk göçlerinin veya muhaceretinin yolu üzerinde bulunması sebebiyle de tarih boyunca yeni sakinler kabul etmiş ve burada çok katlı bir kültür yapısı ortaya çıkmıştır. Bölgenin Ceneviz, Slav halklarıyla, Musevîlik, Hristiyanlık ve İslamiyetle de tarihî ilişkileri vardır. Bütün bunlara rağmen 1475'te Osmanlı devletine tâbi olduğu tarihte Kırım'daki hâkim kültür, Müslüman Kıpçak ve Oğuz temeline üzerinde gelişmişti. Yazı dili ve edebiyat gelenekleri de Türkistan'a Çağatay Türkçesi ve edebiyatına bağlıydı. Üç yüz yıldan fazla süren Osmanlılarla siyasî, iktisadî, kültürel ilişkiler, Kırım'da Osmanlı Türkçesi'nin yazı ve edebiyat dili olarak benimsenmesini sağladı.

Kırım'ın sözlü edebiyatı, bir yandan Kıpçak Bozkırından Türkistan'a bağlı, diğer yandan Karadeniz üzerinden Rumeli ve Anadoluyla temas hâlinindedir. Kırım'daki bazı kahramanlık destanları (*Koplandı Batır, Ertargın, Edige, Çora Batır* vd.) ve aşk destanları (*Kozu Kurpeç ve Bayan Sulu, Nar Kamış, Boz Yiğit*) aralarındaki varyant farklılıklarıyla birlikte İdil-Ural ve Kazak bozkırıyla ortaktır. *Köroğlu, Battal Gazi, Kesikbaş* gibi hikâyeler ise Anadolu'dan Kırım'a geçmiştir. Bazı aşk hikâyeleri ise *Aşık Garib, Aşık Kerem [Kerem ve Aslıhan], Ta[h]ir ve Zo[h]re, Arzı ve Ganber*, Anadolu'daki varyantlarla ortaklık gösterir. Ayrıca *Yusuf ve Züleyha, Leyli ve Mecnun, Ferhat ve Şirin* gibi kaynağı yazılı Doğu edebiyatı olan mesnevi veya halk hikâyeleri de İslâm-Türk kültür dünyasıyla ilişkilerini temsil eder.

Osmanlılarla yakın ilişkiler sebebiyle bazı dinî ve edebî eserlerin Kırım yoluyla İdil-Ural bölgesine oradan da Kıpçak Bozkırına kadar yayılıp benimsendiklerini biliyoruz. Bu gibi eserlerin o bölgelere ulaşma sebebi, yakın ilişkiler yanında, İstanbul'da matbaanın faaliyete geçmesi el yazmalara göre çok daha ucuz olan basılı eserlerin kültürel ihtiyaç (bilhassa eğitim), ticaret, seyahat (özellikle de Hac ziyareti) sebebiyle kuzey bölgelerine götürülmesidir. Kırım'ın Anadolu ve Türkistan'la ilişkilerini kuvvetlendiren bir başka sebep de tarikatler olmuştur. Türkistan'dan Yesevî hikmetleri, Bakırgan kitabı, Sufî Allahyar'ın şiirleri, Anadolu'dan da Yunus Emre'nin ilahileri, Kemal Ümmî'nin şiirleri Kırım'da da sevilerek okunmuştur. Dinî edebiyattan ise *Ahmediye, Muhammediye* adlı eserler, Süleyman Dede'nin *Mevlid*'i örnek olarak gösterilebilir. Aynı şekilde Çağatay yazılı edebiyatı da başta Nevaî olmak üzere Kırım'da yakından takip edilmiştir.

Kırım-Anadolu ilişkilerini kuvvetlendiren özellikle sözlü edebiyat ürünlerinin karşılıklı ulaşımını sağlayan diğer bir husus da Osmanlıların Avrupa, Kafkasya ve İran'daki seferlerine Kırım Han ordusunun da katılmasıdır. Bu savaşlar sırasında ordu içindeki âşıklar, hikâye anlatıcıları veya Kırım ordusunun geçtiği yerlerde halkla teması, karşılıklı ilişkilerin temelini oluşturur. Kefe'de bulunan Osmanlı Yeniçeri birliğinin de Anadolu kültürünü Kırım'a aktarmada bir rol oynadığı düşünülebilir.

Türkiye ve Kırım'da gezip dolaşan veya her iki bölgede ün kazanan, şiirleri yaygın olan âşıklar da vardır: Âşık Ömer, Gevheri [Cevheri], Dertli gibi. Sümmanî de Kırım'ı dolaşmış Han Sarayı hakkında şiir yazmıştır.

Kırım hanları ve kalgayları (veliahtları) içerisinde, bir müddet Türkiye'de ikamet edenleri veya sürgünde bulunanları da vardır. Bu gibi durumlar da karşılıklı ilişkilerin gelişmesine etki etmiştir. Kırım hanları içinde Osmanlı Türkçesiyle şiir yazarlar da az değildir. Bunlar arasında Bora lakaplı Gazi Geray (mahlası Gazayî) epeyce meşhurdur. O'nun

Râyete meyl ideriz kamet-i dîlcü yerine
Tuğa dil bağlamışız kâkül-i hoşbû yerine

matlalı gazeli, Türk şiirinin en yaygın örnekleri arasında yer almıştır.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız bu çerçevede özellikle sözlü Kırım edebiyatının zenginliğine de işaret eder fakat, bu talihsiz ülkenin Rus istilasından sonra yaşadığı acılı günler, baskı ve zulümler, bu bölgedeki sözlü ve yazılı edebiyatın büyük ölçüde tahrip ve yok olmasına yol açmıştır. Sözlü edebiyat çalışmaları XIX. yy. sonlarında başlamasına rağmen, Türk dünyasının birçok bölgesi gibi burada da zamanında gerekli derlemeler yapılamamış, var olan kültür zenginliği büyük ölçüde kaybolup gitmiştir. 1944'teki toplu sürgün ise Kırım'ı bir yangın yerine çevirmiş, kültür hayatının son izlerini de silip süpürmüştür. Bugün elde olan sözlü edebiyat malzemesi, XIX. yy.dan itibaren yazıya geçirilebilen ve sürgündeki zor günlerde yapılabilen ufak tefek derlemelerle, Türkiye veya Romanya'ya göç edenler arasında tespit edilen metinlerden ibarettir.

Kırım Tatar yazılı edebiyatı ise Altın Ordu döneminin sınırlı eserleriyle, Kırım Hanlığı döneminden kalan nispeten daha zengin malzemeye dayanmaktadır. Rus istilasından sonra Türkiye'ye kitleler hâlinde göçün başlaması da edebiyat hayatı için tam bir çöküş dönemi oluşturur:

"Bu dönemde Kırım aydını susturulmuş ve pek çok âlim Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Çar hükümetinin istilacılık siyaseti sonucu, Potemkin'in ve daha sonrakilerin zulmünden kan ağlayan halk, benliğini korumak için evini, köyünü toprağını ve vatanının bırakıp göçmeye başlar. Yüz binlerce insan "Ak [Hak] Toprak" dedikleri Türkiye ve Dobruca'ya doğru yollara düşer. XVIII. asrın sonuyla XIX. asrın başında yapılan ilk göç akımında yüz binlerce insan göçmüştür. Bundan sonra göçler biraz sakinleşirse de durmaz. Kitleler halinde yüz binlerce Kırım'lının göçleri sonucu Kırım'da medenî ve edebî gelişme 1783'ten 1800 yılına kadar süren mecburî bir durgunluğa itilmiş, sosyal ve siyasî hayat tamamen değişmiştir. Aydın ve âlimlerin göç etmeleri veya susturulmaları sonucu, Kırım'da bu yüzyıllık dönem içinde Kırım Türkçesinin kültürel sahada kullanıldığını gösteren tek bir eser yoktur." (İ. Kerim-M. Şevket 1999: 24).

Kırım Tatarları arasında 1880'li yılların başlarında İsmail Gaspıralı'nın ilk eserlerini yayımlamasına kadar modernleşme hareketlerinden, modern edebiyattan söz etmek zordur. Bu sebeptendir ki Kırım'lı birçok araştırmacı edebiyat tarihlerinin dönemlerinden söz ederken İsmail Gaspıralı'nın ve başta **Tercüman** olmak üzere onun eserlerinin, bu konuda yaptığı hizmetleri göz önünde bulundurarak XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarını

Potemkin: Grigoriy Aleksandroviç Potyomkin(1739-1791), Rus generali. Osmanlı devletinin yıkılması, İstanbul'un Çarlığın ve Ortodoksluğun merkezi olmasını hayal eden panslavistlerdendi. Kırım'ı istilasında çok gaddar davrandı, birçok sivilin ölmesine sebep oldu.

“Tercüman Dönemi Kırm Tatar Edebiyatı” olarak adlandırılır. Bizde bu tanımın uygun olduğunu düşünürüz ve bu dönemi “Tercüman Dönemi Edebiyatı” olarak adlandırıyoruz.

Kırm’da yazılı edebiyatın zayıflamasının sebepleri nelerdir, araştırınız.

SIRA SİZDE

KIRIM’DA MODERN EDEBİYAT

İsmail Gaspıralı ve Tercüman Dönemi

İsmail Gaspıralı (1851-1914)’nın Hayatı

İsmail Bey, 20 Mart 1851’de Avcıköy’de doğar. Babası Rus yönetiminde tercümanlık, mütercimlik yapan ve Kafkasya genel vaisi tarafından “asilzadelik” beratı verilen Mustafa Ağa, annesi Kırm mirzaları soyundan gelen Fatma Hanım’dır. İsmail Bey, Rus resmî kurallarına uygun olarak babasından kendisine intikal eden soyluluk ünvanı sebebiyle, kendisinin değil onun doğum yerini belirten “Gasprinski” (Türkçe’de Gaspıralı) familya adını kullanacaktır.

İlk öğrenimine Bahçesaray’da Hacı İsmail Efendi adlı birinin yanında, muhtemelen Zincirli Medresede, başlayan İsmail Bey, 10 yaşında Akmesic (Simperopol) askerî kolijine girer. Burada iki yıl okuduktan sonra Varonej şehrindeki askerî liseye ve nihayet Moskova askerî lisesine nakledilir. Moskova’da içinde bulunduğu muhit onda milliyetçilik duygularının doğmasına sebep olur. Yusuf Akçura bu durumu şöyle anlatır:

“Bir müddet sonra Türklerin en büyük milliyetperverlerinden olacak İsmail Bey, ilk talimini bir Rus askerî mektebinde gördüğü gibi, asıl terbiye-i milliyesini de tatil günlerini aralarında ve sofralarında geçirdiği, ifratla nasyonalist bir Rus ailesinden ve o zamanlar Rus milliyetperverliğini kabartmak üzere muttasıl Türklere taarruz eden “Moskovskiye Vedomosti” [Moskova Haberleri] adlı cerideden [gazeteden], bu ceridenin meşhur şoven muharriri Prof. İvan Katkof’tan iktisap etmiştir!” (Akçura 1328/1912: 690-695).

1867’de Girit’teki Rum ayaklanması sırasında Müslümanlar çok zor durumda kalmışlardı. Büyük Avrupa devletleri, Osmanlı yönetiminin isyana karşılık vermesini zorlaştırıyordu. Moskova askerî lisesinde ve panslavistlerin önderlerinden Katkof ailesinin muhitinde Türklerin ve Müslümanların sürekli aşağılandıklarını, Girit’teki Rum isyancıların ise coşkunca alkışlandığını gören İsmail Bey, askerî lisede tanışıp çok iyi dostluk kurduğu aslen Litvanya Tatarlarından olan Mustafa Mirza Davidoviç’le birlikte, gizlice okuldan kaçarak Rusya’dan ayrılmayı; İstanbul’da gönüllü subay olarak orduya yazılıp, Girit’te asilere karşı Türk tarafında çarpışmayı kararlaştırdı.

İki kafadar, bir kayıkta 45 gün kürek çekerek nehir yoluyla Odesa’ya gelir. Türkiye’ye gitmek için vapura binmeye çalışırlarken pasaportları olmadığı için yakalanır ve askerî okuldan atılırlar. İsmail Bey 1868’de 17 yaşında iken Bahçesaray’da Zincirli Medresede mecburî olarak, Rusça öğretmenliğine tayin edilir. Birbuçuk yıl süren bu görevi sırasında, Bahçesaray’ın polis müdürü Şostof’un zengin kütüphanesinde, içlerinde yasaklanmış bazı sosyalist yazarların eserleri de olmak üzere Rusça kitaplar okuyarak, gazeteleri takip ederek kendisini geliştirir.

1869’da Yaltada Dereköy mektebinde ve iki yıl sonra tekrar Zincirli Medresede Rusça hocalığı yapar. Zincirli Medresedeki öğretmenliği sırasında, görevi olmadığı hâlde öğrencilere Türkçe öğretmesi; eski öğretim metotlarını eleştirmesi; Rusça ders saatlerini çan çalarak belirtmesi gibi sebeplerden dolayı öğrencilerin ve medrese yöneticilerinin sert tepkileriyle karşılaşır. Hatta ölümle tehdit edildiğinden medreseden ayrılmak zorunda kalır.

Mirza: Kırm’da bey soyundan gelen kimselere verilen ünvan.

Kırım uzun zaman Osmanlı devletine bağlı kalmış, İstanbul'la her zaman yakın ilişkiler içinde olmuştur. Kırım'daki Osmanlı etkisi o yıllarda da güçlü bir şekilde devam etmektedir. Moskova'daki öğrenimi sırasında içinde oluşan milliyet duygusunun etkisiyle İsmail Bey, Osmanlı ordusuna subay olarak girip milletine hizmet etmeyi ideal edinmiştir. İyi derecede Fransızca bilmesinin bu işi kolaylaştıracağını düşündüğünden öğrenimini tamamlamak ve askerî lisede belirli ölçüde edindiği Fransızca'yı geliştirmek amacıyla 1871'de Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gider. 1874 yılına kadar Paris'te kalır. Orada iken aslen Tatar soylularından olan Rus yazarı Turgenyev'in muhitinde bulunur, onun yazdıklarını temize çeker. Fransızcası ilerledikten sonra reklam ve ilân işlerinde tercümanlık ve mütercimlik yaparak hayatını kazanır. *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* (İstanbul, 1885) adlı eserindeki bazı ifadelerine bakılırsa Londra'ya da gitmiş olmalıdır.

1874'te İstanbul'a gelir, daha önce bu şehre göç ederek yerleşen ve Ceride-i Askeriyede mütercim olarak çalışan amcasının yanında kalır. İsmail Bey, İstanbul'da bulunduğu bir yıllık dönemde Osmanlı hizmetine girmek için uğraşır. Türk Harp Okulu'nda Rusça öğretmenliğine atanmak üzere olduğunu öğrenen Rus büyükelçisi İgnatyev, sadrazam Mahmud Nedim Paşa üzerinde nüfuzunu kullanarak atanmasına engel olur.

İsmail Bey'in gazeteciliği, yazarlığı da İstanbul'da başlar: Bu şehirde bulunurken Moskova ve Petersburg'daki bazı Rus gazetelerine İstanbul ve Osmanlı hayatı hakkında "doğulu renklerle süslü, yarı hayali mektuplar" yazar. İsmail Bey hakkında bir biyografi yazan L. Klimoviç ise İsmail Bey'in daha Paris'te iken Rus gazeteleri için muhabirlik yaptığını ve Fransadan Cezayir, Tunus, Mısır ve Yunanistan üzerinden Kırım'a döndüğünü bildirmiştir (Klimoviç 1991: 5). İsmail Bey'in gazeteciliğinin ilk kalem denemeleri olması gereken bu yazıların neler olduğu ve hangi Rus gazetelerinde yayımlandığı bugüne kadar araştırılmamıştır.

Yusuf Akçura, Gaspıralı'nın İstanbul'da Osmanlı devlet yapısını, toplumu, yöneticileri yakından tanıdığını söyler. Onun bu sözlerinin doğru olduğu, İsmail Bey'in ileride, *Tercüman* gazetesinde Türkiye'nin siyasî, edebî, iktisadî hayatından söz ederken yaptığı yorumlardan, verdiği hükümlerden anlaşılmalıdır.

1875 kışında Kırım'a döndüğünde dünyada olup bitenleri kavramış, neler yapması gerektiği hakkında zihninde projeler belirlemeye başlamıştır. Fransa ve Türkiye'de edindiği bilgi ve gözlemlerinin de etkisiyle Kırım Türklerinin sosyal hayatını yakından inceler: Köylerde dolaşır, her vesileyle halkın arasına bulunur, onların problemlerini, dinî, kültürel ve iktisadî hayatını, Ruslarla ilişkilerini yakından izleme, öğrenme imkânı bulur. 1906'da yazdığı *Gün Doğdu* hikâyesindeki Danyal adlı kahramanın büyük ölçüde İsmail Bey'i temsil ettiğini biliyoruz.

Sadece Kırım'ı yakından tanımakla kalmaz; değişik tarihlerde Litvanya'yı, Rusya'nın birçok yerini, İdil-Ural bölgesini, Kafkasya'yı dolaşır. Bu muhitlerde aydınlarla, din adamları ve tüccarlarla konuşur görüş alışverişinde bulunur, ileride yapmak istediklerinden söz eder, halkın hayat şartlarına iyice aşina olur. 1883'te *Tercüman* gazetesini çıkarmaya başladığında bu seyahatlerinin tecrübesinden yararlanır. Aynı zamanda yayımlayacağı "süreli yayımlar" için aboneler bulmuş, adresler belirlemiş gerekli "piyasa araştırması"nı da yapmıştır. Dolaştığı yerlerde Türklerin, Müslümanların hangi şartlar içinde yaşadığına, ne gibi ihtiyaçları olduğuna özellikle dikkat etmiştir. İsmail Bey'le ortak idealleri paylaşan aydınlar, *Tercüman* gazetesinin Rusya'nın her köşesine yayılmasında, hatta zamanla Türkiye, İran, Mısır, Balkanlar, Doğu Türkistan'a kadar ulaşmasında ona çok yardımcı olmuşlardır.

Tercüman'ı çıkarttıktan sonra da seyahatleri devam eder, fırsat buldukça İstanbul'u ziyaret eder; 1893 ve 1908'de iki kere Türkistan'a gider; Mısır ve Hindistan'a kadar yolculuklar yapar. Bu seyahatlerinin intibalarını *Tercüman*'da yayımlamayı da ihmal etmez. Bö-

lece sadece kendisi Türk dünyasını, İslam âlemini yakından tanımakla kalmaz, bütün bu bölgelerin de birbirlerini tanımalarında aracı olur. 1905'ten sonra Rusya'da meşrutiyet ilan edildikten sonra İsmail Bey, Abdürreşit İbrahim (Reşid Kadı), Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey, Seyit Geray Alkin, Ali Merdan Topçubaşı vd.nin öncülüğünde “*Rusya Müslümanları Kongreleri*” düzenlenmeye başlandığında *Tercüman* gazetesinin bu yolda ne kadar önemli hizmetlerde bulunduğu anlaşılır.

1882'de Kazanlı, sanayici ve tanınmış bir aile olan Akçurinelere İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım'la evlenir. Zühre Hanım, Yusuf Akçura'nın halasıdır. Bu akrabalık bağı, Yusuf Akçura'nın küçük yaşlarından itibaren İsmail Bey'in çalışmalarını zamanında tanınmasına ve izlemesine imkân verir. Türklüğün bu iki büyük siması, özellikle 1905'ten sonra Rusya Türklerini, siyasî, kültürel haklarına kavuşturabilmek için birlikte çalışır. Y. Akçura, İsmail Bey'i üstadı olarak kabul eder. İsmail Bey'in ölümünden sonra yazdığı yazıyı “*Muallime Dair*” (Akçura 1330/1914) adlandırması, Gaspıralı'yı bütün Türk milletinin “*muallimi*” olarak değerlendirmesi boşuna değildir.

1908'de Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilân edilmesi İsmail Bey'in Türkiye ile bağlarını daha da güçlendirir. Meşrutiyet yanlısı yazılar yazar. Hatta II. Meşrutiyet'in ilân edildiğini bildiren sayıda hürriyet kahramanlarının resimlerini de *Tercüman*'da birinci sayfada yayımlar. 1908'de ve daha sonraki tarihlerde İstanbul'a gelmeye devam eder. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle, aydınlarla görüşmeler yapar, konferans verir. 1911'de İsmail Gaspıralı ile Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey, İttihat ve Terakki Partisi'nin genel merkezine seçilirler (Devlet 1988: 126). Yusuf Akçura'nın İstanbul'da çıkartmaya başladığı *Türk Yurdu*'nda, *Sırat-ı Müstakim*'de ve o yıllarda yayımlanan bazı gazete ve dergilerde hem İsmail Bey'in Beyle yapılan görüşmeler, hem de “dünya Müslümanlarını eğitim meselelerini görüşmek üzere bir kongrede toplamak” girişimi hakkında çeşitli yazılar, haberler yayımlanır.

1912 yılı başlarında “*Usul-i Cedid*”i ve savtı metodu anlatmak, halkın durumunu yerinde incelemek amacıyla İstanbul, Mısır, Süveyş Kanalı, Aden üzerinden Hindistan Müslümanları arasına; Bombay'a gider. Bombay'da özellikle kendi eğitim metodunu anlatmak ve uygulamakla uğraşır. İsmail Bey'in bu teşebbüsü, kendisinin geri dönmesinden kısa bir süre sonra sona erer; önemli bir sonuç elde edilemez.

1905'ten sonra başlayan Rusya Müslümanlarının Kongreleri'ne öncülük eden aydınlar arasındadır. “*İttifak-ı Müslimin*” (kısaca *İttifak*) adlı siyasî partinin kurucuları arasında yer alır. Özellikle ilk kurultaylarda etkili olur, delegeler kendisine büyük saygı gösterir. 1914'teki seçimlerden sonra “IV. Duma”da “Rusya Müslümanları İttifakı”nın işleri düzene girmemiştir. İsmail Bey bu işle ilgilenmek için 1914 şubat ayında Petersburg'a gider, yapılan toplantıda iyice üşütür, bir daha kendisini toparlayamaz. Kırm'daki tedavi sonuç vermezince Temmuz başlarında İstanbul'a gelse de durumu düzelmez daha ağır hasta olarak Yusuf Akçura'nın refakatinde 21 Temmuz'da Bahçesaray'a döner. 24 Eylül 1914'te 63 yaşında vefat eder.

İsmail Bey'in ölümü Türk dünyasında üzüntüyle karşılanır, gazete ve dergilerde hakkında birçok yazı yayımlanır. Cenazesi, Rusya'nın çeşitli yerlerinden Bahçesaray'a gelen 6 bin civarında insanın katıldığı, o güne kadar Bahçesaray'da görülmemiş, büyük bir törenle defnedilir.

İstanbul'da da Ahmet Muhtar Paşa'nın teşebbüsü *Türk Yurdu*, *Türk Ocağı*, *Türk Bilgi Derneği* ve *İslâm* dergilerinin yönetimi ve okuyucularının katılımıyla Ayasofya Camii'nde Topkapı Sarayı hafızlarına Mevlid-i Şerif okutulur.

Eserleri

İlk Yazısı: “Bahçesaray’dan Gönderilen Mektup”

Şimdiye kadar elde edilen en eski yazısı, “Bahçesaray şehir emaneti meclisinden İsmail Mirza” imzasıyla 1879’da Tiflis’te *Ziya* gazetesinde “**Bahçesaray’dan Gönderilen Mektup**” adıyla yayımlanmıştır (5 Zilhicce 1296 /20 Kasım 1879). Bu mektubunda söyledikleri onun gelecekteki hedefini de açıklamaktadır:

“Malûmudur ki Rusiyye devleti içerisinde olan milletler meselen Ermeni, Polak, Latış Yahudi ve gayriler çoğdan berü kendü lisanlarında gazeteler ve edebiyata dair gayri şeyler peyda etmişlerdir. İki-üç milyondan ibaret olan Rusiyye Tatarları edebiyatsız ve daği bir gazetasız oldukları çoğ taaccüptür. Gazeta milletin lisanıdır. Gazetler millete muhafız olabilirler. Ticaret ve her cins ıslahat sırasında (cergesinde) yol gösterici olabilirler. Millet in âkiline (aklına) ve fikrine ziya olabilirler. Kısası (yani gödek söz) gazetesiz ve kitapsız millet sağır (kâr) ve dilsiz adama benzer. Bu hâlde Tatar lisanında “Ziya” gazetesini neşrolunması pek (çoğ) faydalı, iftiharlı iş olduğundan ziyadesiyle hoşnut olduk.

Ziya gazetesinin gündün güne ileri (ireli) gitmesini isteriz (isteyirik) ve me’mul ederiz. Bundan sonra bazı *Ziya* gazetehanesine mektup ve gayri kâğıtlar göndermeği kendimize borç ederiz. (...)

Bu alıntıda ifade edilen İsmail Bey’in geleceğe ait planlarını, emellerini de açıkça göstermektedir: Özellikle “ıslahat”tan söz etmesi, bu işte gazetenin millete yol göstermesinden, milletin aklını ve düşüncesini aydınlatmasından söz etmesi, gazetesini ve kitabı olmayan bir toplumu sağır ve dilsiz insana benzetmesi dikkatimizi çeker ve onun niçin bir matbaa kurduğunu, niçin gazete çıkarmak ve kitap basmak istediğini de açıklar. 1879’da bir gazete çıkarmak için Rus hükûmetine başvurmuş, dört kere Petersburg’ gitmiş ama, 1883’e kadar izin alamamıştır.

Rusça İlk Makaleleri, Eserleri

Bahçesaray Mektupları, Rusya Müslümanları

Kırım’daki ilk yazıları Akmescit’te Rusça yayımlanan *Tavrıda* gazetesinde çıkar: Önce “Küçük Molla” imzasıyla “*Bahçesaray Mektupları*”nı (1881) ardından aynı makaleyi yeniden işleyip daha olgun hâle getirerek bu sefer “Genç Molla” imzasıyla ve “*Rusya Müslümanları*” adıyla aynı gazetede tefrika ettirir ve aynı yıl kitap hâlinde de bastırır. “*Rusya Müslümanları*” (1881) ile daha sonra yayımladığı “*Rus Doğu Anlaşması*” (1896) ayrı yıllarda yazılmış, ilk bakışta farklı konuları içeren eserler gibi görülseler de her ikisinin de ortak noktası Rusya-Müslüman ilişkileridir. Bu sebeple onları birlikte ele almak uygun olacaktır.

Rus aydınlarını ve resmî makamlarını muhatap alarak Rusça yazdığı “**Rusya Müslümanları**”nda daha sonra hayatı boyunca sadık kalacağı bir program çizer, Rusya-Müslüman ilişkilerinin nasıl olması gerektiği hakkındaki düşüncelerini ana hatlarıyla şöyle toparlayabiliriz:

Biz Rusya Müslümanları artık sizin bizi yönettiğinizi ve sizin kanunlarınıza uymamızı gerektiğini biliyor ve Rusya’yı ana vatanımız olarak kabul ediyoruz. Rusya için bir tehlike olursa onun uğruna kanımızı dökmeye de hazırız. Siz de artık bizi sadık vatandaşlarımız olarak görün, bize kanun karşısında Ruslarla eşit haklar verin. Bizim toplumumuz cahildir, bilgiye ihtiyacı vardır. Rus resmî okulları bizim için yararlı değil, bir Müslüman için zaman kaybıdır. Bize izin ve imkân verin kendimize özgü okullar açalım, anadilimizde eğitim yapalım. Siz de bize öğretmen olun, bizim “medenileşmemize” yardımcı olun. Avrupa bilimine ulaşmamız için vasıta olun. Bunları yaparsanız, gelecekte bizim bilgiye

Yaptığımız alıntıda parantez içindeki kelimeler *Ziya* gazetesi yöneticileri tarafından metne eklenmiştir. Metinde atlanan yerler (...) ile gösterilmiştir. Metnin dili ve imlası değiştirilmemiştir.

Rusya Müslümanları: Çarlık döneminde Rusya’da “Türklerden” “Türklükten” söz etmek yasaklanmıştı. Bu kelimeleri kullanmak “Pantürkizm” sayılıyordu. Katı Rus sansürü de bu kelimelerin kullanılmasına izin vermiyordu. Dolayısıyla Gaspıralı da birçok konuda “Rusya Müslümanları” ifadesini “Rusya Türkleri” anlamında kullanmıştır. Ancak 1905 Rus Meşrutiyeti’nden sonra Türklükten açıkça söz edilebilmiştir.

ulaşmamıza imkan verip yardımcı olduğunuz için dünya karşısında övünebilirsiniz. Eğer bunları yapmazsanız sizin de barbarlardan farkınız kalmaz. (...) (Gaspıralı 2005: 77-121)

İsmail Bey, bu eserini oldukça dikkatli, diplomatik bir dille, zaman zaman Rus yönetimin ve Rusların iyi yanlarını öne çıkartarak zaman zaman da ölçülü ve mantıklı bir şekilde onları eleştirerek uzlaşmacı bir yaklaşımla yazar. Eserde Rusya Müslümanlarının da kötü yönleri açıkça eleştirir, iyi yönleri ise objektif bir şekilde anlatılır.

Gaspıralı, bu eserinde muhatabını incitmeyen, açık bir dille, Rusların, Müslümanları-Türkleri asimile etmek, Hristiyanlaştırmak siyasetinden artık vazgeçmesi gerektiğini, bu siyasetin Müslümanları Rusya'ya düşman etmeden başka bir işe yaramadığını da ısrarla belirir. Rus yöneticilerinin, artık Rusya'nın dünyadaki en büyük İslam ülkelerinden biri olduğu gerçeğini kabullenmelerini ister. Bu sebeple Müslümanların eğitimi de bir devlet görevi olmalıdır. Hükümet Müslümanlar için okullar açacak maddi güce sahip değilse, hiç olmazsa medrese ve cami yanlarındaki mekteplerde yapılan eğitimin ıslah edilmesine izin vermelidir. İsmail Bey, bu mekteplerde eğitimin anadilinde yapılması, temel İslami bilgiler yanında tarih, coğrafya, matematik, diğer fen bilimleri ve Rusça'nın da okutulması gerektiğini ileri sürer. Bunun gerçekleştirilmesi için imamlar, hocalar da ayrıca eğitilmelidir.

Bu eserde, Rusya yönetimi altında yaşayan Müslümanların-Tatarların tek bir kitle olduğu kabul ediliyor, onların kültürel ve siyasi haklarından söz ediliyordu. Eğer Rusya Müslümanları, o dönüşüm ve değişim çağında birbirlerinden ayrılır ve parçalanırlarsa bu onların sonu olacaktır. Kurtuluşun tek yolu; eğitimle Batı medeniyetine yaklaşmak, onun bilimdeki seviyesine ulaşmaktır. Bu ölmüş durumdaki Türk-İslam ruhunu diriltmenin tek yolu idi.

Gaspıralı Rusya yönetiminde yaşayan "esir" Türklerin hürriyet ve istiklal problemlerinden sıkı sansür sebebiyle doğrudan doğruya söz etmez. O, cahil bir toplunun öncelikli probleminin eğitim ve bilgiye ulaşmak olduğu kanatindedir.

Eser, çığır açıcı bir özelliğe sahipti. İsmail Bey, düşüncelerini biraz kapalı ve ihtiyatlı bir dil ile söylemesine ve Rus kanunlarına bağlı ve saygılı olduğunu defalarca tekrarlamaasına rağmen, bir kısım Rus aydınları, bazı panslavistler, misyonerler onun bu eserde öne sürdüğü samimi düşünceleri hep şüpheyle karşıladılar ve başta İlminski olmak üzere onu "pantürkist" ve "panislamist" olmakla suçladılar; birçok mektupla, resmi yazışmalarla Rus hükümetine şikâyet ettiler, gazetesi *Tercüman*'ın kapatılmasını istediler.

İsmail Bey 1896'da Rusça yayımladığı "*Rus-Doğu Anlaşması*" adlı kitabıyla bu fikirlerini bir kere daha tekrarlar ve bu eserinde bir adım daha atarak Ruslarla Müslüman ülkeleri arasında Batı emperyalizmine ve "sarı ırka" (İsmail Bey, bu terimle Moğollar, Mançular, Çinliler ve Japonları kastediyordu) karşı bir ittifak oluşturulmasının gerektiğinden söz eder. Böylece, özellikle Rusya ve Türkiye'yi (Arap ülkeleri ve Mısır dahil), ikinci derecede bu ittifaka katılması düşünülen İran ve Hindistan Müslümanlarını, özellikle Batıda İngiliz emperyalizmine, doğuda "sarı ırk" tehlikesine karşı uyarır ve işbirliğine davet ederse de İsmail Bey'in bu fikir ve teklifleri o zaman pek fazla yankı bulmaz.

İsmail Bey 1908'de bu fikirlerini tekrar dile getirmek ihtiyacı hisseder. *Tercüman*'da yayımlanan *Şark-ı Ekber Meselesi* adlı makalesinde görüşlerini, zamanın şartlarına uydurarak bir kere daha açıklar.

İsmail Bey'in teklif ettiği "Rus-Doğu Anlaşması", aslında Rusların yararını değil, aksine tarih boyunca onların tehditlerine, saldırı ve istilalarına maruz kalmış Türk-İslam dünyasının çıkarlarını gözetilerek yazılmıştır. "Panslavizm" ideolojisini çok yakından tanıyan Gaspıralı, Rusların Müslümanlara, Türklere karşı düşmanlık hislerini yumuşatmak, Türk âlemini Rusların saldırılarından bu şekilde korumak istemiş ama, onun bu tekliflerinden somut bir sonuç çıkmamıştır.

Rus-Doğu Anlaşması: Yusuf Akçura, İsmail Bey'in bu eserde ele aldığı görüşleri Türk Yurdu'nda basılan "Türk-Rus Mukareneti" (1327/1908, Sayı: 2, s. 53-55) adlı yazısında özetledikten sonra konuyla ilgili kendi görüşlerini açıklar. Gaspıralı da 1908 yılında *Tercüman*'daki "Şark-i Ekber" başlıklı yazı serisinde bu konuyu tekrar ele alır.

Türkçe İlk Yayınları (Neşriyat-ı İsmailiye)

Tonguç, Şafak

İsmail Bey, 1875'te Kırım'a döndükten sonra bir taraftan şahsî hayatını düzene koyarken, diğer taraftan emellerini gerçekleştirebilmek için ilk adımlarını atar. Öncelikle medresele-
rin ıslahı, fonetik (savtî) okuma-yazmanın yaygınlaştırılması, eğitimdeki diğer eksiklik ve
aksaklıkların giderilmesi, onun ilk hedefidir. Bazı gazetelerde yazılar yazarak ve bir mat-
baa kurarak işe başlar. İsmail Bey'in annesi ve eşi, bir matbaa kurmasına, *Tercüman*'ı çı-
kartmasına önemli maddî ve manevî yardımlarda bulunurlar.

Gaspıralı Bahçesaray'da matbaasını kurduktan sonra deneme mahiyetinde, taşbasma
olarak **Tonguç**'u yayımlar (1881). Baskı çok kötüdür, metin iyi okunmamaktadır. Bu se-
beple *Tonguç*'u Tiflis'te Ziya Matbaası'nda yeniden bastırır (1881). *Tonguç*, İsmail Bey'in
birbiri ardından yayımladığı küçük "sürelî yayınların" ilkidir. Ardından aynı yılda **Şafak**'ı
bastırır (Akpınar-Gankeviç 2008: 21-40). İsmail Bey, "gazete şeklinde mecmualar" diye
tanımladığı, her biri 4-8 sayfa civarında olan ve birbirini izleyen on kadar "sürelî yayın"
neşreder. Bir yazısında bunları "**Neşriyat-ı İsmailiye**" olarak adlandırır. Bu eserler Rus
yönetiminin gözünden kaçmaz; İsmail Bey, sansür görevlilerinden "izinsiz yayın yapı-
yorsunuz" şeklinde sert bir uyarı alınca, yayınlarını durdurmak zorunda kalır. Bu "sürelî
yayınların"ın bazılarının adları bilinmektedir ama, ilk ikisinden başka günümüze kadar
ulaşan olmamıştır; sadece *Mirat-ı Cedid* (1882) adını taşıyan "mecmuası" hakkında kay-
naklarda bilgi bulunmaktadır; diğerlerinin içeriğini bilemiyoruz.

Tonguç'un ilk yazısı olan "Söz-i Evvel"de İsmail Bey'in ilk yazılarını nasıl bir dille kale-
me aldığını, amacının ne olduğunu görebiliriz:

Yakışıklı: Güzel, hoş.

*"İşbu bentler ilk kalemimiz olduğundan, cem'ine 'Tonguç' dedik. Edebiyatça işlenmemiş ise
de milletimizin lisanı terbiyeye, kavaide gelecek lisandır. Şöyle ki eğer üstadını bulup kaleme
alınıp işlenir ise, şimdikine göre nice dereceler yakışıklı, ruşen ve kullanışlı olur. (...)*

*Bundan böyle her ne ki yazar isek garazımız cümle ile müzâkeredir. Meselâ; şimdiki usul yaşa-
mamız ıslaha muhtaç, bin türlü noksanımız vardır. Ahlâkça nice türlü devalara muhtaç illet-
lerimiz var. İşte bunları müzâkere etmeli, ıslahına, def'ine, çaresine yol aramalı. Ara sıra bu-
nun gibi sual(mesele)leri meydana koymak ile beraber lisan-ı Tatariyenin işlenmesine ve irelü-
lemesine çalışmak isteriz. (...)"*

Yazısında "milletin dili"ni işlenmemiş, kullanılmamış olarak görmesi, amacını herkes-
le tartışma, görüşme olarak açıklaması, tartışılacak konuları da toplumun yaşam tarzı-
nı değiştirme, eksikliklerini giderme, bazı ahlak bozukluklarının çaresini bulma... olarak
açıklaması dikkati çeker. Rus sansürü yüzünden sözlerini daha açık söyleyemez. İleri sür-
dükleri toplumun topyekûn ıslah edilmesi olarak değerlendirilebilir. "Tatar dili"ni ilerlet-
mekten kasdı sade Türkçe kullanmaktır. Bunu ileride dil hakkında yazdığı birçok makale-
sinde açıkça ortaya koymuştur.

Tercüman Gazetesi (1883-1918), Faaliyetleri ve Fikirleri

Matbaasını kurduktan sonra gazete çıkartma izni alabilmek için İsmail Bey, birkaç yıl uğ-
raşır, dört kere Petersburg'a gidip gelir. Sonunda izin alarak 10 Nisan [22 Nisan] 1883'de,
Bahçesaray'da *Tercüman* adını verdiği gazetesinin ilk sayısını yayımlamayı başarır. Ruslar
aynı yıl Kırım'ı ele geçirmelerinin 100. yılını kutlamaktadırlar.

Rus yönetimi 1840'lı yıllardan itibaren gazete çıkartmak için kendisine başvuran Kaf-
kasyalı, İdil-Uralı birçok Türk aydınına izin vermemiştir; çünkü, gazetenin bir toplumun
uyanmasında, dünyayı tanımada, daha da önemlisi kendi varlığının farkına varmasın-
da (ulusal bilincin uyanmasında) büyük rolü olduğunu çok iyi bilmektedir. Hele kendi

"Tatar Dili": XIX. asrın
sonlarında Ruslar, yönetimleri
altında yaşayan Müslüman
Türk halklarının hepsine
"Tatar" diyor, "Türk" sözünü
sadece Osmanlı Türkleri için
kullanıyorlardı. Kitaplarda,
gazetelerde Rusya vatandaşı
Türk boylarının kendilerinden
"Türk" diye söz etmeleri
yasaktı. Bu sözü kullanmak bile
"pantürkizm" sayılıyordu. İsmail
Bey ileride *Tercüman*'ı çıkarmaya
başladığında "Türk dili" tabirinde
ısrar edecek Osmanlı Türklerinin
dilini de sansürün baskılarına
karşı "Osmanlıca" olarak
tanımlayacaktır.

anadilinde okullara sahip olmayan Rusya Müslümanları için bir gazete aynı zamanda okul demekti. Bu açıdan bakılınca gazete çıkarma izni alması, *Tercüman*'ı uzun yıllar çıkartabilmesi onun en büyük başarılarından biridir, denilebilir.

Gaspıralı Avrupada ve Türkiye'de bulunduğu sıralarda gazete çıkartmak, kitap basmak konularında düşünmüş, gözlemlerde bulunmuş, modern bir toplum için okul, gazete ve "edebiyatın" ne kadar önemli olduğunu çok iyi kavramış olmalıdır. Çünkü Kırım'a döndükten sonra yukarıda da söz ettiğimiz gibi matbaa kurmak ve gazete çıkartmak için hazırlıklara girer, Müslümanların hayat şartlarını öğrenmek için seyahatler yapar. Bu seyahatleri, gözlemleri *Tercüman* gazetesini çıkarmaya başladığında çok işine yarayacaktır. Görüşüklerine, gelecekte yapmak istediği işlerden, çıkartacağı gazeteden söz eder, yayınlarına abone bulmaya çalışır. Böylece *Tercüman* çıktığında, kısa zamanda Rusya'nın her yerine dağılmaya, aydınların önemli bir kısmı İsmail Bey'le iş birliği yapmaya başlar; o, toplumun dinamiklerini harekete geçirmeyi başarmıştır.

İsmail Bey, önce Petersburg'dan eski bir matbaa makinesi satın alır; hurufatı İstanbul'dan temin eder, hatta oradan bir mürettip de getirtir. *Tercüman*'ın ilk yıllarındaki dizgi ve imlâ yanlışları, bozuk cümleler, onun karşılaştığı teknik problemleri de belli eder. İşçilerini de yetiştirmek zorunda kalır. Matbaa işlerinde, gazetenin haberleşmesinde kendisine eşi Zühre Hanım, Kırım'a gelen üç kayınbiraderi de yardım eder. İlk yıllarında gazetesinin yazılarını hemen hemen tek başına yazdığını yıllar sonra "*Bu Nüsha*" adlı yazısında şöyle açıklar: "*Yirmi beş sene kadar oluyor ki Tercüman'ı ya baştan ahirine kadar ya iki sülüsünü kalem-i âcizanemden çıkarmakta idim; bir nüsha Tercüman yoktur ki nisfı kalemimden geçmiş olmasın*" (13 Fevral 1907).

Rus yönetimi Türkçe ve Rusça, her iki taraf da birbirinin aynı olmak şartıyla gazete çıkartmasına izin vermiştir. *Tercüman*'ın başlık klişesinde "*Ahvalât-ı dâhiliyeye ve hâriciyeye, maârif ve edebiyâta dâir haftalık gazete*" ifadeleri bulunmaktadır.

Tercüman ikisi Türkçe, ikisi de Rusça olarak, küçük boyda ve 4 sayfadır. Genel olarak haftada bir kere, cuma günleri çıkartılır. 1904-1905 yılları arasında haftada 2 veya 3; 1906'da 3; 1907-1908'de 2; 1909-1912'de tekrar 1; 1912-1917 yıllarında da günlük çıktığı belirtilmesine rağmen haftada ancak 3-5 kere çıkartılabildiği belirtilmiştir.

1905'te başlık klişesi "*Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman*" olarak değiştirilir, 1908'in sonuna kadar böyle kalır, sonra yine "*Tercüman*"a dönülür. 1886'da gazetenin amacı "*Rusya ülkesinde sâkin ehl-i İslâmın fevâid-i maneviye ve maddiyesine hizmet etmek*" şeklinde açıklanır.

Türkçe ve Rusça sayfalar bire bir aynı değildir; her iki dilde yayımlanan metinler farklılıklar göstermektedir; hatta bazı yazılar, bir dilde var, diğerinde yoktur. Bazen de bir yazı, bir dilde daha hacimli, diğerinde daha küçüktür. Bu bakımdan *Tercüman*'ın Türkçe ve Rusça metinlerinin birbirinin aynı olduğu iddiası doğru değildir. *Tercüman*'daki Rusça kısmı kaldırabilmek için İsmail Bey, 10 yıl kadar uğraşır, sonunda izin alır; 7 Dekabr 1907'den sonra Rusça kısmı kaldırır. Yine de gerekli gördüğünde, az da olsa, Rusça yazılara gazetesinde yer verir.

İsmail Bey *Tercüman*'ı 1883'ten ölüm tarihi olan 24 Eylül 1914'e kadar idare eder. Ölümünden sonra gazete, oğlu Rifat Bey'in sahipliğinde ve Hasan Sabri Ayvazof'un baş muharrirliğinde, Kırım'da Kurultay hükümetinin yıkılmasına, tahminen 23 Şubat 1918'e kadar yayın hayatını sürdürür. Son sayısının hangi tarihte çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Nisan 1918'de Almanlar Kırım'ı işgal edince İsmail Bey'in kızı Şefika Hanım, matbaayı tekrar açar, başka yayın organları basılır ama, *Tercüman* çıkmaz. Ağustos 1918'de Beyaz Rusların lideri Denikin'in Kırım'ı elde etmesiyle *Tercüman* Matbaası'na el konulur.

Gaspıralı, *Tercüman*'ın 10. yıl jübilesinde gazete çıkarmada kendisine yardımcı olanları açıklar ("*Aziz Yadiğâr*", 25 Fevral 1893). Gazetenin 10., 20. ve 25. yılları, Bahçesaray'da

"Edebiyat": İsmail Bey bu kelimeyi yazılı, basılı olan hemen her metin için kullanır. Bilimsel eserler, gazete, dergi, ders kitapları, edebî eserler... Bunların hepsi "Literatur" karşılığı "edebiyat"tır.

büyük törenlerle kutlanır. Bu jübilelerde bütün Rusya'dan, Balkanlardan, Türkiye'den, İrandan Çin'e kadar birçok yerden gelen mektuplar, tebrik telgrafları, çeşitli hediyeler, *Tercüman*'ın itibarını ve tesir dairesini de gösterir. Bu jübileler, o yıllarda başka türlü bir araya gelemeyen Rusya Müslümanlarının istişare toplantılarına dönüşür.

Rus hükümeti her zaman *Tercüman*'ı sıkı bir sansüre tâbi tutar. Bir buçuk sene kadar, ilk sayılar Petersburg'a gönderilir (*İdareden İhtar*, 10 Sentabr 1883), sansürcülük görevini yapan şarkiyatçı Smirnov, her nüshayı üç-dört hafta sonra iade eder. Böylece gazetedeki haberlerin bir değeri kalmadığını gören İsmail Bey, bir hayli uğraşarak gazetesinin Bahçesaray'da sansür edilmesi için zar-zor izin alabilir. Sansürcülük sorumluluğunu Kıvrımlı bir Karay Türkü olan ve o sıralarda Bahçesaray'da Rusça *Tavrıda* gazetesini çıkartan İlya İliç Kazas üzerine alır. İsmail Bey, Kazas'a minnettar olmalı ki 1905'te Rus meşrutiyetinden sonra, geçici bir süre sansür kalktığında, gazetesinde bu şahsa açıkça teşekkür eder (*Vedâ-nâme*, 5 Dekabr 1905).

İsmail Bey'in gazetesinde devamlı olarak ihtiyatlı ve uzlaşmacı bir tavır içinde olduğu; Ruslarla iyi geçinmeyi prensip edindiği; hatta bazı zamanlarda onların hoşuna gidecek yazılar yazdığı ve bu tavrını, zamanla ustaca kullanılan bir taktiğe dönüştürdüğü de bilinmektedir. Yine de *Tercüman* dikkatlice incelenip Türkçe metinlerle Rusçaları karşılaştırılırsa, bazen Rusça kısımlarda yönetimin dikkatini çekecek, Ruslara sert gelebilecek bazı söz ve ifadelerin iyice yumuşatıldığı ve hatta kaldırıldığı görülür. Bu açıdan bakılınca sansürcüsüne teşekkür etmesinin sebebi daha iyi anlaşılır.

İsmail Bey, İdil-Ural ve Türkistan Türk lehçelerini de biliyordu. Zaman zaman Kuzey Batı Türkçesinden kelimeler, ifadeler kullansa da *Tercüman*'ın dili, bazılarının iddia ettiği gibi "melez bir Türkçe" değil, ilk sayısından itibaren sade bir Türkiye Türkçesidir (yani İstanbul Türkçesi). Zamanla Bulgaristandan Doğu Türkistan'a kadar yayılan *Tercüman*'da okuyucuların konuyu daha iyi anlamasını sağlamak için, lüzum gördüğünde Batı ve Doğu Türkçelerine ait kelimeleri yan yana kullanır. *Tercüman*'da her zaman açık bir anlatım ve kısa cümleler dikkati çeker; amaç, "*Boğaziçi'ndeki balıkçıdan Kaşgar'daki deveciye kadar*" herkesin bu dili anlamasıdır. *Tercüman* gazetesi, yayınının devam ettiği 35 yıl boyunca İsmail Bey'in dil konusundaki şuurlu ve ısrarlı tavrı sebebiyle Türk dünyasında ortak edebî dilin oluşmasında büyük bir rol oynar ve bunda da sanıldığından daha büyük bir başarıya ulaşır. Sovyet döneminin katı siyasi-ideolojik propagandası İsmail Bey'in ve gazetesinin bu başarısını perdeler. *Tercüman*'da 1911'e kadar klasik imlâ anlayışı hâkim olmuş, bu tarihten itibaren o dönemde Rusya Türkleri arasında gelişen temayüllerin etkisiyle biraz fonetikleştirilmiş "yeni imlâ"yla da bazı metinler yayınlanmıştır.

Türkiye'de okunduğu ve aynı zamanda yasaklanıp serbest bırakıldığı 1895-1897 yılları arasında gazetede "*İlave-i Tercüman*", "*Koşma*", "*Zamime*" adlarıyla yayımlanan Türkçe, iki sayfalık ilim, fikir, edebiyat ve diğer kültürel konularının işlendiği ekler çıkartılır. Bu eklerin daha çok Türkiyeli okuyucular için çıkartıldığı, ayrıca Türkiye'ye gönderilen *Tercüman*'ın nüshalarının Rusya içinde satışa sunulanlardan birkaç gün önce basıldığı, bazı nüshaların da Rusya içinde dağıtılanlardan içerik olarak az-çok farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu yıllarda Türkiye'deki satışının 10.000 civarında olduğunu arşiv belgeleri de doğrulamaktadır (Akınar 2005: 26; 2009: 99-119).

Tercüman'ın eki olarak 1898'de *Mektep*; 1906'da *Ha Ha Ha!* adlı mizah dergisi; 1905-1910'da arasında Şefika Hanım'ın yönettiği *Âlem-i Nisvan*; 1910-1911'de de *Âlem-i Sbyan* adlı dergiler yayımlanır. 1906'da *Millet* adlı ayrı bir gazete çıkarma teşebbüsü ise bir örnek sayıyla kalır, gerçekleşmez; fakat, *Millet*'in başlık klişesi altındaki epigramda yer alan "*Til birliği, fikir birliği ve bu da amel birliğini mucip olur*" ifadesi dikkati çeker. Bu ifadeyi daha da veciz hâle getirerek 1912'den sonra *Tercüman*'da "*Dilde, fikirde, işte birlik*" şeklinde kullanır.

Tercüman ilk sayılarından itibaren sadece bir gazete değil aynı zamanda hitap ettiği Rusya Müslümanlarının ortak kürsüsü, bir fikir mahfeli olur. Rusya Müslümanlarının modernleşme süreci, bu sürecin din, fikir ve edebiyat hayatına ne şekilde yansıdığı, her şeyden önce *Tercüman* koleksiyonu dikkatli bir şekilde araştırılıp incelenmeden öğrenilemez. Sovyet döneminde Türk halklarının modernleşme süreci, fikir ve edebiyat tarihleri yazılırken başta *Tercüman* olmak üzere Sovyet öncesi dönemin birçok yayını yok sayılmıştı; günümüzde sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için bu eksikliğin giderilmesi gerekir.

İsmail Bey *Tercüman*'ı çıkartırken, ne yapması gerektiğini iyi biliyordu, ileriye yönelik planlar yapmıştı. Adım adım hedefine yürüdü. Eğitimin ıslahını, İslam dininin doğru anlaşılmasını, Türklüğün çeşitli kabilelerinin Türk kimliği çatısı altında birleşmesini ve hepsinin ortak modern bir kültüre ve teknolojiye sahip olmasını arzu ediyordu. Bunun için en büyük engel cehalet, hurafeler ve tembellik idi. Türk-İslâm âlemi âdeta bir ölü gibiydi. *Tercüman*'la Rusya Türklerine içine düştükleri bu korkunç durumu, geriliği anlatmak; varlıklarını sürdürebilmeleri için onlara ihtiyaç duydukları bilgiyi vermek; teşkilatlanmalarını, birbirlerine ilgi ve sevgi duymalarını sağlamak istiyordu. Bunun için gazetesıyla başlattığı "uyandırma" işine, 1884'te sonlardan "*Usul-i Cedid*" olarak adlandırılan eğitim-öğretim faaliyetleriyle, "savtı [fonetik] usule" dayanan okuma-yazma kurslarıyla, ilk eğitim için gerekli olan kitapları yazarak ve bunları yayımlayarak devam etti. Gaspıralı, medrese ve mekteplerde eğitimin ıslah edilmesini, modernleşmenin ilk basamağı olarak görüyordu. Onun alfabe ve ilk okuma kitabı olarak yazdığı **Hoca-i Sibyan** (1884) oldukça fazla ilgi görmüş onlarca kere basılmış bütün Rusya Müslümanları arasında kullanılmıştır. Bu eserin ardından Usul-i Cedid mekteplerin ilk ve orta okullarında okutulmak için dil, din, tarih, coğrafya, tabiat, ahlak vd. konularda birçok kitap yazıp bastı. Bu kitapların bir kısmı telif değil, derleme, serbest tercüme veya ihtiyaca göre uyarlanmış eserlerdi.

İsmail Bey'in başlattığı fonetik usulle okuyup yazma ve ilköğrenim, Rusya Türkleri arasında süratle yayıldı, Türk burjuvazisi bu hareketi maddî ve manevî destekledi. 1905'e gelindiğinde binlerce "*Usul-i Cedid*" okul açılmıştı. Gaspıralı sadece erkeklerin değil kız çocuklarının da eğitimine büyük önem veriyor ve her vesileyle bu konu üzerinde duruyordu. Hemen bütün eserlerinde İslam toplumlarında kadına önem verilmemesi, kadının sosyal hayatta yok sayılması, onun en çok tenkit ettiği konulardan biridir. Bütün bu sebeplerle İsmail Bey, Rusya Türkleri arasında "milletin atası" olarak anılmaya başladı.

Gaspıralı, ilk sayılarından itibaren gazetesinde, Türkiye fikir ve edebiyat hayatından serbest bir şekilde yararlanır. İslâmiyetle ilgili bazı eserleri *Tarih-i İslâm* (1883), *Medeniyet-i İslâmiye* (1884), Türkiye fikir ve edebiyat hayatını yansıtan *Maişet ve Edebiyat-ı Osmanî* (1884) ve *Neşriyât-ı Osmanî*" (1886) başlıklı seri yazıları yayımlar. Şemsettin Sami'nin *Kamusü'l-Alâm* adlı eserinden geniş bir şekilde yararlanılarak hazırlanan *Derya-yı Bilik* adlı ansiklopediyi (1889) ve daha sonra *Kamus-i İlmî ve Fennî* (1905-1908) adlı diğer bir ansiklopediyi gazetesinin ilâvesi olarak okuyuculara verir, hatta kitap olarak bastırıp abonelere hediye eder. İsmail Bey, bunları yaparken hem Rusya Müslümanlarının bilgi eksikliğini gidermek hem de onlara Türkiye'yi gerçekçi bir şekilde tanıtmayı göz önünde bulunduruyordu.

O, hangi sebeplerle olursa olsun Rusya Müslümanları arasında geniş ölçüde hurafelerle iç içe geçmiş ve bu yüzden her türlü yenileşmenin, kıpırdanmanın önüne cahil kimselerce bir set olarak dikilen yanlış din anlayışını; bir bahane olarak ileri sürülen "bu iş İslâmiyete aykırıdır, kâfirliktir!" itirazlarını yok etmek, yanlış anlaşılan İslâm dinini, cahil halk yığınlarına basit, ama doğru bir şekilde tanıtmak istiyordu.

Sözü edilen konularda Türkiye kaynaklarını kullanması tesadüfî değildir: Halifenin ülkesindeki İslâm anlayışını, mecburî değişimi, reformları, onlara örnek olarak göstermek, bu işlerin İslâmın kalesi kabul edilen İstanbul'da da yapıldığını ve asla "kâfirlik" olmadı-

ğını anlatmak istiyordu. Bu bakımdan *Tercüman*'ın ilk sayılarından itibaren muhitinde olan akli başında, ileri görüşlü din adamlarından destek aramış, onları yenilik hareketleri, cehaletle mücadele için kendi yanına çekmeye çalışmış, bu gibi din adamları, öğretmenler hakkında gazetesinde iltifatkâr bir dille, övücü yazılar yazmıştır.

1905 Rus meşrutiyeti İsmail Bey'in düşüncelerini daha rahat ve açık bir şekilde dile getirmesine imkân verir. *Gerek Sözler* adlı yazısında (5 Dekabr [18 Aralık] 1905) siyasî, fikrî hayatta ortaya çıkan büyük değişimlere işaret ederken "*Tercüman*'ın devre-i evveli bitti, şimdi devre-i sanisi başlıyor" diyordu. İsmail Bey, 1911'de *Tercüman*'ı kapatıp *Zaman* adlı oğlunun yöneteceği bir gazete çıkarmak istemişse de Rus yönetiminden izin alamamıştır.

1905'ten sonra Rusya'da ortaya çıkan serbest ortamda Müslümanlar-Türkler arasında matbuat hayatı canlandı; gazeteler, dergiler çıktı. Rus okullarından yetişmiş gençlerin önemli bir kısmı sosyalist düşüncelere ilgi duyuyor, Türk-İslâm âleminin problemlerini Gaspıralı'dan farklı bir şekilde algılıyor; modernleşmeye ve dönüşüme devrimci bir gözle bakıyor, onu Çar hükûmetine karşı yumuşak davranmakla, muhafazakârlıkla suçluyorlardı. Bir kısmı sosyalist eğilimli olan bu gençler, öncelikli olarak kendi toplumlarının geleceğini, millî meseleleri değil, sınıf mücadelesini, dünya ihtilâlini düşünüyorlardı. Halk yığınlarını sınıf mücadelesine çekebilmek, amaçlarına çabuk ulaşabilmek için "ortak Türkçe" veya "edebî Türk dili"yle değil, mahallî şivelerle yazmayı tercih ettiler. Buna rağmen sosyalistler önderler arasında bile Gaspıralı'nın millî kültür ve dil idealine bağlı olanlar vardı.

1920'li yıllardan sonra Sovyetler Birliği'nde Türklere-Müslümanlara yönelik hükûmet programı, Çarlıktan tevarüs edilmiş gizli, ama bu sefer daha da güçlü asimilasyon siyasetine dayanıyordu. Sovyet hükûmeti, "dil birliği"ni bozmakla kalmadı; Türk birliğini, eski ve yekpâre Türk millî coğrafyasını da parçaladı; yeni "milletler" ve devletler icat etti. Tarih, Gaspıralı'yı haklı çıkardı.

İsmail Bey, bir yandan da Avrupa ve Rus kaynaklarından, dünya Müslümanlarını ilgilendiren gelişmeleri yakından izliyor, özellikle Rus gazetelerinin, fikir ve siyaset adamlarının, Müslümanlar ve İslâmiyet hakkındaki yanlış kanaatlerini, haksız hücumlarını cesaretle fakat, itidalli bir şekilde gazetesinde tenkit etmekten geri durmuyordu. Uzun yıllar Rus yönetimiyle, misyonerlerle, panslavistlerle tek başına, *Tercüman* gazetesi sayesinde mücadele etti.

Tercüman gazetesi, 35 yıl boyunca Rusya Müslümanlarını-Türklerini uyandırma ve muasır dünya medeniyetine ulaştırma yolundaki olağan üstü hizmetleri sebebiyle Rusların *Noveya Vremya* ve İngilizlerin *The Times* gazeteleriyle karşılaştırılmış, hatta *Tercüman*'ın onlardan daha etkili olduğu belirtilmiştir.

Gazetelerin bir toplumun gelişmesindeki rolünü araştırınız ve *Tercüman* gazetesinin etkileşimiyle karşılaştırınız.

Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene

İsmail Bey'in 1885'te İstanbul'da bastırıldığı bu eser, Avrupa medeniyeti ve sosyalizmin mahiyeti hakkında bir eleştiridir. Eserde şu soruların cevapları aranır: Avrupa medeniyeti veya Hristiyan medeniyeti adıyla bilenen yaşam biçimi, bütün insanlık için geçerli bir medeniyet mi; bütün kavimler ve zamanlar için geçerli genel bir kural mı; akıl, düşünce, anlayış ve insan ahlakının son meyvesi olan bir medeniyet midir? Bu sorulardan sonra yazar medeniyetten ne anladığını açıklar:

"Medeniyetin parlaklığını, büyük büyük köyler, kiliseler, kal'alar, fabrikalar ve rovelver toplar ile ölçenlerden değiliz; medeniyetin mikyası, umumun ondan istifadesidir. Diğer ölçü kabul edemiyorum" (Gaspıralı 2005: 162).

Gaspıralı Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinin oluşmasında kölelerin büyük emeği olduğu hâlde onların hiçbir haklarının olmadığını söyledikten sonra Eski Yunanlıların ve Romalıların insanlığa hizmet ettiklerini inkâr etmediğini ama, onbinlerce insanın emeğini bir kişinin benimsemesini medeniyetteki eksiklik olarak gördüğünü açıklar. Ona göre Avrupa medeniyeti de yeni değil bu eksik medeniyetlerin devamıdır. Hristiyanlık bu medeniyete yeni bir ruh vermiş, insan ilişkileri için bir temel oluşturmuştur ama, bu da adaletsizliği, haksızlığı ortadan kaldırmamıştır. İsmail Bey'e göre Paris'te, Londra'da büyük demir köprüler, yer altındaki trenler (metro), beş on bin işçinin çalıştığı fabrikalar, beş altı katlı büyük zengin evleri, hükümdar sarayları gibi mektepler vs. bu medeniyetin dış yüzüdür, diğer yüzünde soğuk ve rutubetli bodrum katlarında, pislik, edepsizlik içinde, bir odası değil ancak kiralanmış bir yatağı bulunan yoksul insanlar yaşamaktadır. Avrupanın üniversitelerinde okutulan bilimler insanı hayretler içinde bırakıyor fakat, daha da şaşılacak şey, "ahlâk ve tam hakkaniyet" in ne olduğunun bilinmemesidir!

"Avrupa'nın her neresi olursa olsun, zahir parlaklığı ile pek çok kimseyi aldatabilir. Zannedersin ki edep ve rahat, safa ve nezaket, adalet ve bahtiyarlık, âlemin her tarafından kalkmış da yalnız buraya toplanmış! Heyhat, parlak, parlak amma parlayan eşyanın cümlesi altın ve gümüş değildir. Bir mizan alalım da Avrupa'da göreceğimizi çekelim. Hesaba ve çekiye gelir mi acaba? Rothschild gibi on-onbeş adamın yüz milyonlarca servetine mi taaccüp edelim. On-onbeş milyon ahalinin ölümlük iki arşın toprağı olmadığına mı şaşalım! Londralı bir leydinin, Pariz (Paris) hanımının terbiye ve letafet ve nezaketine mi hayran olalım? Londra ve Pariz caddelerinde vücut ve ırzını müzayedede etmekte olan "defter mucibi" [vesikalı] yüz elli bin fahişe hanımlara mı dikkat edelim? Bir inekleri, bizim on inek kadar süt verdiği mi tahsin kılalım! Yüzde doksan dokuzu bir ineğe sahip olamadıklarından mı ibret alalım?.. Milyonlar sarf edip cihât-ı muhtelifede [çeşitli yerlerde] Nasraniyete [Hristiyanlığa] da'vet ve targibine [özendirmelerine] mi bakalım! Avrupa'nın içinde kiliseye ve İncil'e iman kalmadığına mı hayran olalım! Güya hürriyet-i insan için yaptıkları muharebeleri mi seyredelim? Biçare Alsace-Lorraine'in bakire kızları Pariz'de elli franga kadar fûruht olduğunu [satıldığını] mizanı-ı insafa çekelim?!.. Velhasıl, bir baktıkça Avrupa maişeti ve medeniyeti gayet süslü, ziynetli ve yakışıklı bir kadına benzetiliyor; velâkin, biraz da dikkat olunur ise şu kadının dişleri uydurma, saçları takma, o dolu dolu göğüsleri kabartma pamuk... Ve bir de o canfes elbiseler taşlatılır ise [çıkartılırsa, atılırsa] yaralara, koturlara tesadüf olunup çevrilmeden [yüz çevirmeden] gayri mecal kalmaz." (Gaspıralı 2005: 170-171).

Gaspıralı, Avrupa medeniyetinin bu eksik ve cürük esaslar üzerine kurulduğunu kavrayan değişik görüşlere sahip sosyalistlerin köklü değişiklikler yapmak, yeni esaslar üzerine yeni bir medeniyet kurmak istediklerini ama, bu medeniyetin temelindeki "haksızlığı" fark ettikleri için, söyledikleri gibi "insanlar arasında eşitlik" sağlayarak bu eksikliği gidermeyecekleri kanaatinde dir:

"Şöyle ki: Bunların [sosyalistlerin] yazdıkları güya icra olunur ise dünyada hiçbir bahtsız kalmayacak, insanlar müsavî derecede umumen iş işleyecek, rahat görececek, sefa ve zevk edecek. Dünyadan, cümle, bir derece istifade ve keza ve keza... Bu sosyalizm efkârları ahlâk haricinde bir hayli hayalâtтан ibaret olduğunu söylemek lâzım mı acaba? Zannetmem. Eski usulü terk edecek olup sosyalistler sudan kaçıp ateşe uğrayanlara benziyorlar. Tam müsavât imiş; maddî ve manevî. İnsanlar halk olundukta [yaratıldığında] müsavî halk olunmuyorlar ki; bazısında kuvvet, bazılarda zihin ziyade oluyor. Varisiyet [varislik] olmayacak imiş... Ne demek? Peder nefsinden esirgeyip evlâdına bir şey toplayacak, bu ise ortaya konulup umuma taksim olunacak. Bunun müsavât ve adalet neresinde kaldı? Amma aile de olmayacak, peder-evlat birbirini tanımayacak, varisliğe ne hacet? Hulasa-i kelim mem-

Rothschild: Avrupa'da 200 yıl kadar ekonomik ve politik hayatta çok etkili olan Yahudi asıllı bankacı ailenin ismi. Bu ailenin İngiltere kolunu Nathan Mayer Rothschild (1777-1836) kurdu. Onun büyük oğlu Lionel Nathan Rothschild (1808-1879), 1858'de İngiltere'de Avam Kamarası üyeliğine seçilmiş, asalet ünvanı almış ve 1875'te Süveyş Kanalı projesine maddî kaynak temin etmekle şöhret kazanmıştı. Aile XIX. yy'da ve XX. yy'ın başlarında Almanya, İngiltere ve Fransa'da oldukça etkili idi.

Alsace-Lorraine: Fransa'da, halkın büyük bir kısmını Almanca konuştuğu idari ve siyasi bölge. 1871-1914 yılları arasında Fransa ve Almanya arasında birçok çatışmalara sebep olmuştur.

leket ve cemiyet-i insaniye bir kışla hey'etine [kışla görünümüne] girecek: Ahali boru ile kalkacak, boru ile işe-güce gidecek, boru ile umumî sofraya davet olunacak, boru ile zevk ve sefa edecek, boru ile birer kadın alıp istirahatata çekilecek... Aferin sosyalistler, iyi medeniyet, iyi maişet tesis edecek imişsiniz!" (Gaspıralı 2005: 172-173).

Gaspıralı yine de Avrupa yaşam biçiminin "bir adamı güldürüp, yüz adamı ağlatıp mutsuzluğuna" sebep oldukça sosyalist düşüncelerin etkisinin devam edeceği kanatindedir.

"Avrupa'da ve belki cihanda bu mesele en büyük bir meseledir. İnkılabat-ı müdhişe [korkunç devrim] sosyalizm yüzünden gelecektir. Otuz yıllık muharebeler, Fransa inkılabât-ı kebirî [büyük devrimi] değil ki Gun ve Mağol [Hun ve Moğol] hareketleri, sosyalizm inkılabât-ı müthişesi [dehşetli devrimi] karşısında oyuncak derecesinde kalacaktır! Avrupa'nın istikbaline karşı toplanmakta olan belâ-yı kebir [en büyük belâ] budur ve medeniyeti ise sosyalizm dalgalarında gark olunacaktır. Avrupa'nın müstemlekâta [sömürgele] aşk ve muhabbeti, bu derdin zorundan, vahşilere ve nim-medenilere hamiyetten [yarı medenilere insanlık göstermekten] olmadığı malûm ya!" (Gaspıralı 2005: 173-174).

İsmail Bey, Avrupa yaşam biçiminin "şahsî yarar ve çıkar"a dayandığını, ahlak, terbiye ve hukukun hep buna göre düzenlendiğini ileri sürerek; bu Avrupadaki bu "eksik medeniyetin" yaşamda zulme sebep olduğunu söyler. Boğaz kavgası ve nesfin istekleri üzerine oluşmuş yaşam biçimi, hayvanlara yakışır bir hayat tarzıdır. İnsanoğlu vicdan, akıl, insaf, fikir, ihsan ve hamiyetten yoksun olmadığı hâlde Avrupadaki yaşam biçiminin ve insanların birbirleriyle ilişkilerinin hep bu "şahsî çıkar" ve "nefsin istekleri"ne dayanması, Gaspıralı'ya göre esef edilecek bir durumdur ve ileride tam bir devrimi ve dehşetli sosyalist düşünceleri doğurup Batı'yı tehlikeli bir hâle düşürecektir. Çünkü sosyalistler, insanoğlunun en kutsal ve doğal hakları olan aile, mülk, kişisel özgürlük gibi şeyleri inkâr etmektedirler. Bu yüzden eskiler gibi çıkmaz sokağa sapmaktadırlar. Ona göre insan ilişkilerinde çıkardan önce gözetilmesi gereken "hakkaniyet"tir. İnsan ilişkileri "hakkaniyet"e dayandığında zulüm de ortadan kalkacaktır. "Yeni medeniyet", ileride "hakkaniyet" ilkesi üzerine kurulan bir yaşam tarzının sonucu olacaktır. Gaspıralı bu yeni medeniyeti ancak Müslümanların kurabileceği kanatindedir; çünkü bu iş için onlardan daha fazla "serveti" olan bir millet yoktur. Bu "sermaye" ise esas hükmü "hakkaniyet" olan Kurandır:

"Toprak ve mülk; sermaye ve faiz; fert ve cemiyet; kesp ve kâr [çalışma ve kazanma]; sa'y [emek] ve gayret; hayır ve hayrât hakkında öşür ve zekât kaide-i külliyesi [genel kuralları] insanları bahtiyar edecek hakikatlerdir! Sermaye, mülk, kesp ve kâr hakkındaki kavaid-i Kur'aniye [Kuran hükümleri] Avrupaca esas hukuk ve ahlâk tutulabilmiş [olsa] idi sosyalist efkâr-ı müdhişelerine [müthiş sosyalist düşüncelerine] heman yer kalmaz idi. Çünkü az mı, çok mu herkes mülkten, sermayeden ve sa'yinden [emeğinden] istifade eder idi. Servete esir, faize ömrü bir [ömrü boyunca], hizmetçi olmaz idi. Ve bunca nâ-hoşluğa meydan açılmaz [hoşnutsuzluğa imkân verilmez] idi!"

Bunları söyledikten sonra Avrupa medeniyeti hakkındaki şu düşüncelerle eserini tamamlar:

"Bir daha tekrar ediyorum: Fünun, keşfiyât ve ihtiraât-ı cedidenin [yeni icatların, keşiflerin ve fenlerin] hizmet-i müfidesini [yararlı hizmetini] inkâr etmiyorum. Ancak âlem-i İslâmiyetin, ıslahât ve terakkiyi hacetli [reformlara ve ilerlemeye muhtaç] olduğu sırada bilâ-muvazene [eleştiri süzgecinden geçirmeden] Avrupa'yı taklit etmesini, akıl hesap etmiyorum." (Gaspıralı 2005: 181).

İsmail Bey, Rus Meşrutiyetinden sonra sosyalizm hakkındaki düşüncelerini yeni-den gazetesinde açıklamak gereğini duyar bu eserine de atıfta bulunarak “*Mezheb-i İştirakiyyûn*” (Bu makalelerin ilki “Sosyalizm Yaki Mezheb-i İştirakiyyûn” adıyla yayımı lanmıştı.) adlı seri makalelerini yayımlar (1906).

Çarlık yönetiminin Müslümanlar hakkındaki görüş ve davranışlarını 1910 yılı sonlarına doğru *Tercüman*'da yayımladığı “**Rusya'nın Siyaset-i İslamiyesi**” adlı seri yazılarında yeniden değerlendirmek gereğini hisseder, eskiden kapalı söylemek zorunda olduğu bazı düşüncelerine açıklık getirir.

Roman ve Hikâyeleri

İsmail Gaspıralı, dönemin şartları gereği birçok yazısında açıkça ismini kullanmaz, zaman zaman bazı takma adlardan yararlanır. Onun en çok kullandığı imzalarından biri **Molla Abbas Fransevî**'dir. Bu imzayla o, Taşkentli Molla Abbas adlı kahramanının Avrupa ve Afrikada'ki seyahatlerini, maceralarını konu alan, birbirinin devamı olan eserler yazar.

Birkaç yıl Avrupada dolaştığı için eserde “Molla Abbas Fransevî” şeklinde takdim edilen roman kahramanı Taşkentli Molla Abbas'ın güyâ *Tercüman* gazetesine “mektuplar” hâlinde gönderdiği seyahatnamesinin ilk kısmını oluşturan **Frengistan Mektupları** 1887 yılı ocak-kasım ayları arasında *Tercüman*'da tefrika edilir. Bunu **Darürrahat Müslümanları** (1889), **Sudan Mektupları** (1889), **Kadınlar Ülkesi** ((1890-91) ve bunların uzantısı olarak kabul edebileceğimiz **Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf-Gülbaba Ziyareti** (1908) izler. Bütün bu eserler, ortak bir kahramana (Molla Abbas) sahiptir ve ayrı ayrı epizotlar olarak tasarlanmış tek bir roman olarak kabul edilebilirler. Gaspıralı, Rus yönetimi altında yaşayan Müslüman toplumunun kusur ve eksikliklerinin, ahlakî zaafının, dönemin acımasız şartlarına karşı tedbirsiz ve teşkilatsız olan toplum bünyesinin, ancak eğitimle ve tenkitle düzeltilebileceğine inanıyordu. 1880'li yıllarda Rusya Türkleri, uzun yıllar Rus misyonerlerinin sert hücumlarına maruz kaldıklarından doğrudan doğruya yapılan tenkitlerden rahatsız olabiliirdi, halbuki onlar eskiden beri “eğlendirerek terbiye eden, ders veren hikâye tarzına” alışık idiler. Hele bu “terbiye eden, ders veren” hikâyeler, deriş veya bir mollanın ağzından anlatılıyorsa, onlardaki acı hakikatlere, eleştirilere daha kolay katlanabilir ve değer verebilirlerdi. Aynı zamanda alışık oldukları bu tarz hikâyeler, dönemin ihtiyaçlara cevap verebilecek bir mektep ve eğitimden yoksun olan Müslümanlar arasında cehaleti gidermede, arzu edilen zihniyet değişikliğini yapmada önemli bir rol oynayabilirlerdi. Bu sebeplerle İsmail Gaspıralı düşüncelerini geniş halk yığınları arasında daha anlaşılır bir hâle getirmek için modern bir hikâye anlatma tarzı olan romanı bilinçli olarak seçmişti.

Frengistan Mektupları'nda Taşkentli Molla Abbas'ın ülkesinden ayrılıp Fransa'ya kadar gelmesi ve Avrupada özellikle Paris'teki gözlemleri anlatılır. Daha sonraki tefrikalarda Molla Abbas'ın İspanya seyahatine çıkması, burada başından geçenler hikâye edilir. Gaspıralı'nın ileride adını “*Darürrahat Müslümanları*” koyacağı ve 1906'da müstakil bir eser olarak bastıracağı bölüm de budur. Bu eser, 1906'da yazarı tarafından ayrıca kitap olarak da yayımlandığından müstakil bir roman olarak da düşünülebilir.

Sudan Mektupları, *Frengistan Mektupları* ve *Darürrahat Müslümanları*'nın şeklen devamıdır. Molla Abbas, İspanya'dan Paris'e döner, ama çok geçmeden eski Fransız sevgilisi Margarita'nın teşviki ile Paris'ten üç Fransızla birlikte, (bunların biri mühendis, biri doktor, biri de topçu subayıdır) İngilizlere karşı mücadele etmekte olan Sudan Arapları'nın lideri Mehdilik tarikatının kurucusu Muhammed Ahmet'e yardım etmeye gider. Dikkati çekmemek için Cezayir'de kendilerini Şeyh Şamil'in müritleri olarak tanıtır. Bu kısımda o dönemdeki Fransız-İngiliz rekabeti öne çıkartılmış, İngiliz emperyalizmi ifşa edilmiştir.

Bu eserlerin bir kısmı *Tercüman* gazetesinde birkaç kere tefrika edilmiştir. *Frengistan Mektupları*'nın ilk versiyonu Molla Abbas'ın İspanya'daki seyahat intibalarını (yani sonradan Darürrahat Müslümanları olarak adlandırılan kısmı) da içermektedir ve 1891'de kitap olarak da yayımlanmıştır. Yazar, kahramanı Molla Abbas'ın Endüs Müslümanları arasındaki macerasını konu alan son kısmı (herhalde okuyucular daha fazla ilgi gösterdiğinden) *Frengistan Mektupları*'dan ayırmış, yine *Tercüman*'da “*Darürrahat Müslümanları*” adıyla birkaç kere tefrika etmiş ve nihayet 1906'da müstakil bir eser olarak bastırılmıştır.

Kadınlar Ülkesi de *Sudan Mektupları*'nın şeklen devamıdır. Sudan'a Muhammed Ahmet'e yardıma giden Molla Abbas ve arkadaşları, Büyük Sahra'da bir çöl fırtınasında yollarını kaybedip kadın askerlere esir düşer. Kadın askerler bunları bir "melike" (kraliçe) tarafından yönetilen kaleye götürür. Burası "Kadınlar Ülkesi"dir. Ülkede kadınlarla erkeklerin konumu terstir: Kadınlar ailenin reisidir, ülkeyi idare eder, askerlik yaparlar. Erkekler ise evde çocuk bakar, yemek pişirir ev işleriyle uğraşırlar. Kadınlar birden fazla eşle evlenebilir; erkekler ise evden dışarı çıkamazlar, çıksalar da örtünmeleri gerekmektedir, yüzlerini eşleri olan kadınlardan başkasına gösteremezler!..

Bu epizotta aslında İslâm toplumunun ters yüz edilmiş bir şekli ile karşılaşırız. Bu fantazi sayesinde Gaspıralı, İslâm toplumunda kadının içine düşürüldüğü konumu alaycı bir dille sergileme imkânı bulur.

Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf: Gül Baba Ziyareti, Frengistan Mektupları ile başlayan Molla Abbas'ın maceraları, *Kadınlar Ülkesi* ile yarıda kalmış bir roman izlenimi verir. İsmail Bey'in bu macerayı devam ettirmek istediği anlaşılmaktadır. Daha sonra İsmail Bey, "Molla Abbas'ın Şakirdi" imzasıyla *Gülbaba Ziyareti* adlı kısmı yayımlar. Böylece roman, kendini Molla Abbas'ın öğrencisi olarak kabul eden bir başka "anlatıcı"nın dilinden Macaristan'da Budapeşte şehrindeki Gülbaba Ziyareti'nde bu "öğrencinin" Molla Abbas'la karşılaşması ve aralarındaki konuşmalarla tamamlanır.

İsmail Bey'in bu romanından başka **Arslan Kız**, **Gün Doğdu** gibi birkaç büyük hikâyesi ve *Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan, İvan ve Süleyman, Mükâleme-i Sela-tin, Bela-yı İslam...* gibi bazı küçük hikâyeleri de vardır.

Arslan Kız, *Tercüman*'da 1893-1894 yıllarında yayımlanır. 1895'te tekrar tefrika edilir. Eserin konusu, Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesindeki Üçturfan şehrinin Çinliler ve Kal-muklar tarafından kuşatılması, halkın Kaşgar'dan yardım beklemesidir. Kuşatma altındaki Üçturfan şehrinin ileri gelenleri Şeyh İzzet Ata'nın evinde toplanıp bir çare düşünürler. Meclistekilerin birçoğu teslim olmanın münasip olacağı fikrindedir. Aslında Çinliler ileri gelen bazı kimseleri kandırmışlardır. Meclistekiler ümitsizce teslim olmayı veya Kaşgar'a bir haberci göndermeyi tartışırken Şeyh İzzet Ata'nın bir erkek gibi yetiştirilmiş, medrese tahsili görmüş cesur ve güzel kızı Gülcemal (Arslan Kız), erkek kıyafeti içinde meclise gelir, hareretli konuşmasıyla meclistekilerine güç verir ve gönüllü olarak Kaşgar'a git-dip yardım istemeye karar verdiğini açıklar. Nitekim cinis atı, dürbünü ve uzun menzilli İngi-liz tüfeği sayesinde gizlice kuşatmayı yararak kaleden çıkar, Kaşgar'a varıp orada Çinliler tarafından satın alınmış Taştımur Bey ve adamlarını ifşa eder, halkın desteğini kazanır. Çinlilerle savaşmak için hazırlıklar yapan Hokant'lı **Yakup Bey**'in adamlarıyla alaka kurar ve onların da yardımı ile şehri Çin istilasından kurtarmayı başarır.

İsmail Bey bu hikâyesinde vatan ve istiklal fikrini, mekânı Rusya'nın dışına taşıyarak rahat bir şekilde ele alma imkânı bulduğu gibi eğitilmiş, bilgili bir kızın gerektiğinde vatan ve millet için erkeklerden daha fazla iş görebileceğini de anlatmış olur. Bu hikâyedeki "yiğit kız" (Arslan Kız) tipinin eski Türk destanlarından ve hikâyelerinden alındığı, yazarın anlatım dilindeki epik unsurlardan da belli olmaktadır. Böylece Gaspıralı, modern edebiyata, eski Türk kültürün ne şekilde kaynak olabileceğini göstermiş, milli edebiyat anlayışına uygun bir hikâyeye yazmıştır. Diğer yandan eğitilmiş ve inançlı bir kadının, cins bir at, dürbün ve iyi bir tüfek sayesinde düşmanla mücadelede nasıl üstünlük kazandığını anlatır. Bu vesileyle eğitimin önemine, teknolojinin kıymetine, çağa ayakuydurmanın gereği ve faydasına da işaret eder.

Gün Doğdu, "Kart Ağay" takma adıyla 1905 ve 1906'da olmak üzere *Tercüman*'da iki kere tefrika edilir. Eserin kahramanı Danyal Bey, Kırım'lı soylu bir gençtir. Hukuk öğrenimi görüp memleketine döndükten sonra kendi toplumunu kalkındırmak için halk arasında dolaşıp çözüm yolları aramaya başlar.

Yakup Bey Badevlet (1820-1877): Atalık Gazi unvanıyla da bilinir. Doğu Türkistan'da kargaşalığa son verip Kaşgar'da düzenli bir yönetim kurmuş, Çinlilere ve Ruslara karşı başarılı mücadelelerde bulunmuştur. Hindistan genel valisi ve Türkiye Sultanı ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Doğu Türkistan hürriyet mücadelesinin örnek ve mümtaz bir simasıdır. İsmail Gaspıralı da *Arslan Kız*'da bu tarihi şahsiyeti örnek olarak gösterir ve yüceltir.

Yarım kalmış, tamamlanamamış bu eserin otobiyografik bir yanı olduğu, İsmail Bey'in hayat ve faaliyetinden izler taşıdığı Y. Akçura ve Z. V. Togan tarafından açıklanmıştır.

Bütün bu eserler İsmail Gaspıralı'ya, Türk dünyasının ilk roman ve hikaye yazarlarından biri sıfatını da kazandırmaktadır. Eserlerinin *Tercüman* gazetesinde tefrika edilmesi ve zamanla kısmen unutulması, Gaspıralı'nın roman ve hikâye yazarı olarak edebiyat tarihçiliğimizde değerlendirilmesine imkân vermemiştir. Eserlerinin Sovyet döneminde yasaklanması, yeniden neşredilmemesi de bu durumu pekiştirmiştir.

Frengistan Mektupları

İsmail Bey, bu eserinde zengin bir tüccar çocuğu olan ve medresede iyi bir öğrenim gören Taşkentli Molla Abbas'ın gözüyle, daha doğrusu Müslüman bir Türkün gözüyle Avrupa ve özellikle Fransa'yı anlatır. Aslında Rusya'da Türkistan'daki hayattan farklı bir hayat tarzını gören ve bu farklılıklara bir dereceye kadar alışık olan Molla Abbas, Avrupada gördükleri karşısında bazen şaşkına döner, bazen de hayret ve hayranlığını gizleyemez. Nasıl hayrete düşmesin ki Taşkent'te yirmi yıl medrese tahsili gören bir insan Fransada bir ilkokul çocuğu kadar bilgiye sahip olmadığını anlamıştır; Türkistan'da küçümsenip okutulmayan kadınlar bile kendisinden daha bilgilidir!

İsmail Bey, bu eserde en geniş anlamda Avrupa'nın genel durumunu, edebî eser okuma alışkanlığı olmayan okuyucularının anlayabilecekleri basit bir şekilde, olaylara ve örneklere bağlı olarak anlatmaya çalışmıştır. O dönemde modernleşme hareketlerinden bir hayli uzak bulunan Türkistan'dan, medrese eğitimi olduğu için "molla" olarak da tanımlanan bir Taşkentli tüccarı, eserine başkahraman olarak seçmesi boşuna değildir. İsmail Bey, *Frengistan Mektupları* ve *Darürrahat Müslümanları*'nda Avrupa (özellikle Fransa)'yı, o dönemde Batı kültürünü en az tanıyan Türkistan'la karşılaştırarak, bu iki zıt kutbun (Fransa-Türkistan), ne kadar farklı olduğunu anlatma imkânı bulur. Birbiri tamamlayan bu iki eser, Doğu-Batı çatışmasının edebiyatımızda ele alındığı en önemli ve ilginç eserler arasında yer alır. Ayrıca Rusya'yı şöyle böyle tanıyıp kendilerinden üstün olduğunu gören Müslümanlara, İsmail Bey, Ruslardan daha ileri seviyede bir Avrupa toplumu olduğunu anlatmak ister. Eserde Frengistan-Türkistan karşılaştırması yapılırken iktisadî hayata özel bir önem verilmesi de dikkati çeker. Çünkü bilgili toplum, aynı zamanda zengin, düzenli ve âdil yönetimi olan bir toplumdur. Bu husus özellikle belirtilir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Gaspıralı, *Tercüman*'da kendi imzasıyla açıkça okuyucularına söyleyemediklerini, bu eserlerindeki kahramanı Molla Abbas vasıtasıyla dolaylı olarak anlatır. 1880'li yıllarda *Tercüman*'ı okuyanların ekserisi dinî tahsil görmüş kimselerdir; bunların da büyük bir kısmı din adamları, medrese talebeleri, tüccarlar ve o dönemde sayısı çok az olan öğretmenlerden ibarettir. Bu yüzden İsmail Bey, özellikle modernleşme, Türk-İslâm cemiyetinin kusurları konusundaki bazı düşüncelerini açıktan acığa söyleyip henüz "kitap okumaya alışmamış" toplumu gücendirmek, incitmek istemez. Çünkü yapmayı tasarladığı reformlar için ulemanın, din adamlarının, aydınların, öğretmenlerin ve özellikle de tüccarların desteğine ihtiyaç duymaktadır.

İsmail Bey, kahramanı Molla Abbas'ın ağzından veya onun bu romanda karşılaştığı insanların söyledikleriyle Türkistan'a, Rusya Müslümanlarına başta eğitim olmak üzere, din ve bilim anlayışı, siyaset, ticaret gibi konularda sert tenkitler yönelir. Bu bakımdan Frengistan Mektupları ile başlayıp Gülbaba Ziyareti ile sona eren, ayrı ayrı epizotlardan oluşan bu ilgi çekici roman, Gaspıralı'nın fikir dünyasının ahahtarlarını taşımaktadır, diyebiliriz.

Frengistan Mektupları ile romanın ikinci kısmını oluşturan "Darürrahat Müslümanları" aslında hem yapı bakımından hem de konu itibarıyla birbirinden çok farklıdır. Gaspıralı'nın daha sonra müstakil bir roman hâline getirdiği Darürrahat Müslümanları ütopyik bir romandır; yazarın hayalindeki mükemmel İslam toplumunu anlatır.

Darürrahat Müslümanları

Molla Abbas Paris'te tanıdığı yaşlı bir Arap olan Şeyh Celal'in tavsiyesi üzerine Endülüs Müslümanlarından kalmış eserleri görmek üzere İspanya'ya gider. Eserin baş kısmında Endülüs Müslümanlarının tarihi ve medeniyeti hakkında bir hayli geniş malûmat verilir. Daha sonra ise Endülüste güya gizli bir vadide ("Darürrahat" ülkesi) yaşayan "Avrupalılardan çok daha ileri bilgi ve yüksek medeniyete sahip Müslümanların hayatı, medeniyeti Molla Abbas'ın gözlemleriyle anlatılır.

Molla Abbas, Endülüs Müslümanlarından kalmış eserleri daha iyi görüp inceleyebilmek için izin alır, Elhamra Sarayı'nın bahçesinde yatıp kalkmaya başlar. Bir gece, geç saatlerde Elhamra Sarayı'nda dolaşan genç Arap kızlarını görüp şaşırır. Çünkü saray kapalıdır ve bu kızların nereden geldiklerini anlayamaz. Kızlar kuru bir çeşmeye yaklaşınca, çeşmeden su akmaya başlar, onlar da abdest alıp namaz kılarlar. Sonra Molla Abbas'ı fark edince korkup bağırırlar, bu sırada yanlarındaki ihtiyar adam öne çıkar. Molla Abbas ve ihtiyar adam birbirlerini tanırlar; bu adam Abbas'ın Paris'te gördüğü Şeyh Celal'dir.

Molla Abbas, bunların sarayın bahçesine yer altındaki gizli bir dehlizden geldiklerini anlar. İhtiyar adam ve kızlar sırlarını öğrenmiş bu yabancıyı dışarıda bırakamayacakları için alıp kendileriyle birlikte gizli vadiye getirirler. Molla Abbas, Şeyh Celal'den ve kızlardan biri olan Feride Banu'dan gizli vadiye yaşayan bu müslümanların hikâyesini öğrenir: 1491'de Endülüs devleti, İspanyollar tarafından istila edilip yıkılırken ordunun ileri gelen komutanlarından biri olan Musa bin Ebülgazan (Serdar Musa), kendisine bağlı 140 civarındaki cemaate, yanlarına zarurî eşya, alet ve kitapları alıp saraydaki bazı yöneticiler dışında kimsenin bilmediği Elhamra sarayının altındaki gizli dehlizden, etrafı yüksek dağlarla çevrili vadiye geçip orada yerleşmelerini emretmiş ve kendisi de İspanyollarla savaşa gidip kahramanca şehit olmuştur.

Feride Banu'nun Molla Abbas'a anlattıklarına göre, Serdar Musa, Hicri 1500 yılına gelinmeden bu memleketten dışarı çıkmayı yasaklamıştır. Bıraktığı vasiyetname ancak o tarihte açılıp okunacaktır. Bu ülkeden dışarıya ancak seçkin adamlar çıkabilmekte, dışarıda olup biteni gözlemleyip tekrar ülkeye dönmektedir. Emirleri, Serdar Musa soyundandır. Ülkenin kanunları "*Şer'i-i Şerif ile akl-i selim ve ittifak-ı umumî*"ye dayanmaktadır.

Böylece dağlar arasındaki gizli vadiye yeni bir İslâm cemiyeti oluşmaya başlamıştır. Bu küçük topluluk bataklik olan vadiyi açtıkları kanallarla kurutup, ekip biçerek, bağ ve bahçeler oluşturarak bereketli, bayındır bir yer hâline getirdikleri gibi, bilime, dine ve ahlaka büyük önem vererek sağlıklı bir toplum oluşturmuşlardır. Medreselerinde kızlar ve erkekler dinî ve akli bilimleri okumakta, meslek bilgileri edinmektedir. Kadın-erkek okuma yazma bilmeyen yoktur. İnsanlar dürüst ve ahlâklıdır; herkes kanunlara itaat eder, suçlu yok denecek kadar azdır.

Darürrahat'ta ceza, mahkeme, insan ilişkileri de hiçbir yere benzemez: Suçlular işkence görmez, cismanî cezaya çarptırılmaz, hatta onlara hapis cezası bile verilmez! Ülkede kamçı vurmak da yoktur, hapishane de. Çünkü suçlu toplumdan tecrid edilir; onunla kimse görüşmez, konuşmaz! Suçlu, "bir haneye çekilip ıslah-ı nefis ve ibadetle" meşgul olur. Başarısına göre cemiyet onu tekrar kabul eder. Mahkemelerinde tam bir adalet ve eşitlik vardır.

Darürrahat'ta gazete de çıkmaktadır. Kâğıdı kendileri yaparlar, basılan kitaplar parasız dağıtılır. Mektuplar zarfsız, pulsuzdur; sadece mektup kâğıdı dörde katlanmış ve üzeri damgalanmış olarak gönderilir. Kızlar ve kadınların tümü okula gidip okuma yazma öğrenirler. Ülkede kadınlar İslâmî ölçüler içinde örtülüdürler; yüzleri açıktır, erkeklerden kaçmaz ve hatta çeşitli dinî, ilmî konularda onlarla tartışmaktan da çekinmezler.

Bilim ve teknik bu ülkede çok ileri seviyededir, hatta Frengistan'dan bile çok ileridedir. Ülkede köyler birbirine demiryoluyla bağlanmıştır. Frengistanda olduğu gibi "ateşli,

tütünlü [dumanlı] araba yoktur. Arabalar özleri gürüldeyip kideder [gürleyip giderler]; ne at vardır, ne de araba”. Akşam olunca elektirik lambaları kendiliğinden yanar, gün ışığına söner. Frengistan’daki gibi fenerlere ihtiyaç yoktur! Bütün evlerde duvara gömülü bir cihazdan (telefon) uzak yerlerle konuşulur. Emir sarayındaki bir aynadan [âdeti televizyon] bütün ülkesini görür, kontrol eder. Pazardan alınan yumurtalar, bir makinaya konular, birkaç günde civciv çıkartılır.

Medresede üstün başarı gösterenler mükâfat olarak sarayının atındaki gizli geçitten çıkıp Elhamra’yı ziyaret edebilmektedir. Molla Abbas’ın Elhamra sarayında gördüğü kızlar, o yıl medreseyi üstün derece ile tamamlayan öğrencilerdir!

Romanda birçok kısım Molla Abbas’ın gözlemleriyle anlatılır. Geçitten geçip Darürrahât’a girdikten sonra Molla Abbas büyük bir dikkat ve hayranlıkla bu ülkenin özelliklerini, garip durumunu hikâye etmeye başlar. Gördüğü yüksek medeniyet onu şaşırtmış ve hayrete düşürmüştür. Ülke oldukça bayındır bir hâldedir. Meydanlar geniş ve tertemizdir. Herşey hesap, ölçü ve nizama göre yapılmıştır. Karşılaştığı kimselerin hepsi (kadın-erkek) okumuş ilim-irfan sahibidir. Onlar Molla Abbas’tan Türkistan’ı sorarlar. Aldıkları cevaplar Türkistan’ın ne kadar cehalet içinde olduğunu, gerçek din ve bilim anlayışından ne derece yoksun olduğunu gösterir.

Molla Abbas’la Şeyh Celal’in, “Köy İmamı”nın ve “Kadı”nın konuşmaları romanın can damarını oluşturur. Bu konuşmalardan Türkistan’ın nasıl bir cehalet ve sefalet içinde kaldığı anlaşılır. Molla Abbas ortaya çıkan durum karşısında mahcup olur ve düşünmeğe başlar.

Darürrahât’ın bilgili ve mümin insanların karşısında hissettiği ezikliği şöyle ifade eder:

“Darürrahât’ta benim mollahlığımın akçe etmeyeceğini bilip, hayli rahatsız oldum. Nasıl olmayayım ki bu diyarın kızı, kadını dahi ulum ve fünün meydanında birer mâhiredir”

Kadı’nın sorgulamasından sonra Molla Abbas’ın Darürrahât’tan çıkmasına izin verilmez; dışarı çıkarsa ülkenin sırrını istemeden de olsa başkalarına söyleyebileceği düşünülür. Molla Abbas “izin verin, kimseye söylemem” dese de önemsemezler. Daha sonra Molla Abbas, bu karara “Hacca gitmeye niyetlenmişim, bana izin vermelisiniz!” diye itiraz eder. İtirazı makul görülür ve bu sefer ülkeden dışarı çıkmasına izin verirler. Hatta “istersen bizim buradaki hayatımızdan bahset, sana kimse inanmaz!” derler.

Molla Abbas’a bir yemek içinde ilâç verirler, tatlı bir uykuya dalar, gözlerini açtığında kendisini Gırnata’da bir hastahane de yatarken bulur. Birileri onu Elhamra Sarayı civarında dağda bulmuş ve hastahaneye getirmiştir. Hemşire 6 günden beri baygın bir hâlde olduğunu söyledikten sonra doktoru çağırır. Doktor artık iyi olduğunu, ama hastalığının ne olduğunu anlayamadığını söyler. Molla Abbas başından geçenleri anlatır. Kendisine inandırmakta zorluk çeken tabibi ve saray bekçisini, Elhamra sarayı bahçesine götürür, dehlizin olduğu yeri gösterir. Açarlar, ama oradan topraktan başka bir şey çıkmaz; gizli bir dehliz yoktur! Molla Abbas iyice şaşırır. Gerçekten böyle bir ülkeye gidip gitmediğini düşünmeye başlar. Acaba bir rüya mı görmüştür? Paris’e dönüp pazarda Şeyh Celal’i aramaya ve işin sırrını böylece çözmeye kadar verir; Paris’te Şeyh Celal’in mal almak için İspanya’ya gittiğini öğrenince, Darürrahât’ı gerçekten gördüğüne kanaat getirir.

Bu ütopyik romanda İsmail Gaspıralı’nın idealize ettiği bir Müslüman toplum görülür. “Darürrahât Müslümanları”nın bakış açısıyla Avrupa ve Doğu (özellikle Türkistan) âlemi çok açık ve sert bir şekilde tenkit edilir. İsmail Bey, böylece “ideal İslâm” karşısında Müslümanların, Türk âleminin ne kadar yanlış, ne kadar geri ve ne kadar zavallı bir hayata sahip olduğunu ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında o dönemde Müslümanların-Türklerin sıkı sıkıya tutunduğu ve korumaya çalıştığı bazı “dinî-ahlâkî değerlerin”, kanaat ve âdetlerin

ne derecede İslâma uygun olduğu tartışmaya açıktır. Roman okuyucusu, ister istemez böyle bir tartışmayı kendi dünyasında başlatacak din anlayışını ve medreselerdeki mevcut eğitimi sorgulamak zorunda kalacaktır. Yazarın asıl amacı da budur.

Endülüslü yaşlı “Köy İmamı”nın, “Kadı”nın, Şeyh Celal’in tenkitleri, dile getirdikleri düşünceler, Türkistan’daki İslâm anlayışının son derecede şekli ve zahiri olduğunu gösterir. Bu görüşler ışığında Türkistanlıların İslâm diye sarıldıkları, tutundukları birçok değer, aslında İslâmın değil, cehaletin değerleri olduğunu anlaşılır.

Endülüslü Müslümanları, tarihte bütün İslâm âlimlerinin ittifakla kabul ettiği gibi doğru din anlayışına, yüksek bir medeniyete sahip idiler. Onlardan daha ileri giden, dini, dünyayı ve bilimi, Avrupalılardan daha iyi anlayan; gizli vadide mutlu, düzenli, ahlaklı ve adaletli bir hayat yaşayan “Darürrahat”ın liyakatli torunları olan bu “ideal Müslüman” topluluğunun bakış açısıyla, Müslüman-Türk âlemini eleştirmek, İsmail Gaspıralı’nın dâhiyane bir buluşudur. Bu Müslümanların görüşleri, tenkitleri karşısına Buhara’nın köhnemiş din anlayışıyla, çocuk bilgisi seviyesinde bile olmayan bilimiyle, geçerliliğini yitirmiş gelenekleriyle karşı çıkmak imkânsızdır. Romanda “Darürrahat Müslümanları”nın ağzından İsmail Bey’in ustalıkla ortaya attığı görüşler, yapılan tenkitler, Türk-İslâm toplumunun modernleşmede önüne çıkan engelleri aşması için gerekli görülen bir reform programı niteliğindedir.

SIRA SİZDE

Doğu-Batı çatışması Ahmet Midhat Efendi’nin hangi eserlerinde ele alınmıştır? Gaspıralı’nın roman ve hikayeleriyle onları karşılaştırmız.

Okuma Parçaları: “Darürrahat Müslümanları”ndan

Molla Abbas’la misafir olduğu köyün yaşlı imam arasındaki konuşmadan:

Karyenin [köyün] imam efendisi ile hoş beş, hâl ve hatır soraştıktan [soruştuktan] son Taşkent, Buhara ve Türkistan ahvalinden sual buyurdu:

- Buhara ülkesi ulum ile müşerref [bilimlerle şereflenmiş] bir ülke ve ulema [âlimler] bahçesi olduğunu rivayet ediyorlar... Acaba medreseleri ne gibi tertipte ve fününun cem’i tahsil olunuyor mu [bütün bilimler okutuluyor mu]?

Buhara ve Türkistan umur ve usul-i tedrisiyesi hususunda [işleri ve eğitim usulü konusunda], her ne bilir idim, beyan ettim [açıkladım]. Bu hâlde kart [yaşlı] imam başını sallap [sallayıp] dedi:

- Sizin diyarlarda tabip, kimyager, mimar ve mühendis gerek olmuyor mu? Sizin hanlar ve hükümetler idare-i mülk [ülkenin yönetimi] ve devlet için umur-ı idareye [yönetim işlerine], fünün-ı maliyeye [malî bilimlere], mahir memurlara ve törelere hacet görmüyorlar mı [soylulara ihtiyaç duymuyorlar mı]? Senin sözüne göre medreselerde ulum-ı diniyeden [dinî bilimlerden] maada [başka] bir fen tahsil olunmayıp, tıp, hendese, kimya, hikmet-i tabiiye [fizik], ilm-i servet [iktisat] ve gayrı... Bu gibi fünundan ders olunmayıp, ehl-i ruhaniden maada [din adamlarından başka] erkân-ı mülk ve millet [milletin ve memleketin ileri gelenleri, seçkinleri] yetişmiyor, böyle mi? Dedi.

- Evet efendim, din ve şeriaten maada fen ve ulum tahsil olunmuyor.

- Huda’ya şükürler olsun, ulum-ı diniyeden mahrum kalmamışsınız! Lâkin fünün-ı mütenevvia [çeşitli bilimler] ve kemalattan bi-behre olup [olgunluktan nasibini almayıp], dünyada niçik [nasıl] idare, niçik maişet kılasız [geçiminizi nasıl temin ediyorsunuz]? Acaip hâl! Hükümetleriniz niçik idare, niçik muhafaza olunuyorlar? Ulum-ı mütenevvia tahsili, fünün ve kemalat [bilimler ve mükemmellik] ne için terk olunmuş, eski İslâmlarda buna büyük gayret var idi.

- Kemalat va fününun fesada ba’is [bozgunluğa sebep] olduğu rivayet olunuyor, efendim.

- Ne ayanç [ne ayıp], ne korkunç gaflettir bu! Yahu oğlum, gözü bağlı kişi cürür mü

Metinde köşeli parantez içerisindeki yerler, tarafımızdan yapılan açıklamalardır.

[yürür mü]? Toprağı bilmez saban ekersiz, suyu bilmez su içersiz, dünyayı bilmez ömür ve gün edersiz... Vah, ne yazık, vah ne gaflet! Cenab-ı Hak ıslah eyleye!.. Bu hâlinizden ziyade mükedder oldum [halinize oldukça üzüldüm]. Sıra ahali [halk] bilmesin; rical-i kibar [yüksek sınıftan ileri gelenler] ve törezadeler [soylular] de bilmemişler mi ki fenn-i feraizin gerek mahalli [miras hukukunun gerekli olduğu yer] vardır, ama ilm-i feraiz ile asker köçürmek [bir yere asker göndermek], daru-deva [ilaç] tertip etmek mümkün değildir. Mülk idare etmek için daha başka fûnun ve kemalat [bilimler ve kemal sahibi olmak] gerektir. İlim var din için, ilim var gün için, ilim var ruh için, ilim var beden için... Vah vah oğlum; zamanımızda Müslümanlar mertebe-i ûlâdaki [ilk mertebedeki] gibi değil imişler. Bizim ülkede görececek hâlin böyle değildir.

- Darürrahat'ta göreceğim maişet [yaşayış tarzı] ve terakki [ilerleme] Avrupa'nın fevkinde [üstünde] ve ilerisinde olacaktır zannederim, deyü cevapladığımda

- Sana ağırlık gelmesin oğlum, inşallah, zamanı gelir, ehl-i Türkistan dahi fûnun ve kemalat aşınası [bilimler ve kusursuzluğa aşına] olup, tarık-ı terakkiye biner [ilerleme yoluna girer]... Gaflet ne kadar büyük ve zor ise de, gelip geçer bir hâldir: Tahsil-i kemalat [mükemmel öğrenim] olmasa da sizlerde tahsil-i ûlâ [illk öğrenim] yani okumak ve yazmak umumîdir, çünkü ulumun birinci baskıcı [basamağı] okumak ve yazmaktır.

- Hayır efendim, ahalinin belki yartısı [yarısı] okumak bilir. Yazı bilen ancak yüzde on kişi bulunur.

- Böyle şey olur mu? Yanlış mı dedin, ey oğul?

- Hayır efendim, hâlimiz budur!

Böyle ise gayet harap imişsiz: Ulûm-ı diniye tahsil olunuyor dedin. Okumak, yazmak ve dahi ilim cümle Müslim ve Müslimeye farz olduğu sizlere malûm değil mi? Malûm ise icrasında [uygulanmasında] kusur neden? Buna benim aklım yetişmedi! Kemalat babında [mükemmellik konusunda] inkâr; tahsil babında ise görülmez kâr [iş], ne garip imiş şu diyar!

Hayli fikirlenip badehu (ondan sonra) müteessir ses ile

- Oğlum, ayıp buyurma, her ne dedi isem, canım ağırıp söyledim. Din kardaşlarımın bu perişan hâllerine yazıklandım, ayançlandım [utandım]..."

Kadı'nın Molla Abbas'ı sorgulaması: (Kadı sorularına devam eder):

"- Siz nerede ilim tahsil kıldınız?, dedi.

- Taşkent'te, medresede 12 sene ders baktım, dedim.

- Nice fen tahsil ettiniz?

- Arabî, Farsî, sarf, nahiv, beyan, bedi, lugat, mantık ve tefsir.

- Daha ne okudunuz?

- Artık okuduğum yok. Bizim medreselerde ulum-ı edebiye ve şer'iyeden maada fûnun tedris olunmuyor.

- Acaib! 12 yıl tahsilde kalıp hesap, hendese, hikmet-i tabiiye, tarih ve bu misillü fûnun görmediniz mi?

- Hayır, efendim, görmedim.

- Belki ulum-ı sanaiyeden, tıp, mühendislik, kimya ve mimarlık tahsil etmişdiniz?...

- Hayır, efendim, ancak Fransız ülkesinde bir nice fûnundan ders aldım...

- Fransızlardan ne tahsil ettiniz?

- Muhtasar tarih-i umumî, fenn-i cihanname, ilm-i hayvanat, hikmet ve bir miktar hesap ve ilm-i sıhhat dersleri aldım...

- Sizi kim terbiye etti?

- 10 yaşına gelinceye kadar merhume anam elinde idim, sonra medreseye düştüm. Terbiyem ve bildiğim bu yüzdendir, efendim.

- Hoş, terbiyeniz neden ibarettir?
 - Hazret... bizim yurdumuzda sıbyana aş verirler, giyim verirler, bazı sögerler, bazı horlar ve döğerler, bazı okşar ve severler, eğlendirir nazlandırırılar... Terbiyemiz böyle hâsıl olur.

Bu cevabıma Kadı Efendi hayran oldu [şaşıp kaldı] hem benden korkar gibi Şeyh Celal'in gözüne baktı. Bir söz ayıtmadı ama, söylemiş ise, mutlak "böyle hayvan gibi vahşi ve kıyık insanı bizim ülkeye ne için alıp geldi" deyü öfke eder idi! Şeyh Celal Kadı'nın maslahatını anlap:

- Efendim, vakıa, Şarkiyun ve Garbiyun [Doğlular ve Batılular] arasında terbiye nâ-malûm derecede ise de, Molla Abbas Efendi gayet hoş ahlâklı bir adamdır. Şöyle ki İslâmlara ziyani olmaz zannederim, dedi."

Darürrahat Emiri'nin konuşmasından:

"- Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri ilm-i âbdanı yani dünya ve maişet ilimlerini bilmek ve ilim kayda olursa olsun, varıp tahsil etmek gerek olduğunu ve Hazret-i Ali efendimiz her türlü ilim ve sanatı ta'lim etmek ehl-i İslâma mahsus olduğunu beyan buyurdu iseler de ekser memalik-i İslâmîyede bu kaide-i âliye terk olunup, ancak ilimlerin ve hünelerinin bazıları elde kalmış, ama her ilmin, her hünelerin gerek mahalli, gerek zamanı oluyor ve bu hâlde İslâmlar aciz kalıyorlar.

Bu asırda görülen haraplık, seyahat, ticaret, kesb ve kâr meydanlarında ehl-i İslâm Eference mağlup düştüğü yalnız bu âcizliğin semeresidir. Eğer ehl-i Türkistan göz açıp, dünya görüp, hâb-ı gafletten turmaz ise ve bir nerse bilmediklerini fehmedip, bilmeye gayret etmezler ise, azar azar mal ve servet, kesb ve ticaret ziyade bilici, ziyade kemalathı olan halklara geçeceği tabii bir hâldir. Bu hâl ise küllî inkırazın mukaddimesidir. Bir kişinin işi iş olmasa, bildiği bildik olmasa, ticareti ve zanaatı makbul ve mu'teber olmasa bu dünyada n'işler? Millet de böyledir..." [s. 79-80]

İsmail Gaspıralı'nın 1800'li yılların başında fikrî ve edebî faaliyetlerine başladığında ileride ne yapmak istediğine karar vermiş olduğu anlaşılıyor. Doğal olarak bunu yapabilmesi için uzun zaman kendi toplumunun problemleri ve bunların sebepleri ve çözüm yolları üzerinde düşünmüş olması gerekmektedir. Çünkü ilk eserlerinde bile bir acemilik, sonradan fikrini değiştirme gibi bir durum görülmez, istikrar sahibidir.

Görüşlerinin temelini İslam-Türk âleminin cehalet sebebiyle geri kaldığı hükmü oluşturur. Belirlediği çözüm yolu da bu teşhise uygundur; işe eğitimden başlamak gerekir. Eğitimin amacı; cehaletle mücadele, Türklüğün ve Müslümanlığın ne olduğunu anlatma olmalıdır. Böylece asrî bilgi ve teknolojiye sahip Modern bir Müslüman-Türk ulusu oluşmak, Gaspıralı'nın asıl hedefidir. Doğal olarak bu Türk ulusunun zamana uygun modern, ortak bir kültürü olmalıdır. Bunun için de eğitim hayatında aynı yoldan yürünmeli, ihtiyaç duyulan bilgi ve teknoloji ortak edebî dille verilmelidir. Bu dil de Türk şiveleri içinde en gelişmiş bulunan sade İstanbul Türkçesi olmalıdır; Osmanlıca değil! Gaspıralı'ya göre Türkiye'nin resmî dili olan Osmanlıca, Arapça ve Farsça'nın tesiri altında bünyesine yabancı unsurlar almış "kavmî dil" (ulusal dil) olma niteliğini yitirmiştir. Onun için sade İstanbul Türkçesi modern kültür ve bilim hayatında bütün Türk halkları tarafından kullanılmalı, işlenmeli ve bu dille tek ve ortak bir bilim ve kültür hayatı da oluşturulmalıdır. Bu sebeple Gaspıralı Türk halkları arasında sadece edebî ortak bir dil istemiyor, tek bir modern edebiyatın oluşturulmasını istiyordu. Onun bu husustaki görüşü, pek fazla dikkati çekmemiştir. İsmail Bey'in sırf bu ortak edebiyata örnek olsun diye roman ve hikâyeler yazdığını özellikle hatırlatmak gerekir.

Gaspıralı bu hususta sanıldığından daha fazla çaba göstermiştir. Modern edebiyatın ve modern yazı dilinin ne şekilde olması gerektiği hakkında nazarı görüşlerini, tenkitlerini de yeri geldikçe açıklamıştır. Onun edebiyat nazariyesi, tenkit hakkındaki görüşleri de yakın zamanlara kadar gözden kaçmış, edebiyat tarihçiliğimizde gereği gibi değerlendirilmemiştir. Edebiyat anlayışı itibarıyla Ahmet Midhat Efendi'ye çok yakın görüşleri paylaşır: Toplumun bilgiye ulaşması ve terbiyesi için edebiyatın ahlakî bir rol oynaması ve yararlı olması gerektiği kanaatindedir (Gaspıralı 2008: 203-264).

Gaspıralı'nın ortak edebî dil ve ortak modern kültür hakkındaki görüşleri zamanında Türk halkları arasında epeyce taraftar bulmuştur. Kendisi de *Tercüman*'da yayımladığı "*Akgül Destesi Yaki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri*" (1906-1907) adlı seri yazılarında hem bu gelişmenin hem de modernleşme hareketinin öncülerini okuyuculara tanıtmak istemiştir.

Günümüzde İsmail Gaspıralı'nın bu görüşlerinin yeniden değerlendirilmesinin Türk boyları için yararlı olacağını düşünüyoruz. Yakın zamanlara kadar bütün eserleri bilinmediğinden ve göz önünde tutulmadığından onun "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" düsturunun da yetersiz ve yanlış bir şekilde anlaşıldığını özellikle belirtmek gerekir.

İsmail Gaspıralı'nın Türk Tarihi ve Diliyle İlgili Yazılarından Örnekler

Lisan-ı Türkî Şiveleri

Orta Azıya'da ve Avrupa'nın cihet-i şarkisinde sâkin [doğu tarafında yerleşmiş] Türk ve Tatar kavimleri lisan-ı Türkî'nin muhtelif şiveleri ile mütekellimdirler [konuşmaktadır]. Mezkûr şiveler diyarbediyar [diyardan diyara] başkaca iseler de esasen bir lisan olup Bahçesaraylı bir Türk, Kaşgarlı birisi ile anlaşılabilir. Şiveler beyninde tekellümde [arasında konuşmada] ve sözlerde olan fark ve tefavüt, kalem ve yazıda hiç derecesine geliyor. Çünkü, lügat ve imlâ bir olup, her iki taraf, şiveleri üzere okup ayırtırlar [okuyup söylerler]. Kırmıllıların "ben", "olur", "geldi", "karanlık" gibi lügatleri, meselâ Hokant'ın "men", "bolur", "kildi", "karangı" lügatleri olduğu zahirdir. Kırm'ın "seniñ", "anıñ", "babanıñ" imlâsı Kazan'ın "siniñ" "anıñ", "atanıñ" [babanıñ] imlâsına keliştiği fehme zor [imlâsının karşılığı olduğu anlaşılması zor] hâl olmayıp şivelerin birbirine yakın olduğunu gösterir.

Türkî şivelerin büyüğü dörttür: Birincisi ve eskisi **Çağatay** şivesi, bade [sonra] Kazan şivesi, bade Azerbaycan ve Osmanlı şiveleridir. Bu şiveler oldukça ve ayrıca, kitabet [yazı] ve edebiyata maliktir [sahiptir].

Bu zamanlara kadar ki tab' hüneri meydan almamış idi [baskı sanatı yaygınlaşmamıştı] ve yüzlerce saatlik mesafeler, halkları birbirinden ayırmış idi, her diyar ve vilâyet, öz [kendi] şivesi ile tekellüm edip kalem çeker idi [konuşup yazardı]; lâkin, zaman-ı hazırda [şimdiki zamanda] her tarafa su ile parahodlar [buharlı gemiler] ve karadan demiryol arabaları katınmaya [katılmaya] başladı ve bunların sayesinde tüccar ve ticaret, seyyah ve ziyaret yol tapıp [bulup] basmahaneler ve basma kitaplar, her tarafça gündün gün mütberlendiği [her yerde gündün güne itibar kazandığı] sırada, Türkî şiveleri birbirine karışıp umumî bir lisan-ı edebiye [ortak bir edebî dil] meydana çıkması ancak zamana mütevakıf [bağlı] olmuştur. Kazan'da neşrolunup, geçen nüshamızda beyan olunmuş *Güzel Kız Hadice* nam romana bu gözden bakılır ise, her vilâyetçe anlaşılır şivede yazıldığına büyük dikkat lâzım gelir. Böylece yazılmış kırk-elli adet roman ve risâle peyda olur ise [ortaya çıkarsa], bizlerden son [sonra] lisan ve edebiyata hizmet edecek evlâd-ı vatan için uluğ yol açılmış olacaktır. Uluğ yol açıldıkça yani kitabet ve lisan-ı edebiye [yazı ve edebiyat dili],

Metinde köşeli parantez içinde gösterilen açıklamalar tarafımızdan eklenmiştir.

Çağatay şivesi, o günkü anlayışa göre en eski Türk yazı dili idi. Hâlbuki ondan önce "Eski Türk dili" olarak adlandırılan ortak bir yazı dili dönemi olduğu, bugün bilim âleminin kabul ettiği bir gerçektir.

İsmail Gaspıralı, burada modern İdil-Ural (Tatar Türkçesi) yazı dilini değil, eski Kıpçakça'yı göz önünde tutuyor olmalı. Böyle ise Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlıca'nın birer yazı dili olarak ortaya çıkışlarını hemen hemen aynı dönemde göstermesi kabul edilebilir. Çünkü bu iki yazı dilinin temeli, Türkîye'de yanlış olarak "Eski Anadolu Türkçesi" olarak adlandırılan (doğrusu Selçuklu Türkçesi olabilir) dönem içinde dir.

Güzel Kız Hatice: Zahir Bigiyev (1870-1902)'in eseri olan ve 1887'de Kazan'da basılan bu romanın tam adı *Ülf Yaki Güzel Kız Hadice*'dir.

bir şive ve bir kaide tahtına alınmadıkça [bir kurala bağlanmadıkça], beynimizde [aramızda] fûnun ve neşriyât, meydan alamayacaktır. Çünkü, her vilâyet öz şivesinde kitabet ve edebiyat kesp etmek [kazanmak, elde etmek] için gerek olan maliye ve akliye ve ilmiye kuvvetleri yetiştiremeyecektir. İş küş [güç] ve fikir birliği gibi şive ve lisan birliği dahi, maîşetin en mühim ahvallerindendir [yaşamın en önemli niteliklerindendir].

Osmanlı şive-i Türkîsi ziyade işlenmiş ve edebiyatı gayrilere göre zengin ve ilerlemiş olduğundan, akvam-ı Türkî beyninde [Türk kavimleri arasında] meydan alacağını zannedenler bar ise de biz bu zanda [kanaatte] değiliz; çünkü, Osmanlı şivesi, has Türkî'den [öz Türkçe'den] ziyade [oldukça] uzaklaşmıştır ve kavmî lügatleri terk edip [soya ait; ulusal kelimeleri bırakıp] Arabî ve Farsî ve gayri dillerden gayet çok kelimeler kabul edip şivele- rin en gücü [en zoru] ve kavmî dilin ögey oğlu olmuştur. Kavmî olmayan dil, öz dairesinin haricine geçemez. Zannımıza göre Osmanlı şivesi kavmî bir lisan değil; divanhaneler ve memurlar şivesidir. Bu bir şivedir ki Kaşgarlı bir Tatar için ne kadar güç ve çetin ise, Anadolu kaba bir Türk için dahi belki şu kadar güçtür. Anadan öğrenilmez; üç dilin tahsiline ve karışılmasına [birbirine katılmasına] muhtaçtır.

Osmanlı şivesinin bu hâli dikkate alındığı, bu ahir [son] beş-on senelerde İstanbul'da neşrolunmuş kütüp ve resailden [kitaplardan ve risalelerden] anlaşılıyor. Lisani sadeleş- tirmek yani hacetli [gerekli] olmayan lügat-i ecnebiyeden temizlepe açık Türkî ibaresi ile kalem çekmek efkârı [yazmak düşünceleri] hayli meydan almıştır. Geçrek [oldukça geç] davranılmış ise de lisan için tarik-ı selâmet [kurtuluş yolu] bulunmuştur; ama, meseleyi hâlletmek zorluğa kaldı. Çünkü, Türkler, Türkçe'yi unutmuşlar ve Arabî, Farsî, Fransevî, İngilizî ve gayri lügalere malik [sahip] oldukları hâlde, Türkî olarak bir lügat [sözlük] kitabı yoktur! Merhum Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmanî'si*, kamus-ı Türkî makamını [Türkçe sözlük yerini] tutamaz.

İstanbul'da en muteber lisan, saadetlü Kemal Beyefendi'nin [Namık Kemal'in] lisani- dır. Vakia [gerçekten] her ne yazmışlar ise, güzel ve ateşli ve ötkün [etkili] yazmışlardır; ama, bize kalır ise Şemsettin Samî Beyefendi'nin sade sade, açık açık ibareleri daha mak- buldür; çünkü, Kemal Bey'i anlamak için mutlak ârif olmalıdır; ama Sami Bey'in dili, cümleyi ârif [herkesi bilgili, kültürlü] edecek dilin mukaddimesidir [başlangıcıdır].

Vakti ile dile diller karıştırmayıp Osmanlılar, Süleyman Şah ile Baba Ertuğrul dilini ilerletmiş [*Metinde "ileriletmemiş" şeklinde.*] ola idiler, edebiyatça hemcinslerine [edebiyat bakımından kendi soydaşlarına] büyük hizmet etmiş olurlar idi. Sadelenmemiş hâlde Osmanlı şive-i edebiyesi, meydan alamayacaktır [sadeleşmedikçe Osmanlı edebî şivesi, yaygınlaşamayacaktır].

[Tercüman, 18 April 1888/19 Şaban 1305, Sayı: 14]

Til, Til, Til

Aziz ve mukaddes üç şey vardır ki ne kadar söylense, yazılsa yine azdır ve azdır. Bunların biri "dindir", biri "tildir" ve biri "ilimdir". Tekrar til bahsi ettiğimize ayıp buyurulması; çünkü cümle milletlerin tealisi, bekası [yükselmesi, devamlı var olması] din ve til üzere kaimdir. Til meselesi, gayet ciddî surette her cihetten müzakere olunmak gerektir.

Tercüman'ın 90 ve 91'inci numaralı nüshalarında *Nur* refikimizin [meslektaşımızın] şivesinden ötürü derc ettiğimiz bahisler [yayımladığımız yazılar] hayli müzakerelere bais [tartışmalara sebep] oldukları iştiliyor. Evet, bahsetmeli, söyleşmeli, mizana tartmalı [öl- çüp-biçmeli, eleştirmeli], hakikati izlemeli, aramalı. Mezkûr [sözü edilen] iki bendimizin hulâsası [makalemizin özeti] bu idi:

Lehce-i Osmanî: Ahmet Vefik Paşa (1823-1891)'nin iki kısım hâlinde hazırladığı sözlük. İlk baskısı 1876'da sadece birinci kısmı ihtiva edecek şekilde bastırılmış, 1890'daki ikinci baskıda Arapça ve Farsça kısım da eklenmiştir. Birinci kısmında Türkçe ve Türkçe'ye Arapça ve Farsça'nın dışında girmiş kelimeler, ikinci kısımda ise Arapça ve Farsça sözler bulunmaktadır.

Tatar, Nogay, Kumuk, Başkurt filan namı ile maruf Türk taifeleri [bilinen Türk boyları] için “edebî” lisan-ı umumî lâzımdır ki ehl-i mektep, ehl-i kalem ve ehl-i mütalâa [öğrenciler, yazarlar ve araştırmacılar], ister Kazanlı ister Şirvanlı olsun şu lisanı anlayabilsinler.

Zaten cümlemiz evlâd-ı Türkten [hepimiz Türk oğlu] bulunduğumuz için şu umumî lisan-ı edebiyeye [ortak edebî dile] Tatarî, Nogayî ya da Özbekî namı vermekten ise “Türkî” [Türkçe, Türk dili] demek daha münasiptir, zannederiz; lâkin bu “Türkî”, Osmanlı lisanı değildir; ancak Osmanlı Türklerinin dahi az mı, köp [çok] mü anladıkları bir lisanıdır.

Bu lisan, “*Tercüman*’ın kullandığı lisanıdır” davasını edecek kadar akılsız değiliz; lâkin, her vilâyetin uleması, üdebası ve ehl-i mütalâası [âlimleri, yazarları, araştırmacıları] anlayacak, bu surette [biçimde] yazmaya çalışıyoruz. Bu lisan, bu til, son yirmi sene içerisinde meydana çıkmış Mercanî’nin, Feyizhanov’un, Maksudî’nin, Rızaeddin’in, Abdürreşid’in, Tahirî’nin, Fatih Kerimî’nin, biz âcizlerin [ben âcizin -İsmail Bey’in-] usul-i kalemîyesi ve semere-i efkârıdır [yazı tarzı ve düşüncelerinin sonucudur].

Tevhid-i din [din birliği] nasıl mühim bir madde-i mukaddese [kutsal bir iş] ise tevhid-i lisan-ı edep [edebî dili birleştirme] [de] böylece mühim bir hâl ve esbab-ı terakkidir [ilerleme sebebidir].

Yirmi üç seneden beri zımnem [üstü örtülü bir şekilde] çalıştığımız ve şimdiden sonra dolu ağız ile işleteceğimiz mesele, bu meseledir. Bunun ehemmiyetini bilenler aramızda köp [çok] değildir. Bizim sözümüz ötkün [geçer] de bolur, ötmegen [geçmez] de bolur. Bu hâlde lisan kadri ve umur-ı millet işlerinde [dilin değeri ve millet işlerinde] kuvvet-i ilmiyesi [bilimsel gücü] meşhur müteveffa Nikolay İvanoviç İlminski’nin mektubât-ı hafiyesinden [gizli mektuplarından] hisse alsak yaman bolmaz. Yirmi sene cümle Rusya’nın umur ve maişetine [işlerine ve sosyal hayatına] hüküm ve nüfuz işletmiş vezir Pobedonostsev cenaplarına 1884’de yazdığına bakın:

“Devletlü, iktidarlı [devlet ve güç sahibi] efendim! *Tercüman* muharriri Gasprinski’nin hilekârlığına dikkat-i âliyenizi celp ediyorum [yüce dikkatinizi çekmek istiyorum]. Bu adamın üç matlabı [arzusu] vardır: Biri, Rusya Müslümanları arasında İslâmiyete muvafık maarifi neşretmek [uygun kültürü yaymak]; saniyen [ikincisi], Rusya’ya tâbi türlü şive Türk taifelerini birleştirmek, ittihat ettirmek (meselâ, Germany İttifakı gibi) ve salisen [üçüncü olarak], cümle Türk taifelerine Osmanlı tilini kabul ettirmek. Bakın, Cenap Devletlü, ne şeytani bir tedbirdir ki gözlerimizi boyamak, karalamak için gazetesinin bir nısfını [yarısını] Rusça dahi neşrediyor; şöyle ki güya bizim faydamıza çalışıyor gibi. Gerçi *Tercüman*’ı sansürler [sansür memurları] bakıyorlar; ama hileye karşı çare bulunur mu?” [...]

Diğer mektubunda *Tercüman*’ı boğdurmak üzere diyor: “Bu gazetenin yazdıklarına dikkat ederek niyet-i hafiyesini istihraç edenler [gizli niyetini açığa çıkaranlar] diyorlar ki bunun mesleği Pravoslavı [Ortodoks] halk ve devlet için zarardır. Bahçesaray’dan Sibiryâda Omsk şehrine kadar çekilmiş bir zincir tasavvur edin. Bunca muhtelif taifeleri [boyları] birleştiren, rapteden [birbirine bağlayan] zincir *Tercüman*’dır.”

İlminski’nin bu şikâyetlerinde iki hatası vardır: Biri, “Türk” tiline çalıştığımızı “Osmanlı” tiline çalışıyor zannettiğidir ve ikincisi de maarifin İslâmiyete muvafık surette neşredilmesini Rusya için zarar addettiğidir [saymasıdır]. Bizim için sair yazdıkları doğrudur. Yirmi üç seneden beri boynumuz bağlı, ağzımız mühürlü olduğumuz hâlde zımnem [üstü örtülü] yazdıklarımızı şimdi açık söyleyebiliyoruz. İşte bunlardır: İstiyoruz ki Rusya Müslümanları Rusya’ya sadık bende ve Ruslara yahşı yoldaş olmak

Müteveffa: “Vefat etmiş kimse” anlamında olup, gayr-i Müslimler için saygı amacıyla kullanılır.

Rusça Mektubât-ı İlminski, sayfa 63 ve 321.

Gaspralının notu: *Tercüman*’da İlminski’nin mektuplarından bazı kısımlar Türkçe’ye çevrilerek yayımlanmıştır.

İlminski (1822-1891): Misyoner papaz, Şarkiyatçı. Rusya Türkleri arasında Hristiyanlığın yayılması için devlet desteğiyle geniş çaplı faaliyetler yürütmüş, İsmail Gaspralı’nın Pantürkist ve Panislâmist faaliyetlerde bulunduğu hakkında Rus hükümetine defalarca müracaat ederek, başta *Tercüman* olmak üzere İsmail Bey’in faaliyetlerinin durdurulmasını istemiştir.

Konstantin Petroviç Pobedonostsev (1827-1907): Hukukçu ve devlet adamı. 1880’de Rus Ortodoks Kilisesi’ni yöneten Mukaddes Sinod’un başsavcılığına atandı. Ruslaştırma siyasetinin önde gelen savunucularındandı. Çar III. Aleksandr üzerinde önemli etkisi vardı.

ile beraber dinlerinde kavi [güçlü], sıfat-ı milliyeleri dairesinde mütemeddin [ulusal kimlikleri içinde medenîleşmiş] ve öz tilleri sayesinde müterakki [ilerlemiş, gelişmiş] olsunlar”.

İlminski ve şirketi [fikir arkadaşları], şivelerimizin perakende ve başka başka kalmasını ve bir vilâyetin Müslümanları, diğerinden haber almamasını istedikleri ne manada olduğu malûmdur; ama, bunların mesleği ham meslek idi. Yirmi milyonluk bir millet, yutulur mu, coyulur mu [kaybolur mu]? Her ne ise, bu geçti.

Bu kadar açık söylediğimizden sonra “ittihad-ı til” [dil birliği], “lisan-ı edebiye” [edebî dil] ne olduklarını anlamayan kalmasa gerektir. Her hâlde *Tercüman*, yine *Tercüman*’dır ki; Hankirman’dan ta Kaşgar’a ve Aksu’ya kadar nazar ve hizmet edecektir. (Kadrü’l-hâl) [elden geldiğince].

(*Tercüman*, 9 Dekabr 1905/25 Şevval 1323, Sayı: 103)

Özet

Kırım tarihin eski zamanlarından beri çeşitli ırktan toplulukların ve Türk haklarının yaşadığı, farklı kültürel tabakalara sahip bir coğrafyadır. 1475'te Osmanlı devletine tâbi olmuş ve bu tarihten sonra Osmanlı Türk kültürünün etkileri Kırım'da kendini göstermiştir. Kırım, Kuzey Türkülüğü ve Türkistan'la güçlü ilişkiler içinde idi. Bu sebeple Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri ve edebiyatları da Kırım'da önemli iz bırakmıştır.

Üç yüz yıldan fazla süren Osmanlılarla siyasî, iktisadî, kültürel ilişkileri Kırım'da Osmanlı Türkçesi'nin yazı ve edebiyat dili olarak benimsenmesini sağladı. Halk edebiyatı da bir yandan Anadolu'yla diğer yandan Kuzey Türkülüğü ve Türkistan'la ortak bağlara sahip idi.

Rus istilasını sebebiyle yarım adadaki Türk nüfusu büyük kayıplara uğramış, Rus baskısı sebebiyle değişik tarihlerde büyük göçlerin yaşanması yazılı edebiyata da büyük zarar vermiştir.

Kırım'da modern edebiyat 1880'li yılların başlarında İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri ve eserleriyle başlar. 1905 yılına kadar çok güçlü bir şekilde, Sovyet döneminde 1920'li yılların sonlarına kadar da oldukça hissedilir bir şekilde, Gaspıralı'nın etkisi altında gelişir.

Gaspıralı Türkler arasında ulus kavramının (milliyet, Türkçülük bilinci) ortaya çıkışında emsalsiz bir rol oynamıştır. "Usul-i Cedid" adı verilen modern eğitimin yaygınlaşmasında, modern edebiyatın ve bu edebiyatın dili olan "ortak edebî Türk dilinin" oluşup gelişmesinde öncülük etmiştir. Modern edebiyatın mahiyeti hakkında nazari fikirleri ileri sürmüş, öncülük etmek amacıyla roman ve hikâyeler yazmıştır. Onun *Frenkistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları*, *Kadınlar Ülkesi* vd. gibi müstakil sayılabilecek epizotlardan oluşan romanı, *Arslan Kız*, *Gündoğdu*, *Mükâleme-i Selatin*, *Bela-yı İslam* gibi hikâyeleri vardır. Bazı eserleri Darürrahat Müslümanları gibi ütopyik, bazı eserleri Kadınlar Ülkesi, *Bela-yı İslam*, *Mükâleme-i Selatin* gibi fantastik, *Gündoğdu* adlı eseri de otobiyografik özellik taşımaktadır.

Gaspıralı, Ruslarla onların vatandaşı olan Müslüman Türklerin ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini *Rusya Müslümanları*'nda, Batı medeniyetinin iyi ve kötü yönleri hakkındaki düşüncelerini *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar-ı Muvazene*'de İslam dinin nasıl anlaşılması ve İslam toplumunun nasıl olması gerektiği hakkındaki kanaatlerini de birçok eseri yanında özellikle *Darürrahat Müslümanları*'nda açıklamıştır.

Gaspıralı, Türkçülük fikrinin öncülerindedir. Türk tarihi, Türk dili, Türk kültürü hakkında yayımladığı *Tercüman* gazetesinde birçok makale yazmış, bu konularda bazı aydınlarla tartışmalara girmiştir.

Birçok araştırmacı Gaspıralı'nın en büyük eserinin 31 yıl boyunca yayımlanmış olduğu *Tercüman* gazetesi olduğunu söyler ki bu kabul edilebilecek bir görüştür.

Sadece Rusya Türkleri arasında değil Türkiye de dahil olmak üzere bütün Türk dünyasında modernleşmenin, kültürel Türkçülüğün öncüsü olmuştur. Günümüzde de onun düşünceleri, idealleri geçerliliğini korumakta ve etklileri hâlâ devam etmektedir.

Modern Kırım edebiyatının başlangıcı "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Dönemi" olarak adlandırılmaktadır.

Kendimizi Sınayalım

1. Rus işgalinden sonra, uzun yıllar Kırım yazılı edebiyatın önemli bir varlık **gösterememesinin** nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kırımda edebî dil probleminin olması
 - b. Türk dilinin yasaklanması
 - c. Medreselerin, mekteplerin Rus kontrolüne geçmesi
 - d. Kırımdan büyük göçlerin başlaması
 - e. Kırım'a Rus göçmenlerinin yerleştirilmesi
2. İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının modernleşmesinde aşağıdakilerden hangisine öncelik vermiştir?
 - a. İslam dinine ait doğru bilgi veren eserlerin yayımlanması
 - b. Medrese ve mekteplerde eğitimin yeniden düzenlenmesi
 - c. Rusyada Türkçe gazete ve dergilerin yayımlanması
 - d. Türk millî kimliğini oluşturulması
 - e. Rus resmî okullarına daha fazla Müslüman öğrenci alınması
3. İsmail Gaspıralı'nın Avrupadaki izlenimlerinin etkisi aşağıdaki eserlerinin hangisinde **yoktur**?
 - a. Darürrahat Müslümanları
 - b. Frengistan Mektupları
 - c. Arslan Kız
 - d. Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene
 - e. Rusya Müslümanları
4. İ. Gaspıralı'nın Avrupa medeniyeti görüşü ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Avrupa medeniyeti, insanlığın kabul etmesi gereken bir medeniyet değildir.
 - b. Avrupa medeniyeti, insanlar arasında adaleti sağlamamıştır.
 - c. Avrupa medeniyeti, az sayıdaki insanların yararınaadır.
 - d. Sosyalistler, Avrupa medeniyetinin kusurlarını düzeltecektir.
 - e. Avrupa medeniyeti, yeni bir medeniyet değildir.
5. İ. Gaspıralı'nın Türkçe yayımladığı ilk eserlerinin genel adı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Tonguç
 - b. Şafak
 - c. Neşriyat-ı İsmailiye
 - d. Rusya Müslümanları
 - e. Avrupa medeniyetinin Esasına Bir Nazar-ı Muvazene
6. İ. Gaspıralı'nın bütün Türk halkları arasında "ortak edebî dil" olmalı görüşünün en önemli nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. O dönemde edebî bir dil olmaması
 - b. Modern edebiyatın yeni bir dile ihtiyacı olması
 - c. Türklerin daha kolay anlaşabilmesini sağlaması
 - d. Türk halklarının tek bir ulusal kimliğe sahip olduğunu düşünmesi
 - e. Eğitim hayatını kolaylaştırma
7. İ. Gaspıralı çıkardığı Tercüman gazetesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Rusya Müslümanlarının ilk gazetesidir.
 - b. Tercüman, bütün Türk dünyasına hitap etmiştir.
 - c. Tercüman'ın dili, Türk halklarının aydınları arasında anlaşılıyordu.
 - d. Tercüman, Rusya Müslümanlarının haklarını savunmuştur.
 - e. Tercüman'ın Türkiye'ye sokulması bazen yasaklanmıştır.
8. İ. Gaspıralı'nın "Darürrahat Müslümanları" adlı eserini yazmasının temel amacı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Müslümanlığın nasıl bir din olduğunu anlatmak
 - b. Darürrahat Müslümanlarının bilim bakımından Avrupa'dan ileri olduğunu açıklamak
 - c. Müslümanlara eski medeniyetlerini anlatmak
 - d. Müslümanların mevcut din ve eğitim anlayışını değiştirmek
 - e. Müslümanların Hıristiyanlarla ilişkilerini açıklamak
9. İ. Gaspıralı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. İ. Gaspıralı, Rusya ile Osmanlı devleti arasında bir uzlaşma istemiştir.
 - b. İ. Gaspıralı, Rusya Türklerinin istiklal problemine öncelik vermiştir.
 - c. İ. Gaspıralı, Türklerin medreselerde, mekteplerde ana dilinde eğitim yapmasını istemiştir.
 - d. İ. Gaspıralı, Rus yönetiminin Müslümanların medenileşmesine imkân vermesini istemiştir.
 - e. İ. Gaspıralı Müslümanların Rus okullarında okumalarını yararsız görmüştür.
10. İsmail Gaspıralı, "Hoca-i Sıbyan"ı adlı eserini niçin yazmıştır?
 - a. Rusya Türklerinin okuma zevkini geliştirmek
 - b. Rusya Türkleri arasında modernleşmeyi sağlamak
 - c. Eğitimde okuma-yazmayı kolaylaştırmak
 - d. Öğrencilere ihtiyaçları olan temel bilgileri vermek
 - e. Öğrencilere doğru dinî bilgiler vermek

Okuma Parçası

Ahmet Ağaoğlu,

İsmail Bey Gasprinski (Ahmet Ağaoğlu, "İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, 6. c., 27 Teşrin-i Sani 1330, Sayı:12, s. 2405-2409

"İsmail Bey Türklüğe ait faaliyeti için şu düsturu ittihaz etmişti: Fikir, lisan ve his birliği. Tabir-i âhîrle İsmail Bey'in takip ettiği gaye, Türklere kendilerini tanıttırarak, şuur-ı milliyelerini inkişaf ettirerek, onlara bir olduklarını telkin etmekten ibâret idi. Fikir, lisan, his birliğini duymuş olan bir kavim, zaten şuur-ı milliyeti ve vahdet-i maneviyesini duymuş demektir.

Ve işte şu gayeye vasıl olmak için en evvel Türkleri her yerde boğan, yekdiğerinden ayıran, şuur-ı milliyeden mahrum eden cehaletle mübarezeye girişti ve bunun için de en müessir âmil olarak matbuâtla mektebe müracaat etti. Mektep ve matbuât; işte Türklüğü kurtaracak iki silah! Ve merhum bütün hayatını Türkleri silahla mücehhez etmeye vakfeyledi. [...] O zaman Rusya Türkleri içinden ne okuyucu, ne yazıcı ve ne de dizici vardı. İsmail Bey, ailesi ile hem muharrir, hem mürettip ve hem de müvezzilik vazifelerini ifa ediyordu. Gazeteyi okutturmak için İsmail Bey, müteaddit kereler Kırim'dan Kafkasya, Türkistan, Buhara, Kazan ve Orenburg'a kadar sefer ederek kapı kapı dolaşmak mecburiyetinde idi! Bu dolaşmalar esnasında cahil, gafil, millet hislerinden mahrum, mücahitlerini takdir edemeyen muhit tarafından İsmail Bey'in maruz kaldığı maddî ve manevî tazyikâtı, izacâtı tasavvur ediniz! Fakat İsmail Bey, her şeye tahammül etti. O, âli ve necip kalp, önünde yalnız bu gayeyi görüyordu. O, gayenin etrafında maruz kaldığı müşkilâtı, tahkirleri his bile etmiyordu! Tercüman damla damla akıyordu ve her damlası her yerde yavaş yavaş taze, güzel çiçekler yetiştiriyordu. Merhum bu çiçekleri görmekle mesut idi. Zahmetlerini, maruz kaldığı hakaretleri unutup, yeni ve tükenmez bir faaliyetle işine devam ediyordu.

Tercüman'ın lisanı Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırim'dan Türkistan'a kadar anlaşılıyordu. Bu azim bir maharetti. Bununla merhum, düsturunun birinci şikkını icra etmiş oluyordu. Türkler her yerde anlaşmaya başlamışlardı".

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise "Kırim ve Kırim'da Türk-Tatar Edebiyatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise "Tercüman Gazetesi, Faaliyetleri ve Fikirleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise "Roman ve Hikâyeleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise "Türkçe İlk Yayınları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise "Tercüman Gazetesi, Faaliyetleri ve Fikirleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise "Tercüman Gazetesi, Faaliyetleri ve Fikirleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise "Darürrahat Müslümanları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise "Bahçesaray Mektupları, Rusya Müslümanları" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise "Tercüman Gazetesi, Faaliyetleri ve Fikirleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Rus istilasından sonra Kırim Türkleri'nin Osmanlı topraklarına kitleler hâlinde göç etmesi.

Sıra Sizde 2

Bu ihtilalden sonraki serbestlik olumlu sonuçlar doğurur, fikir ve edebiyat hayatı hızla gelişir. Bu konuda Nadir devlet'in "Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917" eserinde daha geniş bilgi bulabilirsiniz.

Sıra Sizde 3

XIX. yüzyılda okulların çok az olduğu bir toplumda insanlara ulaşmanın tek yolu gazete idi. Bu sebeple gazeteler Türk dünyasında mektep yerine geçtiler, cemiyetin ilerlemesinde büyük rol oynadılar. Bu konuda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi" adlı eserinin "Gazete" bölümünden yararlanarak karşılaştırma yapabilirsiniz.

Sıra Sizde 4

Bu konuda Orhan Okay'ın "Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi" adlı kitabından yararlanabilirsiniz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akçura, Yusuf, "Muallime Dair", *Türk Yurdu*, 6. c., 27 T. Sani 1330, Sayı: 12, s. 2409-2412
- Akçura, Yusuf, "Türklerin Büyük Muallimi ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, 2. c., 1328, Sayı: 10, s. 690-695.
- Akpınar, Yavuz - Gankeviç, Viktor Yuriyeviç, "İsmail Gaspralı'nın Yayımladığı İlk 'Mecmualar': Tonguç, Şafak", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, İzmir, Ege Üniversitesi, 2008, Sayı: XIV/1, s. 21-40.*
- Akpınar, Yavuz, "İsmail Gaspralı'nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", İsmail Gaspralı, Seçilmiş Eserleri; II. cilt, Fikri Eserleri, 2. bs., Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2005, 11-57 s.
- Akpınar, Yavuz, "Gaspralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve "Darürrahat Müslümanları", İsmail Gaspralı Sempozyumu, TÜRKSOY - TİKA; 26-27 Ekim 2001 Ankara. [Bak: İsmail Bey Gaspralı ve Ziya Gökalp, Ankara, Türksoy Yayınları, 2003, s. 181-196].
- Akpınar, Yavuz, "Gaspralı'nın Türk Diline Bakışı", Gaspralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Toplantısı, 14 Kasım 2001, Türk Dil Kurumu, Ankara
- Akpınar, Yavuz, "İsmail Gaspralı ve İstanbul", I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu, Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 3-5 Nisan 2008, İstanbul. [Basılı metin: I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2009, s. 99-119.]
- Akpınar, Yavuz, "İsmail Gaspralı ve Mehmet Ağa Şahtatlı'nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları", VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-25 Ekim 2008, Ankara
- Ayvazof, H. S., "İsmail Bey'in Muhtasar Tercüme-i Hâli" [*Tercüman*, 25 Senteyabr 1914, Sayı: 195, s. 3]
- Devlet, Nadir, *İsmail Bey [Gaspralı]*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988
- Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917, 2. bs., Ankara TTK Yayınları, 1999
- Gaspralı, İsmail, Seçilmiş Eserleri; I. cilt, Roman ve Hikâyeleri, Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradoğlu, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2003, 476 s.
- Gaspralı, İsmail, Seçilmiş Eserleri; II. cilt, Fikri Eserleri, 2. bs., Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2005, 422 s.
- Gaspralı, İsmail, Seçilmiş Eserleri; III. cilt, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2008, 512 s.
- İsmail Bey Gaspralı İçin [Makaleler Mecmuası], Baş editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004
- İsmail Kerim, Mehmet Şevket "Hanlık Dönemi Sonrası Yazılı Edebiyat", Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 13. cilt: Kırım Türk-Tatar Edebiyatı, Aktaran: Zühal Yüksel, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı, 1999, s. 240-600
- Kaplan, Mehmet, "Gaspralı İsmail'in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslâmiyet Hakkındaki Eseri", *Türk Kültürü*, Ankara, 1977, XV. c., Sayı: 180, s. 716-731;
- Kırırmer, Cafer Seydahmet, *Gaspralı İsmail Bey*, 2. bs., İstanbul, 1966
- Kırımlı, Hakan, *İsmail Bey Gaspralı*, Ankara, 2001.
- Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler: 1905-1916*, Ankara, 1996
- Klimoviç, L., İsmail Bey Gasprinskiy [Gaspralı], Simferopol, Tavriya, 1991
- Lazzerini, Edward, *İsmail Bey Gasprinskiy and Muslim Modernism in Russia: 1878-1914* [University of Washington, 1973. Yayımlanmamış doktora tezi]
- Solak, Fahri, Doğumunun 150. yılında Gaspralı İsmail Bey, Tercüman Gazetesi Bibliyografyası ve Türkçe Yayınlar, Mütferrika, Sonbahar 2001, Sayı: 20, s. 79-104.
- Tercüman Gazetesi Koleksiyonu, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Arşivi [Makalede esasen bu koleksiyondan yararlanılmıştır. Arşivdeki en son Tercüman nüshası 9 Dekabr 1917 / 12 R. Evvel 1336 tarihli 232. sayıdır.]
- Togan, Z. V. Togan, "Gaspralı [Gasprinski], İsmail", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition, V. II*, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-981]

7

Amaçlarımız

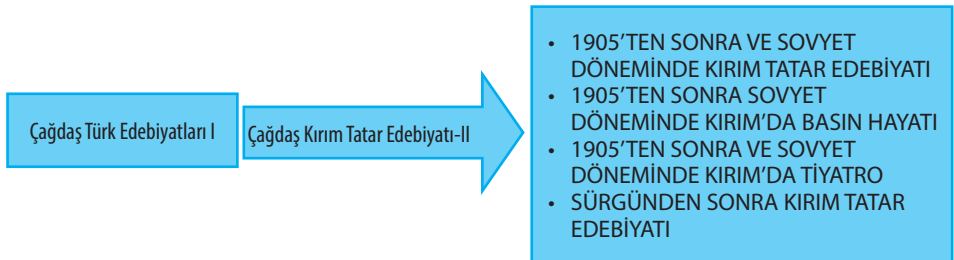
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Modern Kırım Tatar Edebiyatı, İsmail Gaspıralı ve modern edebiyat, Kırım Tatar edebiyatının Türkiye ve Türk dünyası ile ilişkileri gibi kavramlar üzerinde tartışabilecek,
- 1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonra ve Sovyet döneminde Kırım Tatarlarının edebiyatını ana hatlarıyla açıklayabilecek,
- 1944 Kırım Tatarlarının sürgün döneminde Özbekistan'da oluşan edebiyatı ve oluşum sebeplerini tahlil edebilecek,
- Kırım Tatar Edebiyatı'nın Kırım'ın dışında Cengiz Dağcı'nın edebî faaliyetleriyle devam ettiğini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Modern Kırım Tatar Edebiyatı
- Modern Kırım Edebiyatının İlk Eserleri
- Sovyet Dönemi Kırım Tatar Edebiyatı
- Kırım'da Basın Hayatı
- Kırım'da Tiyatro
- Osman Akçokraklı
- Hasan Sabri Ayvazof
- Şevki Bektöre
- Bekir Sıdkı Çobanzade
- Eşref Şemizade
- Cengiz Dağcı

İçindekiler

Çağdaş Kırım Tatar Edebiyatı-II

1905'TEN SONRA VE SOVYET DÖNEMİNDE KIRIM TATAR EDEBİYATI

Rus yönetiminin işgalden sonra yaptığı işlerden biri de 1784'te Müslümanların dinî işlerine ve kendi aralarındaki ihtilaflara bakmakla görevli "Kırım Müslüman Ruhanî İdaresi"ni kurmak olmuştur. 1821'de bu idareye Kırım ve Batı Rusya Müslümanlarını temsil etme yetkisi de verildi. (Devlet 1991: 129). Bu makamın başında bulunan "Kırım Müftüsü"nü atama yetkisi Çar'a aitti. Çarlar da Kırım müftülüğüne çoğu zaman, dinî bilgisi ve gerekli ölçüde saygınlığı olan ulemeden birini değil, Rus yönetimine sadakati bilinen "mirza"lardan atama yapıyordu. Bu problem ileride İsmail Gaspıralı tarafından da sık sık *Tercüman* gazetesinde tenkit edilmiştir. Kırım müftüsü, teşkilat için gerekli olan imam, müezzinleri ve diğer din görevlilerini de kendisi atıyordu. Kırım vakıflarının yönetimi de onun elinde idi. Dolayısıyla Kırım'da medrese ve cami mekteplerinin yönetimi de müftüye bağlıydı. XIX. yüzyıl ortalarında bu okullar yeni fikirleri cemiyete sokmaktan çok uzak olduğu gibi buralarda dini bilimler bile en alt seviyede okutuluyordu.

Ruslar Kırım'a yerleştikten sonra, bu bölgeye sevk ettikleri Rus ve diğer Hristiyan unsurların eğitimini sağlamak, bölgeyi yönetmede ihtiyaç duydukları devlet görevlileri, tercüman ve mütercimler yetiştirebilmek için okullar açmaya başladılar. Bu okullarda yerli dilleri bilen öğretmenlere de ihtiyaç olduğundan 1861 yılından itibaren, misyonerlerin yönetiminde Rus-Tatar okulları faaliyete başladı.

"1870-1882 yılları arasında Kırım'da bu tür 18 okul açıldı. 1905'e kadar Rus-Tatar okullarının sayısı 34'e, talebelerin sayısı da 988'e çıktı. 1917'de ise Rus-Tatar okullarının sayısı 68'e ulaştı. Bakanlığın programlarında ifade olunduğu şekliyle, bu okullar ağının resmî gayesi 'vatanımızın sınırları içinde yaşamakta olan bütün gayr-i Rusların (inorodtsı) Ruslarla kaynaştırılması (sliyanie) ve Ruslaştırılması' idi. 'Tatarları Rus ruhunda eğitmek için gereken tedbirler'i izah ederken Bakanlık, Tatarca dersleri konulmasına karşı çıkıyordu, çünkü ona göre bu 'ne yazılı ne de edebî dil olmayıp, sadece konuşulan bir dil' idi. Bakanlık aynı metinde Kırım Tatar talebelerinin 'Rus halkının ve Rus devletinin kudretine ve büyüklüğüne' ikna edilmeleri gerektiğini de vurgulamaktaydı" (Kırımlı 1996: 34).

1871'de Akmescit'te misyonerlerin yönettiği Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola [Tatar Öğretmen Okulu] açıldı. Bu okulda mahallî dil (Kırım Tatar Türkçesi) ve İslamiyetle alakalı dersler göstermelikti; genel program içinde bunlar sadece haftada birkaç saatlik bir yer tutuyordu.

Müslüman Türkler, Çarlık Rusyası'nın her yerinde olduğu gibi bu okullarda da Hristiyanlık propagandası yapıldığını bildiklerinden çocuklarını Rus okullarına göndermek istemediler. Dolayısıyla bu okullardan mezun olanların XX. yüzyıl başlarına kadar Kırım'da Türkler arasında Batılı fikirleri yaymada etkileri oldukları hakkında elimizde hiçbir bilgi yoktur. Zaten mezunlarının sayısı da çok azdı. Kırım'daki hayatı birçok yönden değiştiren Rusya'nın çeşitli bölgelerinden getirilerek Kırım'da iskân edilen Rus ve diğer Hristiyanlar halklar (Alman, Bulgar vd.) oldu. Bunlar zamanla bölgedeki geleneksel hayatı tamamen değiştirdiler; ticaret, ziraat, mimarî, kültür vd. hızla değişime uğradı.

Dışarıdan gelen bu tesirlerin yanı sıra İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesiyle yolunu açtığı modernleşme ve 1884'te okuma-yazma kurslarıyla başlattığı modern eğitim (Usul-i Cedid), açık fikirli ve zamanı kavrayabilen din adamları, millet ve din sevgisi sahibi tüccarlar (Türk-Tatar burjuvazisi), bir şekilde Türkiye'de öğrenim görmüş gençler yardımıyla kısa zamanda geniş halk yığınları tarafından benimsendi ve sadece Kırım'a değil İdil-Ural'a, Rusya'nın hâkim olduğu diğer Türk yurtlarına da yayıldı. "Usul-i Cedid" mekteplerin sayısı 1905 Rus devrimine gelindiğinde beş bine ulaşmıştı. Modern okul, ıslah edilmiş medrese sayısının artması önemli olsa da bundan daha önemli olan Gaspıralı ve onun yolundan gidenlerin, "Usul-i Cedid" öğretime öncü olan aydınların, millet sevgisi ve bilgiye ulaşma aşkıyla dolu idealist bir nesil yetiştirmiş olmalarıydı. Bu nesil, Sovyet döneminin başlarına kadar bütün Rusya Türkleri arasında siyaset ve kültür alanında, edebiyatta 1937'de son temsilcileri de ortadan kaldırılıncaya kadar, oldukça önemli bir rol oynadı.

Kırım'ın Türkiye'yle yakın ilişkileri, İstanbul'dan gelen dinî, kültürel tesirlere açık olması, Osmanlı ıslahat hareketlerini ve modern edebiyat anlayışını bu bölgeye taşıyordu. İstanbul'da önceleri medreselerde dinî öğrenim gören, daha sonraları açılan rüştiye, idadi gibi modern okullarda okuyan gençlerin sayısı 1908 Osmanlı Meşrutiyeti'nin ilanından sonra daha da çoğaldı. Türkiye'de çeşitli okullarda öğrenim gören gençler ve bu dönemde Türkiye'den gidip Kırım'da öğretmenlik yapanlar, bu bölgede çok yönlü Batılılaşma hareketlerini güçlendirdi ve ona hız kazandırdılar.

SIRA SİZDE

1905'ten önce ve sonra Kırım Tatarlarının kültürel hayatında ne gibi farklılıklar vardır, araştırınız.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kırım'da gençler arasında genel olarak iki temel eğilim dikkati çekiyordu: Bir grup İsmail Gaspıralı ve Türkiye'nin etkisi altında, öncelikli olarak eğitime önem veren Türkçü, İslamcı ve ıslahatçı bir ruha sahipti. Bir başka grup ise daha çok Rus okullarından yetişerek 1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonraki serbestlik döneminde siyaset meydanına atılmış, görüş itibarıyla daha çok Rusya'daki siyasî, sosyal ve kültürel gelişmelerin etkisinde, genel olarak sosyalist ve devrimci düşüncelere bağlı veya sosyal demokrat genç bir kuşak idi. Bir de duruma göre bu iki büyük grup arasında, bazen birine, bazen diğerine yakın, orta bir yol tutturmaya çalışan daha küçük guruplar da oluşmuştu. Daha sonraki yıllarda Kırım Tatarları arasındaki siyasî ve kültürel gelişmeler, çekişme veya sürtüşmeler esasen bu farklı gruplara bağlı gençler arasında geçecektir. Bu farklı gruplarla Rus yönetimi arasında cereyan edecek hadiseler ise Kırım'ın kaderini belirleyecektir.

Birinci grubun aralarında Zincirli Medrese'de müderris olan Hacı Habibullah Efendi (1820-1895) gibi yaşlı fakat, ileri görüşlü din adamları; Hasan Nuri (?-1903), Hasan Sabri Ayvazof (1878-1938), Abdülhakim Hilmi (Altaylı 1887-1947), Cafer Seytahmet Kırmir (1889-1960), Cemil Kermencikli (1891-1942), Osman Akçokraklı (1879-1938) gibi tahsilini kısmen veya tamamen Türkiye'de yapmış aydınlar; Bahçesaray'daki matbaasında Gaspıralı'nın bizzat yetiştirdiği Bekir Emektar (1859-1909), Mahmut Refat (1860-1940); Gaspıralı'nın görüşlerini benimseyen Seyit Abdullah Özenbaşı (1867-1924), Abdurrahman Kadriyade (1876-1938) gibi gençler; medreseden yetişmelerine rağmen ana dilinde

yeni eğitim-öğretim usullerini benimsemiş “mollalıktan öğretmenliğe” geçmeye başlamış İsmail Lemanov (1871-1942) gibi aydınlar vardı. Bunların bir kısmı üzerinde Türkiye’den Mehmet Akif’in etkileri olduğu ifade edilmiştir (Çobanzade 2007: 20).

Bilindiği gibi Gaspıralı’nın etkisi sadece Kırım’la sınırlı değildi; o, bütün Rusya Müslümanlarını etkilemişti. Bu grubun hemen tamamı Gaspıralı’nın “ortak edebî dil” ilkesine bağlı olarak sade bir İstanbul Türkçesi kullanıyorlardı. Bu grubun izinden giden 1913-1914 yıllarından itibaren edebiyat hayatına girmelerine rağmen, daha çok 1917’den sonra kendilerini tanıtabilen, Türkiye’deki millî edebiyat cereyanına yakın, milliyetçi şairler arasında Romanya Tatarlarından Numan Bayburtlu, Mehmet Niyazi (1878-1931), Şevki Bektöre (1888-1961), Kırım’dan [H]abibulla Odabaş (1881-1938), Bekir Sıdkı Çobanzade (1891-1938) sayılabilir, bunların üzerinde Mehmet Emin Yurdakul’un etkileri görülüyordu. Bu gruba 1917 ihtilalinden sonra Cemil Kermencikli (1891-1942), Ömer İpçi (1897-1955), Abdulla Latifzade (1890-1938) ve daha sonra [H]amdi Giraybay (1901-1930) katıldılar (Çobanzade 2007: 20).

İkinci gurupta sıralayabileceğimiz gençlerin ekserisi Kırım’daki Rus Öğretmen Okulu’ndan mezun, Çarlığa karşı aktif siyasî mücadeleden yana olan Abdurreşit Mehdiyev (veya Reşid Mehdi, 1880--1912), Hüseyin Şamil Toktargazi (1881-1913), İlyas Boraganski (1852-1942), Osman Zaatov (18875-1920), Hasan Çergeyev (1879-1946), Ali Bodaninski (1865-1919) bulunmakta idi.

XX. yüzyıl başlarında Kırımlı şair ve yazarlar hangi siyasî akımların veya düşüncelerin etkisinde kalmışlardır, araştırınız.

SIRA SİZDE

Osman Akçokraklı (1879-1938) Kırım’ın yetiştirdiği çok yönlü şahsiyetlerden biridir. Değişik tarihlerde Rusya, Türkistan, Kafkasya ve Avrupa’da seyahat etmiştir. Bahçesaray’da orta tahsilini tamamladıktan sonra yine bu şehirde rüştiyede okudu bir yandan da tanınmış hattat İlyas Boraganski’den hat dersleri aldı. Akmesic’te Rus-Tatar Öğretmen Okulu’ndan mezun oldu. 1895 yılında geldiği Türkiye’de tahsiline devam etti. 1899’da Puşkin’in Bahçesaray Çeşmesi ve Tılsım adlı eserlerini, Kirilov’dan On Kısas (1900) adını verdiği temsilleri çevirdi. İlyas Boraganski’nin daveti üzerine Petersburg’a gitti. Petersburg Üniversitesi’nde hat dersleri verdi ve Hutut-i İslâmiye (Petersburg 1900) kitabını bastırıldı.

1901-1905 yılları arasında Çar ordusunda hizmet etti. 1905’ten sonra Reşit Mehdi ve H. S. Ayvazof’la birlikte *Vatan Hadimi* gazetesini çıkardı ve burada yazılar yayımladı. 1906’ta Kırım Goncaları adlı şiir kitabı Orenburg’ta basıldı.

1906’ta *Tercüman* gazetesinde çalıştı. 1908’te Kahire’ye gidip öğrenimine orada devam etti. 1908’de Ufa’da Rızaeddin bin Fahreddin’in yayımladığı *Şura* dergisine davet edildi 1910’a kadar bu dergide çalıştı. Kırım’a döndü *Tercüman*’da faaliyetine devam etti. 1918-1919 yıllarında Bahçesaray’da Zincirli Medresede, gimnaziyada hocalık etti. 1921’de Bahçesaray’da İsmail Gaspıralı’nın matbaasının bulunduğu binanın “İsmail Gaspıralı Müzesi” olarak düzenlenmesinde önemli rol oynadı. 1922’de Üniversiteye dönüştürülen Kırım Pedagoji Enstitüsü’nde öğretim üyesi oldu. 1920-1926 yılları arasında birkaç okulda birden dil ve edebiyat dersleri okuttu (R. Fazıl-S. Nagayev 2001: 228-229). *Kırım-Türk Tatar Edebiyatının Kısaca Tarihi* (1920) adlı eserini yazdı. Bu yıllarda *Yeni Dünya* gazetesinde tarih, etnografya, dil ve edebiyat konularında makaleleri yayımlandı. Kırım’daki eski kitabeleri, mezar taşlarını inceledi. Daha önce de Çufutkalé’deki türbenin kitabesini inceleyerek bunun Altın Ordu hanı Toktamış’ın kızı Canike Hanım’a ait olduğunu belirlemiş ve tarihî belgelerden ve halk arasında bu türbe hakkında söylenen rivayetlerden esinlenerek *Hikâyet-i Nenkecan Hanım* (1899) adlı hikayesini yazmıştı.

Çora Batır, Koplandı Batır, Edige destanları üzerinde çalıştı. *Bahçesaray Çeşmesi* (1927) piyesini ve Çora Batır operasının librettosunu ve *Kırım’da Tatar Tamğaları*

(1927) adlı araştırmasını yayımladı. Sudak'taki bir araştırma seyahatinde XVII. asır şairi Canmuhammed'in "Toğay Bey" adlı manzum eserini buldu, üzerinde çalıştı ve yayımladı. 1930'lı yılların başında milletçilikle suçlandı, 1934'te işten çıkartıldı 1938'de öldürüldü.

Daha çok siyasi hayattaki faaliyetleriyle bilinse de Numan Çelebi Cihan (1885-1918) akıcı bir dille yazdığı şiirlerle de sevilmiştir. Onun "Ant Etken Men" adlı şiiri, Kırım Türklerinin millî marşı olarak kabul edilmiştir.

1922-1927 yılları arasında edebî hayata girenler arasında Ziyaettin Cavtöbeli, Kerim Reşit Camanaklı, Fevzi Abdulhay, Mehmet Nüzhet (1888-1934), Cemil Kence, Eşref Şem'izade (1908-1978) sayılabilir.

B. Çobanzade, "Son Devir Kırım Tatar Edebiyatı Tenkit Tecrübeleri" (Akmescit 1928) adlı eserinde Kırım Türk-Tatar edebiyatı hakkında zamanın katı siyasi-ideolojik şartları sebebiyle tam manasıyla objektif, bilimsel bir yorum yapamamıştır. Yine de o dönemin farklı yanlarına, şair ve yazarların bazı karakteristik taraflarına ışık tutar: O bu eserinde, Ömer İpçi ile H. Odabaş'tan başkalarının hep kuzey şivesiyle yazdıklarını, **Yalı Boyu**'nun sosyal yapısı sebebiyle oradan pek şair çıkmadığını, şairlerin daha çok kuzeyden çıktığını ve günlük hayatta kullandıkları "çöl şivesi"yle yazdıklarını bildirir. Odabaş'ın şiir dilini yapmacık bulur, beğenmez ama, onun nesrini beğenir; Odabaş'ı Kırım'da yeni nesrin kurucularından, ilk hikâye yazarlarından biri olarak kabul eder. Mehmet Nüzhet'in şair ile "geday" arasında olduğunu, konu bakımından tasvirici, dil cihetinden oldukça temiz bir şair olduğunu, Şevki Bektöre'nin halk dilini güzel kullandığını, Mehmet Nüzhet'in ise hicivleriyle o dönemde halk arasında ilgiyle karşılandığını bildirir.

Hasan Sabri Ayvazof (1878-1938) Hasan Sabri Ayvazof, Alupka'da doğdu, ilk öğrenimini de orada tamamladıktan sonra idadiden mezun oldu. Daha 19 yaşında iken Alupka'da öğretmenlik yaptığı, Jön Türkler'in yayın organı olan *Muvazene* ve *Türk*'te yazı yazdığı bilinmektedir (Yüksel 2003: 421). 25 yaşında iken İstanbul'da 1902-1903 yılları arasında "Necatizade Abdulkerim Bey'den edebiyat ve bazı Türk hocalarından tarih dersleri almıştır" (Yeni Dünya, 14 İyun 1923). 1905'te Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu'nun yönetiminde Bakû'da çıkan *Hayat* gazetesinde ve daha sonra Hüseyinzade'nin tek başına yayımladığı *Füyuzat*'ta Hasan Sabri Ayvazof'un yazıları neşredildi.

1905 Rus Meşrutiyetinden sonra Kırım'da gizli faaliyetler yürüten milliyetçi "Genç Tatarlar" arasında bulunuyordu. 1906'da Kırım'dan Petersburg'a gönderilen içlerinde İ. Gaspıralı'nın da olduğu 14 Kırım temsilcisinden biri de H. S. Ayvazof idi (Kırımlı 1996: 79, 89). 1906'da Karasupazar'da yayımlanan *Vatan Hadimi* gazetesinde "Umum Lisan-ı Edep Hakkında Fikrim" adlı makalesinde Gaspıralı'nın yolundan giderek "ortak edebî Türk dili"ni savunur (Kırımlı 1996: 103-104).

1908'de Kahire'de çıkan *İctihad* dergisinde Rus inkılapçılarıyla Jön Türkleri karşılaştıran "Rusya İnkılab-ı Kebiri" adlı bir makalesinde Jön Türkleri, pasif davranmakla, halkla ilişkilerinin kopuk olmasıyla ve halkın anlayamayacağı bir dil kullanmakla suçlanmış, onlara Rus inkılapçılarının fedakârlıklarını örnek göstermiştir (Kırımlı: 91).

1908'te siyasi polisin takibi sebebiyle Rusya'dan kaçmak zorunda kalan Ayvazof İstanbul'a gider. Orada başta Yusuf Akçura olmak üzere Jön Türklerle ve bu şehirde kurulmuş olan "Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti"yle de yakın ilişkiler içinde olur.

H. S. Ayvazof'un 1910'ta Kırım'da kuruluşu aynı adlı gizli beyannameler dağıtan gizli *Sovest* (Vicdan) cemiyetinin üyesi olduğu da söylenmektedir ama, böyle bir cemiyetin varlığı resmî Rus belgelerinin dışında doğrulanmamıştır. Genç Tatarlar ve Vatan Cemiyeti mensuplarının faaliyetlerine Rus resmî makamlarının bu şekilde bir ad vermiş olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Bekir Çobanzade ve daha başka şahsiyetler şiirlerinde "Çöl şivesi"ni, yazılarında Türkiye Türkçesini kullanmışlardır. "Çöl şivesi", Kırım'ın kuzey kesimlerinde kullanılan, Kıpçak unsurlarının hâkim olduğu bir ağızlar topluluğuna verilen isimdir.

Yalı Boyu: Kırım'ın sahil kesimine verilen isim. Kırım'ın güneyi ve sahil bölgeleri Oğuz unsurlarının hâkim olduğu bir dil kullanırdı ve doğal olarak bu dil Türkiye Türkçesiyle bütünleşmiş bir hâlde idi. Bazı dilciler bu şive için "Yalı Boyu Osmanlıcası" terimini kullanmışlardır.

Geday: Kırım'da halk şairlerine, aşıklara verilen isim.

H. S. Ayvazof'un 1914'te milliyetçi gençlerin kurduğu gizli bir cemiyet olan Vatan Cemiyeti'ne üye olduğunu bilinmektedir. 1914'te İsmail Gaspıralı'nın ölümünden sonra Tercüman gazetesinin yöneten H. S. Ayvazof'un Vatan Cemiyeti'nin üyelerine gazetenin sayfalarını açtığı anlaşılıyor Nitekim "Altaylı" imzasıyla Abdülhakim Hilmi'nin, Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet'in yazıları Tercüman'da görülmektedir.

1917 Rus devriminden sonra bütün Rusya Türkleri arasında olduğu gibi Kırım'da da millî hareketler su yüzüne çıktı; bağımsız hükümetler veya devletler kurulmaya başladı. Kırım'da da 7 Nisan 1917 tarihinde Akmesic'te milliyetçi görüşe sahip Vatan Cemiyeti mensuplarının önderliğinde "Bütün Kırım Müslümanları Kongresi" toplandı. Hasan Sabri Ayvazof da bu hareketin içindeydi. Gerekli seçimler yapıldıktan sonra 9 Aralık 1917'de Bahçesaray'da Kırım Tatar Milli Meclisi" (kısa adı Kurultay) toplandı. Kırım Tatar Hükümeti'nin başına Numançelebi Cihan getirildi. H. S. Ayvazof da Kırım Tatar Milli Kurultay'ının üç eş başkanından biri oldu.

Aynı yıl çıkartılan *Millet* (1917-1920) gazetesinin de baş yazarı da Ayvazof'tur.

1918'de Kırım'ı Bolşevikler istila eder, ardından 1918'de Almanlar Kırım'ı ele geçirir. General Sülkeviç Kırım Ülke Hükümeti'ni kurar. H. S. Ayvazof da elçi olarak Osmanlı devletine gönderilir.

Ayvazof, 1922 yılında Sovyet döneminde, Kırım'ın resmî temsilcisi olarak tekrar Türkiye'ye gönderilir. Kırım'da açlık çeken halka Türkiye'nin yardımını talep eder, Atatürk'le görüşür ve temin edilen yardım, gemilerle Kırım'a gönderilir.

Kırım Özerk Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra "Kırım Merkezi İcra Komitesi"ne bağlı Tercüme Bölümü'ne kâtip olarak atanır aynı zamanda Kırım Pedagoji Enstitüsü'nde dil ve edebiyat dersleri vermeye başlar. 1923'te edebî ve sosyal faaliyetlerinin 25. yılı dolayısıyla jübilesi tertip edilir. O sıralarda Ayvazof'un üç ciltlik "*Türk-Tatar Dili ve Edebiyatı*" adlı bir eser yazmaya başladığı, bunun birinci kısmı bitirdiği açıklanmıştır (Yeni Dünya, 14 İyun 1923) ama, sözü edilen eser ele geçmemiş veya hiç tamamlanmamış olmalıdır.

1926'da Bakü I. Türkoloji Kurultay'ına gönderilen Kırım delegeleri arasındadır ve Kurultay'da Arap harflerinin yetersizliği hakkında görüş bildirmiştir (Özcan 2010: 236-237).

1927 ve 1929 yıllarında "Bütün Kırım Dil Konferansları"na bildirilerle katılır. Yeni Alfabe Komitesi'nin başkanlığını yapar. Bu yıllarda *Yeni Dünya* gazetesinde *İleri* ve *Okuy İşleri* dergilerinde dil konusunda birçok makale yazarak Gaspıralı'dan gelen "ortak edebî Türk dili" düşüncesini savunur. Kısa bir zaman çıkan Latin harfli *Köz Aydın* dergisinin redaktörü olur. 1932 veya başka bir söylentiye göre 1934 yılında Pedagoji Enstitüsü'ndeki hocalık işinde çıkartılır. 17 Nisan 1938'de rejim düşmanı ithamıyla kurşuna dizilir.

Ömrünün son yılları hakkında henüz güvenilir araştırmalar yapılmamış olan Hasan Sabri Ayvazof, sadece Kırım Türk edebiyatının değil, aynı zamanda XX. yüzyıl başlarında oluşmaya başlamış Türk dünyası ortak edebiyatının da önde gelen şahsiyetlerinden biridir.

Onun *Neden Bu Hale Kaldık* piyesi *Füyuzat* dergisinde, (1907, Sayı: 12-22) tefrika edilir. Sonra kitap olarak basılır. Konu bir düğün evinde geçen, farklı yaşlardan ve farklı görüşlerden insanların aralarındaki konuşmalardan ibarettir. Dramatik bir gerilim, ele alınan bir olay yoktur. Yazar, bu karşılıklı konuşmalarla o dönemde Kırım'da benzerleri görülen bazı tiplerin iç dünyasını, düşüncelerini anlatmaya çalışır. Eserin kahramanlarından soylu bir aileden gelen, sosyalist fikirli, tam manasıyla Avrupalılaştırmış bir avukat olan Said Bey, kendi ana dilinde konuşmakta güçlük çeken, sık sık Rusça kelime ve ifadeler kullanan, kendi toplumu hakkında doğru dürüst fikri olmayan bir aydındır. Milliyetçi ana dili öğretmeni Reşat Efendi ile gazete muharriri Ali Efendi, onu ikna ederek bir düğüne götürürler. Reşat bazı gençlerin ada dillerinde konuşamadıklarından şikâyet eder. Gazeteci Ali

ise Rusya Müslümanları Kongresi'ne katıldığını orada görüşmelerin Rusça yapılmasından rahatsız olduğunu söyler:

“Hele daha teessüflü şurasıdır ki intelligentlerimizin bir kısmı ‘İlmî, fennî, edebî, iktisadî meselelerin halli ve bunların hakkında ifade-i meram etmek için Türk lisanı hizmet edemez; çünkü, fakir lisanıdır’ diyorlar. Bu çekilir dert, yutulacak yumurta mıdır? Bu kavm-i necib-i Türk için bir zillet, bir hakaret değil midir? Binlerce üdeba, şuara, hükema yetiştiren Türkler için bir iftira değil midir?

Kafkasyalı bir Türk Kıvrımlı Türk ile Kazanlı bir Müslüman Türkistanlı bir Müslüman ile görüşmekte yek diğerini anlayacak kadar ana lisanlarını bilmemek doğrusu büyük bir ayıb-ı şeynidir. En ziyade ağlanacak bir hâl daha vardır ki o da gazetecilerimiz, muharrirlerimiz bu gülünçlü acınacaklı hâlleri gördükleri, bildikleri, anladıkları hâlde yine eski meslek ve âdetlerinden geçmiyorlar. Her gazetemiz kendine mahsus bir lisan, her muharririmiz kendi keyfince bir şive kullanıyor!” der.

Gazeteci Ali'nin söyledikleri aslında yazarın kendi düşünceleridir. Nitekim H. S. Ayvazof her zaman ortak edebî Türk dilinden yana tavır koymuş birçok makalesinde bu görüşü savunmuştur.

Piyenin ikinci perdesinde, birinci meclis Abdolvatan, Abdülislam ve “İhtiyarlar”ın arasındaki konuşmalardan oluşur. Abdolvatan, mecliste kimsenin konuşmamasından şikâyet ederek sanki mezarlıktayım “siz vatan evladı, vatan semeresi değil misiniz?” diye sorar, cevabı Abdülislam verir:

“Abdülislam: - İslam kardeşler! Bu ne kadar gaflet bu ne derece derin bir uyku! Ahval ve hareketinize, şekil ve simanıza nazar edenler yüz sene mezarda yatıp yevm-i kıyameti bekleyen ölüler zanneder. Bir asırdan ziyadedir ki kütüphaneler köşesinde, tozlar içinde yaşıyorum. Yüz sene den beri bir takım herze-gü, pis murdar ağızlarında deveran ediyorum. Bu gün ise bir cemaat-i İslamiye arasında bulunuyorum belledim. Fakat heyhat ki aldanmışım. Hakiki bir kardaş, bir mezheptaş göremiyorum. Siz ebna-yı İslâm değil misiniz?”

Buradaki sembolizm oldukça açıktır; yazar, “İslam dini”ni ve “vatan”ı kişileştirmiş, onları konuşurmaktadır. Abdülislam'ın bu cevabı karşısında Abdolvatan'ın söyledikleri hiçbir tereddüte yer bırakmaz: “Bu da benim gibi dertli, bu da benim gibi unutulmuş!”. Aynı şekilde bu eserde “halk”ı da “İhtiyarlar” temsil eder, onlar da halkın adına konuşurlar.

Abdolvatan, düşün meclisine gelen gençlerden konuşmalarını, bir şeyler anlatmalarını ister. Said Bey Rusya'da olup biteni, sözlerinin arasına bol miktarda Rusça kelime ve ifadeler katarak anlatır. Onun bu tavrı “İhtiyarlar” tarafından yadırganır. Abdülislam, söze karşarak Said Bey'in bilgili bir şahıs olduğunu ama, ana dilini iyi bilmediğini söyleyerek cevap verir.

Mecliste Abdolvatan ve Abdülislam'ın sağ duyulu, derin fikirli konuşmaları, kendisini bir bakıma hoş görmeleri, sosyalist Sait Bey'i çok etkiler:

“Sait Bey: - Da [evet], büyük talant [kabiliyet] sahibi imişler. Ben bugüne kadar bizde böyle zengin, böyle efektin [etkili] dil olduğunu ve aramızda bu gibi filozof adamlar bulunduğunu bilmez idim” der.

Meclisteki konuşmalarda İslam âleminin geri kalış sebepleri, problemleri ve kadın meselesi, Avrupa ve Rusya'nın durumu, sosyalizm gibi konulardan söz edilir. Sonuçta ilerlemenin, kalkınmanın tek şartının İslam ahlakına dayanarak Avrupa medeniyetindeki maddî gelişmeleri benimseme olduğu ileri sürülür.

H. S. Ayvazof, bu eserindeki “kahramanlar” ağzından dönemin belli başlı problemleri hakkındaki görüşlerini, açıklama imkânı bulur. Bu tiyatro eserinde Rusya Türklerinin XX. yüzyıl başlarındaki durumu geniş bir açıdan ele alınmıştır. Başka bir deyişle Batılılaşma zaruretinin ortaya çıkardığı problemler ve bu problemler için yazar tarafından önerilen çözüm yolları, piyesteki kahramanların konuşmalarıyla okuyucuya ulaştırılır.

Ayvazof, Rus edebiyatından Turgenyev’in *Babalar ve Oğullar* romanından parçaları, Çehov’un yirmiden fazla hikâyesini, Tolstoy’un ve daha başka Rus yazarlarının bir kısım eserlerini, Avrupa edebiyatından ise Longvelli’nin (?) *Tayfun* ve Knut Hamsun’un *Yarım Ay Altında* adlı eserlerini başarıyla tercüme etmiştir (R. Fazıl-S. Nagayev 2001: 226). Bunların yanında gazete ve dergilerde yayımlanan çok sayıda makalesi, küçük hikâyeleri, *Usul-i Tedris ve Talim-Terbiye* (Bakû, 1906) adlı bir eseri de vardır.

H. S. Ayvazof’tan Örnek Metin:

Esaret Kurbanları

(Ebeveynlere İbret)

(Hasan Sabri Ayvazof’un Esaret Kurbanları (Ebeveynlere İbret) adlı hikâyesinde XX. yüzyılın başlarında Kıırım Tatar toplumunda kadın problemi ele alınmıştır. Aşağı yukarı bütün Türk Müslüman halklarında kadınların toplumdaki konumu birbirine yakındır. Eğitim, evlilik meselelerinde aslında şeriatın kendilerine sunduğu haklardan bile mahrum edilmişlerdir. Bu hikâyede konu, Saniha aracılığıyla okuyucuya sunulur. Saniha’nın babası Hasan Ağa ve annesi Akife Hanım kızlarını zengin Nuri Efendi’yle evlendirmeyi istemektedirler. Oysa Saniha, öğretmen Remzi Efendi’yi sevmektedir. Nişanın yapıldığı akşam Saniha ile annesi Akife Hanım arasında geçen konuşmada kadınların özgürlüklerinin kısıtlanması, adetâ bir “esir” gibi evlendirilmeleri tartışılır:)

“Akife: - Kızım! Bir rahatsızlığın mı var? Kaç saat zarfında sesinde büyük bir tagayyürat hâsıl oldu. Hasta mısın? Yoksa nişanlın tarafından getirilen entarilik kumaşları, gerdanlık altınları mı beğenmedin... Söyle kızım, ne derdin vardır. Hamdolsun, servetimiz yerindedir. Zevcen olacak Nuri Efendi’nin de servet ü samanı, necabeti pek çok adamların gıptasını celp edecek bir derecededir.

Bu akşam ziyafette bulunan adamların kaffesi Nuri Efendi’nin pek yakışıklı bir delikanlı olduğunu, binaenaleyh ahlak ve tabiatının pek mülayim bulunduğunu söylemişler... Söyle, kızım, ne’n vardır?..”

Saniha Hanım başını kaldırarak: - Hiç, hiçbir şeyim yok. Var ise, rüyamda sayıkladım.

Akife: - Hayır, kızım, senin her hâlin değişmiş. Gözlerin de ağlamadan şişmiş. Sende mutlaka bir fena hâl vardır!

Saniha Hanım, validesinin bu ısrarlarından daha ziyade mahzun ve mustarip olarak, ağlamaya başladı... Akife Hanım kızının böyle acı acı ağlayışından müteessir olarak, gayet ihtizazlı bir sesle: “Sanihacığım! Niçin ağlıyorsun. Kanun-ı tabiat böyledir, yavrum! Kocaya çıkmak Nuri Efendi gibi bir zatın zevcesi bulunmak büyük bir şereftir”.

Saniha Hanım’ın bütün hüviyet-i insaniyesini tehyiç eden keder sesine, sedasına şedit bir tesir, lisanına garip bir talâkat vermiş olmalıdır ki validesinin hilaf-ı mutad odasına gelmesinden daha ziyade mustarip olarak: “Ağladığım hiç valideciğim! Kadınlar neye ağlayabilirler? Esaretimize değil mi? İşte, ben de esarettime ağlıyorum. Bilirsin ki, esaretin en büyük hakkı, ağlamaktır. Biz, yani umum nisvan, yalnız bu ağlamak, kanlı yaşları akıtmak hürriyetine malikiz!..”

Akife: - Kızım, bu esareti nereden çıkardın... (Saniha validesinin sözünü keserek) “Esire olmasam, beni esir gibi satar mıydınız. Hayatımı, saadetimi Nuri Efendi'nin servetine kurban eder miydiniz...” diyerek daha şiddetli ağlar. Bir eliyle alnını tutuyor, diğer elindeki mendil ile de la-yenkat'i gözlerinden akan ateşli yaşları silerek, ağlamasına devam ediyordu.

Akife: - Saniha Hanım! Sana deminden beri bir derdin mi var diye, ısrar ediyorum. Söyle, kızım, böyle serzenişler okuyacağına derdini anlat. Yalnız akıtılan gözyaşlarının pek acı olduğunu bilmez değilsin! Bu hâlde ıstırabının sebebini niçin benden saklıyorsun. Sen kalbini bana da açmazsan, kime açacaksın. Senin hâline, derdine, elemine başkaları mı acıyacak, ecnebler mi ağlayacak?

Saniha: - Ah, refika-i vicdanım olan valideciğim! Akşam babam bir insan tüccarı kesilerek, beni hiç görmediğim, bilmediğim bir esirciye satar gibi sattı. “Babacığım! Ben o adamı bilmiyorum. Belki onunla imtizaç edemem, rica ederim, beni vakt-i cehalette esir satar gibi satmayınız” diye ayaklarına kapandıysam da, ne sen ne pederim beni dinlemediniz. Hatta babam : “Ebeveyne karşı adem-i itaati de mektepte mi öğrendin? Ben senin baban değil miyim, kime istersem ona veririm, sesini çıkarma” gibi tehditkârane tekdirler ile bana ağız açtırmadı. Beni esir gibi sattı. İşte ağladığım, birtakım ıstırabat-i şedide altında ezildiğim bu hakarete, bu esarete, bu hukuksuzluğadır.

(Akife Hanım'ın Saniha'ya verdiği cevaplar, eski kuşağın kadınların eğitimi, evlilikleri konularındaki bakış açısını yansıtmaktadır:)

Akife Hanım kızının bu sözlerine karşı birdenbire bir cevap veremeyip, hayli düşündü ve dedi: “Kızım! Anlaşılan, sen Nuri Efendi'yle imtizaç edemem diye havf ediyorsun. Fakat emin ol, kızım, pek mesut olursun. Beni de rahmetli babam bilmediğim bir adama satmıştı. İşte yirmi seneden beri babanla yaşamaktayım...”

Saniha, validesinin kucığına atılarak: “Ah, anneciğim! Ben başkasını seviyorum...” diye yıkıldı. Validesinin ayağına kapanır.

Akife: - Kimi seviyorsun?

Saniha: - Mektep muallimi Remzi Efendi'yi...

Akife: - Nasıl Remzi Efendi? Kızım? Sen delirdin mi? Otuz ruble aylık alan bir mektep hocasıyla yaşamak kabil mi? Hayır, evladım, hayır! Bu olamaz. Er geç kendi küfvinin almasıdır. Babanın necabetini, asaletini, düzme-çatma, çıplak muallime mi feda edeceksin?..

Saniha Hanım: - Evet, ona alakam var. Remzi Efendi'yi seviyorum. Ben izdivaçta servetten ziyade muhabbet ararım...

Akife Hanım: - Kızım, bu adetâ bir çocukluktur. Geçer gider.

Saniha: - Çocukluk mu dediniz? Bilmez misiniz ki kalb-i beşer muhabbete karşı her zaman çocuktur!

Akife Hanım: - Pekiyi, fakat ehl-i servet ve asalet sahibi bir ailenin kızı yine sahib-i servet ve necabet bir adamın oğluna zevce olmalıdır.

Saniha: - Hayır, valideciğim! Arada muhabbet olmayarak, sırf menfaat ve servet ya ki necabet ve asalet için edilen teehhülü hiç alaka-i muvafik addedemem.

Akife: - Kızım, henüz gençsin. İzdivaç, hayat nedir bilmiyorsun. Bunun için teehhül meselesini, zevc ve zevce intihabını evlatlar daima velilerine havale etmelidirler. Zannedersen, bu bapta ben ve pederin senden tecrübeliyiz.

Saniha: - İnsan yekdiğerini görmeden, ahlak ve tabiatını öğrenmeden evlenmek, bençe hamakattir: Benim fikrimce, dünyada her kız ve oğlanın en büyük hakkı istedikleriyle, muhabbet ettikleriyle teehhül etmektir... (kendi-kendine) “Ah, Remzi'ciğim!” diye, tekrar validesinin ağızına atılır. Birkaç kere anasını öptükten sonra, sözüne devam eder: “Ya,

valideciğim! Gözlerin hakk-ı intihabına mâni olmak, zevkin hürriyet-i tensibine müdahale etmek, ruhun imtizaç-ı tabiisine karışmak en büyük bir adaletsizlik, pek azim bir zulümdür!

Akife: - Öyledir, kızım. Fakat sen henüz gençsin. Gençlikte insanın gözleri hakayıkbin olamaz. Binaenaleyh, gençlikteki galeyana, zevk ekseriya insanı yanıltır. Heyecanı derecesinde olmayan gençliğin mecnunane hevesâtı insana cinayet gibi şeylerden başka ileride bir şey göstermez.

Saniha: - Demek, teehhül edecekler, ere gidecek kızlar, evlenecek gençler sükûnet ve muhakeme zamanını beklemelidirler, öyle mi? acayip! Sükunet geldikten sonra izdivacın ne lüzumu var!

Akife Hanım, kızının sözlerine cevap bulamayarak, fûnun-ı hazıraya inâsın tahsil-i kemalât ettiklerine lanetler okumaya başladı. Kaşlarını birbirine çatarak, gözlerini açarak, meyusane bir nazar ile Saniha'ya baktı. "Bu sözlerinin hepsi boştur", dedi.

Saniha Hanım iki seneden beri ateş-i aşkıyla kavrulduğu saffet kalpli, alicenap, güzel Remzi Efendi'yi göz önüne getirmesinden hasıl olan hüsn-i rikkat ve fikr-i perestîşkârane ile:

-Valideciğim! Güzel olan bir genç efendinin ismet ve muhabbetle bir kalbe temellük etmek hilkat tarafından ihsan olunmuş en büyük bir imtiyazı, en tabii hakkı değil midir? Eğer herkese sükûnet geldikten sonra evlenecekse, o güzel efendi hakk-ı tabiisini nereden almalıdır? Diyelim ki, bana henüz sükûnet gelmedi. Bu hâlde bırakınız beni, devr-i sükûneti bekleyeyim!

Akife: - Kızım! Senin sözlerin hepsi gençlik ateşi içinde olan zihnin sayıklamasıdır.

Saniha: - Hayır, efendim, yanılıyorsunuz. İnsanda ruhun galeyanı, tabiatın ateşi olmasa, o hayattan bir maksat, bir lezzet anlayamam. Bilmiş olunuz ki, kalb-i beşere sükûnet gelince onu gerdeğine değil, yerin altına koyarlar!

Akife Hanım mahzan kerimesine tebdil-i fikir ettirmek için ihtiyar ettiği mübahasesinin faydasız ve semeresiz kalacağını anlayınca, kızına hitaben: "Ne demek istiyorsun, evladım?", dedi.

Saniha Hanım epeyce bir müddet tefekkürat-ı amikaya dalarak, birden bire ayağa kalkar ve: "Valideciğim!! Kızının hayatını arzu eder misin?". Akife büyük bir heyecanla: "Ne var, evladım?".

Saniha: - Ben Remzi Efendisiz yaşayamayacağım gibi, Nuri Efendi'yle de imtizaç edemem. Siz pederime söyleyin, o servete sitayiş ediyor. Siz de necabete kurban oluyorsunuz, ben ise kalbe, ismet ve muhabbete perestîş oluyorum.

Akife: - Kızım! Servet ve asaletin bunlara mümanaatı var mı? Servetin kemal-i itina ve dikkatle terbiye ettiği bir kıza, fakrın kayıtsızlıkla büyüttüğü bir adam nasıl layık olabilir? Birisi kadr ve itibarının tenzil ettiğini, diğeri haysiyetin daima kırıldığını hissede ede yaşamakta nasıl refah ve saadet görebilirsin?

Saniha: - Zalam içinde nurlu yıldızlar parladığı gibi, fakr ve sefalet içinde de saffet ve ulviyetle parlayan ruhlar vardır. Bir kalp sevmek için servete mi muhtaçtır? Bence, en büyük ilim ve marifet, en sahih ikbal ruhun görüldüğü iki güzel göz, en büyük saadet; kalbin, hissiyatı gösteren, dudaklardan akseden tebessümdür.

Akife: - Demek sen Nuri Efendi'ye varmayacaksın?

Saniha: - Esir olarak varacağım. Zevce olarak değil!

(Hikâyenin sonunda, Saniha'nın düğününden iki hafta sonra muallim Remzi Efendi intihar eder. Sevdiğinin öldüğünü öğrenen Saniha, bir "esaret" olarak gördüğü bu evliliğe dayanamaz ve kendini Karadeniz'in sularına bırakarak hayata veda eder.)

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre): **Tagayyürat:** Değişmeler, başkalaşmalar; **İhtizaz:** Hazzetme; **Tehyiç etmek:** Heyecanlandırmak; **Talâkat:** Dil açıklığı, düzgünlük; **Hilaf-ı mutad:** Alışkanlık dışı; **Refika-i vicdan:** Vicdanın yoldaşı; **Adem-i itaat:** Uymama, karşı çıkma; **Havf:** Korkmak; **La-yenkat'i:** Durmaksızın; **Küfv:** Eş, denk; **Tecihül:** Evlenme;

İntihab: Seçme; **Hakayık-bin:** Gerçekleri gören; **Hüsn-i rikkat ve fikr-i perestîş-karane:** Taparcasına bir düşünce ve incelik; **Mübahase:** Konuşma; **Tefekkürat-ı amika:** Derin düşünceler; **Sitayîş etmek:** Övmek; **Perestîş olmak:** Tapınmak; **Mümanaat:** Engel olma; **Zalam:** Karanlık; **Fünun-ı hazıra:** Çağdaş bilimler; **İnas:** Kadınlar.

Hasan Sabri Ayvazov'un evlilik ve kadın problemi hakkındaki düşünceleri, Türkiye'de hangi yazarlarımızın düşüncelerine yakındır, araştırınız.

Şevki Bektöre (1888-1961) Romanya'ya oradan da Türkiye'ye göç edip Polatlı'nın Karakaya köyüne yerleşmiş bir ailenin çocuğudur. İlkokulu köyünde, orta okulu Haymana'da yaptıktan sonra 1905'te İstanbul'a giderek İlahiyat tahsiline başladı. O sıralarda İstanbul'da okuyan Kırimlı gençlerle birlikte "Yaş Tatar Yazıcıları" adlı bir cemiyet kurdular *Karılgaç Yuvası*, *Altın Yarık*, *Şiirler Cöngi* gibi kitapları yayımladılar. O sıralarda şiire başladı.

1909'ta Kırim'a dönüp köylerde öğretmenlik yaptı. Bazı araştırmacılara göre 1912'de Balkan Savaşı'na katılmak, bazılarının göre de 1914'te I. Dünya Savaşı'na katılmak için gönüllü olarak Türkiye'ye döndü. *Türk Yurdu* dergisinde *Gözlerin* (1917, Nr. 45) *Ağlama Emi?* (1917, Nr. 7) adlı şiirleri yayımlandı. 1918'de Türkiye'den Kırim'a esir mübadelesi için gönderilen heyette görevlendirildi. Bu sırada Türkiye'den Kırim'a öğretmenler getirilmesinde etkili oldu. İstanbul'a döndüğünde aslen Kırimlı bir aileden olan Hamide Hanım'la evlendi ve Kırim'a dönerek Aluşta'nın Kuruözen köyünde öğretmenlik yaptı. 1920'de Akmesic'e yerleşti, Millî Kırim hükûmetinde Abdulla Odabaş ve İsmail Lemanov ile birlikte maarif meclisi üyesi olarak çalıştı. Bu sırada *Ergenekon* (1920) adlı ilk şiir kitabı yayımlandı. Sonra Totayköy Öğretmen Okulu'nda 1927 yılına kadar müdür yardımcısı dil ve edebiyat hocalığı yaptı. Bu okulda Çobanzade ile yakın ilişkileri oldu. *Tatarca Sarf ve Nahv* (1923) gramer kitabını yazdı.

1920'li yılların sonlarına doğru milliyetçiler üzerindeki siyasî takip ve baskı arttığı bir sırada Dağıstan'dan öğretmenlik teklifi alınca Temirhan Şura'ya giderek orda çalıştı. 1926'da Bakû'daki I. Türkoloji Kongresi'ne Dağıstan temsilcisi olarak katıldı. KGB'nin takibinden kurtulmak ümidiyle 1927'de o sıralarda eğitimli insan sıkıntısı çeken Türkmenistan'a giderek Aşkabat'ta Öğretmen Okulu müdürlüğü, dil ve edebiyat dersleri hocalığı yaptı. Burada da *Türkmen Dilinin Sarfı* (1927) adlı ders kitabını yazdı. 1932'de tutuklandı. İki yıl hapis yattıktan sonra Zerefşan ve Zengiata kamplarına gönderildi. 1946'da Sibiryada ikamete mecbur edildi 10 yıl kadar çok kötü şartlar altında burada kaldı. Türk vatandaşı olduğunu belirterek Türkiye'ye iadesini ısrarla talep etti, nihayet 1956'da Türkiye'ye gönderildi. İstanbul'da Kırim derneklerinde çalıştı. *Volga Kızıl Akarken* (1965) adlı hatıratı ölümünden sonra basıldı.

Bekir Sıdkı Çobanzade (1893-1939?) Kırim Türklerinin önde gelen şair ve bilim adamlarındandır. Karasubazar'da doğdu. Babası Abdülvahap çoban idi. Okuma yazmayı muhitinde "Hacı Anne" diye bilinen annesi Zahide'den öğrendi. İlk okulu Karasubazar'da bitirdikten (1905) sonra Akmesic'teki rüşdiyeden üstün başarıyla mezun olunca (1909) Karasubazar Cemiyet-i Hayriyesi yüksek öğrenimi için onu İstanbul'a gönderdi. Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nde okurken Tevfik "Fikret Çobanzade'ye büyük ilgi ve yakınlık göstermiş, hatta ona bir şiir defteri hediye etmiştir" (Acar 2001: 39). Çobanzade bu

okulu da yine üstün başarı göstererek 1914'te bitirdi, Kırım'a döndü. "Seferberlik dolaşısıyla Ruslar tarafından askere çağırıldı. Rus ordusunda hizmet etmemek için Besarabya, Kişinef, Romanya yoluyla Rusya'dan kaçarak tekrar İstanbul'a geldi ve hemen İstanbul Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde devama başladı. Burada öğretmen Lipót Mosonyi'nin nazar-ı dikkatini çekerek onun delaletiyle Budapeşte'ye gitti" (Otar 1999: 16). Macarca öğrendikten sonra 1916'da Peter Pazmany Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Fakültesi'ne kaydoldu.

Bu fakültede okurken Hamit Zübeyr Koşay'la ve şair Enis Behiç Koryürek'le yakın ilişki içindedir. Budapeşte'den İstanbul'da çıkan *Kırım* dergisine yazılar gönderir. Diğer yandan Macaristan'da da bazı yazıları basılır. 1919'da Doğu Dilleri Fakültesi'nden de birincilikle mezun olur. İ. Kunoş'un danışmanlığında "*Kıpçakların Cedex Comanicus Yazma Edebiyat Abideleri ve Türk Dillerinde Telaffuzun Temel Problemleri*" adlı teziyle "Türk Filolojisi ve Felsefe İlimleri Doktoru" unvanını elde eder (Acar 2001: 39). Macaristan'da tanışmış tarihçi Rasony ve hocası Németh ile yakın ilişkiler içinde olmuştur.

1911-1920 yıllarında İsviçre'de Lozan Üniversitesi'ne davet edilir, orada da bir müddet çalışır. 1920'de İstanbul üzerinden Kırım'a döner. 1921-1922 yıllarında Totayköy Pedagoji Teknikumu'nda hocalık eder. "Veli İbrahimov'un gayretleriyle Akmescit'te üniversite kurulduktan sonra burada Türkoloji profesörü olur" (Otar 1999: 17). Kırım'da çıkan gazete dergilerde çeşitli konularda şiirleri, yazıları, makaleleri yayımlanır. *Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal* adlı eserini bastırır (1922).

Kırım'da üzerindeki siyasi baskılar atmaya başlamıştır, o sıralarda Azerbaycan'da Latin harflerine geçme çalışmalarının başında olan Samed Ağamalıoğlu, Çobanzade'yi Bakû'ya davet edince 1924'te Azerbaycan'a gider. Alfabe işleriyle ilgilenen komisyonda görevlendirilir. 1925-1926 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şark Fakültesi'nin dekanlığı görevinde bulunur. 1925-1937 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde değişik şehirlerde dersler verir (Otar 1999: 19), Azerbaycan'da değişik görevlerde çalışır.

1926'da Bakû'daki I. Türkoloji Kongresi'ne katılarak "*Türk-Tatar Dillerinin Karşılıklı İlişkileri*", "*Türk-Tatar Dillerinde İlmî Terminolojiyi Düzenlemenin Prensipleri*" adlı bildirimlerini sunar. Çobanzade Bakû'da bilimsel araştırmalarını büyük bir gayret ve şaşılacak derecede yoğun bir şekilde devam ettirirken bir yandan da şiirler yazıyordu. 1928'de *Boran* adlı şiir kitabı Kırım'da basıldı.

"B. Çobanzade'nin Bakû'da çalıştığı yıllarda bu şehir ilmi ve medenî seviyesine göre diğer Türk dilli şehirlerden hayli ileride idi. Bu devirde muhtelif yerlerden çalışmak için davet edilen V. V. Bartold, A. N. Samoyloviç, N. K. Dmitriyev, Aziz Kubaydullin, N. İ. Aşmarin, İsmail Hikmet ve başkalarının Bakû'da olması onu Türkoloji merkezine çevirmişti" (Adilov 2007: 10).

1920'li yıllardan itibaren siyasî hayatla ilişkisi olmamasına, kendini tamamen bilimsel araştırmalara adanmasına rağmen Çobanzade'nin milliyetçi, Türkçü geçmişi, Bolşevik Rusların her zaman onu "rejim düşmanı", "pantürkist" vd. şekilde suçlamalarından kurtarmaz. 1934 yılından itibaren daha yakından takip edilir, 1937'de işten çıkartılır ve aynı yıl gittiği Kislovodks şehrinde tevkif edilir. İşkencelerle geçen soruşturmasında istenilen ifadeyi vermek zorunda kalır. Nerede, ne zaman öldürüldüğü kesinlikle bilinmemektedir. Hakkındaki ölüm hükmünün 1937 veya 1939 yıllarından birinde yerine getirildiği tahmin edilmektedir.

Türk dili ve edebiyatının çeşitli dönemleri hakkında günümüzde de önemini koruyan birçok eseri olan Çobanzade, başlangıçta Kırım'ın Kıpçak şivesi ("Çöl Şivesi") ile şiirler yazsa da 1928'de yayımladığı *Boran*'da dili İstanbul Türkçesine bir hayli yaklaşmıştır. Bilimsel araştırmalarında ise daima sade bir Türkiye Türkçesini kullandı.

“Yerli lehçelere dayanan ayrı ayrı edebiyat ve ilim dili yaratmak fikrine muhalifti. İlim de zaten bunu icap ettirmekteydi. Kendisi bu hususta nâfiz bir duruma girdikten sonra tamamen, Türk dilinin bütünlüğü yolunda çalıştı. Kitaplarını bu ideale yazdı, derslerini bu inanç ve bu dille verdi, o devrin çok ağır şartları altında bile bütün Türklerin alfabe ve dil birliği için uğraştı; vel-hasil İsmail Gaspıralı'nın ‘Dilde, Fikirde İşte Birlik’ şiarına uygun hareket etti” (Otar 1999: 24).

Çobanzade bütün Türk dünyasının bilim ve edebiyat hayatında önemli bir yer tutan şahsiyetlerin başında gelir. Belli başlı Türk lehçelerini, Doğu dillerini ve birkaç Batı dilini bilmesi, Avrupa, Sovyetler Birliği ve Türkiye'deki araştırmaları yakından takip etmesi, Avrupa bilim çevrelerinden edindiği bilgi ve araştırma metotlarını Türk diline uygulayan ilk bilim adamlarından biri olmasını sağladı. Onun yetiştiği dönemde Türkiye'de Batı metotlarını Türk diline uygulayan kimse yoktu. Varlığı Türkoloji için büyük bir şanstı; ama, Sovyetler Birliği'nin sadece katı ideolojik yapısı değil, aynı zamanda Türklüğe yönelmiş düşmanca tavrı, onun ve daha birçok çağdaş bilim, edebiyat adamının en büyük şanssızlığı oldu. Yönetimin baskısıyla inanmadığı şeyleri, söyleyip yazmak zorunda kaldı. Ölmeden önce bilimsel şahsiyeti hırpalandı. Sonuçta birçok Türk aydınının kötü kaderini paylaştı; Stalin döneminin kurbanlarından biri oldu.

Türkiye'de biyografisi ve bütün şiirleri İsmail Otar'ın *Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade* (İstanbul, 1999) adlı eserinde yayımlanmıştır. Kenan Acar da onun belli başlı araştırmalarını değerlendiren *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade (Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı)*, Ankara, 2001) adlı bir eser yayımlamıştır. Kırımlı araştırmacı Safer Nagayev onun bütün eserlerinin listesini “*Yılname*deki İzler” adlı kitabında vermiş, Kenan Acar bu listeyi daha mükemmel bir hâle getirerek sözü edilen araştırmasında “Bekir Çobanzade'nin Eserleri” başlığı altında, alfabetik bir sırada kitabına dâhil etmiştir (Acar 2001: 490-499). Azerbaycan'da, yazdığı eserlerin önemli bir kısmını ihtiva eden “Seçilmiş Eserleri” (2007) beş cilt hâlinde yayımlanmıştır.

Bekir Çobanzade'den Örnek Metin:

ANAM

Akrın akrın kün bata, kök karara,
Kızıl, kara bulutlar ötüb bara.
Pençeremden tavlama seyretemen,
Tavlar aş, yurtuma yetişemen.
Anda, endi, bilemen, köbden akşam,
Yatsı kıla, zıkr ete garib anam.
Secde ete, okuna, Kuran öpe,
Kol kötere, yalvara, közyaş töke:
“Bekirim” diy, “Arslanım, könlüm, közüm!
Kaydalarda cüresiñ masum kozum?
Yoksam, kaysı bir kalbsiz öltürdi mi?
Yaş ömrüñü acı yel kötürdi mi?
Menim başım, karuvum, aklım, fikrim ;
Hepsi sende közcüğüm, Siyt Bekirim.
Kün körmedim, oñmadım, kadir Mevlâm!
Tek bir kaznam, incim bar: Garib balam.
Öpüb, sıypab östürdüm ay nennimen,
Hem yıldızdan sakındım; hem közlerden...”

ANAM

Yavaş yavaş gün batıyor, gök kararıyor,
Kızıl, kara bulutlar geçip gidiyor.
Penceremden dağları seyrediyorum,
Dağlar aşiyor, yurduma erişiyorum.
Orda artık, biliyorum, çoktan akşam,
Yatsı kılıyor, zikrediyor, garip anam.
Secde ediyor, okuyor, Kur'an öpüyor,
El açıyor, yalvarıyor, gözyaşı döküyor:
“Bekirim,” diyor “Arslanım, gönlüm, gözüm
Nerelerde yürüyorsun masum kuzum?
Yoksa, herhangi bir kalbsiz öldürdü mü?
Gençliğini acı yel götürdü mü?
Benim başım, kuvvetim, aklım, fikrim;
Hepsi sende gözcüğüm, Seyd Bekirim.
Gün görmedim, rahatlamadım, kadir Mevlâm!
Tek bir hazinem, incim var: Garip oğlum.
Öpüp, okşayıp büyüttüm ninnilerle,
Hem yıldızdan sakındım, hem gözlerden...”

Ana könlü ne dayın nazik bina
 Bek bilesin, öz balañ bolmasa da:
 Keçe türlü tuş köre, ürküb tura,
 En soñ aziz körüne, köñlün ala.
 Sabaları koñşunu tez çakırtıb,
 Tuşun ayta, corata, fal karatıb.
 Akrın akrın kün bata, kök karara
 Türlü oylar köñlümnü sara sara.
 Karañlıkda korkmayman; yurtka kete,
 Anayçığım kocaman, öpe, öpe,
 Ayağına tüşemen, “Affet!” diymen;
 Neçün Tanrı oñarmay! Men bilmiyem;
 Köb vakıtlar tüşüme özü kele,
 Başım sıypay, közümnü öpe, öpe.
 Sarılışamız cılaşib bahtnı kargay;
 Tüşler, oylar Tañrısın maktay, maktay...

Ana gönlü ne kadar nazik bina
 Eyice biliyorsun, kendi çocuğun olmasa da:
 Gece türlü düş görüyor, ürküp kalkıyor,
 Nihayet ermiş görünüyor, gönlünü alıyor.
 Sabahları hemen komşuyu çağırıp,
 Düşünü söylüyor, tabir ettiriyor, fal baktırıp.
 Yavaş yavaş gün batıyor, gök kararıyor
 Türlü fikirler gönlümü sarıyor.
 Karanlıkta korkmuyorum; yurda gidiyor,
 Anacığımı kucaklıyor, öpüyor, öpüyor,
 Ayağına kapanıyor, “Affet!” diyorum;
 Niçin Tanrı rahatlatmıyor! Bilmiyorum;
 Çok defalar düşüme kendisi geliyor,
 Başımı oksuyor, gözümü öpüyor, öpüyor.
 Sarılışıyoruz, ağlaşıp bahtı lanetliyor,
 Düşler, düşünceler Tanrısını medh ede...
 (Otar 1999: 58)

1905'TEN SONRA VE SOVYET DÖNEMİNDE KIRIM'DA BASIN HAYATI

1905 Rus meşrutiyetinin ilanından sonra Kırm'da yeni gazete ve dergilerin yayımlanmasıyla gençliğin siyasî, edebî eğilimleri daha belirgin bir şekilde su yüzüne çıkmaya başlar.

İsmail Gaspıralı “Usul-i Cedid” eğitimin yaygınlaşması için *Tercüman*'a ilave olarak 1898-1899'da bir varaklık *Mekteb'i*, 1906'da *Ha Ha Ha* (5 sayı çıktı) adlı mizah dergisini ve 1906-1907'de kızı Şefika Hanım'ın yönettiği *Âlem-i Nisvan*'ı müstakil dergi olarak haftalık yayımlasa da ilgisizlik sebebiyle 1907'nin başında kapatır. Daha sonra 1910-1911 arasında *Âlem-i Nisvan*'ı yine Şefika Gaspıralı'nın yönetiminde ama, bu sefer on beş günde bir, tek varak şeklinde *Tercüman*'ın ilavesi olarak çıkartır. Aynı şekilde 1910-1911 arasında bir çocuk dergisi olan *Âlem-i Sibyan*'ı da on beş günde bir, tek varak yayımlar. İsmail Bey, *Tercüman*'ın eski tarzını değiştirmek istemez, zamanın da değiştiğini bazı fikirleri daha açık söylemek gerektiğini fark ettiği için de 1906'da *Millet* adlı bir başka gazete çıkarmak ister, hatta örnek bir sayı da bastırır fakat, nedense bu gazete çıkmaz.

Yetiştikleri Rus okullarının ve 1905 Rus Meşrutiyeti'nin etkisiyle kendilerini hürriyet ortamında bulan, Çarlığa karşı daha açık ve sert bir mücadeleden yana olan, ekserisi Rus-Tatar öğretmen okulu mezunu olup “*Yaş Tatarlar*” şeklinde adlandırılan gençler, Seydahmet Çelebi'nin Karasupazar'da çıkardığı *Vatan Hadimi* (1906-1908) gazetesi etrafında toplandılar. Gazetenin müdürü ve baş yazarı sosyalist ve aynı zamanda milliyetçi bir kişiliği olan, ileride II. Devlet Duması'na Kırm'dan milletvekili olarak gönderilen Abdurreşit Mehdiyev idi. Hasan Sabri Ayvazof, Hüseyin Şamil Toktargazi de bu gurubun içindeydi. Gazete, Çarlık yönetimine doğrudan karşı çıktığı için yedi ay sonra kapatıldı, sonra çıkmasına izin verilse de ancak bir sayı daha yayımlanabildi. Siyasî alanda İsmail Gaspıralı'yı pasif olmakla suçlayan bu gençler gazetelerini “ortak edebî Türk dili”yle çıkartmışlardı.

Vatan Hadimi'nin kapatılmasından sonra Bahçesaray'daki Genç Tatarlar grubundan bazı milliyetçi öğretmenler, çocuklara hitap edecek bir dizi risaleler neşretmeyi kararlaştırdılar. Yahya Naci Bayburtlu'nun teklifi üzerine bunlara *Uçkun* (Kıvılcım) adını vererek Eylül 1909'da aynı isimle bir cemiyet de kurdular. Dili itibarıyla “orta yolak” şivesine dayanan, öğretmenlerin kendilerinin yazdığı veya Rusçadan tercüme ettiği bu risalelerin beş altı tanesi ancak yayımlanabildi; çünkü Rus sansürü devamını yasakladı (Kırmımlı: 113-114).

Orta Yolak Şivesi: Kırm'ın orta kesimlerine kullanılan ağızlara verilen ad. Güneydeki Oğuz, Kuzeydeki Kıpçak unsurları arasında, her ikisinden de izler taşıyan bir ağız grubu.

Tahsilini İstanbul'da yapan ve 1909'da gizli "Vatan" cemiyetini kuran Numan Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet gibi Kırimlı milliyetçi gençler arasında bulunan Abdülhakim Hilmi (Altaylı), 1917'de etrafında toplanan gençlerle "Kırım Ocağı" nı kurdu. Bu başlığı taşıyan küçük broşürler yayımlandılar. Yine bu derneğin organı olarak Akmesic'te siyaset ve fikir adamı olarak Azerbaycan ve Türkiye'de de tanınan Hasan Sabri Ayvazof'un yönettiği *Millet* (1917-1920) gazetesi çıkartıldı. Ayvazof daha sonra Latin harfleriyle "Köz Aydın" adlı bir dergiyi de yönetti.

Halit Çapçakçı ve Ali Badaninski tarafından *Tatar Sedası* adlı gazete çıkartıldı. İşçi *Halk*, *Gökbayrak*, *Albayrak* gazeteleri de bunları izledi. Ali Bodaninski ve Türkiyeli bolşevik Mustafa Suphi, birlikte *Yeni Dünya* (1919) gazetesini yayımladı. [H]abibulla Odabaş, Akmesic'te *Yeşil Ada* (1920) ve *Bilgi* (1921) dergilerini neşretti. *Yañı Çolpan* (1923-1924), *İleri* (1926-1930), *Okuv İşleri* (1925-1929) gibi süreli yayınlar Kırim'da yeni kurulan Sovyet hükümetinin ideolojik baskısı altında yayımlansa da bu süreli yayınlar milliyetçi düşüncelerin, eğilimlerin tamamen ortadan kalkmadığını da gösteriyordu. *İleri* dergisi Kırim edebiyatında hikâye türünün gelişmesinde de etkili oldu. Bu dergideki hikâyeciler arasında Ömer İpçi, Cafer Gafarov, Abdulhekim Hilmi (Altaylı), Cemil Seyitümmet, Tanabaylı sayılabilir (Çobanzade 2007: 40).

1905'TEN SONRA VE SOVYET DÖNEMİNDE KIRIM'DA TİYATRO

Modernleşme hareketlerinin bir uzantısı olarak Kırim'da tiyatro faaliyetleri de ortaya çıkmaya başlar. Bahçesaray'da Celal Muinov, Hüseyin Baliç, Akmesic'te Seytahmet Memedof birer tiyatro grupları teşkil etmişlerdi. Celal Muinov, İsmail Lütfi'nin tercüme ettiği Puşkin'in *Saran Rıtsar* trajedisini 1900 yılında Bahçesaray'da sahneye koyar. Osman Zaa-tov da Gogol'ün *Jenitba* (Evlilik) komedisini çevirir. Seyit Abdulla Özenbaşı 1901'de Kırim Tatarlarının ilk tiyatro eseri olan *Olacağa Çare Olmaz* adlı tiyatro eserini yazar ve aynı yıl bu eser sahnelenir (Kırimlı 1996: 63). Abdureşit Mehdi de Karasupazar'da bir tiyatro topluluğu kurmuş ve 1907 yılının sonlarından itibaren bazı oyunları sahneye koymuştur. Bu oyunların bir kısmı gençler tarafından yazılmış, bir kısmı da Osmanlı Türk veya Rus edebiyatından tercüme edilmişti. H. S. Ayvazof'un *Neden Bu Hâle Kaldık* (1907) piyesi de konusu ve kuruluşu bakımından dönemin en ilginç eserleri arasındadır.

Hüseyin Şamil Toktargazi'nin de *Mollalar Proyektı* (1909), *Rahmsiz Balalar* gibi tiyatro eserleri, Ömer İpçi'nin *Fa[h]işe* (1926) dramı, tiyatro alanında başarılı eserler arasındadır. Yusuf Bolat (1909-1986)'ın özellikle *Toy Devam Ete*, *İşlegen Tişler*, *Dubaralı Toy* gibi komedileri, *Deniz Dalgasız Olmaz*, *Sonki Gece*, *Arzı Kız* adlı dramları dönemin dikkati çeken eserleri arasındadır.

1913-1917 yılları arasında Ufâda Medrese-i Aliyede okuyup Kırim'a dönen **Ömer İpçi** (1897-1955) çok yönlü bir şahsiyettir. Öğretmen, artist, şair, hikâyeci ve oyun yazarıdır. Bir yandan da yeni *Yol Dünya* gazetesinde çalışmıştır. Çufutkal'de mezarı bulunan Gazi Mansur hakkındaki manzum hikâyesinde din ve vatan uğrunda cesaretle savaşan bir "evliya"yı anlatır. 1930'lu yıllarda hikâyeciliğini daha da geliştirir ama, o daha çok Sovyet döneminde tiyatronun gelişmesinde önemli rol oynamış, kısa bir zamanda yirmiye yakın tiyatro eseri yazmış, sadece yazar olarak değil Kırim Tatar Devlet Tiyatrosu'nun rejisörü olarak da başarılı çalışmalar yapmıştır. Yazarın *Fa[h]işe* (1924), *Alim* (1924), *Nenkecan Hanım* (1926), *Motor*, *Aynıklar*, *Azat Halk* (1930), *Şa[h]ingeray* (1929) *Düşman* (1933) gibi tiyatro eserleri Sovyet döneminin temel eserlerini teşkil eder (R. Fazıl-S. Nagayev: 273-274). *Nenkecan Hanım* adlı tarihî dramı Osman Akçokralı'nın "*Nenkecan Hanım Dürbesi*" adlı hikâyesi esas alınarak yazılmıştır. Toktamış Han'ın kızı olan Nenkecan Hanım'la sevgilisi Salâhiddin'in hikâyesine dayanan, iki gencin aşkını tarihî zemini ve feodal dönemin şartları içinde tasvir eden bir eserdir.

Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarında ve II. Dünya Savaşı boyunca, yeni rejimin yerleşmesi, Sovyet hayat tarzının ve dünya görüşünün benimsenmesi için Komünist Partisi bütün ülkede özellikle tiyatroya özel bir değer vermiş, tiyatro faaliyetini maddî olarak desteklemiştir. Bu yüzden Sovyetler Birliği'ndeki bütün Türk halkları arasında da tiyatro hayatının en canlı olduğu bu dönemdir. Tabii burada yazılan ve sahnelenen eserlerin büyük bir kısmının komünist ideolojisine hizmet eder mahiyette olması da bir mecburiyet idi.

SÜRGÜNDEN SONRA KIRIM TATAR EDEBİYATI (1944-1991)

Kırım'da millî hükûmetin yıkılması, Sovyet yönetiminin işbaşına gelmesiyle edebiyat hayatı iki kat sıkıntıya düşmüştür: Bolşevik görüşler dışında hiçbir görüşe yer verilmemiş, hatta 1920'li yıllarda sosyalist görüşlerde olan veya başından beri Bolşevikler arasında bulunan birçok Kırım Türkü bu yıllardan 1937'ye kadar, çoğu kere de sudan bahanelerle, rejim düşmanı ilan edilerek şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştır. Diğer yandan İsmail Gaspıralı'nın ideallerini silmek, ektiği ve artık meyve vermeye başlamış tohumları yok etmek azminde olan Sovyet yönetimi, birçok aydının benimsediği "ortak edebî Türk dili"ni yasaklamış, edebî dil ve bilim dili, Kırım'ın Kıpçak ağzlarına doğru yönlendirilmiştir. Bu siyaset sadece Kırım'da değil diğer Türk yurtlarında da uygulanan bir siyasettir. Böylece hem edebiyatçılar hem de olgunlaşan edebî dil yok edilmiştir.

Her ne kadar Kırım'da Sovyet döneminden önce de Kıpçak şivelerini tercih eden edebî şahsiyetler olmuşsa da bu daha çok şiir alanında kalmıştı. Nesir ve bilim dili, Gaspıralı'nın açtığı çığırda devam ediyordu.

Sebepleri ne olursa olsun 1944 toplu sürgünü, Kırım'daki Türk-Tatar medeniyetinin sonu olmuştur. Kırımlılar resmen "düşman ve hain" olarak ilan edildiklerinden gittikleri yerlerde de halktan dostluk değil düşmanlık gördüler. Çünkü II. Dünya Savaşı sırasındaki propaganda insanlarda Almanlara karşı müthiş bir nefret uyandırmıştı. Sürülenler de onlarla işbirliği yapmakla itham ediliyordu!

Sürgünde sadece insanlar değil, birçok yazma ve basma eser de yok olup gitti. Kırım'da evlerde, kütüphanelerde olan eserler bile toplatılıp yok edildi. Yıllarca Kırım Tatarcası yazı dili olarak kullanılmadı. Ancak 1953'te Stalin'in ölmesinden sonra biraz nefes alabildiler; yavaş yavaş onlara da bazı haklar tanınmaya başladı. 1 Mayıs 1957'de haftada iki kere yayımlanan küçük ebatta *Lenin Bayrağı* adlı bir gazete çıkarmalarına ve sürgün edildikleri Özbekistan'da yazarlar birliğinin içinde Kırım Tatarları için ayrı bir şube oluşturulmasına izin verildi. Böylece hayatta kalabilen "Şamil Alâdin, Abdura[h]im Altan, Abdulla Dermenci, Eşref Şemizade, Yusuf Bolat, Ziyadin Cavtöbeli, Ra[h]im Tınçerov, Reşid Murad, Fetta[h] [H]akim, Gafar Bulğanaklı gibi yazar ve şairler toplanarak Kırım Türk edebiyatını canlandırmaya çalışmışlardır (Kerim-Şevket 1991: 35).

Bu "Bu devirde bir çok güzel şiiriy eserler yaratılmıştır. Bunu hususen Eşref Şem'i-zade'niñ Reşid Murad'niñ, Enver Selamet'niñ, Seitumer Emin'niñ, Çerkez Ali'niñ, Yunus Temirkaya'niñ Remzi Burnaş'niñ ve diğerlerinin yaratıcılıklarında kormek mümkün. Lakin umumen şiiriyetimiz sürgünlük devrinde yüksek seviyede edi demek de kıym [zor]. Yazganlar çok oldı ama, [h]akikiy şiiriyet yüksekliğine koterilgenler [yükselenler] çok olmadı. Bu da sürgünlük faciasınıñ akibetlerinden biridir. Bunuñ esas sebeplerinden biri til meselesi yani halkımızniñ [h]aman-[h]aman üç nesli ana tilinde okuv-yavuzdan, mektepten mahrum olganıdır (R. Fazıl-S. Nagayev 2001: 470-471).

Gerçekten de sürgün döneminde şiirin bütün edebî türlerden önde olduğu görülmektedir. Bunun sebepleri de bellidir; nesir türlerini yazacak hacimde gazete ve dergi yoktur, kitap bastırmak da kolay değildir.

“1957’de Kırım Türkçesiyle otuz Kırım’lı müellifin hikâyeleri, denemeleri ve şiirlerden oluşan *Ba[h]ar Ezgileri* yayımlanır. Bu eser 1941’den sonra Kırım Türkçesiyle yayımlanan ilk eserdir” (Kerim-Şevket 1991: 35).

1968’de Taşkent’te Gafur Gulam Neşriyatı içerisinde yine Kırım Tatarları için özel bir bölüm açılır. Burada yılda 15 civarında eser yayımlanabilmiştir. Aynı yıl Taşkent’teki “Nizami Taşkent Pedagoji Enstitüsü” içinde Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılır. Böylece Kırım Tatarları kendi dillerinde ders verebilecek yeni öğretmenler neslini yetiştirme imkânı elde ederler. 1970’li yıllardan itibaren Özbekistan’da resmi okullarda öğrenci olan Kırım Tatarları kendi ana dili derslerini de okumaya başlarlar. Bu arada ana dili için ders kitapları da yazılır.

1976 yılından itibaren *Yıldız* adıyla yılda iki defa yayımlanan antoloji mahiyetinde bir eser çıkartılır. 1980’den sonra bu eser, iki aylık bir dergiye dönüştürülür. Bu derginin Kırım Tatar edebiyatının yeniden oluşmasında büyük rolü vardır.

Kırım Türkleri bir şekilde küçük gruplar hâlinde Kırım’a dönmeye başlamışlardı ama, özellikle 1991’den sonra kitleler hâlinde artık Ukrayna’ya bağlı Özerk bir Cumhuriyet olan Kırım’a yerleşmeye başladılar. Oradaki “yeniden doğuş”un maddî manevî birçok sorunları vardır. Büyük bir gayretle millî varlıklarını devam ettirmeye çalışıyorlar. Ukrayna hükûmeti yeniden ana dilinde eğitim-öğretim yapılmasına, ilk ve orta okullar açılmasına izin vermiş, Kırım üniversitesinde ve öğretmen okulunda Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı bölümleri açılmıştı.

Ana dilinin korunması ve gelişmesi için sanatçılar, öğretmenler, aydınlar büyük fedakarlık yapmaya yeniden kitap basmaya, gazete ve dergiler yayımlamaya başlamışlardı. Yayımlanan kitapların önemli bir kısmını, sürgünde iken basılmış tarih, dil, edebiyat kitapları oluşturuyordu. Önceleri Taşkent’te çıkartılan *Yıldız* dergisi de artık Akmesçit’te çıkıyordu.

18 Mart 2014’te Rusya Federasyonu’nun Kırım’ı ilhak etmesi, Kırım Türklerinin bu yeniden doğuş hareketi üzerinde olumsuz etkiler yapmaya başladı.

Eşref Şemizade (1908-1978) Sürgün dönemindeki en önemli edebî şahsiyettir. 1908’de Kezlev kasabasında doğar. Babası “Şem’î” mahlasıyla şiirler yazan Hafız Abdurrahman Efendi Osmanlı vatandaşıdır. 1915 yılında babası onu da yanına alarak İstanbul’a götürür. Eşref Şemizade, Kezlev’de ortaokulu bitirdikten sonra Akmesçit’te “Realniy Mektebi”ni bitirir (1924). Bir müddet öğretmenlik yapar.

İlk şiiri “Köyde Yaz Akşamı” 1923’te yayımlanır. Şiirleriyle Bekir Çobanzade ve Abdulla Latifzade’nin dikkatini çeker, onu Akmesçit’e çağırıp edebî faaliyetlerini orada sürdürmesini sağlarlar. 1927 yılında Kırım’da Latin harflerine geçme hazırlıklarını yapan bir komisyonda kâtiplik yapar. 1927-1929 yıllarında H. S. Ayvazof’un yönetiminde yayımlanan *Köz Aydın* dergisinde yazar olarak çalışır. 1930’da Moskova’daki Sinema Enstitüsü’nün senaryo yazarlığı kursuna gönderilir. Değişik dillere, kültürlerle sahip aydınların bulunduğu bu kurs Eşref Şemizade’nin kendini geliştirmesine yardım eder.

O dönemde “Sovyet kuruculuğu”nun önemli başarılarından biri olarak gösterilen “DneproGES” (Dinyeper Barajı) barajı hakkında 1931’de yazdığı “*Dneprelstan*” adlı büyük manzumesi (poéma) edebî ve siyasî çevrelerde takdirle karşılanmış bu eser şaire ün ve itibar kazandırdığı gibi 1936’da Rusçaya da çevrilmiştir.

1932’de Kırım’a dönünce Akmesçit Devlet Neşriyatı’nın edebiyat bölümü müdürlüğüne atanır. 1935-1937 yıllarında Kırım Yazarlar Birliği’nin kâtibi olarak çalışır. Bu sıralarda birçok aydın gibi rejim düşmanlığı, milliyetçilik ve “pantürkist” olmakla suçlanır. Latin harflerinden Kiril alfabesine geçişi Ruslaştırma olarak değerlendirmesi; Atatürk’ü büyük bir Türk devlet adımı olarak övmesi, Bekir Çobanzade için şiir yazması suçları arasındadır. Ayrıca “*Dneprelstan*” manzumesindeki bazı mısralarda da “zararlı düşünceler” “tespit” edilmiştir! Böylece 1941’de Kırım’da iki ay hapsedilir, ardından Sibiry’a’nın İrkutsk şehrine sürülür, suçu sabit görülmediğinden 1942’de salıverilir. Alman işgalinde olan Kırım’a dönemez. Özbekistan’daki tanıdıklarının yardımıyla Fergana vilayetinin resmi gazetesinde kâtip olarak iş bulur ve savaşın sonuna kadar bu işte çalışır.

Realniy mektep: Rusya’da Çarlık döneminde tabii bilimlerin ön planda olduğu lise seviyesinde okul.

Dinyeper Barajı: Ukrayna’da Dinyeper nehri ve kolları üzerindeki inşaat 1927-1932 yılları boyunca sürmüş 1932’de elektrik üretimi başlamıştır. Lenin’in elektrik üretimini geliştirme ve ülkeyi sanayileştirme ideali çerçevesinde bu baraja da büyük önem verilmiş Komünist Partisi, Sovyet Yazarlar Birliği’ne tamimler göndererek bu başarıların anlatıldığı eserlerin yazılmasını istemiş, yazarlar ödüllendirilmişti.

1944'te Kırım Sovyetlerin eline geçince hemen yurduna döner, ama gider gitmez sürgün edilenlerle beraber tekrar Özbekistan'a gönderilir. 1948'de yeniden tutuklanır, 20 yıl hapse mahkûm edilir. 1953'ten sonra affedilir. Ailesiyle birlikte Taşkent'te yerleşerek Gafur Gulam Yayinevi'nde işe başlar. Burada Özbek Klasik Edebiyatı Bölümü'nün müdürlüğüne kadar yükselir.

KGB, Eşref Şemizade'nin Özbekistan'da da peşini bırakmaz. Her iki oğlunun Kırım tatar Milli hareketinde faal çalışmaları, kendisinin de bu yolda olduğuna dair sürekli yapılan ihbarlar onu kötü durumda bırakır. Hatta Taşkent'teki "arkadaşları" Kırım Tatarları adına çıkarttıkları gazete ve dergi işine bile onu yakın bırakmazlar; aksine Özbek yazar ve yayımcıları, Eşref Şemizade'nin bilgisini ve semereli çalışmasını takdir ederek, KGB'nin uyarılarına rağmen onun redaktörlük vazifesinde çalışmasını sağlar.

1978'de Moskova'da vefat eder, cenazesi, vasiyeti gereği Kırım'da defnedilir.

Akşam Deniz Yalısında (1925), *Yırlarım* (1925), *Şaylı Kız* (1927), *Arıkbaş Eteğinde* (1928), *[H]asret* (1930) adlı şiir kitapları yayımlanır. Sürgünde iken de *Kaval* (1967), *Tوغان Kaya* (1969), *Şiirler ve Poemalar* (1978) adlı kitapları basılır. Şiir kitaplarından başka *Ömür ve Yaratıcılık* (1974), *Halk Hizmetinde* (1977), *Edebiy ve Tenkidiy Makaleler* (2000) gibi yazı ve makalelerini ihtiva eden eserleri de vardır.

Şemizade Rusçadan Şekspir'in "*On Ekinci Gece*" trajedisini, Puşkin, ve Lermontov'tan bazı şiirleri çevirir. Ayrıca Genceli Nizami'den yaptığı tercümelemler de vardır.

Şemizade halk arasında *Aslı Han* adıyla bilinen destanı yeniden işlemiş; Kırım Türklerinin başına gelen talihsiz hadiseleri, çektikleri acıları bu eserinde alegorik bir tarz da işlemiş, destandan bazı parçaları da zamanında yayımlatmış ama, tamamı *Közyaş Divar* (1994) adıyla ancak yakın dönemlerde basılabilmektedir. Bu eser de Şemizade'nin diğer eserleri gibi zengin bir dile, ata sözü ve deyimlerle pekiştirilmiş canlı bir anlatıma sahiptir.

Kırım Türklerinin en iyi şairlerinden ve örnek bir insan olan Şemizade, eserleri, tavırları ve edebiyat bilgisinin derinliğiyle, vatan Kırım ile sürgündeki Kırımlılar arasında köprü olmuş milli-edebî geleneklerin genç kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Eşref Şemizade'den Örnek Şiirler:

DUYARLAR MI?

Kemirilgen suykuday; kart terekler
Vakti-saati yetişip kurıp kalsa
Yaş devranın ozdurgan cav-cüreklar,
Şu tors, suvuk levhadan ibret alsa.

Kozetkisiz bağlarda gurı asmalar
Baarıde burı atalmay, yanıp ketse
Tańda deńiz kızları; ak yosmalar
Suvdan çıkıp şu bağda koran tepse.

Duyarlar mı, kalbine tasa tolganın
Yaş kedaynıñ şiirge alinganın?
Kıdırlezden ziyade kuzde olgan
Guzellikke yürekte urulganın?

Duyarlar mı taptalğan gurı otlarga,
Yaş kedaynıñ sazı kan ağlaycağın?
Duman kibi yükselip bulutlarga
Selge dönüp, taşkından çağlaycağın.

1925

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre): **Suyukday:** Kemik gibi; **Kart:** Yaşlı; **Terekler:** Ağaçlar; **Yaş devranın:** Gençlik dönemini; **Ozdurgan:** Yola vuran, geçiren; **Cav-cüreklar:** Düşmanlar; **Tors:** Karanlık, korkunç; **Kedaynıñ:** Genç saz şairinin, **Kıdırlez:** Hıdırellez (6 Mayıs), **Kozetkisiz:** Bekçisiz; **Barıda:** Baharında, **Bur:** Tomurcuk; **Burı atalmay:** Tomurcuklanmadan, **Yosmalar:** Güzel kadınlar, **Suvdan:** Sudan; **Koran:** Horon; **Taptalğan:** (Ayak altında) Çiğnenen; **Gurı otlarga:** Kuru otlara; **Ağlaycağın:** Ağlayacağını.

YOL BERME!

Ey, afatlı boranlarda
Çatallağan yaş yürek,
Damırında kaynap turğan
Kara kannı kurutma!
Kan içici azgınlarnıñ
Halkka bergen azabın
Ömür billâ bağışlama,
Ömür billâ unutma!

Unutma sen o karğışlı
Kanlı uruş yılların,
Şeer, köyler, evler içi
Aizarğa tolganın.
Üç yaşında külkü nedir,
Oyun nedir unutup,
Binlep-binlep sabiylerniñ
Yolda yetim kalğanın...

Bizler körgen ħorluklarını
Tüşünde em körmegen,
Bizler içken çaymaçanıñ
Lezetini bilmegen,
Bir avuç kan içiciler
Bugün kene kan istey,
“Men yaşayım, men oynayım,
Sen ömürlük çekiş”, dey.

Ey, afatlı boranlarda
Çatallağan yaş yürek,
Damırında kaynap turğan
Kara kannı kurutma!
Kan içici azgınlarnıñ
Halkka bergen azabın
Ömür billâ bağışlama,
Ömür billâ unutma!

1956

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre): **Yaş:** Genç, **Kaynap turğan:** Kaynamakta olan, **Halkka bergen azabın:** Halka verdiği azabı, **Ömür billâ:** Ömür boyunca, **Uruş yılların:** Savaş yıllarını, **Şeer:** Şehir, **Aizarğa tolganın:** Ah ü zara dolduğunu, ağlama-inlemeyle dolduğunu, **Külkü:** Gülme, **Binlep-binlep sabiylernin:** Binlerce sabilerin (küçük çocukların), **Kalğanın:** Kalmasını, kaldığını, **Bizler körgen ħorluklarını:** Bizim gördüğümüz (maruz kaldığımız) hakaretleri, **Tüşünde em körmegen:** Rüyasında da görmeyen, **Bizler içken çaymaçanıñ:** Bizim içtiğimiz çaymaçanın, **Kene:** Yine, **İstey:** İster, istiyor.

Sekizliklerden

Baht arasan, bar küçüñni
Ber vatanğa, ħalkına.
Bu vasiyet bizge ulu
Atalardan kalmadır.
Ak ve vicdan, ħalk ve vatan
Bir-birinden ayrılmaz.
Bir almanı ekige böl,
O ep bir şu almadır.

Bir iş tutsan, sonuna çık.
Küçüklerden tartınma,
Eğer de ħalk faydasına
Ĥizmet etmek istesen.
Bir bağçivan biñ tikenniñ
Accısına katlana,
Bağçasında bir gülfidan
Yetiştirmek istese.

Tögeregin egri olsa
Doğru yoldan taypınma.
Vicdanıñnen bilip kullan
Ağızıñnıñ kaşğın.

Alçaklardan örnek alma,
Tabiattan ibret al!
Gül kübrede yetişse de,
Almay kübre sasığın.

Büyük işke köz etip
Küçüğinden kaçınma!
Ĥalkın için er bir iş
Bir-birinden elzemdir.
Dağlarını dağ etken em
Kök aralaş çam ağaç,
Em de yerge cayılıp
Yatkan alçak kögemdir.

Ömür, ömür; demek ile
Ömür kolay bilinmez,
Yaşayısta em tatalını,
Em accını tatmasan.
Yazayatkan eseriñniñ
Dadı-tuzu sezilmez,
Merekepke bir kaç tamlı
Öz kaniñni katmasañ.

1956

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre): **Baht arasan, bar küçüñni:** Baht arıyorsan bütün gücünü, **Ber:** Ver, **Ak:** Hak, **Ekige:** İkiye, **Ep:** Hep, **Sonuna çık:** Sonunu getir, sonuçlandır, **Tartınma:** çekinme, vazgeçme, **Accısına katlana:** Acısına katlanıyor, katlanır, **Tögeregin:** tekerleğin, **Taypınma:** Kayma, yoldan çıkma, **Vicdanıñnen:** Vicnanınla, **Ağızınıñ kaşığın:** Ağzının kaşığı, **Almay kübre sasığın:** Almaz gübre[nin kötü] kokusunu, **Büyük işke köz etip:** Büyük işe bakıp, **Er:** her, **Dağlarını dağ etken em:** dağları dağ eden de, **Kök aralaş:** Göğe yükselen, göğe karışan, **Em de yerge cayılıp:** Hem de yere yayılıp, serilip, **Yatkan alçak kögemdir:** Yatan alçak yaban gülüdür, **Yaşayıştta em tatalını:** Hayatta hem tatlıyı, Hayatın tatlısını, **Em acını:** Hem (hayatın) acısını, **Yazayatkan eseriñniñ:** Yazdığın (yazmakta) olduğun eserinin, **Merekepke:** Mürekkebe

İLHAM PERİM

Kel sen, muzam, ilham perim, körün mağa bir daa,
Oğullarım, Saidemnen, kel eşit soñ sozümni!
Soñ nefeste suvuk ecel teri tökeyatkanda,
Sıypap suvuk manlayımnı, yumdır nursuz közümni.

Moskvaniñ fevral ayı. Yollar tolu insağa,
Torğayçıqlar, balaçıklar çuvuldaşa azbarda.
Er bir yerde ömür kaynay, külgü qaynay...
Menim ise, endi duyam, bir ayağım mezarda.

Tüşümdemi, esimdemi, yaħşı fark etalmayım,
Bedenimni sarıp alğan ağırlardan, eskeri,
Kulağımı yırtma mağa son mekân kazayatkan
Mezarcını kolundaki kazma kürek sesleri.

25 Fevral 1978 Moskva,

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre)

Muzam: Muazzam, **Mağa:** Bana, **Daa:** Daha, **Saidemnen:** Saidem ile (Saide, şairin hanımının adıdır). **Suvuq:** Soğuk, **Tökeyatkanda:** Tökerken, **Sıypap suvuk manlayımnı, yumdır nursuz közümni:** Sıvazla soğuk anlımı, kapat ışksız gözümü. **Fevral:** Şubat, **Yollar tolu insağa:** Yollar insanla dolu, **Torğayçıqlar, balaçıklar çuvuldaşa azbarda:** Ufak serçeler, küçük çocuklar cıvıldaşıyor avluda, **Ömür kaynay, külgü qaynay:** Ömür (hayat, canlılık) kayıyor, gülüş kayıyor, **Endi duyam:** şimdi hissediyorum, **Tüşümdemi, esimdemi, yaħşı fark etalmayım:** Rüyamda mı, aklımda mı iyice fark edemiyorum, **Ekseri:** Ekseri, **Kulağımı yırtma mağa son mekân qazayatqan:** Kulağımı yırtıyor, bana son mekânı kazmakta olan, **Mezarcını kolundaki:** Mezarcının elindeki

Cengiz Dağcı (1919-2011), Kırm Tatar edebiyatının en tanınmış yazarlarından. Aile muhitinin milliyetçi ruhu onun kişiliğinin oluşmasında etkili olur. Öğrencilik yılları, yokluk ve sıkıntı içinde geçer. Ortaokulda iken edebiyata, şiire ilgi duymaya başlar ve öğretmenlerinin yardımıyla ilk şiirleri *Gençlik* dergisinde yayımlanır (1936-1937). Biraz tanınmaya başladıktan sonra şiirleri *Edebiyat Mecmuası*'nda basılır (1938-1939). 1938'de Akmesic'teki Pedagoji Enstitüsü'nün Tarih Bölümü'ne kaydolur. Burada okurken *Yangın* (1939) adlı ilk hikâyesini yazar ve aynı yıl *Komsomolest* gazetesinde çalışmaya başlar. 1940'ta ikinci sınıfında iken askere alınarak Odesa'da tankçı yedek subay olarak eğitilir. 1941'de Ukrayna cephesine gönderilir ve burada Almanlara esir düşer. Bir müddet Alman esir kamplarında kalır. 1942'de toplama kamplarının feci ortamından kurtulabilmek, hayatta kalabilmek ümidiyle Almanların Ruslarla savaşa sürmek için oluşturduğu Türkistan

Lejyonu'na katılır. Stalingrat cephesinde yaralanır, Polonya'da tedavi edilirken tanıştığı hemşire Regina onun hayatında önemli yer tutar. Savaş yıllarında çektiği sıkıntıları, şahit olduğu savaşın korkunç yüzünü ileride yazacağı *Korkunç Yıllar* ve *Yurdunu Kaybeden Adam*'da anlatır. Yine de bu eserlerin tam bir otobiyografik karakter taşıdığını söyleyemeyiz. Yazarın kedisi de bu durumu kabul etmez.

Almanların yenilmesi, Sovyet ordusunun ilerlemesi sebebiyle 1944'te Berlin'e geçer, 1945'te Regina'yla evlenir. Evli çift 1946'da İngiltere'ye giderek Londra'da yerleşir. Savaş sonrasında zor şartları altında geçimini temin etmeye çalışır. Sonunda bir ev satın alıp alt katında bir lokanta açmayı başarır. Uzun yıllar lokantacılık yapar.

Savaş sonrasında yazdığı bir hikâyesini İstanbul'a Varlık Yayınevi'ne gönderir. Yayınevi yöneticisi Yaşar Nabi Nayır, hikâyesini genişletirse yayımlayacağını bildirince bu sefer *Korkunç Yıllar* ve *Yurdunu Kaybeden Adam*'ı gönderir. Ziya Osman Saba, eserlerin dili ve imlası üzerinde bazı düzeltmeler yaptıktan sonra, bir romanın iki ayrı bölümünden ibaret olan bu eserler basılır (1956) ve Türkiye'de ilgiyle karşılanır. Ardından yazarın en önemli romanlarından biri olan *Onlar da İnsandı* (1958), *Ölüm ve Korku Günleri* (1962), *O Topraklar Bizimdi* (1966), *Dönüş* (1968) vd. basılır. Böylece Türkiye Türkleri, kendileriyle hiç ilgisi olmadığını düşündükleri II. Dünya Savaşı'ndan Türk dünyasının nasıl kayıplarla, ne büyük ıstıraplarla çıkmış olduğunu öğrenme imkânı bulur.

Cengiz Dağcı, Polonyalı bir genç kızın hikâyesi olan *Ölüm ve Korku Günleri* (1962) ile Cengiz Han hakkındaki yazdığı *Genç Timuçin* (1969) hâric, daha çok Kırım'da olup bitenleri anlatır. Ömrünün son dönemlerinde hatıralarını kaleme alır: *Yansılar* (1-4. kitaplar, 1988-1992), *Ben ve İçimdeki* (Yansılardan Kalanlar, 1994), *Hatıralarda Cengiz Dağcı* (1998) vd.

Cengiz Dağcı Londra'da vefat edince Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin yakın ilgisiyle cenazesi Kırım'a götürülerek doğduğu Kızıltaş köyünde defnedildi. Kırım'da başlayan çileli bir hayatın son noktası da Kırım oldu.

1920'li yıllardan itibaren Sovyet döneminde Kırım Türkleri, büyük ölçüde sömürge ideolojisinin baskı ve ileriye dönük hesapları yüzünden ve aynı zamanda kendi içlerinde ulusal kimlik anlayışının farklılaşması gibi nedenlerle Türk dünyasından ayrılmaya, Kırım'da kendi içlerine kapanmaya başladı. 1944 toptan sürgünü Kırım'ı Türksüzleştirdiği gibi, Kırım Türklerini de tarihte eşi az görülen büyük bir felakete sürükledi. İsmail Gaspralı'nın bilinçli bir şekilde başlattığı, Kırım'ın Türkiye ve Türk dünyasıyla kültürel bütünleştirilmesi sürecini, o kadar yıl sonra, kaderin bir cilvesi olarak Cengiz Dağcı, koptuğu noktadan devam ettirdi; Türk kültürünün en önemli halkalarından birini, Kırım'la Türkiye'yi birleştirerek yeniden oluşturdu. Cengiz Dağcı olmasaydı, Türkiye Türkleri Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar, Kırım Türklerinin başlarına gelen tarihî felaketi, II. Dünya Savaşı'nda Türkülüğün yaşadığı acıları bu kadar yakından tanımayacak, bilmeyecekti.

Eserlerini Türkiye Türkçesiyle yazarak hem Türkiye'nin hem de Kırım Türklerinin yazarları arasında yer adı. İLESAM, Türkiye Yazarlar Birliği, Türk Ocağı başta olmak üzere Türkiye'de birçok kurumun ödülüne layık görüldü, T. C. Cumhurbaşkanlığı ve Kültür Bakanlığı tarafından özel olarak Türkiye'ye davet edilse de yaşlılık ve uçak korkusu sebebiyle gelemeydi.

Kırım'da yaşanan ve yazarın da doğrudan doğruya büyük ölçüde etkilendiği onca ıstıraplı, facialarla dolu hayatı eserlerinde anlatırken zehir dilli olmadı; insanlığını, objektif tavrını koruyabildi. Haklı da olsa kendisini nefret ve intikam duygusuna kaptırmadı. Bu bakımdan eserleri hem Kırım millî Türk hayatını hem de insanlığın gördüğü en dehşetli savaş ortamında ırkı, dini, dili ne olursa olsun insanın çektiği azabı, katlandığı acıları anlatır. Böylece o dünyanın hümanist kültürüne de kendi ölçüsünde katkıları olan bir yazar olarak tarihe geçti.

Cengiz Dağcı hakkında Türkiye’de çeşitli bilimsel toplantılar düzenlendi, üniversitelerde tezler hazırlandı, kendisi ve eserleri hakkında birçok araştırma yapıldı. Bunların önemli bir kısmı Dr. Mustafa Çetin’in editörü olduğu yazar hakkındaki veb sayfasında bulunmaktadır: (www.cengizdagci.org/tr-30 Temmuz 2012).

Ölümünden önce Zafer Karatay TRT için Cengiz Dağcı belgeselini hazırladı. Neşe Sarısoy Karatay, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında* adlı belgeselinde II. Dünya Savaşı’nda Türk halklarının nasıl çileler çektiğini, Cengiz Dağcı ve eserlerinden de geniş ölçüde yararlanarak dile getirdi. Vefatından sonra Ötügen Yayınevi, *Bellek -İnsan-Eser: Cengiz Dağcı* (2011) kitabını yayımladı.

Cengiz Dağcı üzerinde Türkiye’de yapılan bilimsel incelemeleri araştırınız, en az bir tanesini okuyunuz.

SIRA SİZDE

Çengiz Dağcı’dan Örnek Metinler:

Korkunç Yıllar’dan:

[Tokal Camisi]

1937 yılının yazı Kayabaşı mektebi, Karayım sokağında, üç katlı, yüksek, beyaz, temiz, mükemmel bir binaya taşındı. Sınıfımızın pencerelerinden, Tokal camisinin, etrafındaki bütün damların sırlarını kendinde saklar gibi, göğe yükselen nazlı minaresi görünürdü. Sebebini bilmiyorum, fakat sınıf arkadaşlarımın arasında, en çok bu minareden hoşlanan bendim galiba. Bazen, ders sırasında, minareye bakar, dalardım; bazen hocamın sualini bile duymazdım, o zaman, yanımda oturan Süleyman, dirseğiyle dürterdi beni. Minareye baktıkça içime iman dolardı... Hayat, onun etrafında, evlerdeydi. Derslerimiz de dine karşı olmasına, mektepte dinsizliği, komünizm ideallerini öğrenmemize rağmen ben ruhumla o minarenin bir parçasıydım. Her evden, her damdan, her eşikten, her kalpten, gözle görülmez bağlar uzanıp bütün İnsanları, bütün hayatı, bütün varlığı o minareye bağlıyor gibi gelirdi bana. Mektepte son senemdi. İmtihanlar yaklaşıyordu, imtihanı başarıyla verirsek, Süleyman’la beraber Akmescit, Tıp Enstitüsüne girmeğe karar vermiştik. Daha doğrusu, bu kararı Süleyman’a ben zorla kabul ettirmiştim. O, subay mektebine girmek istiyordu, fakat benim samimi arkadaşlığım Süleyman’ın bu isteğini yendi. Çok iyi hatırlarım, bir cebir dersindeydik. Zil çaldı, sıralar takırdadı, öğrenciler koridora doğru yürüdüler. Yavaş yavaş sınıf boşaldı. İçeride yalnız ben kaldım. Pencerenin yanında, derin bir sessizlik içinde, Tokal camisinin minaresine bakıyordum. Yanımda, bir ses:

— Sadık, dedi.

Döndüm. Arkadaşım Süleyman’dı.

— Ne var dışarıda, kime bakıyorsun?

— Hiç kimseye... Güneş öyle yakıcı ki, sokaklarda insan bile yok.

— Var, dedi.

— Nerede?

— Tokal camisinin minaresinde.

— Tokal camisinin kapıları mıhlanalı kaç ay oluyor?..

— İyi bak, dedi.

Uzakta, bahçenin yeşilliklerin arasından, göğe sivri bir iğne gibi uzanan, Tokal camisinin minaresine baktım. Süleyman haklıydı. Minarede iki kişi vardı. Üç beş dakika sonra ikisi de gözden kayboldular. Süleyman’a dönerek:

— Akmescit minarelerinde ilk defa insan görüyorum dedim. Köylerde hâlâ ezan okunur, ama Akmescit...

Sözümü bitirmeden Süleyman kalın sesiyle:

— Korkma; onlar minareye ezan okumak için çıkmadılar... dedi.

— Ya ne için?

— Camiyi yıkacaklar!..

“Yıkacaklar” sözü, kalbime bıçak gibi saplandı. Bütün vücudum titriyordu. İçime, kalbime böyle ansızın dolan bu korkudan kurtulmak ister gibi, arkamı pencereye çevirdim.

— Hadi be... Hiç cami yıkılır mı?..

— Yıkılır ya. Bu sabah ben mektebe gelirken onlar minareye zincir bağlıyorlardı. Caminin bahçesinde bir de makine vardı.

— Kimler zincir bağlıyorlardı?

— Ruslar..

Süleyman, hep camiye bakıyordu. Ben, neden bilmem, 1932 yılının kışında evimizin Önünden geçen, mahpusları görür ve babamın kamyonundan, “Dua et, dua et” deyişini duyar gibi oluyordum. Yanı başımda Süleyman’ın bağıırışı beni dalgınlığımdan uyandırdı:

— Bak Sadık! Minare devriliyor!..

Baktım. Minare şöyle biri sallandı. Beni yaşatan bir şeydi bu sallanan... Titreyen ellerimle, Süleyman’ı yakaladım. O beni anlamıyordu. Bana bakmıyordu bile. Gözleri minarede, olanı hoş bulmuş bir çocuk heyecanı ile bağıırıyordu:

— Devriliyor!.. Devriliyor!..

Bir daha baktım. Tokal camisinin minaresi gözümde kayboldu. Minareyle birlikte bahçenin güzelliği de söndü. Yeşilliklerin arasından göğe, renksiz bir duman yükseliyordu. Ben bütün benliğimle hâlâ demin içimde sallanan o şeyin esiriydim. Minare yıkıldı gitti, ben ne yıkılabiliyor, ne de ayakta durabiliyordum. Kaçıyordum, kaçtıyordum. Nereye? Niçin? Bilmiyorum. Hayat benim için manasız bir kelimeydi. Sınıf, Süleyman, dışarıda evler, insanlar, mektep benim için birer hiçti. Minare devrildi, minareyle birlikte, içimde beni yaşatan bir şey de yerle bir oldu. Sınıftan nasıl çıktığımı bilmiyorum, merdivenleri nasıl indiğimi hatırlamıyorum. En çok hatırladığım, şehrin sokaklarında, alnımdan, yanaklarımdan terler aka aka koşmamdır. Evimize girer girmez annemin ayaklarına sarıldım. Annem, zavallı annem, ne olduğunu bilmiyordu. Durmadan gözlerimden öperek:

— Söyle yavrum, söyle diye ağlıyordu. Ben hiç bir şey söyleyemiyordum, ağlayamıyordum bile. Ertesi gün babam beni doktora götürdü. Hasta değildim. Doktor, gülererek, göğsümü, omuzlarımı tuttu:

— Mektebe git, Sadık, dedi. Hasta insan böyle mi olur? Demir gibisin..

Ben mektebe gitmedim. Babam da zorlamadı. O adam, içimde, kalbimde yaşar gibiydi. Benim için, gözlerimin önünde canlanan bir dünya yaratırdı. Akşamları “Kuzu Kurpeç”, “Çora Batır” destanları söylerdi. Gezintilere çıkardık. Beni Tokal camisi taraflarına götürürdü. Evvelce ortasında cami bulunan demir parmaklıklı bahçeye yaklaşırken alnım soğuk soğuk terlemeye başlardı. Oraya gitmek istemezdim, fakat bunu babama belli etmezdim. Babam bazen beni zorla, elimden tutarak yürütür ve bahçenin önünde, caminin harabelerini işaret ederdi:

— Bak Sadık, harçlarına atalarımızın alın teri karışmış din ocaklarımız düşmanlarımızın ayakları altında!

Bakamazdım, alnımdan gene soğuk terler boşanırdı. Göğsümün içinde yüreğim bir tokmak gibi vururdu. Kaçmak, kaçmak İsterdim. Babam bunu anlar, içimin bütün sırlarını bilirdi galiba, fakat neden bilmem, elimi bırakmazdı.

— Bak, derdi, iyi bak, bu yıkıntılara...

Sonra bana kuvvet verirdi:

— Biz bunlara bakıp korkmamalıyız. Düşmanlarımız korksun. Hem de nasıl korkuyorlar. Korkularından bize bu zulümleri yapıyorlar. Korkmasaydılar yapmazdılar. Yüz elli yıldır bizi tüketmeğe uğraşıyorlar. Yüz elli yıl! İşte bu yurttan bir avuç Tatar kaldık. Bizi büsbütün yok etmedikçe içleri rahatlamayacak. Biz mahvolduktan sonra bile, bu sefer ruhu-

muzun önünde titreyecekler. İyi bak bu yıkıntılara!.. Sen benim evlâdım olmakla beraber, bu toprağın, bu yıkıntıların bir parçasısın... Seni bu toprak doğurdu, bu toprak besledi. Bil ki yalnız değilsin. Büyük bir milletin zengin geçmişi ve parlak geleceği seninle beraber. Bahçesaray'dan Kaşgar'a varana kadar binlerce minarelerimiz göklere uzanıyor. Bize Tatar diyorlar, Çerkez diyorlar, Türkmen diyorlar, Kazak diyorlar, Özbek diyorlar, Azer diyorlar, Karakalpak, Çeçen, Uygur, Kabardı, Başkır, Kırgız diyorlar. Bunlar hep yalan! Deniz parçalanmaz. Biz Türk-Tatarız. Bunu senin kalbinin bildiği gibi, her Başkır, her Kırgız, her Kazak'ın, Kırgız'ın da kalbi bilir. Kalbinin hisleriyle hareket et. Dünyanın boş hırslarına kapılma...

Babam böyle diyordu ve ben bu sözlerden sonra, dünyalar benim olmuş gibi, büyük bir sevinç içinde ve sonsuz bir iftihar duyarak evimize dönüyordum. Artık babam benim için yalnız baba değil, daha büyük ve aziz bir şeydi...

(Korkunç Yıllar, Varlık Yayınları, 1959, s. 17)

[Alman Esir Toplama Kampı- 1]

Alman çavuşunun, ayağımdan çizmelerimi aldığı gün hiç kimseyle konuşmadım. O gün benim için yeni bir hayat başlıyordu. Ama, ben o yeni hayata daha hazır değildim. O güne kadar yaşadığım hayattan gene günün birinde ayrılacağımı hiç düşünmemiştim, içimde bir sızı vardı. Herkesten nefret ediyordum. Herkes bana düşman görünüyor, herkes bana düşmanca bakar gibi geliyordu. Yeni hayatta, hayat için savaşmanın lüzumu olduğunu hissediyordum. Bundan dolayı da herkesten nefret ediyordum. Tekrar cepheye dönmeye, harp etmeye razıydım. Kime karşı? Kime karşı olursa olsun! Ne uğruna olursa olsun! Neyin şerefine olursa olsun! Yalnız, bu dört duvar arasındaki hayat için olmasın. Yalnız bu insanların arasından çıkayım. O gün, bütün gün esirlikten kaçmayı düşündüm. İki gün sonra bizi başka bir kampa götürdüler, tam mânasıyla esirlik de orada başladı. "Schtalag No. 3" (*Schtalag / ştalag*): *Almanca, toplama kampı*) e girdiğimiz zaman esirliğin her şeyden ağır, her şeyden acı olduğunu anladım. Kırmızı kerpiç yapılar ortasında çok geniş bir meydan vardı. Yapıların gerisinden, makineli tüfeklerin namluları meydana doğrultulmuş, ışıldaklı kuleler yükseliyordu. Kırmızı yapıların arasında dikenli teller vardı. Tellere yaklaşan her esire kulelerdeki Almanlar ateş açıyorlardı.

Meydan, mahşer gibi kalabalıktı. Esirlerin çoğu gömleklerinde, pantolonlarında bit emekle meşguldü. Bazıları o derece bitliydi ki gömleklerinden avuç avuç bit alıp yanlarına bırakıyorlardı. Orada burada hareketsiz yatan esirler de göze çarpıyor, ölü mü diri mi oldukları belli olmuyordu. Bazıları gözleri yerde, bunamış gibi, dolaşıyorlardı. Yerde yatan bir vücudun ölü olduğu ancak iki, bazen üç dört gün sonra, kokmağa başladıktan sonra anlaşılabilirdi. Ölüleri, bir duvarın dibine, odun yığar gibi yığıyorlardı. Meydanın ortasında daima kalabalık oluyordu. Ştalag'a girince kalabalığa doğru ilerledim: Bir çarşı... Yiyecekten başka hiç bir şey eksik değil. Yarım sigaraya bir boş konserve kutusu veriyorlar. Tarak, traş bıçağı, kuşak, yüzük, kadın boyaları bile bol bol mevcut. Cebimde yalnız ailemin ve Bekir'in fotoğrafı var, çarşıda alıp vereceğim yok demek. Bir kenara çekiliyor ve etrafıma, garip dünyama alışmak ister gibi bakıyorum. Gene de vatandaş araştırıyorum. Ama kim kime! Herkes kendini düşünüyor. Herkes kalbinde kendi acısını ve dünyasını taşıyor. Yüzlerde hayatın yalnız ıstırap izleri okunabiliyor. Kimsenin kimseye baktığı yok, kimse kimseyle konuşmuyor...

Akşam oluyor. Nerede uyuyacağım? Kendime yatacak bir yer bulmak istiyorum. Meydanın kenarında boş, serbest bir yer görüyorum. İlerliyorum. Ama meydanın kenarını bulmadan, fena fena kokular midemi bulandırıyor. Karşıda uzun ve derin kenef çukurları görüyor, hemen sola dönerek kırmızı yapılara doğru gidiyorum. Odalar kapı pencerelerine kadar dolu. Kapıların önünde esirler içeriye girmek için boğaz boğaza gelmiş, boğuşu-

yorlar. Esirlere yaklaşıyorum. Biri göğsümden itiyor:

— Yer yok dostum, yer yok! Görmüyor musun boğuluyoruz... Yer yok...

Gökte ağır, kurşunî bulutlar var. Hava sıkıntılı, gece yağmur yağacağa benziyor. Artık meydana kendime bir yer araştırıyorum. Ayaklarımın dibinde, inleyen, ağlayan, cıvıldaşan insanlar... Aç insan vücutlarının üstünden atlayıp kendime yer araştırıyorum.; Bir yer bulmalıyız. Gece yağmur yağacağa benziyor... Yavaş yavaş ilerliyorum. Birinin eline bastım galiba, haykırarak bana sövüyor!

— Kör!.. Kör!.. Gözün çıksın!

Başka kızgın sesler, o insanın sesine katılıyor:

— Defol!

— Kendini parkta mı sandın!..

— Çekil ordan!

Kaç kere, biçarelerin üzerlerine yıkıldım, kaç tekme yedim!.. Zayıf, âciz olduğumu hissediyordum. Beni sevmeyen bu insanlardan değil, kendi kendimden nefret ediyorum. Nihayet, gene de deminki çukurların yanına gidiyorum, Artık kokulara aldır-dığım yok... Çukurun kenarına oturuyorum. Yavaş yavaş boğazıma bir yumru soku-luyor. Yarabbim, bu ne zulüm! Ömrümde ilk defa olarak kurtuluş ümidi bulunmayan bir yerde olduğumu anlıyorum. Başım avuçlarımda, sokak ortasında kalmış bir çocuk gibi, ağlıyorum (...)

(Korkunç Yıllar, Varlık Yayınları, 1959, s. 104-106)

[Alman Esir Toplama Kampı- 2]

Durum günden güne kötüleşiyor. Bir haftadır hiç bir şey yemedik. Devamlı açlıktan, susuzluktan, hastalıklardan, meydana her gün yüzden fazla esir ölüyor. Aramızda o derece zayıf, halsiz esirler var ki, bazen ölünün yanında yattığımızın farkında olmuyoruz. Açlık bütün vücuduma, iliklerime sınıyor, beynime kadar yükseliyor. Gözlerimin önüne ekme, bir dilim köy ekmeği geliyor ve saatlerce gitmiyor. Bazen avuçlarımda içinde ekme görür gibi oluyor, ellerimi ağzıma götürüp ısırma istiyorum. Bir sabah, esirlere yemek verilecek diye ilân edildi. Sürüne sürüklene, kapıların yanına gittik. Meydanın dört köşesindeki hoparlörlerle:

— Dikkat! Dikkat! Yemek verilirken intizam bozulursa kulelerden ateş açılacak diye haber verildi. Ama yemek gene verilmedi. O gün akşama kadar caz müziği, fokstrot, tangolar çaldılar. Ertesi gün de yemek verilecek diye ilân ettiler, gene de bomboş mideyle bütün gün hoparlörlerden müzik dinledik. Ancak üçüncü gün, Ukraynalı polisler gelip bizi yemek nöbetine çağırdılar. Her esire elli gram ekme ve yarım litre çorba veriliyordu. Kuyruk olmuş, beklerken, mutfaktan çıkan esirlerin, ekmeleklerini korkuyla, birçoğu duvarların yanına gidip arkadaşlarına arkalarını dönerek gizli gizli yediklerine dikkat ettim. Esirlerin çoğu, çorbalarını boş konserve kutularında içiyor; kutusuzlarsa, çorbalarını şapkalarına dolduruyor, içip bitirdikten sonra, uzun zaman, şapkaları ağızlarında dolaşıyorlardı. Ayakta sıra bekleyemeyecek kadar hasta, hâlsiz olanlarsa, açılmış ağızları, irileşmiş gözleriyle çorba içenlere sessizce bakıyorlardı.

Ben ekmeğimi ancak gece yarısına doğru alabilmişim. Çorba yeşil renkli bir suydü, ekme taşlı, samanlı kerpiç gibiydi ama o güne kadar yediğim bütün ekmeleğin en lezzetlisidi...

(...)

(Korkunç Yıllar, Varlık Yayınları, 1959, s. 114)

Yurdunu Kaybeden Adam'dan
[Sadık'ın Kardeşi Bekir'le Buluşması]

(...) Bir iki dakika sonra, geriden gelen Fevzi'nin ve Kerim'in hayvanları da, nallarından şimşekler çaka çaka taşlı yoldan geçerek karanlığa karıştılar. Tarlada yalnız kaldım. Karanlıkta, at üstündeki ben, bir de nerede saklandığını bilmediğim Bekir vardı yalnız. Biraz sonra yere atladım ve hayvanın üzengisinden tutup ormana doğru ilerledim. Işık görmek ümidiyle hep etrafıma bakıyordum. Ama görünürde hiçbir şey yoktu. Bekir'le buluşma ümidim yavaş yavaş, sönüyordu. Artık, geriye, şoseye dönmek kararını vermek üzereydim. Durup dinledim. Etrafta çıt yoktu. Biraz daha bekleyeyim dedim. Birden solumda çalı çıtırtısı gibi bir ses işittim. Hayvanım bile kulaklarını dikti, kafasını salladı. Etrafın karanlığını, serinliğini, esrarını bütün vücudumda duyuyordum. Çalı bir daha çıtırdadı. Bekir miydi? Fısıldar gibi seslendim:

— Bekir!.. Bekir, kardeşim...

Karanlık daha koyu, sessizlik daha derin, serinlik daha serin olmuş gibi geldi bana.

— Sen misin, kardeşim? Korkma, ağan Sadık burada.

İşte bu sırada bir ses, ağızdan değil de, karanlıktan çıkmış gibi bir ses duyuldu:

— Yakına gel!

Ses gelen tarafa ilerledim. Silah şakırdar gibi oldu. Durdum. Arada epey süren bir sessizlik oldu. Gene ilerledim, gene silah şakırdadı.

— Bekir, sen misin?..

Yalnız mısın?..

— Yalnızım.

— Yolda adamların var.

— Onlar yolda. Korkma.

— Kibrit yak.

— Korkma, yalnızım. Senin ağanını, Sadık...

— Kibrit yak, yüzünü aydınlat.

Titreyen ellerimle bir kibrit yakıp yüzümü aydınlattım. Çalıkların yanında da çakmak yandı ve bizi ayıran iki dünyanın kara hududu açılıp iki kardeşi birbirine bağladı.

Bekir'in göğsünde, N.K.V.D.'nin zindan duvarlarında kurumuş kan lekesi gibi kızıl yıldız; benim göğsümde Alınan kartalının pençelerinde asılı gamalı haç; iki kardeşin birbirine kavuşması, birbirine bağlanması bütün milletimin bir timsaliydi sanki.

Bekir, ince yüzünü yüzüme yapıştırmış, ateşli dudaklarıyla yanaklarımı, ellerimi, sakalımı öpüyordu.

— Senin için öldü, dediler.. Öldü, dediler., intikamım almak için dağlara çıktım. Ama, bırak beni ağam, dağlarda yaşayayım. Almanlar fena insanlar. Çocuk öldürdüklerini gözlerimle gördüm. Şu gözlerimle gördüm. Bırak beni... Beni almağa mı geldin? Bırak beni

— Korkma, Bekir... Korkma!

— Beni almağa geldin. Bırak beni... Bırak...Yolda, adamların var. Niçin yalnız gelmedin? Bırak beni...

— Bekir! Bekir!

— İnanmıyorum sana. Sen de Almansın! Beni Öldürmeğe geldin! Bırak beni!..

Bekir, birden ellerimden kurtulup kendini çalıkların içine attı.

— Bekir, dur!.. Bekir, geri dön!..

— Sen de Almansın! Sen, ağabeyim değilsin benim. Gitmem!..

— Bekir, yemin ederim seni almağa gelmedim.

— Yolda adamların var. Tuzak kurdun bana.

Uzaklarda, karanlığın içinden Fevzi'nin sesi geldi:

— Sadık bey! Ne var ya, orada?

İkimiz birden sustuk ve karanlıklarda, dilsiz gece, birdenbire topraklara yatarak Bekir'le aramıza sokulup bizi birbirimizden ayırdı. Karanlığın sessizliği devamlı ve korkunçtu. Bu sessizlik beni bütün benliğimle, bütün ruhumla, geri geldiğim yerlere, meşakatlere, ölüme atıyordu. Dilsiz karanlıklar bana, benim buranın adamı olmadığımı söylüyordu; sessizlikler bana geldiğim yerlere dönmemi emrediyordu. Artık, Bekir, kendi dünyasına dönecekti; ben kendi dünyama dönecektim. Fevzi'nin sesi bir daha işitildi:

— Ne var orada, Sadık bey?

Sonra gene sessizlik. Bir çıtırtı daha. Çalıkların gerisinden bir ses:

— Seni hain, dedi ve Bekir, gözlerimin önünde, gecenin, karanlığın bir parçası oluverdi. Bekir yoktu, Bekir hiçbir yerde yoktu. Ben, Bekir'i görmemiştim. Demin, karanlıkta benimle konuşan, Bekir değil, karanlığın kendisiydi. Ben yalnız, karanlıkla konuşmuştum...

(...)

(Yurdunu Kaybeden Adam, Varlık Yayınları, 1966, s. 90-91)

Özet

XIX. yüzyılın ortalarında Türkler-Tatarlar açısından Kırım'da vaziyet pek iyi değildi: 1783'teki istilanın ardından Ruslar, Kırım'a yerleşmiş, Rusya içlerinden göçmen getirip iskân etmiş Kırım Tatarları ise kitleler hâlinde Türkiye'ye göç etmeye başlamıştı. Savaşlarda büyük darbeler yemiş olan Kırım'daki Türk nüfusu, giderek azalıyordu.

Çarlığın resmî okullarda dinî eğitim-öğretimin (özellikle Ortodoksluğun) ön planda olması, Müslüman Kırım Tatarlarının uzun zaman çocuklarını bu okullara göndermelerini engellemişti. Bunun karşısında İsmail Gaspıralı, 1883'te çıkardığı *Tercüman* gazetesiyle, yenileşme hareketlerinin önünü açmış "Usul-i Cedid" adı verilen eğitim-öğretim metodu uygulamaya koyarak, yeni edebiyatın oluşumunu da başlatmıştı.

Kırım'da karakteristik çizgileriyle belirleyecek olursak, bazı meselelerde kavuşma noktaları olan iki büyük eğilim ortaya çıkmıştı: Gaspıralı'nın yolundan giden İslamcı-Türkçü "milliyetçiler" ve Rus okullarından mezun olup 1905 yılında siyasi ve sosyal hayatta varlıklarını göstermeye başlayan, dönemin Rus fikir ve edebiyat hayatının etkisi altında, radikal değişimlerden yana "ihtilalci, inkılapçı", çoğunlukla sosyal demokrat düşünceleri benimseyen bir gençlik. Tabii bunların her ikisine de belirli oranda yakın veya uzak olan çok daha küçük üçüncü bir eğilimden de söz edilebilir.

"İhtilalci, inkılapçı" gençlik, Rus sosyal demokratlarıyla, Rus siyasi çevreleriyle zaman zaman birlikte hareket edebildikleri için çok daha atak ve ateşliydi. Siyasi haklar için Rus demokrat aydınlarıyla işbirliği yapıyor, Çarlığın baskı ve zulmünden bu çevrelerle birlikte kurtulabileceklerini düşünüyorlardı.

Gaspıralı'nın yol gösterdiği veya ona yakın çevreler, genelde medreseden, usul-i cedit okullarından veya Türkiye'deki okullardan mezun olmuş eğitime, siyasi hak taleplerinden daha fazla önem ve öncelik veren kimselerdi.

1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonra Kırım'da basın ve bununla birlikte edebiyat ve tiyatro hayatı da canlandı. Tiyatro hayatı Sovyet döneminde önemli gelişme gösterdi. Nüfuslarının az olmasına rağmen Kırım Türkleri siyasi hayatta, fikir ve edebiyat hayatında büyük başarılar sağladılar. Kısa süreli de olsa özgürlüğü tattılar; milli bir hükümetleri de oldu.

1905 Rus Meşrutiyeti bütün bu aydınların ne derecede isabetli yol tuttıklarını az çok ortaya çıkardıysa da asıl belirleyici olan 1917 devrimi sonrasında ortaya çıkan tablo oldu. Bolşevikler, 1920'li yılların sonuna doğru, ihtilal öncesi ve sonrasındaki hak ve özgürlük vaatlerinden hızla vazgeçmeye başladılar. Sovyet Rusyası, Çarlıktan daha fazla Rus şovenizmine sürüklendi. Kırım'lı aydınların birçoğu ister milliyetçi ister sosyal demokrat, sosyalist ve hatta Bolşevik olsunlar fark etmedi; 1938'e kadar süren dönemde feci şekilde cezalandırıldılar. Bu durum Sovyetlerin bütün Türk haklarını hemen hemen aynı derecede yaraladı, ama 1944'teki toplu sürgün, Kırım Tatarlarının-Türklerinin sonunu getirmek noktasına kadar gelip dayandı.

1920'li yılların sonlarına doğru Komünist Parti'sinin baskısı giderek arttı; edebiyat hayatı da siyasi direktiflerle propaganda alet edildi, güdümlü bir hâline getirildi.

1944'ten sonra 12-13 yıl kadar süren tam bir sessizlikten sonra Özbekistan'a sürülen Kırım Tatarları arasında yavaş yavaş yeniden bir edebiyat hareketi başladı. Başlangıçta katı siyasi-ideolojik bir çizgide de olsa, iyi kötü ana dilinde eğitimin başlaması, ana dilinin edebiyatta kullanılması gelişme kapısını açtı.

Sürgünden şans eseri kurtulup İstanbul'a gelen Şevket Bektöre veya II. Dünya Savaşı'ndaki bin türlü badireyi mucize kabilinden atlattığı Londra'da edebî faaliyetini devam ettiren Cengiz Dağcı, yazdıkları eserlerle Türkiye'de Kırım Tatar edebiyatının temsilcisi oldular.

Günümüzde Kırım'a dönen, sayısı 250 bini aşkın Kırım Tatarı, orada yeniden hayata tutunuyor ve edebiyatlarını canlandırmaya çalışıyorlar ama 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakı, Kırım Tatarlarının hayatında yeni bir sarıntı, yeni bir buhran dönemini başlatmış bulunuyor.

Kendimizi Sınayalım

1. XIX. yüzyılda Kırım Tatarlarının, Rus okullarına çocuklarını göndermek istememelerinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Eğitim-öğretim Rus dilinde olması
 - b. Rusların Kırım Tatarlarını bu okullara almaması
 - c. Medreselerdeki öğretimin daha iyi olması
 - d. Okullarda misyonerlik propagandası yapılması
 - e. Kırım Tatarlarının bu okulların yararına inanmamaları
2. XX. yüzyıl başlarında Rus okullarından mezun olan gençler, genel olarak aşağıdaki siyasi eğilimlerin hangisinden yana olmuşlardır?
 - a. Komünistlerden
 - b. Sosyal demokratlardan
 - c. Sosyalistlerden
 - d. Milliyetçi sosyalistlerden
 - e. Bolşeviklerden
3. Kırımdaki milliyetçi şairler, Çobanzade'ye göre önce hangi, sonra hangi Türkiyeli şairi benimsemiş ve onun yolundan gitmişlerdir?
 - a. Mehmet Akif-Mehmet Emin Yurdakul
 - b. Fikret-Ahmet Haşim
 - c. Namık Kemal-Mehmet Akif
 - d. Mehmet Emin Yurdakul-Namık Kemal
 - e. Fikret-Namık Kemal
4. Kırım Tatar edebiyatında; ilk tarihi hikâyelerden birini yazan, şair, mütercim, üniversitede dil, edebiyat, dersleri veren öğretim üyesi, tarih ve etnografya araştırmalarıyla bilinen şahsiyet aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Bekir Çobanzade
 - b. Hasan Sabri Ayvazof
 - c. Osman Akçokraklı
 - d. Abdülhakim Hilmi
 - e. İsmail Lemanov
5. Vatan Hadimi gazetesini yayımlayanlar aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?
 - a. Abdülhakim Hilmi-Abdurreşit Mehdi-Hasan Sabri Ayvazof
 - b. Abdülhakim Hilmi-Bekir Sıdkı Çobanzade- Osman Akçokraklı
 - c. Bekir Sıdkı Çobanzade-Osman Akçokraklı- Abdülhakim Hilmi-
 - d. Abdülhakim Hilmi- Abdurresit Mehdi- Bekir Sıdkı Çobanzade
 - e. Seydahmet Çelebi-Hasan Sabri Ayvazof-Abdurresit Mehdi
6. Sovyet döneminde tiyatro eserleriyle öne çıkan yazar aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Hasan Sabri Ayvazof
 - b. Abdulla Özenbaşlı
 - c. Ömer İpçi
 - d. Osman Akçokraklı
 - e. Hüseyin Şalim Toktagazi
7. H. S. Ayvazof'un "Neden Bu Hâle Kaldık" adlı eserinde Rusya Müslümanları Kongresi'nde delegelerin hangi dilde yaptıkları konuşmalar eleştirilmiştir?
 - a. Türkiye Türkçesi
 - b. Rusça
 - c. İdil-Ural Tatarcası
 - d. Arapça
 - e. Azerbaycan Türkçesi
8. Şairliği yanında bilim adamı olan, dil ve edebiyat araştırmalarıyla tanınan, Azerbaycan'da öğretim üyeliği de yapan kişi aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Hasan Sabri Ayvazof
 - b. İsmail Lemanov
 - c. Abdülhakim Hilmi
 - d. Şevki Bektöre
 - e. Bekir Çobanzade
9. Özbekistan'a sürülen Kırım Tatarları arasında şahsiyeti, şairliği ve edebiyat bilgisinin derinliğiyle genç edebiyatçılara örnek olan şahsiyet aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Eşref Şemizade
 - b. Şevki Bektöre
 - c. Şamil Alaâdin
 - d. Reşid muratd
 - e. Gafar Sulğanaklı
10. "Kırım'da yaşanan ve yazarın da doğrudan doğruya büyük ölçüde etkilendiği onca ıstıraplı, facialarla dolu hayat eserlerinde anlatırken zehir dilli olmadı; insanlığını, objektif tavrını koruyabildi". Yukarıda sözü edilen yazar, aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Eşref Şemizade
 - b. İsmail Gaspıralı
 - c. Hasan Sabri Ayvazof
 - d. Şevki Bektöre
 - e. Cengiz Dağcı

Okuma Parçası

Numan Çelebi Cihan

ANT ETKENMEN

Ant etkenmen milletimniñ yarasını sarmağa
Nasıl olsun eki kardaş birbirini körmesin?
Onlar için ökünmesem, muğaymasam, yaşasam
Közlerimden akkan yaşlar derya-deniz kan bolsun!

Ant etkenmen şu karanğı yurtka şavle sepmege,
Nasıl bolsun bu zavallı kardaşlarım inlesin?
Bunu körüp buvsanmasam, muğaymasam, yanmasam;
Yuregimde kara kanlar kaynamasın, kurusun!

Ant etkenmen, söz bergenmen millet için ölmege
Bilip, körüp, milletimniñ kóz yaşını silmege.
Bilmey körmey, biñ yaşasam, kurultaylı han bolsam,
Kene bir kun mezarlıklar kelir meni kömmege.

Numan Çelebi Cihan, Kırım Tatar milli hareketinin önderlerinden ve Kırım Tatar Demokratik Cumhuriyeti'nin başkanıdır. 1918 yılında Kırım'ı ele geçiren bolşevikler tarafından kurşuna dizilerek şehit edilmiştir.

Bu şiir, 9 Aralık 1917 tarihinde Bahçesaray'da, Kırım hanlarının sarayında toplanan Kırım Millî Kurultayı sırasında bando tarafından çalınmış, benimsenmiş ve 30 Haziran 1991 tarihinde alınan bir kararla da Kırım Tatarlarının millî marşı olarak kabul edilmiştir.

Kelimeler (Metinde geçiş sırasına göre):

Ant etkenmen: Yemin ettim, **Eki:** İki, **Ökünmesem:** Üzülmesem, **Muğaymasam:** kederlenmesem, tasa etmesem **Şavle sepmege:** Işık saçmaya, **Buvsanmasam:** Boğulmasam, ezilmesem, **Bergenmen:** Söz verdim, **Bilmey körmey:** Bilmeyip, görmeyip, **Kurultaylıhan bolsam:** Kurultayda seçilen han olsam

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz
3. a Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım’da Tiyatro” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “1905’ten Sonra ve Sovyet Döneminde Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Sürgünden Sonra Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Sürgünden Sonra Kırım Tatar Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1905’ten önce Rus yönetimi Türkçe kitap basılmasını, sürekli yayınların çıkışını katı sansür uygulamalarıyla engelliyordu. 1905 Rus Meşrutiyeti’den sonra hürriyet ortamı bu engellemeleri belli bir süre için ortadan kaldırmış, “Usul-i Cedid” okulların açılmasına daha kolay izin vermiştir. Böylece 1905’ten sonra Kırım Tatarlarının kültürel hayatı da hızla gelişmiştir.

Sıra Sizde 2

Türkiye’deki İslamcılık ve Türkçülük akımlarının, Rusya’daki sosyalist düşüncelerin. Bu konuda şu eserlerden yararlanabilirsiniz: Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1905-1917, 2. bs., Ankara TTK Yayınları, 1999
Yavuz Akpınar, “Rusya Türklerinin Ortak Edebiyatından Söz Edilebilir mi?”, Yeni Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, Mart 2010, Sayı: 1, s. 11-33

Sıra Sizde 3

Namık Kemal, Ahmet Midhat, Şemsettin Sami vd.nin eserlerine. Bu konuda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi" adlı eserinden yararlanabilirsiniz.

Sıra Sizde 4

Şu araştırmalardan yararlanabilirsiniz:

İbrahim Şahin, Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri (1996)
İsa Kocakaplan, Kırım'ın Ebedî Sesi Cengiz Dağcı (2011)
Abdulvahap Kara, Gamalı Haç İle Kızıl Yıldız Arasındaki Yazar Cengiz Dağcı (2006).

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Acar, Kenan, Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade [Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı], Ankara TDK Yayını, 2001
Adilov, Memmed, "Önsöz", Bekir Çobanzade, Seçilmiş Eserleri, I. c., Bakı, 2007
Ayhan, Sacit, Cengiz Dağcının Romanlarında Şahıs Kadrosu, (Bursa 2010)
Ayvazof, Hasan Sabri, Neden Bu Hale Kaldık ve Diğer Eserleri, Hazırlayan: Erol Yılmaz, Ege Üni. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezleri, İzmir, 1991
Ayvazov, Asan Sabri, Neden Bu Ala kaldık [pyesa], Yayına hazırlayan; Şevket Yunus, Kırım, Kırımdevok'uppedneşr, 1997
Çobanzade, Bekir, "Son dövr Kırım-Tatar edebiyatı tenğid tecrübeleri", Seçilmiş Eserleri, II. c., Neşre hazırlayan: Memmed Adilov, Bakı, 2007 (İlk baskı: Son devir Kırım Tatar Edebiyatı Tenkit Tecrübeleri, Akmescit 1928, 102 s.)
Çobanzade, Bekir, Seçilmiş Eserleri, 5 c., Neşre hazırlayan: Memmed Adilov ve diğerleri, Bakı, 2007
Cengiz Dağcı Özel Sayısı, Kardeş Kalemler, Kasım 2011, Sayı: 59
Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917, 2. bs., Ankara TTK Yayınları, 1999
Fazilov, Rıza-Nagayev, Safter, Kırımtatar Edebiyatının Tarihi: Kısa Bir Nazar, Akmescit, 2001
Hablemitoğlu, Necip- Hablemitoğlu, Şengül, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi: 1893-1920*, Ankara, 1998, s. 265-266.
Kerim, İsmail - Şevket, Mehmet, "Hanlık Dönemi Sonrası Yazılı Edebiyat", Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 13. cilt: Kırım Türk-Tatar Edebiyatı, Aktaran: Zühal Yüksel, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı, 1999, s. 240-600
Kara, Abdulvahap, Gamalı Haç İle Kızıl Yıldız Arasındaki Yazar Cengiz Dağcı (İstanbul 2006).

Kırım Şiirleri, Köstence, "Emel Mecmuası" [yayını], 1935 [Arap harfli]
Kırımlı, Hakan, Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Millî Hareketler: 1905-1916, Ankara, 1996
Kırımlı, Hakan, "Hasan Sabri Ayvazov'un Türkiye'deki Elçilikleri (1918 ve 1922)", <http://www.qirim.net/milliyi.aspx?id=3> (Tarih: 10.11.2011).
Kocakaplan, İsa, Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı, İstanbul, 1992).
Kocakaplan, İsa, Kırım'dan Londra'ya Cengiz Dağcı (İstanbul, 1998).
Kocakaplan, İsa, Kırım'ın Ebedî Sesi Cengiz Dağcı (İstanbul, 2011)
Köker, Mustafa, "Yurdunu Kaybeden Adam Cengiz Dağcı", Kardeş Kalemler, Nisan 2007, Sayı: 4, s. 28-37.
Otar, İsmail, Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade, İstanbul, 1999
Özcan, Ömer, Hasan Sabri Ayvazof'un Hüseyinzade Ali'ye Mektupları", Yeni Türk Edebiyatı, Mart 2010, Sayı: 1, s. 232-244.
Şahin, İbrahim, Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri (Ankara,1996).
Şemizade, Aydın, Eşref Şemizade, Kalgay dergisi, Ekim-Aralık 2000, Sayı: 18, Sahife 14-16
Şemizade, Eşref, Edebî ve Tenkidî Makaleler, Hazırlayanlar: A. R. Emirov, Ş. S. Selimov, E. M. Abdullayev, Simferopol, 2000
Şemizade, Eşref, Şiirler ve Poemalar, Taşkent, 1978
Tercüman Gazetesi Koleksiyonu, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Arşivi [Makalede esasen bu koleksiyondan yararlanılmıştır. Arşivdeki en son Tercüman nüshası 12 Dekabır 1917 tarihini taşımaktadır.
Ülküsal, Müstecib, Kırım Türk-Tatarları [Dünü-Bugünü-Yarını], İstanbul, 1980
"25. Yıl Yübileyi" [H. S. Ayvazof hakkında], Yeni Yol gazetesi, Kırım 14 İyun 1923.(İsmail Hasanoglu Kerim, Medeniy Esnas 1920-1938, Simferopol, 1977, s.11'den naklen).
Yüksel, Zühal, "Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2003, Sayı: 13 (421-435).

8

Amaçlarımız

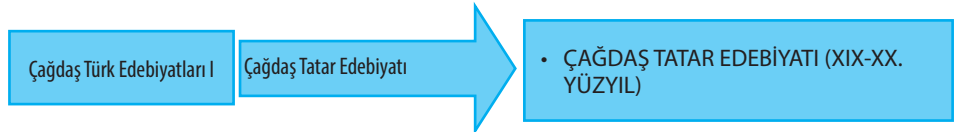
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Tatar Edebiyatı, İdil-Ural Tatarları Edebiyatı, Modern Tatar Edebiyatı, Tatar Cedit Edebiyatı, Tatar Sovyet Edebiyatı gibi kavramlar üzerinde tartışabilecek,
- Tatar Edebiyatının Türkiye ve Türk Dünyasıyla ilişkileri üzerine açıklama yapabilecek,
- Modern Tatar edebiyatının ortaya çıkışında İsmail Gaspıralı'nın nasıl bir rol oynadığını açıklayabilecek,
- “Çağdaş Tatar Edebiyatı”nın Sovyet dönemine kadarki gelişimini tahlil edebilecek,
- Tatar basın hayatının nasıl geliştiğini tartışabilecek,,
- Modern Tatar tiyatrosunun ortaya çıkışını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tatar Edebiyatı
- İdil-Ural Türk Edebiyatı
- Kazan Tatarlarının Edebiyatı
- Kazan Türklerinin Edebiyatı
- Tatar Cedit Edebiyatı
- Tatar Tiyatrosu
- Tatar Süreli Yayınları

İçindekiler

Çağdaş Tatar Edebiyatı

ÇAĞDAŞ TATAR EDEBİYATI (XIX-XX. YÜZYIL)

Modernleşme Eşiğinde Tatar Bilim ve Kültür Hayatındaki Değişimler

İdil-Ural bölgesi, Rus yönetimi altına giren ilk Türk yurtlarından. Kitabınızın “Çağdaş Türk Edebiyatlarının Oluşum Süreci ve Gelişim Çizgisi” ünitesinde de açıklandığı gibi bu bölgede Rus istilasından (1552) sonra ister istemez siyasî, sosyal, iktisadî, dinî, ahlâkî sahada birçok değişiklik ortaya çıkmış, geleneksel yaşam biçimi değişmeye başlamıştır.

Çuvaşlar, Tatarlar ve Başkurtlar arasındaki kültürel değişime baktığımızda Ruslar vasıtasıyla ortaya çıkan bu değişikliklerin kültürel alanda en önemli belirtisi zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmaya bağlı olarak İdil-Ural bölgesinde eski dönemlerde oluşmuş yazılı kültür eserlerinin büyük ölçüde yok edilmesidir. Bunun yanında işgalcilerle her türlü ilişkide bulunma mecburiyeti, Rusçayı, İdil-Ural bölgesinde yaygınlaştırmaya başlar. Böylece giderek Rusça öğrenme ve öğretme kaçınılmaz bir ihtiyaç hâline gelir.

I. Petro zamanında Kazan'da kurulan “Tersane”de çalıştırılan Tatar köleler ve İdil-Ural bölgesinden temin edilen işçiler için “Türkî til” bilen tercümanlara ihtiyaç duyuldu. Tercümanlık babadan oğula intikal de edebiliyordu. Tercümanlar içinde en tanınmış aile Halfinler oldu. 1758'de Kazan'da “Birinci Rus Gimnaziyası” açıldı. Bu okulda 1769'dan itibaren “Türk-Tatar Dili” de okutuluyordu. Tersane “tilmaç”ı Said Halfin, bu okula öğretmen atandı. Daha sonra oğlu İshak ve torunu İbrahim de bu işte çalıştılar (Kurat: 1965, 118-119). Dolayısıyla Halfinlerin (Said, İshak, İbrahim) Rusça-Tatarca yazdıkları dilbilgisi kitapları, düzenledikleri Rusça-Tatarca, Tatarca-Rusça sözlükler, kitaplar, aynı zamanda Avrupa dil bilim metotlarının İdil-Ural'daki ilk uygulamaları arasındadır.

Said Halfin [Halfeoğlu] (1732-1785). Kazan'da tercümanlık, mütercimlik ve 1785-1800 yıllarında “Kazan I. Er Balalar Gimnaziyası”nda Tatar dili öğretmenliği yaptı. Rusya'da Tatar Türkçesiyle basılan ilk alfabe kitabı “*Tatar Tili Elfbası*”nın da yazarıdır. (Rusça tam adı: *Azbuka Tatarskogo yazıka c obstoyatel'nım opisaniem bukv i skaladov, Moskva, 1778, 54. s.*) 1785'te yazdığı “*Tatar Tilin Öynenüvçi Yaşlerge Tatar Tili Sözligi Hem Kıskaça Grammatika*” adlı eseri ise basılmamıştır. Bunun oğlu **İshak Halfin** (?-1800), eğitimi ve mütercim olup bazı Rus kanun ve yönetmeliklerini çevirmiştir.

Torunu **İbrahim Halfin** (1778-1829) ise, “Kazan I. Er Balalar Gimnaziyası”nda ve aynı zamanda Kazan Üniversitesi'nde (1812'den sonra) Tatar dili ve Arapça okutmuştur. O yıllarda bu üniversitede çalışan Azerbaycan Türklerinden Mirza Kazım Bey'le yakını vardı.

“1819’da üniversite konyesine Tatarlara kendi dillerini öğretmek ve onları dünyevi ilimlerden haberdar etmek gereğini vurgulayan “Lyubopitnoe soobrajenie İ. Halfina o prosveşçenii Tatar” [İ. Halfin’in Tatarların Eğitimi Hakkındaki İlginç Haberi] başlıklı bir bildiri sundu. Kazan Üniversitesi öğrencilerinin Tatarca öğretmeni olarak atanmalarını bile önerdi. (...) 1819-1820 yılları arasında pek çok ders kitabını Tatarcaya çevirdi ve bir de Tatar dili sözlüğü hazırladı” (Rorlich 2000: 148).

Eserleri: 1- *Kazan gimnaziyasında okıtılaturgan Tatar tili elifbası hem grammatika-sı* (Arapça okunma kaideleriyle) 1809-1812. 2- *Ahval-i Çingiz Han ve Aksak Timir* (Kazan, 1819, 2. bs. 1822). 1630-1660 yılları arasında Kasım Hanlığı’nda yazılan, dilinde yerel özellikler görülen anonim bir tarih kitabı. Kitabın sözlüğü 1821’de basıldı. 3- Ebül-gazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türki* (1825) adlı eserini neşre hazırladı Doğubilimci N. P. Romyantsev, Latince önsöz yazdı. 4- *Elifba ile Kikçine Nahiv-Sarf* (*Kitabın tam adı “Şahinşahnın Kazan gimnaziyasında lisan-ı Türki ve hatt-ı Arabî öğretilen turgan elyifba ile kikçine nahv ve sarfıdır”*, Kazan, 1809, 80 s.). Bu eser Rus mekteplerinde ders kitabı olarak okutuldu. 5- *Tatar Tili Konspekti* (Tatar Dili Özeti, 1826) basılmadı; elyazma olarak kaldı. Ayrıca diğer tercümelemleri yanında F. Volkov’dan yaptığı *Çiçek Hastalığı* (1803) adlı bir eser de vardır.

Görüldü gibi Halfinlerin dil hakkındaki yazdıkları eserler yanında metin neşirleri ve çevirileri de Tatar kültür ve bilim hayatının değişmesinde belirli bir rol oynamıştır.

Azerbaycanlı olmalarına rağmen ilmî faaliyetleri Kazan ve Petersburg’a bağlı olan **Mirza Cafer Topçubaşı** (1784/90-1869) ve Mirza Kâzım Bey’i (1802-1870) de burada zikretmek uygun olur: Bunların her ikisi de, Batılı bilim anlayışının Rusya Müslümanları arasında yerleşmesine hizmet etmiş, aynı zamanda Rus muhitinin Müslümanları aşığıllayan ve cahil bulan bakış açısının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Batılı bilim metotlarını esas alarak tarih, Doğu kültürü ve edebiyatı hakkında çeşitli eserler veren, bazı Rus Şarkiyatçıların hocası olan M. Cafer Topçubaşı, Kazan ve Petersburg üniversitesinde okuttuğu dersler dışında Rusya’da nümizmatik bilim dalının kurucusu olarak da dikkati çeker.

Konumuzla ilgisi açısından özellikle Kazan Üniversitesi öğretim üyelerinden **Mirza Kâzım Bey** (1802-1870)’in “*Umumî Türk-Tatar Dili Grameri*”nden (Obtşaya Grammatika Turetsko Tatarskogo Yazıka, 1839, Kazan. Bu eser Theodor Zenker tarafından Almanca’ya da çevrilmiştir: *Allgemeine Grammatik der Türkisch-Tatarischen (Sprache, Leipzig 1840 ve 1848)*. Daha sonra da defalarca basılmıştır.) ve Türk dili hakkındaki görüşünden söz etmek gerekir. Osmanlı, Azeri ve Çağatay yazı dillerini Tatar Türkçesiyle karşılaştırmalı bir şekilde incelendiği, Batı dil bilim anlayışına uygun tarzda yazılan bu eserde, Kâzım Bey, Rusya Türklerinin tümü için “1834’te şivelerden arınmış bir Türk dili fikrini savunmuştu” (Devlet 1999: 19-20). Hüseyin Baykara onun bu fikrinden daha geniş bir şekilde söz eder:

“Kâzım Bey’in dikkati çeken çalışmasının en önemlilerinden biri de müşterek bir Türk dilinin yapılmasına gayret sarf etmiş oluşudur. 1854’te Nikolski adlı birisi, Kazan’da ‘temiz’ Tatar dilinde bir Türkçe gazete çıkarmağa teşebbüs etmiştir. Rus hükümeti bu işin incelenmesini Kâzım Bey’e bırakıyor. Mirza Kâzım Bey, bu vesile ile Rus hükümetine verdiği raporda Rusya’da bulunan Türkler için müşterek bir Türk dili gerektiğinden söz ediyor ve diyor ki: Kazan lehçesinde olmayıp temizlenmiş Tatar dilinde gazetenin neşri, taazzuv etmiş bir dil şeklini alacak ve diğer Tatar-Türkler için bu bir örnek olacaktır. Nihayet ümit edebiliriz ki bütün Tatar lehçeleri bu dil vasıtasıyla işlenmiş ve temiz bir dil şekline girecektir.” (Baykara 1966: 67).

Bu alıntılardan anlaşıldığı gibi İsmail Gaspıralı’dan önce Rusya’da bütün Müslüman Türklerin rahatlıkla takip edebilecekleri bir yazı dili ihtiyacı su yüzüne çıkmış bulunuyordu. Kazan’da kitap basımının XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlaması ve 1830’lı yıllar-

dan sonra gelişmesi, çok geçmeden yazar ve yayımcıları, İdil-Ural bölgesinin dışına da kitap satmanın yollarını arayıp bulmaya yöneltmiştir. Bütün Rusya Müslümanlarına (Türklerine) kitap satmanın bir yolu da onların hepsinin anlayabileceği “ortalama bir dille” eser neşretmektir. Kazanlı naşirler bunun için Osmanlıca, Çağatayca ve Tatarcadan oldukça yararlandılar. Onların bu dil anlayışıyla Gaspıralı'nınki aynı değildir.

Dil konusunda önemli araştırmaları olan bilim adamlarından biri de Hristiyanlaştırılmış bir Tatar ailesinin çocuğu olan **Muhammed Gali Mahmudov** (1824-1891)'tur. Kazan medreselerinde okurken hattının güzelliği sayesinde 19 yaşındayken Kazan Üniversitesi'nde hat hocası olarak göreve başladı ve Tatarca okuttu. Rusça öğrenmenin onlara sağlayacağı yararları anlatarak Tatarları, Rusça öğrenmeleri için ikna etmeye çalıştı. 1876'ta Kazan Tatar Öğretmen Okulu'nun kuruluşunda görev aldı ve bu okulun ilk müfettişi oldu. 1850-1855 yılları arasında hem metodik hem de pedagojik bakımdan başarılı bulunan “*Pratik Tatar Dili Kılavuzu*” (Rusça adı: *Pratiçeskoe rukovodctvo k izuçenıyo tatarskogo yazıka*) adlı ders kitabını yazdı, eser 1856'da basıldı. 1864'te *Marzubanname*'yi Türkçeden Tatarcaya çevirip “*Kitab-ı Destur-i Şahî ve fi Hikayet-i Padişahî*” adıyla yayımladı. Bu çeviride oldukça sade bir Tatarca kullanması dikkati çekti. 1858-1889 tarihleri arasında *Rusça-Tatarca Sözlük* hazırladıysa da bu eserini bastıramadı. Rusçadan çevirdiği topluma yararlı bilgileri içeren çeşitli eserleri de vardır.

Tatarlar arasında dil, tarih ve etnografya alanında Batılı bilim metotlarıyla araştırmalar yapan bilim adamlarının öncülerinden olan **Hüseyin Feyizhanov** (1828-1866), bilimsel araştırmaların Tatarlar arasında yerleşmesinde önemli rol oynadı. İlk öğrenimini doğduğu Sabaçay ve Bereske'deki medreselerde aldıktan sonra Kazan'a giderek tahsiline devam etti. İyi derecede Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi öğrendi, beş yıl kadar da Mercanî'nin öğrencisi oldu. Dinî bilimlerden daha çok tarihe ilgi duydu. Rusça öğrendi, Kazan'da başta Mirza Kâzım Bey ve İ. N. Berezin olmak üzere bilim adamlarıyla yakın ilişkiler kurdu, onların derslerini takip etti. Bu bilim adamlarının tavsiyesiyle 1854'te Petersburg Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Fakültesi'nde öğretmenliğe kabul edildi. 1858'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın arşivindeki Kırım hanlarının yarlıklarını tasnif ederek hazırladığı “*Kırım Yurtına ve Ol Taraflara Dair Yarlık ve Hatlar*” (Rusçası: *Materialı po istorii Krimskogo xanstva, izvleçennıe po pasporyajenıyu İmperatorskoy Akademii nauk iz Glavnogo arxiva Ministerstva inostrannıx del.*) adlı eseri V. V. Vel'yaminov-Zernov'un ön sözüyle basıldı. 1864, 961 s.). Daha sonra Petersburg ve Kazan'daki Arapça, Farsça ve Türkçe elyazmalarının ilmî katalogunu hazırladı. 1860'ta ilmî araştırmalar için gönderildiği Kasım şehrinde Arapça ve Tatarca 40 kadar eski mezar taşı kitabesinin önemini fark ederek bunların 29'unu kopya etti, ilmî araştırmasında kullanması için Vel'yaminov-Zernov'a verdi. 1862 yılındaki araştırma seyahatinde de Tetiş şehri yakınlığında bulduğu üç mezar taşı kitabesi hakkında yazdığı “*Üç Bulgar Kabir Taşındağı Yazuv*” adlı Rusça makalesiyle (İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Haberleri, 1863, 4. c., s. 403-404) Bulgar dilinin Tatar diliyle akraba olduğunu ortaya koydu. O diğer araştırmalarında da Tatarların İdil-Kama boyu Bulgarlarıyla aynı soydan geldiğini, bu bölgede Türklerle Finlilerin karışmasıyla Tatar soyunun ortaya çıktığını ileri sürdü. Onun bu görüşleri, zamanla Rus bilim çevrelerine hâkim olan yanlış kanaatlerin temelden değişmesini sağladı. 1862'de “*Tatar Tilinin Kısaça Ukuv Grammatikası*” (Rusça adı: *Kratkaya uçebnaya grammatika tatarskogo yazıka*) adlı eseri basıldı. Türk dillerinin sözlüğünü ve hrestomatiyasını hazırladı. Yazı dilinin Arapça, Farsça kelimelerden uzaklaşıp konuşma diline yakınlaşması gerektiği kanaatindeydi. Bu görüşü ileride Tatar yazı dilinin gelişmesinde kendi ölçüsünde etkili oldu. Hüseyin Feyizhanov, bir yandan da araştırmaları için gerekli gördüğü İstanbul kütüphanelerindeki önemli tarih kitaplarını, hattatlarla istinsah ettirmiştir. 38 yaşında veremden vefat etmesi onun olgun eserler vermesini engelledi. Mercanî ile birlikte “*İslah-ı Medaris*” adlı medrese reformunu tasarlayan (bir manada İslam Üniversitesi) bir proje hazırladıkları bilinmektedir.

Marzubanname: Acem edebiyatının uyanış devri olan X. yüzyıl sonlarında Marzban bin Rustem tarafından Taberistan'ın yerli halk diliyle yazılan Marzubanname, yazılışında dört asır sonra iki ayrı nüsha olarak İran diline edebi bir şekilde aktarılmıştır. Sadrettin Şeyhoğlu tarafından Türkçeye 14. yüzyılda çevrilen Marzubanname, Kelile ve Dimne tarzında yazılan ve kahramanları daha çok hayvanlardan oluşan fabl türünde bir eser hüviyetindedir. Kitaptaki hikayelerin omurgasını sosyal, siyasi ve ahlaki tavsiyeler oluşturmaktadır. Marzubanname, Kelile ve Dimne'den daha zengin ve edebi açıdan daha üstün kabul edilmektedir. Zeynep Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılı (14. yy.) Sadru'ddin Şeyhoğlu tercümesini yayımladı: *Marzubannâme Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, AÜ DTCE Yay., Ankara 1973, 468+ 137 s.

Hrestomatiya: Öğretimde kullanmak amacıyla hazırlanan, çeşitli metinlerden oluşan bir nevi antoloji, okuma kitabı.

Yukarıda görüldüğü gibi Tatarlar arasında XIX. yüzyılın ortalarında dil, tarih, etnografya, folklor vd. alanında görülen ilerleme ve gelişmeler (kısmen Ş. Mercanî hariç), doğrudan doğruya Kazan'daki Rus okulları ve üniversitenin etkisiyle açıklanabilir. Modern edebiyatla ilgili gelişmeler ise başlangıçta İ. Gaspıralı'nın çalışmalarıyla Türkiye'nin ve doğrudan doğruya Avrupa kültür hayatının etkisiyle açıklanabilir. Rus edebiyatının etkisi daha sonra kendisini göstermiştir.

Diğer yandan XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Rus yönetiminin kendi çıkarları için Müslüman Türklere karşı tavır değiştirdiği görülür. Rus sanayicilerinin istekleri, Pugaçov ayaklanmasının ortaya çıkardığı tehlikeler sebebiyle II. Katerina döneminde Müslümanlara yönelik siyasette bir yumuşama olur. "Dinî Hoşgörü Kararnamesi" çıkartılır, Tatarlara Rusya içleriyle ticaret yapma imkânı sağlanır, onların yeniden cami ve medrese açmalarına verilir, 1789'da Ufa'da Rusya Müslümanları Müftülüğü (diğer adı Orenburg İdare-i Ruhaniyesi) kurulur. Böylece daha önce İdil-Ural bölgesinde medreselerin yıkılması, din adamlarının ortadan kaldırılması gibi sebeplerle başlayan, dinî tahsil için Dağıstan, Kırım veya Türkistan medreselerine gitme alışkanlığı, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru iyice yaygınlaşır. Artık bir sınıf hâline gelmiş bulunan Tatar burjuvazisi, bu konuda din adamlarını destekler. Böylece yeni medreseler açılır. Başlangıçta skolastik çerçevede de olsa dinî bilgiler yenilenir. Zamanla medreselerin çoğalması, eski-yeni dinî eserlerin Türkiye veya Kazan'da basılması, Türkistan'da veya diğer yerlerde okuyan medrese öğrencilerinin eski mantık, kelam, fıkıh, eserlerini ve İslam tarihinin kaynaklarını tanınmasına, onların etkisinde kalmasına sebep olur. Böylece din anlayışı da değişmeye başlar. Bazı din adamları, cahil halkın dinden ayıramadığı hurafelere, bazı kötü âdet ve alışkanlıklara karşı çıkmaya başlar.

İdil-Ural medreselerinde Türkiye ve Türkistan etkisiyle ortaya çıkan bu değişim, aslında bir "öze dönme" hareketi olarak düşünülebilir. Bu hareket başlangıçta dinî ilimler, tarih ve coğrafya gibi alanlarla sınırlı idi. Medrese ıslahatlarından "Usul-i Cedid" hareketine geçmek için en erken 1870-1880'li yılları beklemek gerekecektir. Aslında bu hareketin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan, Kursevî ile kendini gösteren *tenkit* fikridir. Nitekim bu eleştirel bakış, daha sonra Şihabüddin Mercanî ile önemli bir gelişme kaydederek "Usul-i Cedid"i doğurmuştur. Bu hareket, İsmail Gaspıralı'nın 1880'li yılların başlarındaki çok yönlü faaliyetlerinden sonra, genişleyerek yeni bir maarif hareketi, yeni bir öğretim metodu olarak yüzünü Batı Avrupa medeniyetine dönmeğe başlar.

Tatarlar arasında din anlayışını yenileyen ilk şahsiyetlerden biri olan **Abdunnasır Kursevî** (1776-1812), öğrenimine memleketinde başladıktan sonra Buhara'ya gitmiş Mir Arap Medresesi'nde iyi derecede Arapça, Farsça öğrenmiş Buhara ve Semerkant'ta okuma, inceleme imkânı bulduğu eski dinî, felsefî yazma eserlerden edindiği bilgiler sebebiyle medresedeki skolastik zihniyete karşı çıkmıştır. Böylece bilimsel araştırmalar için kaçınılmaz bir şart olan *tenkit* fikrini yeniden gündeme getirmiş olur. *Kitabül-İrşad li'l-İbad* (Kazan 1903) adlı Arapça eserinde, İslam dünyasında eski dönemlerdeki "âlimlere" ve yazılan her kitaba körü körüne itaat edilip değer verdiğinden, bilginin ağızdan ağıza hikâye edilmesinden şikâyet ederek, fikirlerin, kitapların akılcı bir gözle değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer. Tasavvufun yanlış anlaşıldığını, yeni içtihatların yapılabileceğini belirtir. Bunun üzerine Buhara'da tekfir edilerek ölümüne mahkûm edildi (1808) ise de, tövbe ederek ölümden kurtuldu. Ayrıca *Heftyek Tefsiri* adında Kuran'ın bazı surelerini Tatar Türkçesine çevirdi. Bu eser İdil-Ural bölgesinde yayımlanan ilk Kuran meallerinden biri olması bakımından önemlidir; çünkü o dönem medreselerde Arapça gramer bile Farsça anlatılıyordu. Hacca giderken İstanbul'da vefat etti.

Bu sahada daha geniş kitlelere ulaşma becerisi gösteren **Şihabeddin Mercanî** (1818-1889), Kazan'da doğdu ve 19 yaşına kadar da burada medresede okudu. Belli derecede

Maarif hareketi: Tatarlar arasında "Meğrifetçilik" denilir. Rusya Türkleri arasında aydınlanma hareketi ve bunların temsilcileri için kullanılan tabir.

Arapça, Farsça öğrendikten sonra 20 yaşında tahsilini tamamlamak için Türkistan'a gitti. Beş yıl Buhara'da, iki yıl Semerkant'ta sonra tekrar Buhara'da öğrenim gördü, bu şehirlerdeki eski İslâm kaynaklarıyla temas neticesinde dinî düşünce ve tarih anlayışında önemli gelişmeler oldu. Özellikle kelim, mantık, matematik, astronomi, İslâm tarihi üzerinde yoğunlaştı. 1849'da Kazan'a dönünce "I. Mescid'e imam oldu ve bu caminin karşısındaki medresede ömrünün sonuna kadar müderris olarak çalıştı (1850).

1876'da Kazan'da açılan Rus-Tatar Öğretmen Okulu'nda 1876-1884 yılları arasında dil, din ve İslâm tarihi gibi dersleri okuttu. Ayrıca şehirdeki Rus Gimnazyumu ve Kazan Üniversitesi hocalarıyla başta Radloff, Mirza Kâzım Bey, J. Gottwalt olmak üzere yakın ilişkiler kurdu. Bu onun Batı bilim anlayışı ve araştırma metotları hakkında bilgi edinmesini ve kendini daha da geliştirmesini sağladı. 1878'de Kazan Üniversitesi'nde kurulan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'ne üye kabul edildi. 1880'de Hacca giderken İstanbul'a uğradı Şeyhülislam Ahmet Esad Efendi ve ünlü tarihçi Ahmet Cevdet Paşa ile de görüştü.

Galaletü'z-Zamân fi Tarih-i Bulgar ve Kazan adlı eseri Radloff tarafından Rusçaya çevrildi, 1877'de Kazan'daki Dördüncü Rus Arkeoloji Kongresi'ne sunuldu ve kongrenin bildiriler kitabında tam metni basıldı. Otuz yakın dinî, tarihî eserini Arapça yazdı. Sadece *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* (Kazan, 1. c. 1885; 2. c. 1900) adlı eserini büyük ölçüde Çağatay Türkçesinin etkisinde bir Tatarca ile yazdı. Eski Arap kaynaklarına İbn Faldan gibi İdil-Ural bölgesinde bulunmuş seyyahların eserlerine dayanarak Bulgarlarla Türklerin, Tatarların ilişkileri olduğunu ispat etti. Bu konuda farklı düşünen Avrupa ve Rus âlimleri arasındaki bazı yanlış kanaatleri değiştirmeyi başardı.

Kursevi'nin açtığı yoldan giderek dinî ve ilmî araştırmalarda *tenkit* fikrini iyice yerleştirdi. İslâm dinini akılcı bir görüşle ele aldı, Kuran ve hadislere birinci derecede önem verdi, yeni içtihatların yapılabileceğini ileri sürdü ve kendisi de yeni içtihatlarda bulunmada tereddüt etmedi. İslâm dinini "Asr-ı Saadet"teki saf hâliyle anlamak gerektiğini ileri sürdü. Böylece Rusya Müslümanları arasında din anlayışının hurafe ve bazı kötü geleneklerden temizlenmesinde büyük rol oynadı. Aynı zamanda modern tarih araştırmalarının yolunu açtı; Tatarlar arasında millî tarih anlayışının güçlenmesini sağladı; mutaassıp medreseli direnişini büyük ölçüde kırarak Rusya'da usul-i ceditçilerle usul-i kadimciler arasındaki mücadelede "Usul-i Cedit" eğitim-öğretim hareketinin önünü açtı ve en büyük destekçilerinden biri oldu.

Kayyum Nasiri: İdil-Ural bölgesinde modern kültür ve bilim hayatının gelişmesinde, modern edebiyata zemin hazırlayan çalışmalarda şüphesiz ki en büyük pay, çok yönlü bir şahsiyet olan **Kayyum Nasiri** (1824/25-1902)'ye aittir. Kazan'ın batısındaki Züye kazasının Yukarı Şirdan köyünde doğdu. Babası ve dedeleri de üç-beş nesilden beri din adamı idiler. İlk tahsiline babasının yanında başladı. Ondandır Arapça, Farsça ve belki de bir miktar Rusça öğrendi. Çünkü babası ve kardeşi ticaretle de uğraştıkları için Rusça biliyorlardı. Ayrıca doğduğu kasaba, Müslüman Tatarların, Rusların, Çuvaş ve Marilerin karışık yaşadığı bir yerdi. Daha sonra Kazan'da "Beşinci Mahallenin Medresesi"nde Ahmet Hazret'nin yanında 1855 yılına kadar okudu. Bir yandan da "gizlice" Rusça öğreniyordu (Kurat 1966: 106).

1850'den itibaren misyonerlerin yönettiği ilk ve orta papaz mekteplerinde "Tatar dili öğretmeni" olarak çalışmaya başladı. Sonra aynı işi Kazan İlahiyat Okulu'nda sürdürdü. Ayrıca Kazan Üniversitesi'ne dinleyici olarak devam etti (1860). Başta Radloff, Katanov, J. Gottwalt, Lebedev vs. olmakla Rus ve Alman şarkiyatçılarla, bilim adamlarıyla ilişkiler geliştirdi. Böylece Rusları ve Rus eğitim ve bilim hayatını yakından gözlemleme imkânı buldu. Kazan Üniversitesinin "Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Dergisi"nde Kazan Tatarlarının İslamdan önceki dinî inançları ve merasimleri gibi konularda makaleler yazdı. Rus bilim

adamlarıyla yakın ilişkileri, birlikte çalışması, yazdığı Rusça makaleler sebebiyle 1885'te Kazan Üniversitesi "Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti"ne üye kabul edilen ilk Müslüman oldu (Kurat 1966: 107).

Bütün bu ilişkileri sebebiyle ansiklopedik bilgi sahibi olmuş, modern araştırmaların usulleri, metotları hakkında bilgiler de edinmiş ve bunları 1859'dan itibaren yazıp yayınlamaya başladığı kendi eserlerinde uygulamaya başlamıştır. Bir yandan da Ruslara Tatarca ve Tatarlara da Rusça özel dersler vermiştir. Dille bu kadar ilgilenmesinin doğal sonucu olarak Tatarca-Rusça, Rusça-Tatarca dilbilgisi kitapları ve sözlükler yazmıştır. Basılan ilk eseri "Kratkaya Tatarıskaya Grammatika" (*Kısaca Tatarca Nahv kitabı*)'dır (1860). Eser Rusça öğrenmek isteyen Tatarlar ve Tatarca öğrenmek isteyen diğer milletler için yazılmıştır. Cümle kuruluşu, Tatarca ve Rusça karşılaştırmalı olarak işlenmiştir.

Kayyum Nasiri büyük bir ihtimalle Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî*'sini örnek alarak *Lehçe-i Tatarî* (Kazan, 2 c., 1895, 1896) adlı sözlüğünü hazırladı. Bu eserine "Kazan Türk lehçesi sözlüğü olmaktan ziyade, tasarlanmış bir Kazan kitap dili lûgatı denilebilir" (Taymas 1966: 126). *Enmüzece* (1895) adlı eseri Tatarca cümle kuruluşunu ve kelime köklerini ele alır. 1879'da *Fevakifü'l-Cülesâ fi'l-Edebiyat* adlı eserini yazar. Nasiri bunun kısa varyantı olan *Kırık Bakça'yı* 1880'de, eserin tamamını ise 1884'te bastırır. 609 sayfalık bu hacimli eserinde, Kuran ve hadislerde din, ilim, ticaret ve sanatkârlık hakkındaki emirleri, tavsiyeleri derlemiştir; Tatar sözlü edebiyatından topladığı metinlere geniş yer vermiştir. Kitapta 28 *tabışmak* (bilmece), 118 *cır* (mani, türkü), "*Selamname*", "*Çay beyti*", "*Oñmagan kilin*" [Onmayan gelin] başlıklı üç manzume, 315 *makal* (atasözü) vardır (Taymas 1966: 127 ve Lemercier-Quellejey 1984: 17).

Bu eseri ve diğer araştırmalarıyla Kayyum Nasiri, İdil-Ural Tatarları arasında sözlü edebiyat metinlerini derleyen, halkın inançlarını araştıran folklorcu ve etnograf olarak da karşımıza çıkar.

1871'den 1897 senesine kadar (1886, 1887, 1895 yılları hariç) yayımladığı "*Kalendar*"lar (masa takvimleri) birçok bakımdan önemlidir. Bu takvimlerde çeşitli konular; hastalıklar, bitki ve hayvanlar, ülkeler, edebiyat ve tarih konuları, biyografiler vs. yer alıyordu. Tatarların çağdaş dünyadan haberdar olmalarında bu takvimlerin büyük rol oynadığı kuşkusuzdur. Bunlara bir çeşit yıllık da denebilir.

Rus yönetimi XIX. asrın ortalarından itibaren İdil-Ural'da veya Kafkasya'da gazete çıkarmak için müracaat eden birçok Türk aydınının talebini geri çevirmişti; çünkü, gazetenin Müslüman-Türk halkın gözünü açmasından, onları dünyada olup bitenlerden haberdar etmesinden, onlar arasında milliyet bilinci ve demokrasi gibi çağdaş düşüncelerin yayılmasından korkuyordu. Kayyum Nasiri de bu ihtiyacı hissetmiş 1871'de "*Taň Yıldızı*" adlı bir gazete çıkarmak için müracaat etmişse de izin alamamıştır (TET 1985: 263).

Kayyum Nasiri'nin Osmanlı Türkçesinden Kazan Tatarcasına uyarladığı, aktardığı birçok eser de vardır. Bunlar arasında Şeyhzade Ahmet Mısri'nin adaleti, doğruluk, yiğitlik gibi erdemleri öne çıkardığı *Kırk Vezir* adlı hikâye kitabını (1868); Giritli Ali Aziz Efendi'nin *Muhayyelatname* adlı eserinden aldığı *Efsane-i Gülruh ve Kâmuran*'ı (1896), *Ebu Ali İbn Sina Hikâyesi*'ni (1872), *Muhtasar Tevarih-i Enbiya'yı* (1884) sayabiliriz. Ayrıca Farsçadan *Kabusname* adlı ünlü eseri de tercüme etmiştir (1882). Bunların dışında *Istılahat-ı Coğrafya* (1890), *Hesaplık* (1873), *İlm-i Hendese* (1895), *Ĥavass-ı Nebatat* (1893), *Usul-i Coğrafya-yı Kebir* (1894) gibi çeşitli bilim dallarındaki eserlerini de söylemek gerekir.

Rusça eserleri arasında da şunlar dikkati çeker: "*Kazan Tatarlarının Halk Edebiyatından Örnekler*" (N. F. Katanov'la birlikte, 1896); "*Sünnî Müslümanlığın Etkisinde Olmayan Kazan Tatarlarının Halk İnanışları ve Merasimleri*" (V. Grigoryev'in önsözüyle, Moskova, 1880), "*Kazan Tatarlarının Masalları ve Bunların Diğer Milletlerin Masallarıyla Karşılaştı-*

rilması” (P. A. Poliakov’la birlikte, Kazan, 1900), “Eski Kazan’dan Tatar Masalları” (Kazan ?), “Tarihî Tatar Şarkıları” (Rusçaya çeviren Katanov, Kazan, 1898).

Ruslar arasındaki “Panslavizm”, Rus milliyetçiliği gibi siyasî-sosyal cereyanları yakından takip etmesi Nasiri’de milliyetçilik duygularını uyandırmış olmalı ki milletinin Türk-Tatar, dilinin de “Tatarca” olduğunu idrak etmiş, eserlerini yerel dille yazmaya çalışmıştır. Bu sebeple Kayyum Nasiri, özellikle Sovyet döneminde modern Tatar yazı dilinin kurucu olarak öne sürülmüştür. Buna rağmen, Tatarcanın gelişebilmesi için Arapça ve Farsçadan yararlanılması gerektiğini bildirmişti. Kendisinin eserlerinde Osmanlı Türkçesi ve Çağataycanın etkisinden tamamıyla kurtulamadığı görülmektedir. Bu duruma rağmen Kayyum Nasiri Tatarcanın düzenli, kurallı bir dil olduğunu söyler, fiil çekimimin zenginliğiyle de diğer dillerden üstün olduğunu iddia eder (Taymas: 1966: 123-124).

Aynı dönemde Şihabeddin Mercan’ın Arapçayı mükemmel bir dili olarak görüp eserlerinin hemen tamamını Arapça yazması, Kayyum Nasiri’nin bu fikirlerinin zamanı için ne kadar önemli olduğunu gösterir.

İdil-Ural bölgesindeki yenileşme, modernleşme hareketleri ilk olarak hangi alanlarda ortaya çıkar, sıralayınız.

SIRA SİZDE

Modern Tatar Edebiyatının Ortaya Çıkışı - İsmail Gaspıralı’nın Rolü ve Etkisi

Yukarıda sözü edilen dil, tarih, etnografya, folklor araştırmaları, din anlayışı ve medreselerdeki değişimlerden sonra İdil-Ural bölgesinde modern edebiyatın yolu da açılmış bulunuyordu. Bu hususta modern bilim ve edebiyat dilini hazırlayan, toplumda edebiyat zevkini, edebî eser okuma alışkanlığını geliştiren Kayyum Nasiri’nin hizmetleri büyüktür.

Hangi sebeple olursa olsun Ruslarla yakın temasta bulunan Tatarlar arasında zihniyet ve dünya görüşü açısından önemli değişikliklerin ortaya çıkması beklenen bir sonuç olarak görülebilir; fakat, yukarıda sözü edilen bazı bilimsel araştırmalar dışında, doğrudan doğruya fikir ve edebiyat anlayışında ortaya çıkan bir değişiklikten henüz söz edilemez. İdil-Ural ve Kırım bölgelerinde fikir ve edebiyat alanındaki modernleşmenin doğrudan doğruya İsmail Gaspıralı’nın 1880’li yılların başlarındaki faaliyetleriyle başladığını söyleyebiliriz.

Rusya Türklerinin modernleşme hareketleri, İ. Gaspıralı’ya gelinceye kadar Kafkasya ve İdil-Ural bölgesinde küçümsenemeyecek bir gelişme göstermiş, bu yenileşmeyi temsil eden din, tarih, dil alanlarında önemli eserler yayımlanmıştı. Buna rağmen modernleşmenin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu (Azerbaycan’da M. F. Ahundzade hariç) tam olarak anlaşılmamış ve bu konuda ileriye yönelik, çok yönlü bir proje ortaya konulmamıştı. Rusya’daki “Panslavizm”, Avrupa’daki uluslaşma hareketlerinden etkilenen İsmail Gaspıralı, bütün Rusya “Müslümanlarının” (Türklerinin) içinde bulunduğu kötü durumdan nasıl kurtulacağı konusunda düşünmüş taşınmış yekpare bir projeyi uygulamaya koymuştur: O, 1883’te Bahçesaray’da yayımladığı *Tercüman* gazetesıyla, 1884’te fonetik metot (Usul-i Savti)’la başlattığı “Usul-i Cedid” eğitim-öğretim hareketiyle ve 1887’de *Tercüman* gazetesinde Molla Abbas Fransevî imzasıyla yazmaya başladığı roman ve hikâyeleriyle bu genel projesini, Rusya Türklerinin dikkatine sunmuş bulunuyordu.

İsmail Bey, aynı zamanda *Tercüman* gazetesindeki yazılarında modern edebiyatın gerekli olduğundan, Avrupa’daki hikâye, roman, tiyatro, seyahatname ve diğer “**edebiyat**” eserlerinin toplumun gelişmesindeki rolünden, öneminden ısrarla söz etmiş Türkiye’de yayımlanan bazı “edebiyat” eserlerini gazetesinde tanıtmış ve tenkit etmişti. Böylece modern edebiyatın önünü açacak teorik görüşleri de oldukça yalın bir şekilde okuyucularıyla paylaşmıştı. (Bu konuda daha fazla bilgi için “İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri” (3. c., İ-

Rusya Müslümanları: 0 dönemde Rus sansürü “Türk” ırkından söz etmeyi yasakladığı için 1905’e kadar Rusya Türkleri yerine “Rusya Müslümanları” tabiri kullanılmıştır.

Gaspıralı “**Edebiyat**” teriminin bütün yazılı metinleri içine alacak kadar geniş bir anlamda kullanıyordu.

*) Tercüman gazetesinde 1885 yılında (Sayı: 1-20) M. İskenderov imzasıyla Meyve-i Zaman adıyla küçük hikâyeler yayımlanır. Bunlar Rusya Türkleri arasında görülen ilk modern hikâye örneklerindedir. Meyve-i Zaman küçük bir "Mukaddime"den sonra 14 tefrika hâlinde yayımlanan birbiriyle bağlantılı veya ortak kahramanlara sahip Beylik ve Törelük, Acaip Bir Derviş, Yeni Mürütlik, Orenburg, Kırgız Kızı Mengli Gül, Danyal Bey, Midal Yaki İvan İvanoviç adlarını taşıyan 8 adet küçük hikâyeden oluşur. Biz "M. İskenderov" imzasının da İsmail Gaspıralı'ya ait olduğunu düşünüyoruz. Bak. Y. Akpınar, "Rusya Türklerinin Modern Hikâyeleri Açısından Meyve-i Zaman ve İsmail Gaspıralı", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar 2007, Sayı: 23, s.7-37.

tanbul, 2008) adlı esere bakabilirsiniz.) Ona göre edebiyat, cehaleti yok etmede birinci derecede rol oynamalı, eğitim-öğretim hareketiyle birlikte toplumun ihtiyaç duyduğu bilgi ve teknolojiyi Batı'dan almasında yol göstermeliydi. Ulusal kimlik tek olduğu gibi, bütün Türk dünyasında edebiyat da edebî dil de tek ve ortak olmalıydı. (Bu konuda daha fazla bilgi için kitabımızın "Çağdaş Kırım Tatar Edebiyatı-2" ünitesine bakınız.)

İsmail Gaspıralı, bu işe öncülük etmek amacıyla Molla Abbas Fransevî imzasıyla Tercüman'da tefrika edilen *Frengistan Mektupları* (1887, kitap hâlinde; 1891), *Darırrahat Müslümanları* (1891, kitap; 1906), *Sudan Mektupları* (1889), *Kadınlar Ülkesi* (1890), *Arslan Kız* (1893), *Gün Doğdu* (Kart Ağay imzasıyla 1905-1906) gibi eserlerini yazdı. Bu eserler, İsmail Gaspıralı'yı sadece Kırım Türlerinin değil aynı zamanda bütün Rusya Türklerinin ilk yazarlardan biri (hem sayı itibarıyla en çok eser yazanlardan biri) olarak karşımıza çıkarmaktadır.* Üstelik o, sadece yeni nesrin kurucusu olarak kalmamış aynı zamanda edebiyatın teorik problemleriyle ilgilenen ve bu konuda görüşlerini açıklayan ilk şahsiyetlerinden biri olarak da öne çıkmıştır.

Dolayısıyla etkileri ve o dönemin şartları sebebiyle İsmail Gaspıralı'yı bütün Rusya Türklerinin, tabii bu arada İdil-Ural Türklerinin de ilk hikâye, roman yazarları arasında kabul etmek gerekir. Çünkü XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bugünkü anlamda Kırım, Tataristan, Başkurdistan veya Kazakistan'dan söz etmek mümkün değildir; elbet de bir etnik yapı vardır; ancak bu yapının hâkim olduğu coğrafya bu günkünden çok farklıdır. Bu durumu Ahmet Temir şöyle açıklar:

"19. yüzyılda bütün Türk dünyasında görülen batılılaşma ve yenileşme hareketleri, bir taraftan Osmanlı-Türk, diğer taraftan Avrupa-Rus yolu ile İdil-Ural bölgesinde de büyük bir kültür kalkınmasına sebebiyet verecek şekilde tesirini göstermiştir. Bu devirde Kuzey kültür bölgesini coğrafi bakımdan kat'i olarak sınırlandırmak pek mümkün değildir: Kazan-Tatar yazı dilinin Kazan'dan başka Astırhan'a, İdil'den Kazak bozkırlarına ve batı Sibiryaya içlerine kadar hâkim olduğunu, diğer cihetten Türkiye, Azerbaycan, Kırım, Dağistan, batı ve doğu Türkistan ile sıkı münasebetin devam ettiğini görüyoruz" (Temir 1976: 514).

Ayrıca bütün bu coğrafyada yaşayan insanlar kendilerini "Müslüman" olarak tek bir "kimlik"le algıyorlardı ve aralarındaki kültürel ilişkiler de çok sıkı idi. Dolayısıyla Tercüman gazetesi hepsine ulaşıyor ve onlar da bu gazeteyi kendilerinin yayın organı olarak kabul ediyorlardı. Tatar edebiyat tarihini incelerken, bu durumum 1920'li yıllara kadar devam ettiğine dikkat etmek gerekir.

Tercüman'ın okuyucuları arasında bütün Rusya Türkleri vardı ve yine o dönemde okuyucuların ekserisi medrese öğrenimi görmüş aydınlar veya tüccarlardan ibaretti. Dolayısıyla onlar sadeleştirilmiş bir İstanbul Türkçesiyle yayımlanan Tercüman'ı ve sözü edilen roman ve hikâyeleri okuyup anlayabiliyor ve ondan etkileniyorlardı. Bir başka deyişle Rusya Türkleri arasında modern edebiyatın ortaya çıkışı, aynı zamanda ortak bir edebî cereyan olarak görülmelidir (Akpınar 2010: 11-33). Nitekim Rus askeri okulunda öğrenci olmasına rağmen Tercüman okuyucuları arasında bulunan ve İsmail Bey'in yolundan giderek Tatarların ilk "romanı" *Hüsameddin* [*Hisametdin*] Molla'yı (Kazan 1886) yazan Musa Akyiğit, bunun en güzel örneklerindedir. Aynı şekilde, Sadri Maksudî, Rızaettin Fahrettin ve Fatih Kerimî'yi de bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Rus yönetimi hem İsmail Gaspıralı'nın hem de Türkiye fikir ve edebiyat muhitinin Tatarlar üzerindeki etkisinin çok iyi farkındadır. Kırmımlı araştırmacı Osman Akçokraklı bunu kaynaklarıyla açıklar:

“O vakitler Rusiyede Şark matbuatı üzerine közcü [baş sansür görevlisi] bulunan müsteşrik profesör Simirnov, Petrograd Asar-ı Atika Cemiyeti'nin Şark şubesinde bu hususta doklad yapı [bir rapor sunuyor], Tatarlarda yenilik doğduğunu ve bunda Osmanlılık tesiri olduğunu anlatmaya çalışı idi [çalışıyor idi]. (Protokolü Zased(aniy) Vost(oçnogo) Atd(eleniya) İm(peratorskogo) Arh(eologeşeskogo) Dbş(estva) za 1888 g. Sankt-Peterburg. (Bu kaynaktan nakleden: O. A.) Yine de o asırlarda Rusiye Tatarlarının hayat-ı millî ve siyasileri üzerinde bir zebani kibi duran meşhur İlminskiy, o vakti Rusiye'nin perde arkasından hâkimi bulunan Pobedonostsev'e gönderdiği gizli mektuplarında şu satırları ağılaya ağılaya yazı idi: '1885 senesi Penza gimnaziyasını ikmal eden Musa Akcigit namında bir Tatar 'Millî roman' yazdı. Şimdi ise ikmal-i tahsil için İstanbul'a gitti. Biz Tatar medreselerinden Hristiyanlığa yol açmak için çalıştığımız hâlde, gimnaziyalarımızdan İstanbul'a yol açılmaya başladı.' (Pisma N. İlminskiy go. Kazan, 1895, c. 310 p. No: 98); (Akçokraklı 2006: 117)

Bu genel açıklamalardan sonra İdil-Ural Türkleri arasında modern edebiyatın ilk örneklerine geçebiliriz.

Rusya Türkleri arasında “ceditçilik” olarak adlandırılan fikir ve edebiyat cereyanının esasları nelerdir, bu cereyanın kurucuları kimlerdir?

SIRA SİZDE

Modern Tatar Hikâye ve Romanı

Musa Akyiğit ve Hüsameddin Molla [Hisamitdin Minla] Romanı

Musa Akyiğit (1864-1923). Penza vilayetinin Çimbar şehrinde doğdu. Babası uzun yıllar Rus ordusunda yararlı hizmetleri olan ve bu sebeple “asilzade”liğe layık görülen Altınbay Akyigitov'tur. 1878-1884 yıllarında Penza'da Rus gimnaziyasında okudu. Üstün başarı göstererek mezun olmasına rağmen Moskova ve Kazan üniversiteleri onu öğrenci olarak kabul etmedi. Çünkü o dönemde Rus yönetimi, Müslüman öğrencilerin üniversitede okuyup çağdaş düşüncelerle tanışmasını, dünyada olup biteni kavrayacak bir duruma gelmesini istemiyordu. Aksine Müslümanların, hükûmete hiçbir problem çıkarmayacağını düşündükleri medreselerde okumalarını, sadece dinî sahada kalmalarını ve işlerini görece kadar da Rusça öğrenmelerini arzu ediyordu. İlminski'nin yukarıdaki mektubu bu durumu gayet iyi açıklıyor.

Musa Akyiğit ilkokulda ve gimnaziyada iyi derecede Rusça ve bunun yanında Fransızca öğrendi. O yıllarda edebiyata ilgi duymaya başladı; Rus ve Batı Avrupa edebiyatından bazı eserleri okudu, o sırada *Tercüman*'ı da takip ettiği Hüsameddin Molla'da kahramanlarının *Tercüman* okumasından da anlaşılmaktadır. *Hüsameddin Molla*'da “kadim tarzda eğitim görmüş” tutucu, cahil mollanın karşısına “Usul-i Cedit” üzere İstanbul'da yetişmiş genç ve açık fikirli bir mollayı çıkardığı, “kadimci hazret”i küçük düşürdüğü için Tatar muhitinde tepkiye sebep oldu. Bunun üzerine Musa Akyiğit Bahçesaray'a gidip bir yılı aşkın süre orada *Tercüman* gazetesinde çalıştıktan sonra İsmail Gaspırlı'nın tavsiyesi üzerine 1888'de Türkiye'ye okumaya geldi. II. Abdülhamid'in özel izniyle Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye kabul edildi. 1894'de burayı birincilikle bitirerek yüksek harp okuluna Rusça ve ilm-i servet (iktisat) öğretmenliğine tayin edildi (Ülken 1966: 344).

Akyiğit Türkiye'de edebiyatla değil fikir hayatıyla ilgilenir. *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar* (İstanbul, 1897) adlı eserini yayımlayarak Avrupa medeniyetinin, Müslümanların ilmi araştırmalarından yapılan tercüme sayesinde geliştiğini, yükseldiğini ve başarılarını da Müslümanlara borçlu olduğu fikrini savunur.

İktisat yahud İlm-i Servet (İstanbul, 1898-1899) adlı eserinde “... serbest pazar iktisat sistemi ile himayecilik sistemi arasındaki tartışmayı uzun uzadıya tahlil ettikten sonra Türkiye için himayecilik sistemini kabul etmenin meziyetleri ve zaruretlerini gösterdi. Bu

fikirleri daha etraflı savunabilmek için bir matbaa kurdu ve *Metin* adlı gazeteyi çıkarmaya başladı” (Ülken 1966: 344).

İttihatçılar liberal ekonomiden yana oldukları için Musa Akyiğit’in hocalığına son verdiler, gazetesini ve daha sonra başkalarıyla birleşerek çıkardıkları gazeteleri de kapatıp onu İzmir’e sonra da Hamâ’ya sürdüler. Bir müddet doğuda kaymakamlık yaptı. I. Dünya Savaşı başladığında tifüs hastası olarak İstanbul’a döndü. İstanbul Üniversitesi’ne satın alınan Katanov kitapları için kurulan kütüphanenin müdürlüğüne getirildi. Emekli olduktan sonra vefat etti.

M. Akyiğit’in *Hüsameddin Molla* romanı, sadece *Tercüman*’ın diline yakınlığı (diğer bir ifadeyle ortak edebî dille yazılması) ile değil aynı zamanda Gaspıralı’nın “yeni İslam-Türk toplumu” hakkındaki görüşlerini yansıtmaya, realist bir görüşle ele aldığı sosyal (kadın hakları dâhil), dinî, ahlâkî, iktisadî problemlerle, eğitim meselesi hakkında ileri sürülen fikirlerle de dikkati çeker. Aslında bu roman eski-yeni zihniyet, bir başka deyişle Doğu-Batı çatışması üzerine kurulmuştur. Hüsameddin Molla’yla Abbas adlı bir tüccarın kızı olan Hanife arasında gelişen romantik aşk macerası, eseri daha ilginç bir hâle getirir. İstanbul’da medreseden mezun, dünyada olup biteni kavramış yenilik fikirleriyle, millet sevgisiyle dolu genç bir molla olan Hüsameddin, tahsilini tamamlayıp köyüne dönünce, ister istemez eski tarz medrese mezunu, köyün en zengin adamı [G]ali Bay’ın kız kardeşiyle evli, geri fikirli, mutaassıp Bıkpolat Hazret’le karşı karşıya gelir. Yazar bu iki kahramanın arasındaki çatışmayı anlatırken, dönemin birçok problemleri hakkında düşüncelerini söyleme imkânı bulur.

Doğu-Batı çatışması, İsmail Gaspıralı’nın *Frengistan Mektupları*’nın da çatısını oluşturur ve daha sonra yazılan Tatar roman, hikâye ve tiyatrolarında da bu iki farkı dünya, değişik şekillerde ele alınır; XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Tatar edebiyatında en belirli çatışma zemini olarak önemli bir yer tutar.

Hüsameddin Molla konusu, tipleri itibarıyla tarihî bir öneme sahiptir: Tatarların XIX. yüzyıl ortasındaki uyanışlarını, yenileşme ve Avrupalılaştırma hareketlerini, yüzyılın son çeyreğindeki bu aydınlanma hareketinin gerçekçi görüntüsünü, canlı hayat sahneleriyle yansıtmaktadır. Romanın olumlu baş kahramanının İstanbul’da okuyup dönen “ceditçi” bir “molla” olarak seçilmesi tesadüf değildir. O dönemde İstanbul muhitinin Tatarlar üzerindeki güçlü etkisini göstermek için Hüsameddin Molla, bilinçli olarak tasarlanmış bir karakterdir.

Romanda yetim Muhtarın, dilenciligi bırakıp çalışarak zengin olması, Hüsameddin Molla’nın zengine-fakire aynı gözle bakması, muhitindeki çocukları evinde okutması, arkadaşlarıyla birlikte halktan para toplayıp Kırım’dan satın aldıkları kitapları köylerde halka dağıtmaları, Tiflis’te zengin Muhtarın çaresiz kalmış, fakirleşmiş Hüsameddin’e sahip çıkıp ona bir medrese açması... bütün bunlar, yeni din ve insan anlayışını yansıttığı gibi o dönemde Tatar hayatında görülen değişme ve gelişmeleri de yansıtıyordu.

Romanın baş kahramanı Hüsameddin Molla, *Tercüman* gazetesinden yüksek sesle, duygulanıp, ağlayarak İsmail Gaspıralı’nın aşağıdaki makalesini okur;

“Fakir, zavallı birini, ağır bir hastayı görsek yardım etmek isteriz. Bin türlü derde yakalanmış cehalet ve iş bilmeme (bir meslek sahibi olmama) gibi iki büyük düşmanın elinde can çekişen binlerce din ve dil kardeşlerimizin olduğunu bilip de onlara yardım etmeye kalkışmamamız, hayret edilecek bir şey değil midir?”

şeklindeki sözler, döneme hâkim olmaya başlamış “İslamcılık” ve “milliyetçilik-Türkçülük” ülkülerinin de açık bir ifadesidir. Köylere Bahçesaray’dan kitap getirtip dağıtan Hüsameddin’le arkadaşları, bu ideallere sahip çıkan genç kuşağı temsil eder. Roman-

da Hüsameddin'le arkadaşlarının ilişkileri anlatılırken “*Velhasıl bu üç zatı millet-perverlik birleştire. Millet-perverlik ise acaip [çok güzel] işlere sebepci olup, her uluğ işlerin menbaidir*” (TME 1979: 64) denmesi yazarın milliyet meselesi karşısındaki tutumunu da belli eder.

Eserde sosyal hadiseler, eğitim, kadın hakları gibi problemler akılcı ve realist bir bakış açısıyla, Hüsameddin'le Hanife'nin aşk hikâyesi ise romantik bir yaklaşımla anlatılır. Nihayet Hüsameddin Molla'nın “*İnsan maişetinde bir bahalı [değerli] ve yahşı şey; hürriyettir. Biz hürriyetimizi koruyabiliriz*” sözleri karşısında Hanife Hanım'ın “*Hürriyetsiz yaşamak güç ve zor olduğunu ben de biliyorum*” diye cevap vermesi, ilk bakışta kahramanların kişisel yorumu gibi görülmesine rağmen, aslında dönemin siyasî ve sosyal hayatındaki yeni bir gelişmeye işaret eder ve yazar Musa Akyığıt'in dünyadaki siyasî, fikrî gelişmeleri de yakından takip ettiğini gösterir.

Romandaki “ceditçi” Hüsameddin Molla, gimnazyum öğrencisi Ebuzer, bakırcı [G]isa Uzunkulakof, kadimci molla Bikbolat Hazret, köyün zengini, iş adamı [G]ali Cevadof, kendi kaderini belirleme kararlılığını gösteren genç kız Hanife, çalışmanın, emeğin değerini anlatan Muhtar, Tatar toplumunda o dönemde benzerleri bir hayli fazla olan yeni tiplerdir. Bu canlı tipler, romanın kendi dönemini güçlü karakteristik çizgilerle, realist bir tarzda yansıttığını sağlar. Roman her hâliyle acemi bir yazarın elinden çıkmasına, anlatım dilinde bir hayli pürüzler bulunmasına (cümle kuruluşunda yer yer Rusçanın etkisi görülmektedir, zevkle okunacak bir dili yoktur vs) rağmen, kendi sahasında çığır açmış, modern edebiyatın ilk eserlerinden biri olduğu gibi kendisinden sonra gelen eserler üzerinde de etkili olmuştur.

Hüsameddin Molla'nın özeti:

[İdil-Ural bölgesinden Hüsameddin Molla adlı bir genç İstanbul'da medrese tahsilini tamamladıktan sonra köyüne döner, evinde bir mektep açıp çocukları “usul-i cedid” üzere okutmaya başlar. Köyün mutaassıp ekisi kafalı hocası Bikbolat Hazret ile aralarında tartışma başlar.

Köyün zengini ve Bikbolat'ın da kayını olan Ali Cavadov, Sıbgatulla adlı oğlunu, beşik kertmesi olduğu tüccar Abbas'ın kızı Hanife ile evlendirmek ister. Hüsameddin Molla şehre gittiğinde Hanife'yi görmüş, âşık olmuş, kız da bu sevgiye karşılık verince, gençler evlenmek için sözleşmişlerdir.

Hüsameddin şehirde kendisine millet sevgisi olan arkadaşlar bulmuştur. Bunlar Kırım'dan kitap getirtilip köylerde halka dağıtmakta halkın gözünün açılmasına yardımcı olmak için çalışmaktadırlar.

Hanife ailesine Sıbgatulla'ı sevmediğini ve onunla evlenmeyeceğini bildirir. Hüsameddin'e kaçıp onunla evlenir. Köyde yaşamaya başlarlar fakat, Bikbolat ile Ali Cavad onların peşini bırakmaz dedikodular, baskılar devam eder. Hüsameddin evini, tarlasını satıp Tiflis'e gitmeye mecbur olur. Bu şehirde işler umduğu gibi gitmez perişan aç susuz bir vaziyettedir. Hüsameddin'in zamanında dilencilik yaptığı için polise şikâyet ettiği ve çalışması için öğüt nasihat verdiği Muhtar, çalışıp Tiflis'te zengin bir tüccar olmuştur. Hüsameddin'i cami avlusunda görürce tanır, ona sahip çıkar, bir medrese yaptırıp orada ders vermesini sağlar.]

Hüsameddin Molla romanının baş kısmından bir parça:

Hüsameddin Molla

(Millî roman ya da hikâye)

Rusya ortasında İdil nehrinden uzak değil bir Tatar avulı [köyü] mevcuttur. Karyenin ahali iki yüz ev kadar olup adını faş itmekten çekiniyoruz, ancak hikâyemizi yine anlatmak için adını “Nun” harfiyle işaret idemiz [ediyoruz]. Nun karyesinin haneleri adı haneler gibi ağaçtan ve başları [üstleri] ba'zan salamdan [ottan] ba'zan ağaçtan yasalmıştır [yapılmıştır]. Nun avulunda iki meşcit var. Bir uramlu [sokaklı] avul bulub uramı

Metinde parantez içindeki üç nokta (...), romandan bazı yerlerin atlandığını, buraya alınmadığını gösterir. Köşeli parantez [] içindeki yerler tarafımızdan yazılan açıklamalardır.

Romanın başından alınan bu parçanın diline dikkat ediniz, Türkiye Türkçesi'ne çok yakın ama, bu yazı dilini çok iyi bilmeyen biri tarafından yazıldığı da hemen belli oluyor. O dönemde İsmail Gaspıralı'nın ve Tercüman'ın etkisini gösterdiği için romanın bu giriş kısmı orijinal baskısından aynen alınmıştır. Arap harfli imla göz önünde tutularak Türkiye Türkçesi'ne yakın bir okunuş tercih edilmiştir.

Ukazniy molla: Çarlık devrinde hükümet tarafından resmen tayin edilmiş, yetki verilmiş Müslüman din adamı.

Burada Kuran okutulurken uygulanan alışılmış usule işaret ediliyor. Önce gelen harf harekesiyle birlikte sonra gelen harfle tutuşturulur, tekrar edilerek okutulurdu.

Disetin: (Rusça: Desyatina): 1 disetin 1,09 hektardır. 10 disetin yaklaşık 100 dönüm yer eder.

*Orijinal metinde yanlış olarak "setire be setire" şeklinde.

uzun ve kiñdir [geniştir]. Uramı uzayub kible tarafındaki uçunda burulub suğa [suya] yol çıkadır.

Ahalisiniñ ma'şet için başlıca hizmeti ekinciliktir. Lakin çok halkları [insanları] başka şehirlere mesela Astarhan, Rastof, Kazan gibilere iş ve ticaret için dağılırlar. İşte Nun köyünde orta camiden irak değıl bir küçük hane var.

Bu hane özü küçük bulsa da tahtadan başı, anbarı ve muhkem sarayları [ahırları] sahibiniñ ictihadlı ve hizmet seven adam idigini gösterürler idi, bu hanede molla kadını dul Zülhaya ve oğlu Hüsameddin Molla adlı adamlar tururlar idi. Molla Hüsameddin'niñ merhum atası ukazniy [resmî izinli] molla olmuş ise de oğlu atasının cihetine [makamına] muvaffak olamadı. İki yıl bundan mukaddem Molla Hüsameddin Osmanlı yeründen tahsil-i ulum ile vatanı Nun'a kayıttı [döndü]. Ve hazırda kendüsi hanesiniñ ikinci bülmeciğinde sabilere ders virür idi. Nunlılarınñ bazıları Hüsameddin Molla'ya rağbet iderler idi. Çünkü iki sene zarfında yazı yazmak, hat [yazı] tanımak, ilm-i hesap, ilm-i hâl balalarına öğretti ama çok adam molla'yı yahşı bilmedüklerinden sevmezler idi. Mesela Nun'unuñ ukazniy mollası kart [yaşlı] Bikbolat Molla Efendi Ahmet Şah oğlu hasetlik idüb anı sevmiyor idi ve meclisine diyor idi:

"- Niçün bu deli cahile balalarınızı viresiz tevfiikten çıkarur [Allah'ın yardımından uzaklaştırır], kitürüñiz benim öz medrese me ol izük [heceleme] öğretmez toğrıdan toğru sure okudır, anıñ usul-i tedrisi caiz değıl mesela a-ba okudır ama evvel elif sine besinbe gerek". Ve böyle asılsız sözler ile Hüsameddin Molla'yı horluyor idi. Çok halk kart [çok kimse yaşlı] mollanın sözüne şeri'at sözi gibi inanır idi, ama Hüsameddin mektebinde okumış ve tecrübe etmiş kişiler kart mollanın boş sözlerine inanmayup Hüsameddin Molla'yı kemal-i rağbette tutarlar idi. Hüsameddin Molla ise değıl nahıvlar, sarflar [şekil ve cümle bilgisi] ilm-i fıkihtan, ilm-i hikmetten İstanbul'da şakirtlikte tamam haberdar oldu. Tatar mollalarının bazıları özleri az bildüklerinden çok bilen başkalara hasetlik idüb sevmedükleri ma'lumdur.

Hüsameddin Molla hareket ve kesb [çalışma] seven molla idi. On disetine kendüsiniñ yeri var idi. Gerçe bir hizmetçi tutsa da ve çok defa yaz vakti ekin işinde başka hizmetçiler yallasa [ırgat çalıştırsa] da ekseri üzi de kara [basit, kaba] ekin işini işliyor idi. Bundan böyle Hüsameddin Molla rahat ve gayrilere ihtiyaçsız ma'şet ider idi.

Hikâyemiz yakındağı geçmiş zamanlara müteallıktır.

Kış yakınlaşmış [yaklaştığı] vakitler. Cuma gün, namazdan evvel Hüsameddin Molla kendü hanesinde Tefsir-i Beyzavî kitabını mütalaa kılır.

Yüzüne baksan bu yirmi beş yaşlık yigitke taaccübenürsin. Yüzi güzel, açık. Yeñiden çıkmış küçük sakalı ve mıyukları [bıyıkları] ve küçük saçı koñgur renkte [kahverenginde] olub cemaletlü yüziniñ güzelliğini daha ziyadeleşdirürler. Nurlı ve gök gözleri satır be satır* *sahifeyi yügirüb [satır satır sayfayı hızla yürüyüp]* geçiyorlar. Başında barhat takyasınıñ [kadife takkesinin] gümüş ayı yalt yolt yaltırar [ışılıyor]. Tefsiri kuydı. Bülmesinde [odasında] geziyor. Yüzünden derin fikre daldığı bilinür. Gizgende [gezerken] büyük boyunu ve iyü kıyafetini görseñ aşık olursın. Şu esnada tirezeden volostnoy [percere-den bucak] idaresi hizmetçisini görüb kapiya doğru varub "Hey geldi mi" diyü şadlanub kıkırdı [bağırdı]. Merhum [sözü edilen] hizmetçi geldi, diyüb buña bir kâğıt verdi. Kâğıdı alub yiğit ziyadesiyle mesrur oldu. Mezku'r kâğıt, Rusya İslamlarınıñ selametini ve hüsn-i ma'şetini muhafaza iden [yaşamının iyiliğini gözetken] Tercüman ceridesi [gazetesi] idi. (...) aşıkâra okumaya başladı:

- İşbu nomer [numara] ile Tercüman'ın yarım yıllığı tamam ola. Bu nomere "aldığımız... ve daha ve daha... Her ne kadar müşkülâtli ve güç bir iş ise de, küpniñ faidesi me'mul olunub [çoğuluğun yararı gözetilip] zahmetden..." ahırına dek bendi [gazete makalesini] böyle okuyor:

“Ben olayım siz olunuz bir fakir bir bayğuş [zavallı bir kimse] görsek canımız ağrıb kayğu ha-sıl olur. Bir hasta halsiz görsek yardım bermeye ilaç ve çare öğretmek murad ideriz. Ya ölüm töşeginde yatan bir kişi görsek gözüümüze yaş, gönlümüze merhamet gelür; dañi derde mübtela [hasta] hayvan görsek acıyub añ vañ idemiz [ederiz] de, bir deñil beş deñil biñler ile din ve dil kardeşlerimiz biñ türlü derde mübtela olub nadanlık ve hünersizlik [cehalet ve zanaatsızlık] gibi iki uluğ ve ğaddar düşmanın eline tüşüb can talaşdığını [can derdine düşüğünü] görmeyüb ca-nımız koymayub gönlümüz ağlamayub aklımız çareler kıdırmayub [aramayıp] turduğımız çok yazık ve taaccüb deñil midir?”

Şu yirde Hüsameddin Molla müteessir olub tuktadı [durdu] ve gözleri biraz sulandı. Bir iki dakika fikirden soñra okumaya devam idüb “Evet çok taacübdür ki bir adamın hâline merhamet ideriz de bir milyon adama, bir millete merhametimiz yoktur.” (...) [kendisine niçin ağladığını soran annesine, hiç babamı hatırladım da diye cevap verir.]

Halbuki okuçularımız, ol atasını hiç yadına almadı. Rusiyede sakin on milyon İslam kardeşlerini yadına aldı. Atası neye lazım. Ol vefat, Allah cennet versin. Amma on milyon Müslüman tiri kaldı. Avrupadan başka Osmanlılar ve Mısırlılar ve Hindliler bizim nadanlık ve gafletten köleler. Heyhat! Amma malumatlı olmak için ne lazım? Okumaknı sev-mek lazım, diye fikirlene fikirlene Hüsameddin Molla gine odasında gezmeye başladı. Su-lanmış Tercüman’ı ise sofraya bıraktı.” (TME 1979: 45-48).

Çağdaş Tatar edebiyatının ikinci romanı *Ulûf yaki Güzel Kız Hatice*’yi yazan **Muhammed Zahir Bigi** (1870-1902), tanınmış din âlimi Musa Carullah Bigi’nin karde-şi olduğu için Sovyet dönemi kaynaklarında hakkında çok kısa bilgi verilmiş, roman-ları değerlendirilirken de çoğu kere objektif yorumlar yapılmamış, bazen tahriflere bile yol verilmiştir.

Zahir Bigi, Penza’da doğdu. Ailesi 1875’te dönemin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Rostov’a göç etti. Tüccar olan babası Yurullah 44 yaşında ölünce bir ulema aile-sinden olan annesi Fatma Hanım oğlunun eğitim-öğretimiyle şahsen ilgilendi. Muham-med Zahir küçük yaşlarından medresede Arapça, Farsça okudu. Rusça öğrendi. Fransız ve Rus yazarlarını eserlerini okumaya başladı. Kendisinde edebî eser yazma hevesi uyan-dı. 1886’da *Ulûf yaki Güzel Kız Hatice*’yi yazdı. Hem bu romanını bastırmak hem de med-rese tahsilini tamamlamak için Kazan’a gitti. 1887’de basılmasından sonra ilgiyle karşıla-nan bu eser kısa zamanda üç baskı yaptı.

Gölboyu Medresesi’nde 4-5 yıl okudu. Kazan’da yakından tanıdığı ve gözlemlerde bulunduğu medrese öğrencilerinin hayatından alınmış *Günah-ı Kebair* romanını yazdı ve bastırdı (Kazan, 1890). 1891’de Rostov’a döndü. İmamlık yapmaya başladı. Vaktinin çoğunu şehir kütüphanesine okumakla geçirdi. Flun Musin’in verdiği bilgilere göre 1891-1892 yılları arasında, *Günah-ı Kebair*’in devamı niteliğinde olan *Mürted* ve *Katile* isim-li romanlarını yazmış Kazan’daki “Kitap” neşriyatına vermiş fakat, bunlar basılmamıştır (TET 1985: 303). Daha sonra elyazmaları da ele geçmeyen bu eserlerin kaybolduğu dü-şünölmektedir. Zahir Bigi 1893 yılında Türkistan seyahatine çıktı, Buhara ve Semerkant’ı dolaşıp Rostov’a döndü. Seyahatnamesini yazdı.

Hayatının bundan sonraki dönemi hakkındaki bilgiler oldukça az ve daha çok karde-şi Musa Carullah’ın *Mâverâünnehir’de Seyahat*’i yayımlarken (Kazan, 1908) verdiği bilgile-re dayanmaktadır. Ahmet Kanlıdere, güvenilir kaynaklara dayanarak yazarın bu dönemi-ni şöyle anlatır: “Seyahati sebebiyle bir dereceye kadar dünyayı tanımış olmasından başka, okuduğu Rusça eserler de yazarı etrafındaki halktan epeyce uzaklaştırmış olmalıdır. Kendi içinde çatışan duygular, cahil halkın onu anlamaması ve onun aleyhinde söylediği sözler, ro-mancıyı bir kat daha yormuş ve ümitsizliğe sevk etmiş, belki de bu yüzden olsa gerek, kendi-

Ahmet Kanlıdere, yazarın *Mâverâünnehir’de Seyahat* (İstanbul, 2005) adlı eserini yayımlamış ve bu esere Muhammed Zahir Bigi’nin hayatı ve eserleri hakkında önemli ve ayrıntılı açıklamalar yazmıştır. Daha geniş bilgi için, bizim de yararlandığımız bu esere bakılabilir.

ni tamamen içkiye vermiştir. Hem imam olması, hem de böyle bir hayat sürmesi, onun genç kişiliğinde derin yaralar açmış olmalıdır. Bu ruhi çatışmaların da tesiriyle, yazarın Türkistan dönüşünden sonraki hayatının kontrolsüz ve iç çatışmalarla geçtiği anlaşılıyor. Bunun dışındaki tek bilgi, onun âkibeti hakkında, kardeşinin biraz kapalı ifadelerle söyledikleridir” (Kanlıdere 2005: 10).

A. Kanlıdere’in açıklamaları ve ayrıca Muhammet Gaynullinden yaptığı bir alıntı trajik sonu ortaya koymaktadır: “İçkiye olan düşkünlüğünün artması ve karısıyla ilişkisinin kötüleşmesi onun sonunu hazırlamış 1902’de yatağında karısı tarafından öldürülmüştür. Annesi bu cinayetin araştırılmasını istemediğinden, alelacele gömülmesi için uğraşmıştır” (Kanlıdere 2005: 10).

Ulûf ya da *Güzel Kız Hatice* romanı da Musa Akyiğit’in eseri gibi Türkiye Türkçesine yakın bir dille yazılmıştır ama, bu eserde dil, daha düzgün ve akıcıdır. Ayrıca eserin dilinde Rusça kelimeler de dikkati çeker. Bu durum, artık bazı Rusça kelimelerin Tatarların günlük diline geçtiğini de gösterir. Romanın dili hakkında bir fikir vermesi için başlangıcından küçük bir alıntı yapıyoruz:

“Hikâyemiz bir acaip güzel hikâyedir. Hikâyemizi yaşı anlatmamak için evvelen vuku’sı ne cirde [gerçekleşmesi nerede] ve ne vakite olduğunu yazamız. Hikâyemizden okulup [okunup] anlaşılacak iş, bir niçe sene mukaddem [önce] belde-i Kazan’da vaki olmuş iştir.

Sabah saat onda, Kazan misafirhanelerinden [otellerinden] bir uluğ ve mu’teber misafirhane yanında köp [çok] adamlar cem’ olmuşlar. Cemaatniñ mabeynlerinden [aralarından] bu gibi sözler işidilür idi:

- Ne var, ne karıysız (bakıyorsunuz), ne olmuş?

- Ne olsun, bu gün, bu misafirhanede bir misafire hatınnı [misafir hanımı] katl etmişler.

- Acaib! Kim katl etmiş, katil tutulmuş mu?” (TME 1979: 88).

Ulûf Ya da *Güzel Kız Hatice*, konusu itibarıyla realist bakış açısıyla yazılmış bir cinayet romanıdır. Zahir Bigi’nin macera ve dedektif romanları okumaya düşkün olduğu bilinmektedir. Nikolay Aşmarin’e göre bu eseri yazarken de Émile Gaboriau’dan etkilendiği düşünülmektedir (Kanlıdere 2005: 11). Abdurrahman Sadi ise Rusça bir eserden ilham aldığını belirtir (A. Sadi 1926: 98).

Romanın özeti:

Kazan zenginlerinden birinin oğlu olan Musa Salihov, üniversite mezunu, ticaretle uğraşan bir gençtir. Petersburg’a babasının gözlerini tedavi ettirmek için gelen Kırım “mirza” [bey]’larından birinin gimnazyum bitirmiş kızı Züleyha ile bir lokantada tanışır; gençler birbirlerine âşık olur ve evlenmek için söz verirler. Kızın ana babası bu evliliğe razı olmaz, Züleyha’yı alıp Kırım’a dönerler. Babası vefat edince serbest kalan Züleyha Kazan’a gider, Musa’yı kaldığı otele çağırıp ona evlenmeye hazır olduğunu bildirir. Musa ise Kazan zenginlerinden Eşmedi Hemitov [Ahmedî Hamidov]’un “yüz bin sum gümüş akça” başlık istenen kızı Hediçe [Hatice]’yle evlenmek üzere olduğunu söyler. Züleyha çok üzülmesine rağmen onlara mutluluk diler, Musa da otelden çıkıp gider.

Ertesi gün Züleyha’nın otel odasında cesedi bulunur. Yapılan araştırmada Musa suçlu bulunur ve 10 sene hapse mahkûm edilir. O sırada zahiren Musa’nın dostu görünen, ama aslında onunla yarışan arkadaşlarından Gabdennasır Hebugullin [Abdünnasır Habibullin] adı genç, zenginliği sebebiyle Hatice’yle evlenmeğe talip olur, kızın ailesinden söz de alır.

Musa’nın kardeşi Nimetulah avukatla görüşür para gücüyle de olsa Musa’nın kurtarılması için elinden geleni yapmasını ister. Onun anlaştığı dedektif Şubin, Kırım’a gider Züleyha’nın annesiyle görüşür. Züleyha ölmeden önce annesine bir mektup yazmış ve Musa ile otelde aralarında geçenleri anlatmış, intihar edeceğini de yazmıştır. Bu mek-

Bu alıntı Türkiye Türkçesi fonetiğine uygun şekilde yapılmıştır. Tataristan’da bu gibi metinler Türkiye Türkçesine yakınlığı göz önünde tutulmadan, katı bir şekilde Tatar fonetiğine uygunlaştırılarak Kiril alfabesine aktarılmaktadır. O dönemin edebî dilindeki yakınlığı göstermek için küçük bir alıntı ile yetiniyoruz.)

tup mahkemeye sunulunca Züleyha'nın intihar ettiği, Musa'nın katil olmadığı anlaşılır ve Musa serbest bırakılır.

Bunun üzerine ailesi Hatice'yi Abdunnasır'a vermekten vazgeçer, aslında kızın da gönüllü Musadadır. Yenilgiyi kabul edemeyen Abdunnasır zehir içerek intihar eder.

Romanda yazar sık sık anlatımı keser, söze girer, okuyucusuna doğrudan doğruya hitap eder: “İzzetli okuyucu, Abdunnasır Efendi kim idigün cenab-ı saadetlerinize ma’lum tügil. Abdunnasır Efendi’niñ kim idigini bildireyim” (TME 1979: 96). Romanda böyle örnekler çoktur. Bu durum, Zahir Bigi'nin o dönemde Türkiye’de basılmış bazı romanları okuduğu, ihtimalini akla getiriyor.

Romanda Tatar zenginlerinin yaşayış tarzı, tavırları, günlük meşguliyetleri, çevreyle ilişkileri, Rus yönetimi, mahkeme ve adliyede işlerini nasıl yürüdüğü realist bir gözle anlatılmıştır. Cinayet hikâyesi de ustaca işlenmiştir, romanın sonlarına kadar bütün şüpheler Musa üzerine yoğunlaşmışken, müfettiş Şubin’in Kırım’a gitmesi, Züleyhanın annesine yazdığı mektubu öğrenmesiyle olayın akışı aniden değişir. Yazar okuyucunun merak ve heyecanını romanın sonlarına kadar sürüklemeyi başarır.

Günah-ı Kebair’de Kazan medreselerindeki talebelerin içinde bulunduğu ahlaki zaaf, içki ve eğlenceye düşkünlükleri, Kazan’ın Müslüman zenginlerinin “traktir” denilen salaş meyhaneler ve fuhuş hayatıyla ilişkileri (yani büyük günahlar!) yine realist gözlemlere dayanılarak anlatılır. Kötü işlere bulaşanlar sadece erkekler değildir; bazı genç-yaşlı Tatar kadınları da fuhuş batağına sürüklenmektedirler. Yazarın amacı, medrese yöneticilerinin ve Kazan Müslümanlarının dikkatini bu kötü gidişe çekmektir.

Maveraünnehir’de *Seyahat*’te yazar, Batı Türkistan’ın siyasi, sosyal ve kültürel hayatı, zaman zaman da tarihî durumu hakkında bilgiler verir, eleştirilerde bulunur. Bu seyahatname’yi Türkiye Türkçesiyle yayımlayan (İstanbul, 2005) Ahmet Kanlıdere eseri şöyle değerlendirir:

“Yazar bir taraftan Batı kültürü ile Doğu arasındaki farkları yansıtırken, diğer yandan göreceli olarak ‘Batılı’ olan ve Avrupa’da Rusya’daki Müslümanlarla onların Türkistan’daki dindaşları ve soydaşları arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. Seyahatnamesinin en büyük kıymeti buradan gelmektedir” (Kanlıdere2005: 20).

M. Zahir Bigi, realist roman anlayışının ve roman dilinin gelişmesinde önemli bir rol oynamış, ilk dedektif romanını da yazmıştır. Tataristan’da 1991’den sonra yeniden ele alınmış, eserleri daha objektif bir şekilde incelenmiş Sovyet döneminde eserlerinden çıkartılan yerler belirlenerek onların daha güvenilir ve eksiksiz baskıları yapılmıştır.

Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) Rızaeddin Fahreddin, “Rıza Kadı” olarak da bilinir. Bügölme kazası Kış-Çatı köyünde doğdu. Küçük yaşlarından medresede okumaya başladı. İyi derecede Arapça, Farsça, Rusça öğrendi. Tarih, edebiyat, pedagoji konularında eserler verdi. “Gafil bin Abdullah” takma adı ile yayımladığı büyük bir hikâye olan *Selime Yaki İffet* (Kazan, 1898-99, 2. bs. 1904), *Esmâ Yaki Emel ve Ceza* (Orenburg, 1903) adlı romanı dışındaki eserleri tarih, biyografi, din, eğitim gibi konular hakkındadır.

1891’de Orenburg İdare-i İslamiyesi’ne kadı tayin edildi. 1906’da ayrılıp *Vakit* gazetesinde çalıştı. Halk edebiyatı ve folklorla ilgili yazılarını “Murad” takma adıyla yayımladı. 1908-1918 yılları arasında Rusya Türklerinin en önemli fikrî, edebî, pedagojik süreli yayınlarından olan *Şura* dergisini çıkarttı ve yönetti. Hüseyiniye medresesinde ders verdi. Sovyet döneminde 1922-1936 arasında İç Rusya ve Sibirya İdare-i İslamiyesi’nin başkanı olarak çalıştı. 1900-1908 arasında *Asar* adıyla (15 kitap) içlerinde E. Kargalı, H. Salihov, Ş. Zeki gibi edebî şahsiyetler de olan Rusya Müslümanları arasında meşhur şahısların biyografilerini, Tatar edebiyatının ilk seyahatnamelerinden olan “*İsmail Seyahati*”ni

(1903) yayımladı. Ayrıca *Meşhur Hatunlar* (1903), *Til Yarışı* (1910), *Ahmet Midhat* (1912) gibi eserleri de vardır.

Rıza Kadı, aslen Başkurt olmasına rağmen ulusal kimlik anlayışı ve tarih görüşü itibarıyla İsmail Gaspıralı'yı takip eder. Bazı Tatar edebiyat tarihçilerinin de belirttiği gibi "Müslüman Türkçülük" cereyanının önde gelen temsilcilerindendir. Türk boylarının edebî dillerinin Türkiye Türkçesiyle (Osmanlıca değil!) bütünleşmesi için çalışır, kendisi de açık ve sade bir Türk dili kullanır. Halk arasında ve bilim dilinde yerleşmiş Arapça, Farsça kelimelerle yetinir; aşırıya kaçmaz. O dönemde İdil-Ural bölgesinin edebî dili (Tatarların ve Başkurtların) olmaya başlamış Türkiye Türkçesine çok yakın Tatarca'yı tercih eder. Musa Akyığıt ve Zahir Bigi'den dahi ileri seviyede, açık, zevkli ve gramer bakımından daha sağlam bir dil kullanmıştır.

Selime Yaki İffet

Ufa civarında zengin bir ailenin tek çocuğu olan genç (eserde ismi verilmez "şagirt" olarak geçer), Kazan'da medresede on yıl okumuştur. Babası ve annesi öldükten sonra tek başına kalır. Geçim derdi yoktur; babasından kalan servet onun için yeterlidir. Türkiye, Mısır memleketlerinde dolaşmak, Çin, Japonya ve Cava'yı görmek arzusundadır. Kazan'dan Samara'ya gemiyle gitmek ister. Oradan Ufa'ya doğru gitmek niyetindedir. Kazan iskelesinde Selime adlı bir genç kızla tanışır.

Selime, İranlı zengin bir ailenin Mısır'da üniversiteden mezun, iyi derecede Arapça, İngilizce ve Fransızca bilen, birçok bilimden haberdar bir genç kızdır. Annesiyle birlikte seyahat etmektedir. İrandan Petersburg'ta oradan da Moskova ve Kazan'a ulaşmıştır. Kazandan üzerinden İdil (Volga) nehrini takip eden bir gemiyle Astarhan üzerinden Bakû'ya doğru gitmektedir. İki genç bazen Arapça bazen Farsça, uzun uzadıya çeşitli bilimler, tarih, edebiyat, siyaset, ziraat ... üzerine sohbetlere dalar ve konuştukça birbirlerine yakınlaşıp, âşık olurlar. Kızın geniş bilgisi delikanlıyı şaşkına çevirir. Tatar delikanlının terbiyesi ve güzel ahlakı da kızın hoşuna gider. Samara'ya ulaştıklarında Selime, delikanlıdan Bakû'ya kadar kendilerine arkadaşlık etmesini rica eder. Genç kıızı seven "Müslüman şagirt", nazik, edepli ve ölçülü davranır, çiğ bir harekette bulunmaz. Bakû'ya ulaştıktan birkaç gün sonra, "şagirt" Selime'den izin alıp dönmek isterken, kızın dadısı ona gelip Selime'nin kendisiyle evlenmek istediğini bildirir. "İffetli Selime" ile "iffetten başka kemalatı olmayan cedit bir Tatar şagird"i evlenirler.

Eserde yenilikçi düşüncelere sahip, üniversite öğrenimi görmüş kadın ve erkek tipi, o dönemde Rusya Müslümanlarının hayatında henüz ortaya çıkmamış tiplerdir. Eserden de açıkça belli olduğu gibi bu tipler belli bir tezi ispat için idealize edilmişlerdir. Eserin ana fikri şudur: "İyi eğitilmiş, iyi öğrenim görmüş bir kadın" erkeklerle eşit olmak bir yana dursun onlardan üstün de olabilir!"

Burada aslen İranlı olan genç kızın Mısır'da okuması Avrupada dolaşması, "şagirt" in Türkiye, Arabistan, Çin gibi İslam memleketlerini gezip dolaşmak istemesi dikkatimizi Türk coğrafyasından İslam âlemine çevirir. Bu da yenilikçi Tatar düşüncesinin İslamcı yanını gösterir. İdil-Ural aydınları Sovyet dönemine kadar kendilerini İslam ve Türk âleminden ayırmamışlardır.

Hikâyedeki aydın genç kız tipi Selime, Osmanlı edebiyatında Ahmet Midhat'ın Felsefe-i Zenan'ındaki Fazıla Hanım'ı hatırlatır ama, Selime, Fazıla Hanım gibi kendini tamamen bilime verip hayattan el ayak çekmemiş, dış âleme açık, sosyal muhitte de oldukça aktif bir tiptir.

Romandaki tarih görüşü de dikkati çekiyor, yazar İdil-Ural bölgesindeki halkın Altın Ordu zamanında "Tatarların" (Moğolların) üstünlüğü dolayısıyla "Tatar" olarak adlandırıldığı, onların asıl atalarının Bulgar Türkleri olduğu kanaatinde. Bu sebeple İdil-Ural Türklerini "Tatar" olarak tanımlamaya karşı çıkar. Rıza Kadı, İsmail Gaspıralı'nın da sa-

vunduğu bu fikri tekrar eder, diğer eserlerinde de aynı tavır içindedir. Bu hikâyesinde de hep “Kazan Türkleri” tabirini kullanılır. Ticarete Avrupalıları örnek almak, eski usul ve alışkanlıkları değiştirmenin gerekli olduğu, Rusya Türkleri için Rusça öğrenmenin zaruretini, hikâyenin dikkati çeken yanlarıdır.

Esmâ Yaki Emel ve Ceza

Eserin kahramanı Esmâ, İdil-Ural bölgesindeki Bikmet adlı Başkurt köyünde doğar. Babası Abbas Molla XIX. asrın sonlarında burada bir “usul-i cedid” mektep açar. Bu köydeki her yeniliğin düşmanı olan 50 yaşındaki tacir Hikmet Hacı, açgözlü, zalim, kendini beğenmiş cahil bir insandır. Kendisine damat olmayan ve yaltaklık etmeyen Abbas Molla’ya düşman olmuştur. Abbas Molla’nın yoksul bir müderrisin kızıyla evlenmesi, onu iyice kızdırmıştır.

Bazı hadiselerden sonra Hikmet Hacı, sahtekâr bir derviş olan Musa’nın yardımıyla Abbas’ı hapse attırmanın yollarını aramaya başlar, sahte belgeler düzenletir, o sırada Abbas Molla Hacca gittiği için bu tuzaktan kurtulur. Hacdan Abbas Mollanın öldüğü haberi gelir. Aslında bu haber doğru değildir. O sırada Abbas’ın hanımı [G]ayşe de vefat eder. Geride tek çocukları olan on bir yaşındaki Esmâ kalır. Bir yangında evleri, eşyaları kül olunca Esmâ’yı Ural dağları eteğinde bir yerde yaşayan, kırmızı yapıp satan, saf yürekli iyi bir kişi olan Yusuf Babay himayesine alır. Rusya’nın değişik yerlerinden hatta yabancı memleketlerden kırmızıla tedavi olmak için birçok kimse Yusuf’un yanına gider. Bunların arasında Kazandan gelen bir medrese “şagirt”i Esmâ’ya ilginç kitaplar okur, onlar kısa zamanda dost olur, birlikte vakit geçirmeye başlarlar. Şagirt giderken Esmâ’ya annesinden hatıra kalan altın “teñke”sini (*Tekñe: Altın veya gümüş akçe.*) hediye eder. Kız da ona kendi annesinden kalan gümüş bir yüzük verir. Esmâ âdetleri olduğu gibi “teñke”yi saç örgüsüne takar.

Bir gün şehirden gelen Hamide (Hemide) adlı bir kadın, annesinin dostu olduğunu söyleyerek Esmâ’yı alıp şehre misafirlığe götürür fakat, geri getirmez, tifo hastalığından öldü diye haber gönderir. Yusuf Babay da inanır. Hamide, Esmâ’yı yetim çocukları satın alıp onlara dilencilik ettiren Zeynuş adlı ahlaksız bir kadına satar. O da Esmâ’nın adını Zeynep olarak değiştirip, genelev çalıştıran bir kadına satar.

Esmâ küçük olduğu için ona evde ufak tefek işler yaptırırlar. Bu sayede kötülüğe, ahlaksızlığa bulaşmaz. Bir gün merdivenden düşüp ayağını kırar. Hastahaneye götürülür. Orada tedavi edilmekte olan iyi kalpli bir kadınla tanışır, kadın ona acır, onu bir köye götürür, orada anne-kız gibi yaşarlar. Sonra kadın şehirde zengin bir ailenin yanına hizmetçi olarak girer, Zeynep (Esmâ)’i de “terbiye yurdu” [yetim yurdu]’na verirler. Salih Bay adlı bir zengin adam tarafından açılan yetim yurdunda Zeynep terbiye edilir ve okumaya başlar. Salih Bay Hacca gider. Orada tesadüfen Kazan medresesinde yanında okuduğu üstadı Abbas Molla ile karşılaşır. Onu kendi okulunda öğretmenlik yapması için davet eder. Abbas Molla ondan eşinin öldüğünü, evinin yandığını, ailesinden yalnız kendisinin sağ kaldığını öğrenir. Salih Babay’ın davetini kabul eden Abbas Molla, polisten çekindiğinden Yunus adını kullanarak geri döner, Salih Babay’ın yetim yurdunda hocalığa başlar. Baba kız birbirlerini tanımazlar. Abbas Molla, orada Esmâ’yı yabancı biri gibi terbiye eder, yetiştirir. Kız yirmi yaşına gelince, artık kendisi de orada öğretmen olup Abbas’la birlikte çalışmaya başlar.

Esmâ’ya iki kişi evlenme teklif eder; zengin bir adamın oğlu ve yoksul bir muallim. Esmâ muallimle evlenmeyi tercih eder. Kadınlar onun tercihinin şaşırır ve hakkında dedikodular yaymaya, nikâhsız doğan bir kız olduğunu söylemeye başlarlar. Esmâ bu kötü durumdan kurtulabilmek için, ailesini, başından geçenleri Salih Babay’a anlatır. Salih şaşırır çünkü Arabistan’da karşılaşmış, yetim yurdunda davet edip getirdiği Yunus (Abbas Molla), Esmâ’nın babasıdır. Böylece Abbas ile Esmâ’nın baba kız oldukları anlaşılır, sevinir mutlu olurlar. Güvey de Esmâ’nın saç örgüsündeki altın akçayı görünce kızın Yusuf Bay’ın yanına kırmızı içmeye gittiğinde tanışıp, hoşlandığı Esmâ olduğunu anlar. Orada Esmâ ile birbirlerine âşık olmuşlardır.

Eserin temeli iyilikle-kötülük, yenilikle-eskilik arasındaki çatışmalar zemininde kurgulanmıştır. Her iyiliğin bir mükâfata, her kötülüğün bir cezası olur görüşü, eserin ana fikri olarak söylenebilir. Rıza Kadı, İsmail Gaspıralı'nın yolundan giderek onun Frengistan Mektupları ve Darürrahat Müslümanları adlı eserlerinin ruhuna uygun bir eser yazmıştır.

“Selime ile Esmâ, hem ideolojide ve dilde Batılılaşan, “ceditlenen” [yenilenen], Türk-Müslümanlığın Tatar bedîi edebiyatında iyi derecede sanatçılıkla işlen bir örneği hem de bu akımın bedîi edebiyatımızda gelişmeye, büyümeğe doğru gidişinin devamı, bunun en açık bir alameti idi” (A. Sadi 1926: 105).

Sadri Maksudî

Tatarların ilk romanlarından biri de Sadri Maksudî'nin *Maişet* eseridir. İleride Tatarların önemli siyaset ve fikir adamları arasında yer alacak olan **Sadri Maksudî** (Arsal, 1879-1957) henüz 18 yaşında iken *Maişet* (Yazılışı; 1898, baskısı; 1900, 2. bs.; 1914) adlı bir küçük bir roman yazar. Kazan'da medresede okuyup, 1901'de Rus-Tatar Öğretmen Okulu'ndan mezun olduktan sonra Paris'e gidip Sorbon Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'ni bitirir (1906). Meşrutiyetten sonraki II. ve III. Rus Duma'sında (1907-1912) milletvekili olarak bulunur. 1918'de Tatar Millî Meclisi başkanı olur. Bolşeviklerin Rusya'da hâkim olmasından sonra yurtdışına çıkıp Sorbon'da Türk-Tatar tarihi okutur. 1925'ten sonra Türkiye'ye davet edilir, milletvekilliği yapar ve İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışır.

Realist bir anlayışla, daha önceki romanlara nazaran Kazan Tatarcasına daha yakın bir dille yazılan bu eserde ön planda Müslümanlar arasındaki çok evlilik meselesi ve bunun sebep olabileceği problemler ele alınmıştır. Kazanlı Halit Efendi adlı evli bir tüccar, kendinden çok küçük bir genç kız olan Rabia ile evlenmek ister; fakat, Rabia, bu adamın oğlu olan Fatih'in sevgilisidir ve iki genç evlenmeye karar vermişlerdir. Fatih, Rabia'nın nikâhli eşi olduğunu mahalle imamına bildirerek, sevgilisinin babası Halit'le evlenmesini engeller. Gelişen olaylar üzerine baba evinden ayrılır; eşi Rabia ile birlikte yaşamaya başlar. Bunun üzerine Halit Efendi evdeki hizmetçilere, eşi Halime'ye çok kötü ve kaba davranmaya başlar. Halime Hanım bu muamelelere tahammül edemez oğlu Fatih'in yanına taşınır. Halit Efendi, evde yalnız kalır. Bir süre sonra ağır hasta olur, ölümüne yakın yaptığı hatayı anlar, hanımı ve oğlundan özür diler.

Fatih Kerimi (1870-1937) İdil-Ural bölgesinin tanınmış gazeteci, yazar ve yayımcısıdır. Dönemin tanınmış din adamlarından İlman [Gılman] Ahund'un oğludur. Küçük yaşlarından itibaren iyi bir öğrenim görür. Çistay medresesinde ve Rus okulunda okur. 1890'da Orenburg Müftülüğü'nden imtihanla imamlık icazeti alır. İsmail Gaspıralı'nın tavsiyesiyle İstanbul'a gelip Mülkiye'de okur (1896). Bu sırada başta Ahmet Midhat Efendi olmak üzere birçok Osmanlı aydınıyla tanışır, yakın ilişkiler kurar. İstanbul'da Fransızca da öğrenir.

Mezun olduktan sonra Kırım'da ve sonra Orenburg'ta bir süre öğretmenlik yapar. 1898'de Şakir Remiyev'in tercümanı olarak onunla birlikte Avrupa'yı dolaşır. İntibalarını *Avrupa Seyahatnamesi* (1902)'nde anlatır. İdil-Ural bölgesinde “Usul-i Cedit” öğretimin yaygınlaşmasında rol oynar. Tatar zenginlerinden Remiyevlerin ve Hüseyinovların yardımlarıyla babasının 1899'da kurduğu matbaa ve yayınevinde (Kütüphane-i Kerimiye) çalışmaya başlar. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin 20. yıl jübilesine katılmak için Bahçesaray'a gider ve intibalarını *Kırım'ga Seyahat* (1903) adlı eserinde anlatır. 1906'da Duma'ya milletvekili seçilen Zakir Remiyev'in danışmanı olarak onunla birlikte Petersburg'a gider ve Rusya Müslümanları İttifakı'nın merkez komitesine seçilir. (Gökçek 2001: XI). 1906-1917 yılları arasında Remiyev kardeşlerin sahibi olduğu *Vakit* gazetesinde başyazarlık yapar. Sovyet döneminde sürekli baskı altında yaşadığı, 1925'ten sonra

Moskova'da yayımcılık ve Türkçe hocalığı gibi işlerde görevlendirilir. 1937'te uydurma suçlamalarla ölüme mahkûm edilir.

1912-1913 yıllarında Balkan savaşları sırasında Orenburg'ta çıkan *Vakit* gazetesinin İstanbul muhabiri olarak Türkiye'de bulunur, birçok aydınla görüşmeler yapar. Savaş haberleri gönderir. Sonra bu yazılarını toplayıp *İstanbul Mektupları* adıyla gazetesinde bastırır (1913). Bu eserinde sadece savaş haberleri vermekle "yetinmemiş İstanbul'daki sosyal hayatı, halkın meydana gelen felaket karşısındaki tutumunu, savaşın sivil halk üzerinde yaptığı tahribatı, gazete ve dergileri takip etmek suretiyle de aydınlar ve devlet adamları arasındaki siyasi ve fikri münakaşaları bu yazılarında derin ve objektif tahlillerle yansıtmıştır" (Gökçek 2001: XII). Kerimi'nin bu eseri, Sovyet döneminden önce, Türkiye'yle İdil-Ural Türklerini arasındaki ilişkilerin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından son derecede önemlidir.

Kerimi, yazar ve gazeteci olarak İslamcılık ve Türkçülük ideallerine sadık, batılılaşmaya gönülden inanmış bir aydıydı. İsmail Gaspıralı ve Rızaeddin bin Fahrettin'in izinden gitti. Roman ve hikâyelerinde de her zaman topluma yararlı olmayı düşündü; halkı terbiye edip bilgi seviyesini yükseltecek, ahlakını güzelleştirecek eserler yazmayı, hayatının anlamı olarak gördü.

Bazı Edebi Eserleri: *Salih Babaymın Öylenüvi* (1897), *Bir Şagirt İle Bir Student* (1899. Sonraki baskılarında adı kısaltılır: *Şegirt İle Student*), *Cihangir Mahdumın Avıl Mektebinde Ukuvi* (hikâye, 1900), *Merhum Gilman Ahund* (babasının biyografisi, 1902), *Morza Kızı Fatıyma* (1907), *Kaynana* (1901), *Hıyalı*, *Hakiyatme* (1908), *Annan-monnan* (1908). Ayrıca halka ihtiyacı olan konularda güvenilir bilgiler sağlama amacıyla Fransızca ve Rusçadan birçok eserler tercüme edip yayımlamıştır.

Fatih Kerimi'den Örnek Metin:

Ahmet Mithat Efendinin Cenazesinde

16 Aralık sabahı Türk gazetelerini karıştırırken Sabah gazetesinin dördüncü sayfasında en altta "Ziya-yı Azim" serlevhasıyla ["Büyük Kayıp" başlığıyla] yedi sekiz satırlık bir haber gözüme ilişti. Okuyunca bir de ne göreyim: Fazıl-ı şehir, hâkim-i muhterem Ahmet Mithat Efendi 15 Aralık gecesi saat on bir buçukta Darüşşafaka Mektebi'nde rahatsızlanarak aniden vefat etmiş. Gözlerime inanamadım, şaşırıp kaldım. Derhal diğer gazetelere baktım. *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr*'da da aynı şekilde üçüncü, dördüncü sayfalarda gazetenin en ehemmiyetsiz yerinde böyle beş altı satırlık bir yazıyla Ahmet Mithat Efendinin vefatı haber verilmiş.

Yahu, bu insan Türkiye için bizim Rusya'nın Tolstoy'u, Murmusof'u idi. Bunlar öldüğünde Rus matbuatı nasıl yazdılar, Mithat Efendi öldüğünde Türk gazeteleri nasıl yazıyorlar, diye düşünerek şaşırıp kaldım. Lâkin ne olursa olsun haberin doğru olduğuna şüphe yoktu. Bu yüzden ilk işim bunu telgrafla *Vakit* gazetesine bildirmek oldu.

1910 yılı 4 Ekiminde Moskova'da Profesör Murmusof öğleden sonra saat dört buçukta öldüğünde bu haber, saat beşte bütün âli mekteplere ulaştırılmış, saat altıda bütün Moskova'ya duyurulmuş ve bütün mekteplerde matemden dolayı dersler durdurulmuştu. Gazeteler, derhal hususi ilaveler çıkardılar. (...)

Şimdi gelelim Ahmet Mithat Efendiye. Onun için ne yaptılar? Merhum 16 Aralıkta gece saat on bir buçukta Darüşşafaka Mektebi'nde vazifesinin başında ilim yolunda şehit olmuş. Ertesi gün saat üçte öldüğünü telgrafla evine Beykoz'a haber vermişler ve o gün, 16 Aralık cumartesi günü, gündüz saat dörtte iki üç yüz kişi -ki bunların yansı Darüşşafaka'da okuyan yetim ve fukara talebelerden ibarettir- sessiz sedasız defnettiler. Gazetelerde onun vefat haberini sayfanın en altında, beş altı satırlık bir yazıyla bildirdiler. Nerede ve nasıl defnedileceğini hiç kimse öğrenemedi.

Tamam, Türkiye Rusya değil. Mithat da Murmusof değil. Fakat Mithat'ın Türkiye'ye hizmeti, faydası Murmusof'un Rusya'ya hizmetinden hiç de az değildir. Belki daha fazla olduğu bile söylenebilir. Rusya'da Murmusof'ların aynı ayarda olmasa da emsallerini bulmak mümkündür. Ama Türkiye'de bundan sonra Mithat'ın gölgesini bile bulmak ümit edilemez.

Mithat Türk oğlu Türk, Müslüman oğlu Müslümandır. Hiç durmaksızın milletine elli yıl hizmet etti. Avrupalılar da onu tanırlar. Türkiye'de çalışan, iş yapan kim var denildiğinde ilk olarak Mithat'ın adı anılırdı. Mithat bir kişi idi, lâkin büyük Türk milletini şahsında tecessüm ettiren ve onlara başkalarının hüsn-i teveccüh ve hürmetini celb ettirmeye gücü yeten bir kişiydi.

Mithat hiç durmaksızın çalıştı. Sadece bu sa'y ve gayretinden dolayı ona hürmet edilmesi gerekir. Üstelik onun ulûm ve fününun her şubesi hakkındaki tahkikat ve tetkikatı ve bildiği her şeyden kendi milletini ve umum Müslümanları faydalandırmaya çalışması ne kadar mukaddes bir iştir.

Bir zamanlar bana merhum Şeyh Cemalettin Efgani Hazretleri "ilim ve marifet karşısında diz çöküp hürmet göstermeyen milletin akıbeti hüsrandır. O millet yaşayamaz, çünkü yaşamaya lâyık değildir" demişti. Mithat Efendinin cenazesi sırasında bu sözleri hatırladım. Türklerin Rumeli'de, Trablus'ta, Yemende yenilmelerinin en büyük sebeplerinden biri bu, yani kendilerine hizmet eden insanları takdir etmemeleri ve âlimlerine hürmet göstermemeleri imiş. Böyle devam ettikçe bunlar daha çok yenilirler dedim.

Türk gazeteleri her gün birçok uzun makaleler yazıyorlar. "Mösyö Poinkar böyle demiş, Danef şöyle söylemiş, Avusturya ile Sırbistan arasında buhran çıkması her an bekleniyor-muş..." diye birtakım hikâyeler anlatıyorlar. (...)

Bu gibi makaleleri bırakıp da kendi hayat ve maişetleri hakkında yazmaya başlasalar, her gün vilayetlerden ve Anadolu'nun ahvalinden bahsetseler ve bu cümleden olarak Mithat Efendinin vefatı gibi kendi hayatlarına ait mühim vak'aları yazsalar, miskin Türkler uyanırlar, uykudan uyanan adamlar gibi gözlerini açarlar. (...)

Nerede ve ne zaman defnedileceğini sorduk. "Cenazesi şimdi Darüşşafaka Mektebi'nde. Henüz buraya getirilmedi. Ne zaman defnedileceğini ve ne karar verileceğini bilmiyoruz. Sultan Fatih Camii haziresine defnedileceğini zannediyoruz. Çünkü ulemadandır" dedi. Böyle üzüntülü bir zamanda sıkıntı olmasın diye daha fazla kalmadan Mithat Efendi'nin evinden ayrıldık. Cenazesinin ne zaman kaldırılacağını telefonla İstanbul'da bir yerden sormak mümkün olur mu diye Beykoz'daki polis merkezine gittik. Çünkü polislerde telefon vardır. "Telefonumuz bozuktur efendim, konuşulamıyor" dediler. "O halde telgraf çekelim" diyerek telgrafhaneye gittik. "Cevabımı hemen alamazsınız, Darüşşafaka, İstanbul telgrafhanesine uzaktır" dediler.

(...)

Bir taraftan cenazeyi defnediyorlar, diğer taraftan kör hafızlar yüksek sesle Kuran okuyorlar. Cenaze defnedildikten sonra ayak üstü kısa bir dua yapıldı. Sonra herkes dağıldı. Nutuk filan gibi şeyler olmadı.

İnsanlar dağılmaya başlayınca hemşehrilerimiz beni orada bulunan bazı büyük zatlarla tanıştırdılar. Bunlar arasında Defter-i Hakani nazırı Mahmut Esat Efendi, Darülfünun müdürü Sami Bey, Darülmualimat müdürü Hulusi Bey, Maarif azasından Babanzade Naim Bey cenapları vardı. Sami Bey beni buradaki iki gençle tanıştıtarak "Bunlar Mithat Efendinin oğullarıdır" dedi. Kendilerine taziye beyan ettim.

Mahmut Esat Efendiyle görüşünce ona "Bu kadar büyük bir âlimin cenazesi niçin bu kadar sade ve lüzumu kadar hürmet gösterilmeden defnedildi? Burada birçok kişi ve birçok müessesenin temsilcilerinin, hususen mektep talebeleri, muharrirler, edipler, kitapçılar ve gazetecilerin bulunması gerekmez miydi?" dedim. "Hayır, öyle demeyin, çok hürmetle

defnedildi. Cenazede hazır bulunmak için saray, sadrazam ve Maarif Nezareti'ne vekâleten adamlar geldi. Cenazesini Darüşşafaka talebeleri kaldırdılar” dedi.

Onlardan ayrıldıktan sonra hemşehrimiz talebelerle konuşarak döndük. Onlar defin merasiminin Mithat Efendinin şanına muvafık surette olmadığını beyan ederek fevkalade öfkeleniyorlardı. Kınıyorlar, “İnsan kıymeti bilmiyorlar” diye Türklerin hâline teessüf ediyorlardı. Bunlardan ikisi Darüşşafaka Mektebi'nde cenazenin yıkandığı sırada hazır bulunmuşlar, “İki molla ile iki hademe yıkadılar, Fatih Camii'ne getirdiler. Camiinin avlusunda diğer cenazelerle birlikte toplam sekiz cenazeyi bir sıraya dizdiler. Cenaze namazı sırasında “Er kişi, adı Lütfü”, “çocuk, adı Hamdi” ve bunlarla beraber “Er kişi, adı Ahmet Mithat” dediler ve sonra mezarlığa getirdiler. O vakte kadar kabir henüz kazılmamıştı, cenazeyi burada yarım saat kadar beklettiler. Mithat Efendi gibi büyük bir insanın bu şekilde defnedilmesine çok kızdık” dediler.

İşte böylece millet ve din adına elli yıldan fazla hizmet eden yüz elliden fazla her nevi eser yazan, son nefesine kadar Türklerin faydasına çalışan ve nihayet savaş safında şehit olan asker gibi Darüşşafaka Mektebi'nde Tedrisat-ı İslâmiye Cemiyeti'nin toplantısında can veren koca Ahmet Mithat Efendi bir gün içinde yok oldu. Doğrusunu söylemek gerekirse Türkler sağlığında onun kıymetini bilmedikleri gibi cenazesini de adamakıllı defnedemediler. Binlerce teessüf!

Mithat Efendi Türkler arasında edebiyat, kalem ve fikir cihetlerince en çok hizmet eden bir kişidir. Mithat Efendi Türkleri adeta bir çocuğu terbiye eder gibi eğiterek okuma hevesi uyandırmak için önce pek basit ve kısa hikâyeler yazdı. Sonra tedricen onları edebiyat ve fen dairelerine yöneltti. Din ve felsefe bahislerini izah ederek fikirlerini açtı. İslâm'a taarruz edenlere karşı cevaplar yazarak İslâm ulemasının elinden gelmeyen nice büyük ve mukaddes hizmetleri eda etti. Gazetecilikte hiç yorulmaksızın çalışma hususunda herkese numune ve ibret oldu. Türklerin dikkate değer muharrir ve mütefekkeri kimdir, denildiğinde yine ilk olarak gösterilecek kişi Ahmet Mithat Efendiydi.

Son zamanlarda o bütün kuvvetiyle talim ve terbiye hizmetine girişmişti. Darülfünunda, Medresetü'l-Vaizîn'de, Darülmuallimat'ta edebiyat, tarih-i edyan, tarih-i İslâm ve felsefe dersleri okuttu. Hatta çok kere evine gitmeden bu mekteplerde kalıyordu. Birçok cemiyet-i ilmiyede aza olup onların terakkisine çalışıyordu. Umumiyetle sıhhati yerinde olup hiç durmaksızın ilim yolunda gayret ediyor, yazı yazıyordu. Mamafih hiç beklenmedik bir zamanda bu büyük felaket oldu. (...)

Cenab-ı Hakk'ın binlerce rahmeti seninle olsun koca Mithat Efendi!

(F. Kerimi, İstanbul Mektupları, 2001: 120-126)

İlk Tatar roman ve hikayelerinde kullanılan dilin özellikleri nelerdir?

SIRA SİZDE

Ayaz İshaki (1878-1954) Fikir adamı, yazar, siyasetçi ve gazetecidir. Yevşirme köyünde bir din adamının ailesinde doğdu. Küçük yaşlarında aile içinde öğrenime başladı, Çistay ve Kazan medreselerinden sonra dönemin siyasî ve kültürel hayatının yakından izlendiği, hocaların-öğrencilerin birçok siyasî düşünceye sahip olduğu Kazan Rus-Tatar Öğretmen Okulu'nda okuyup (1898-1902) mezun oldu. Öğrencilik yıllarında, Rus, Avrupa ve Türk edebiyatlarını tanımaya başladı, siyasî hareketlere katıldı. Sonradan çıkardıkları gazetenin adından dolayı “*Taňçılar*” olarak adlandırılan Fuat Toktar, Şakir Muhammedyar, Sait Remi, Hüseyin Abuzer gibi sosyalist devrimci gizli bir Tatar millî teşkilatın kurucuları arasında yer aldı. 1906'ta bu teşkilat önce *Taň* sonra *Taň Yuldızı* adlı bir gazete çıkardı. Sait Remiyev'in mesul müdür olduğu gazeteyi Ayaz İshaki ve Fuad Toktar yönetiyordu. Ayaz İshaki, 1906'da toplanan Rusya Müslümanları II. Kongresi'nde alınan hep birlikte hareket etmek, Rusların Kadet partisiyle işbirliği yapmak ve “İttifak-ı Müslimin” adlı bir parti kur-

mak kararlarına, Ayaz İshaki, Rus partisi Kadet'e güven duymadığı ve her Müslüman halkın farklı şartları ve talepleri olduğu gerekçesiyle karşı çıktı.

Bir ara tutuklanıp iki ay hapse mahkûm oldu. Kendisi veya arkadaşları adına gazete çıkarma izni verilmediğinden başkaları adına imtiyaz almaya başladı. 1907'de *Tavuş*'u çıkardı. 1907'de gazetesi kapatıldı ve yine hapsedildi. 1907 sonlarında Arhangelsk'e üç yıllık sürgüne gönderildi. 1908'de kaçıp Petersburg'a oradan Türkiye'ye geçti. 1911'de Petersburg'a geri döndü. 1912'de yakalanıp sürgün cezasını tamamlaması için Pinega (Arhangelsk'te bir yer)'ya gönderildi. 1913'te Romanov hanedanının affıyla sürgünden kurtuldu.

Zamanla Türkçü-milliyetçi görüşleri benimsedi. 1913-1916 yılları arasında tek başına veya başkalarıyla birlikte *İl, Söz, Bizniñ İl*, gazetelerini çıkardı. *İl* gazetesi Rusya Türklerinin tamamı tarafından okunma başarısını yakalamıştı. Türkiye'nin Kafkas cephesindeki Sarıkamış harekatı sırasında ayaklanan Acarlar, hareketin başarısız olması üzerine Rusya yönetimi tarafından şiddetli şekilde cezalandırılır, katledilir. Bu durumu bütün Rusya'ya duyuran *İl* gazetesi kapatılır. Şubat 1917 ihtilalinden sonra *İl* gazetesini yeniden çıkartıp Bolşeviklere karşı mücadele eder. Ayaz İshaki, 1917 Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılır ve Kazan'daki II. Kongreyi düzenleyen aydınlar arasında yer alarak Rusya Türklerinin millî mücadelesine aktif rol oynar. 1918'de Kızılyar'da *Mayak*'ı çıkarır. 1919'de Ufa'daki İdil-Ural Türklerinin Millî Meclisi'nin temsilcisi olarak Versay Sulh Konferansı'na gönderilir. 1920'yılı başlarında Paris'e ulaşır fakat Bolşeviklerin Rusya'ya hâkim olması üzerine bir daha ülkesine dönemez; Avrupa ve Türkiye'de Sovyetler Birliği'ne karşı Tatar ve diğer Türk halklarının millî mücadelesini yürüten en ünlü ve etkili siyasi mültecilerden biri olur. On yıl kadar bulunduğu Varşova'da *Milli Yol* (Berlin, 1928-1932) ve değiştirilen adıyla *Yaña Milli Yol* (1933-1939) dergilerini yayımlar.

Tatar modern edebiyatının gelişmesinde 30 civarındaki hikâye, roman ve piyesleriyle önemli bir rol oynadı. Dönemin en etkili yazarlarından ve gazetecilerinden biri oldu. Sovyet döneminde edebiyat tarihlerinde kendisine yer verilmedi veya kasıtlı ideolojik değerlendirmelere daha doğrusu karalamalara muhatap oldu.

Edebî eserlerinde de gazetecilik faaliyeti gibi halkı aydınlatma düşüncesi önde gelir. Tatarların geri kalmışlıktan kurtulması, başta eğitim olmak üzere birçok kurumun çağın ihtiyaçlarına göre yenilemesi, Tatarların Ruslarla eşit haklara kavuşması, Batının olumlu yanlarını alarak modern bir kültür sahibi olması, nihayet bağımsız bir devlet kurması onun idealidir. Sovyet döneminden önceki Tatar modern edebiyatının, hiç şüphesiz önde gelen birkaç yazarından biridir. Roman, hikâye ve tiyatro eserlerinde gerçekçi ve halkçı bir yaklaşımla, toplumun her kesiminden değişik meslekte, farklı cins ve yaşlarda insanları, tipikleştirerek kendi konumları ve düşünce dünyalarıyla eserlerine taşır:

“Şimal Türkleri edebiyatının, İstanbul'da olduğu gibi 'sanat için sanat' modasını pek tanınamış olmasında içtimaî, siyasi, harsi pek çok sebepler vardır. Bunların en başında halka dayanmak, halkı harekete getirmek endişesi gelir. Bunu en kuvvetli duyan ve en birinci olarak bu yolu canlandırmaya çalışan ve bundan hiçbir eserinde, hiçbir yazısında ayrılmamış olan edip, Ayaz'dır. Onun hemen bütün eserleri ve bunlarda canlandırdığı şahsiyetler hep hayattan alınmıştır. Eserlerindeki mollalar, medrese talebeleri, tüccarlar, köylüler, kadınlar, kızlar hep kendi ruhları, düşünceleri, duyguları ile iyi, fena itiyatları ile canlandırılmışlardır. Bunların her birisi toplumun bir ifadesidir. Bunlar birer 'tip'tir. Edibin hayalinin değil, toplumun mahsulüdür” (Kırimer 1979: 151).

Bazı eserleri: Hikâye ve Romanları: *Taallümde Saadet* (hikâye, 1898), *Kelepuşçı Kız* (hikâye, 1900), *Bay Ugulu* (1900), *İki Yöz Yıldan Sonra İnkıraz* (fantezi roman, 1904), *Zindan* (hikâye, 1907), *Cıyımtık* (ufak hikâyeler, 1907), *Tilinçi Kız* (Kelepuşçı Kız'ın yeniden işlenmiş genişletilmiş şekli, üç bölümlü roman, 1908-1914), *Turmuş mu Bu?* (roman, 1911),

Mulla Babay (üç bölümlü roman 1912), *Dulkin İçinde* (1922), *Üyge Taba* (büyük hikâye, 1922), *Güz* (küçük roman, 1923).

Tiyatro eserleri: *Öç Hatın Bilen Tormuş* (piyes 1900), *İki Gaşık* (piyes, 1903), *Mögallim* (piyes 1907), *Aldım Birdim* (dram, 1908), *Kıyamet* (piyes 1910), *Tartışuv* (piyes 1917), *Züleyha* (dram, 1918, basılmadan önce sahnelenmiştir), *İki Ateş Arasında* (dram, 1921), *Jan Bayeviç* (komedi, 1923).

Ayaz İshaki'den örnek metinler:

Züleyha dramından parçalar:

[Züleyha dramı, Tatar tarihinde silinmez izler bırakan ve derin bir travma oluşturan zorla Hristiyanlaştırmayı konu alır. Olaylar yazarın köyüne yakın bir yerde geçer ve halk arasında anlatılan, gerçekten olmuş bir vak'ayı konu edilir. Zorla Hristiyanlaştırılıp adı Vasili olarak değiştirilen İmadi [İmadeddin] Baba, seksen yaşına kadar dinini ve imanını korur. Ölümünden sonra kendisini bir Müslüman gibi İslam mezarlığına defnetmelerini vasiyet eder. Vasiyeti yerine getirilince Rus görevlileri köye durumu araştırmaya gelir. İmadi Baba'nın kızı Züleyha, Müslüman, evli ve üç çocuk annesidir. Rus görevliler İmadi'nin bir Müslüman olarak defnedilmesini affetmez; Züleyha'nın evliliğinin kayıtlara geçmediğini bahane ederek onu alır manastıra kapatır, eşi Selimcan'ı da hapsedip sürgüne gönderirler. Züleyha'nın adı Marfa olarak değiştirilir, zorla, işkenceyle ayyaş, kaba bir insan olan Piyotr adlı bir Rusla evlendirir. Bir Rus köyünde yaşarlar. Bu kocasından da bir oğlu olur.

Bir gün tesadüfen hapisten kaçan kocası Selimcan eve gelir Züleyha'yı alıp kaçırırken Piyotr uyanır, Rus köylüleri onları yakalayıp feci şekilde döver, Selimcan ölür. Züleyha bir fincana zehir döküp intihar etmek isterken, ayyaş kocası ayılıp su ister. Züleyha bir an tereddüt etse de kocası Selimcan'ın yerde yatan ölüsüne bakarak, zehirli fincanı Piyotr'a verir. Zehirlenen Piyotr'un feryadına gelen Ruslar, polis çağırır Züleyha hapse atılır. Hapiste yıllar boyunca dua eder, namaz kılar, tanrıdan affını diler.]

(Birinci perdenin son kısmından:)

İmadi - Son merasimimin kendi evimde, eş dost arasında, imam, müezzin huzurunda olmasını istiyorum. Ben Vasili değilim, ben hazret İmadeddin'im".

İmam, onu Müslüman geleneğine göre gömeceğine söz verir, "Elden geleni yapmak görevimdir" der. Bu konuşmalar sürerken bir delikanlı, "Papaz geliyor" diye haber getirir. Papaz içeri girip bunlara ateş püskürmeğe başlar. İmam, hasta İmadi'nin başında Kur'an okumaktadır. Papazın gelmesinden dolayı herkes korkuya kapılmıştır. Züleyha, üstü bir bezle kapatılmış duran ikonu [Meryem Ana ve Hz. İsa tasviri] açmak zorunda kalır, bazı köylüler ceplerinden haç çıkarırlar. Hoca gürültüleri bastırabilmek için Kur'an okurken sesini gittikçe yükseltir. Papaz hocaya, "Sen ne hakla Hristiyan evinde Kur'an okuyorsun, seni zindanlarda çürüttüreceğim!" diye böğürür. Hoca ise, "İmadi Ağa, La ilahe illallah Muhammeden rasûlullah de!" der, İmadi kelime-i şahadet getirir. Papaz bağırıp çağırmağa, saldırmağa başlar, "Bunlar Hristiyan, bunlar Hristiyan!" diye haykırır, imam ve öteki köylüler ve İmadi'nin ailesi ise, "Müslüman, Müslüman!" diye bağırırlar. Kadınlar ellerine mutfak aletlerini alarak papazın üstüne yürürler. Papaz çaresiz kalır, imam, "Min kale la ilahe illallah, fehüve müslimîn", yâni "La ilahe illallah diyen herkes Müslümandır" diyerek papaza karşı çıkar, İmadi Baba iman getirerek ölürken birinci perde sona erer.

(Muhammed Ayaz İshaki, 1979: 174)

Üçüncü perdenin baş kısmı:

[Züleyha zorla evlendirildiği Rus'un evine girer. Tek başınadır, beşikteki çocuğuna bakar, boynundaki haçı çıkarır Sandalye'ye oturur. "Lanet olsun!" der. Durup düşünüp, besmele çeker, odanın ortasında ellerini kaldırarak dua etmeye başlar:]

"Ya Rabbi, affet günahlarımı, ya Rabbi affet! Sen biliyorsun, zorlandığımdan dolayı böyle yapıyorum, bağışla ya Rabbim, bağışla, ben günahlı kulunu bağışla!" diyerek ağlar.

"İki yıldan beri (gözyaşlarına boğularak) şu kâfir ile zina kılıp durduğumu bağışla, iki yıldan beri senin ibâdetin yerine kiliseye gitmemi bağışla, iki yıldan beri haram ekme yediğimi bağışla, bağışla Tanrım, bağışla... Benim hasretimden anam öldü. Meryem Ana'nın gözyaşı hürmetine bağışla. Günahlarımı affet. Kafdağından büyük, denizlerin suyundan çok olan günahlarımı affet! Aziz çocuklarımdan ayırdılar, kocamı hapse tıktılar, yaş yerine kan döktürdüler. Sen şahitsin Rabbim, sen bunların cezasını ver. Kızlarına buz yağdır, dirliklerine ölet ver, yavrularına cebir sal, Rabbim!.."

(Seccadesini yayar, ağlar, sandıktan bir Mushaf çıkarıp öper, seccadesinin üzerine oturarak dua eder. Önce yavaş, sonra daha yüksek sesle ağlar:)

"Yolunu azıtanlara yol gösteren Allah'ım, susayanlara su veren, açlara ekme veren Allah'ım! Gel, gel gâvur elinde esirlikte, tutsaklıkta olan, gâvur döşeginde zina kılıp duran Züleyha'yı kurtar. Yolunu yitirene yol gösteren, aç kurda yem veren İlyas, kara Rus, kara gâvur arasında yerini yurdunu yitiren Züleyha'ya yol göster, göster, göster!.." (Ağlayarak)

"Kadınları gözeten, yetimlere ana olan, öksüzlere baba olan, Müslüman askerine suda köprü olan, karada kale olan gaib erenler, şu çocuksuz kalan anaya, erkeksiz kalan dula, din düşmanına kul olmuş olan kadına yardım edin, yardım edin, yardım edin!.."

"Bütün evliyalar, bütün peygamberler, din yolunda şehit olan bütün Müslümanlar, ağlaya ağlaya gözleri bitmiş, akacak yaşı kalmamış olan şu kadına şefaatchi olun, şefaatchi olun, şefaatchi olun!.." (Uzun uzun ağlar).

"Ben burada Rus'un evinde, pis Rus'un döşegini bölüştüm. Bilmem çocuklarım neredeler. Kim bilir anasız babasız sürünüyorlardır. Belki boyunlarına torba asmış dilencilik ediyorlardır. Belki birisine hizmetçi olmuş, akşamları ip eğirip, gündüzleri çocuk bakıyorlardır. Gözlerini kaybetmiş olan anam, oğulsuz kızsız kalmış olan anam, belki sokak sokak, köy köy dolaşıp dilenmiştir. Kocam nerelerde, kuş uçup geçmez yerlerde mi kaldı, prangalı ayağıyla belki de çaldır çuldur taş kesiyordur. Ben burada Rus tutsaklığında (Biraz durur, düşünür)

"Allah her şeyi görür, her iyiliği, her kötülüğü bilir, herkesin gönlünü okur... O hiç kimseyi unutmaz, hiçbir nesneyi hafızasından çıkarmaz. Günahlarımızı ödettikten sonra bizi rahmetine erıştırir. Beni kocama kavuşturur. Çocuklarımdan yanında ihtiyarlamayı nasip eder. Belki yaşlı anama ölüm döşeginde ağzına su vermeyi nasip eder!"

(Yine üçüncü perdede Selimcan öldükten sonra Züleyha intihar etmek ister ve şöyle dua eder:)

"Ya Rabbim, senin yoluna ölmüş olan kocamın hürmetine beni kurtar, kurtar. Ya Rabbi şu kana boyanmış şehidin kanı hürmetine kurtar, kurtar!.. (ağlar) Rabbim bunu gösterdin, " sabrediyorum, elhamdülillah, sevap defterine bunu da yazdın. Şimdi Rabbim, beni kimlerin eline bıraktın, ben daha neler göreceğim, ne yapayım? Ya Rabbi ölüm ver, ver Ya Rabbi ver!.. Niçin beni de döverek öldürmediler? Ya Rabbi al canımı, şu dakikada, şu saniyede al, şu din düşmanlarını bir daha görmeyi nasip etme, gözüme gösterme, Ya Rabbi yardım et. Sevaplı erenler, sevaplı kadınlar, şefaatchi olunuz, Tanrım canımı al, canımı al. Şimdi ne yaparım, Ya Rabbi affet. Duracak hâlim kalmadı, sen affet, çok büyük günah işliyorum. Rahmetin genişlet Rabbim!" (Zehiri suya atar.)

"Bütün sırlarım sana malûm, affet şu günahımı Ya Rabbi. Bu dünyaya açıp bakacak gözüm kalmadı, umutlanıp yaşayacak umudum kalmadı. Bütün eşim, dostum, yalan helâlim

öbür dünyaya gitti, ben de gidiyorum, kendime kıyıyorum... Ya Rabbi bağışla, bağışla, bağışla!" (Zehiri karıştırır.)

"Dünyada görmüş olduğum mihnetlerim, zahmetlerim hürmetine, canını feda etmiş olan şu helâlimden ayırma. Canımı, onun koynunda zorla çıkarmak istememi affet. Sana malûm Rabbim. Sabırsızlık değil, verdiklerine razıyım. Dünyada yaşayacak gücüm kalmadı, kalmadı! Ben de onun öldüğü sırada sayıkladığı ataların, hazretlerin (hocaların) arasına katılmak istiyorum. Bağışla Rabbim!"

(Muhammed Ayaz İshaki, 1979: 188-190)

Üyge Tabadan Bir Parça

[Eserin özeti: İdil-Ural Tatarlarından Miralay Demir Ali, Çar ordusunda Müslüman askerlerin bulunduğu birliğin kumandanıdır. 1904 Rus-Japon Savaşı'nda üstün başarı göstermiş fakat, gereği gibi terfi ettirilmemiş, başarısız ve hatta cezalandırılması gereken Rus subayları ise haksız yere terfi ettirilmişlerdir. Bu durumu I. Dünya Şavaşı başlarken Tiflis'te, çağrıldığı askerî karargâhta, eskiden tanıdığı Rus subaylarını görünce daha iyi anlar. Kendisine birliğiyle Doğu Anadolu cephesinde Anadolu Türkleriyle Azerbaycan Türklerini birbirinden ayırmak, güneye Bağdat civarına kadar inerek zapt edilecek topraklara Don ve Ural Kazaklarının iskân edilmesini sağlamak, müttefik İngiliz ordusuyla birleşmek ve bölgedeki Türkleri yaşadıkları topraklardan sürmek görevi verilmiştir.]

Demir Ali, Türk olmasına rağmen, bir Rus subayı olarak ilk defa Türk ve Müslümanlara karşı savaşacaktır. Hiç beklemediği bu durum onu kendi kimliği üzerinde düşünmeğe mecbur eder. Düşünür taşınır, emrindeki Müslüman-Türk askerlerle Türkiye'ye karşı savaşmayı, aklı, vicdanı kabul etmez. Emrindeki subaylara cephede Türkiye tarafına geçmeyi Rusların savaş planlarını Türklere bildirmeyi teklif eder, subayları da bu teklifi sevinçle kabul eder, zaten askerlerin Türkiye'ye karşı savaşmak istemediklerini bildirirler. Demir Ali'nin birliği, cephede Türk tarafına geçerken iki ateş arasında kalır ama, az zayıyla Türk tarafına geçmeli başarır. Ağır yaralanan Demir Ali savaş planlarını Türk subaylarına ulaştırıp şehit olur.]

(Miralay Demir Ali, subayı Fahri İslâm'a Türk tarafına geçme planını açıklar:)

"- Ben sizi biliyorum azizim. Sizin maddî bir hastalığınız yoktur, sizin ıztırabınız manevîdir. Siz de yakında Türklere karşı icra edilecek hücum ve yarma hareketine iştirak etmemek için buradan kaçmak istiyorsunuz. Sizin vicdanınız bunu emrediyor. Peki kardeşim gidiniz, ben müsaade ediyorum.

Diye evrakı imzaladı.

Fahri İslâm aldığı cevaptan şaşırıldı. Rusça resmî bir selâm vererek çıkıp gitmek istedi. Fakat dili damağına yapışmış gibi hiçbir söz söyleyemedi ve hareketsiz olarak yerinde durup kaldı. Miralay bu vaziyetten istifade ederek söze başladı:

- Fahri İslâm Efendi, siz bir zabıt olmanız, doktordan rapor alabilmeniz ve benimle on senelik arkadaş olmanız dolayısıyla düşmanların faydası için yapılacak iki kardeş muharebesinden bir kenara çekilebiliyorsunuz. Bu suretle bu büyük günahtan vicdanınızı muhafaza edebiliyorsunuz. Sizin emrinizdeki askerleri kime bırakıyorsunuz? Onlar arasında sizin gibi güvenilecek bir Türk ve bir Müslüman yiğit mevcut olmadığını biliyorsunuz. Yoksa onların yegâne müstakil Türk devleti olan kardeş Türkiye'yi ezmesini mi istiyorsunuz? Askerce söylemek lâzım gelirse buna korkaklık derler. Muharebeye girmek istemeyen bir asker vücudunu korumak için parmağına kurşun sıkmak hilesine başvurur. Siz ise ruhunuzu ve imanınızı korumak için rapor alıyorsunuz.

Yüzbaşı Fahri İslâm "Miralay Bey", diye cevap vermek istedi. Fakat Miralay Demir Ali onu dinlemedi, sözünde devam etti:

Üyge Taban: Eve Doğru.

– Bugün bütün Türk dünyasının varlığı ve yokluğu muharebe cephesine nakledilmiş olduğu nazik ve mesuliyetli bir zamanda, o harbin içinde bulunan bir Türk zabitanın vazifesi, düşmanı gören bir devekuşu gibi, başını kumda gizlemekle biter mi diye zannediyorsunuz? Siz gittikten sonra yerinize gelecek olan yüzbaşı Petrof, İvanof sizin yetiştirdiğiniz, sizin asker yaptığınız binlerce Türk çocuklarını müstakil Türk memleketinin son kalesini yıkmaya sevk etmez mi diye düşünüyorsunuz? Hayır Yüzbaşı! Artık kadın hilesi ile iş yürümüyor. Ya öyle, ya böyle!.. Ya Türk, ya Rus!... Orta yol yoktur. O, çoktan bitmiştir, yüzbaşı!

Yüzbaşı Fahri İslâm şaşırды, kızardı, Miralay Demir Ali sözünde devam ederek dedi ki:

– İşte ben de yirmi sekiz yıl askerlik yaptım. Milletim ayrı olsa da vatan birdir diye çalıştım. Şimdi görüyorum ki bütün hizmetler Rusluğa ve Ruslara imiş. Benim halkımı ezmesi, benim milletimi köle etmesi için imiş. Şimdi de işte, Türk memleketini imha etmek için bir silâh olarak kullanılıyor. Artık ben de anladım. Uzun muhakeme ve düşüncelerden sonra millî rüşdümü buldum. Çok geç de olsa nihayet buldum. Erkân-ı Harbiye Riyaset Meclisi'nde iken kendimin Rus elinde bir oyuncaktan başka birşey olmadığını pek iyi anladım. Ondan sonra ben Türk'e karşı hazırlanan yumruğumu bizzat Rus'un başına indirmeğe karar verdim. Onun için de Türk cephesini yarmak vazifesini deruhte ettim. Bu iş için hazırlandım. Vakti gelince bunu yapacağım. Sen bu işte benimle beraber olmak istemezsen var olma. Ben senin millî vicdanına itimat ediyorum. Benimkini değil emrimdeki bu sekiz dokuz bin Türk-Tatar askerinin sırrını saklayabilirsin diye itimat ediyorum. Allahaismarladık yüzbaşı!

Dedi ve döndü:

Yüzbaşı Fahri İslâm birdenbire diz üstü çöktü ve yalvarmaya başladı:

– Mir Haydar, Mir Haydar, hayır, ben istidamı geri alıyorum. Ben bilemedim... Ben dünkü geceden sonra uyuyamadım! Vicdan azabı beni rahat bırakmadı. Bunu ancak ondan dolayı yaptım. Ne emredersen senin emrinden çıkmam, dedi.

(M. A. İshaki, Üye Taba, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1998, s. 98-99.)

XX. yüzyıl başlarında roman ve hikâyeleriyle Tatar edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynayan Fatih Emirhan, Alimcan İbrahimov, Şeref Kemal gibi şahsiyetlerden burada ayrıca söz edemiyoruz; hiç olmazsa adlarını söyleyerek geçelim dedik.

İdil-Ural bölgesinde başlangıçta tek bir edebî hareket olarak Tatarlar ve Başkurtlar arasında gelişen modern edebiyat, 1920'li yıllardan sonra siyasî gelişmelerin akışına bağlı olarak Tatar ve Başkurt edebiyatları şeklinde iki kola bölündü. Her iki edebiyat da Sovyet döneminde belli bir ideoloji zemininde olmasına rağmen önemli gelişmeler gösterdi. Ne yazık ki bu üniteye konuya ayrılan yerin azlığı sebebiyle Sovyet dönemini ana hatlarıyla da olsa ele almamız mümkün olmadı.

Modern Tatar Tiyatrosu

İdil-Ural bölgesinde Türklerle Rusların birlikte yaşadıkları Kazan gibi birçok şehirlerinde Ruslar arasındaki faaliyetler sebebiyle birçok Tatar veya Başkurt aydınının epeyce erken dönemlerde tiyatroyla temas ettiğini söyleyebiliriz. Cedit hareketiyle başlayan modernleşme süreci içinde tiyatro eserleri de aşağı yukarı modern hikaye ve romanla aynı dönemde ortaya çıkar. Bilinen ilk tiyatro eseri Abdurrahman İlyası'nın *Biçare Kız* (1887) adlı eseridir.

Abdurrahman İlyası (1856-1895) Kazan'da doğdu. Babası zengin bir tüccardı. Abdurrahman, Kazan'ın Kölboyu Medrese'sinde okudu. Kendi kendine ve özel dersler alarak Rusça öğrendi. Rus edebiyatı, tiyatrosu ve dramaturjiye duyduğu ilgi sebebiyle yazarlı-

ğa başladı. Kayyum Nasiri'yle kurduğu alaka kendini geliştirmesine yardım etti. Onunla birlikte etrafta, köylerde dolaşiyor, folklor derlemeleri yapıyorlardı. Babası, ömrünün son yıllarında iflas edip büyük borç altına girdi. Onun borçlarını ödemek İlyasi için kolay olmadı. Tüccarların muhasebe işlerine bakıp geçimini sağladı ama, aldığı ücret hiçbir zaman ihtiyacını karşılamadı.

A. İlyasi, Kazan Üniversitesi'nde bulunan "Arkeoloji, tarih, etnografya... cemiyeti"nde zaman zaman Tatarca eski elyazmaları, folklor ürünleri vs. hakkında bildiriler okuyordu. Nitekim Mercani'nin "*Müstefidü'l- Ahbar fi Ahval-i Bulgar ve Kazan*" kitabını da basımından hemen sonra bu bilim kurumunda tanıtmıştı. A. İlyasi bir gazete çıkarmak için müracaat etmiş fakat, izin alamamıştı.

1887'de *Yaş Kız ve Hatınnarga Hediye* adlı eseri basıldı. Bu eserinde terbiye meseleleri üzerinde durmuş ve yakında Tatar dilinde hanımlara mahsus büyük bir kitap bastıracağından da söz etmişse de böyle bir kitabın basılıp basılmadığı bilinmiyor.

Abdurrahman İlyasi, aynı zamanda Tatarların ilk aktör ve rejisörüdür. *Biçare Kız*, 1887'de Kazan Üniversitesi Matbaası'nda taşbasma olarak basıldı. Aynı yıl da yazar tarafından kendi evinde sahneye konuldu. Eve çarşaf gerilerek sahne oluşturulmuştu. 1898 yılında Kasım şehrinde halka açık ilk tiyatro oyunu sahnelendi. Bu oyunun da *Biçare Kız* olduğu tahmin ediliyor.

Eserde, evlilik meselesi işlenmiştir: Biktimir, kızı Mahitab'ı zengin bir Tatarın cahil, içkici oğluyla evlendirmek ister ve nişanlar. Mahitab karşı çıksa da babası onu dinlemez. Hatta karısı Feriha'nın da bu konuda fikrini almaya bile lüzum duymaz. Feriha'nın "Oğlan pek akıllı değil, Mahitab razı olur mu?" diye söylenmesine baba, "Ben razı olunca olur sesini çıkarmaz!" diye cevap verir.

"Gazeteler okuyup duran", "âlim" bir genç, iyi bir insan olan Canbay, Mahitab adlı kızı babasının istemediği bir adamla evlendirmek istediğini gazetede okuyunca "*Bize göre hava hoş! Bakın bugün Mahitab için zindan, zindan!.. Bak, ne biçim korkular vardır onda. Biçare, yok ona acıyan. Niçin onlardan önce birisi acısın, anne babasının acımadığı birine! Ah sevdiğime acıyan biri yok!.. Yok, yok.. ben acırım. Yok, dur... (biraz düşünüp) Ne olursa olsun, bir iş yapacağım*" diye kendi kendine söylenir. Bir dostunun vasıtasıyla kızı bu zor durumdan kurtarmaya karar verir.

Mahitab, Biktimir'le evlendirileceğini öğrenince: "*Of, beni Cantimir'e verseler? Ben o zaman ne yaparım?*" dedikten sonra "*Yok yok, varmam, varmam. Benim rızam olmadan vermezler!*" diye söylenir.

Canbay, çarşafa bürünüp kadın kılığında kızın yanına gider, onu kurtarmak için geldiğini söyler. Aslında o sırada kız, nikâh için damadın gelmesini beklemektedir. Mahitab, böyle bir durumda genç bir erkekle karşılaşınca şaşırır. Çok geçmeden nişanlısı Cantimir (babasının kızı vermek istediği genç) içeri girip kızı bir başka erkekle görünce, durumu kızın anne ve babasına bildirmek için dışarı çıkar.

Canbayla kız, sevinçle biraz da ne yaptıklarını tam bilmeden birbirleriyle kucaklaşırlar. Anne-baba odaya girdiğinde onları kucaklaşırken görüp şaşırır. Canbay, kızlarını istemediği bir adamla evlendirmek istedikleri için anne ve babaya çıkışır. Kızın babası Biktimir, Canbay'a "*Hey zebani, hey cellat!. Ne ettin, aziz çocuğuma!*" diye seslenir.

Cantimir tekrar odaya gelir. Canbay yine kızı vermez. Babası Mahitab'ı dövmeye başlar. Canbay kızın babasını konuşarak sakinleştirmeye çalışır.

Cantimir, Mahitab ve Canbay arasındaki itiş-kakış, münakaşa uzanır. En sonunda Cantimir, Canbay'ı "*Kız benim diye sevinme!*" şeklinde tehdit eder. Canbay inadına kızı sarılıp "*Kız benim, kız benim!*" der öpmeye başlar. Cantimir de kızı boşadığını söyleyerek çıkar gider.

Mahitab sevinir. Kızın anne ve babasının şaşkınlıktan parmakları ağızlarında kalır.

Bu romantik eserde dönemin hayatında ortaya çıkan eski ve yeni zihniyet taraftarlarını görüyoruz. Biktimir, ataerkil, otoriter bir aile reisini, ona karşı koyamayan karısı Feriha ve kızı Mahitab, geleneklerin baskısı altındaki kadın tipini temsil eder. Canbay ise yeni kuşağın, hürriyetten, serbest evlilikten yana olan romantik, iyi niyetli bir temsilcisidir. Komediye, Tatar toplumunda değişmeye başlayan değer yargılarının, evlilik ve aileyi etkilediğini anlatılmaktadır. Bu modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucudur. Nitekim ilk hikâye ve romanlarda da aynı konunun işlenmesi bu görüşü destekler.

Bu piyesten bir yıl kadar sonra **Fatih Halidi** (1850-1923)'nin "*Redd-i Biçare Kız*" (1888) ve M. Kazanlı'nın *İhtiyarlı Kız İhtiyarsız Ulmuş* (1888) eserleri basılır. Türkçeden tercüme edilen *Haset Baba* (1893) ve Rusçadan kimin çevirdiği bilinmeyen *Komédiya Çistayda* (1895) gibi eserler yayımlanır.

Fatih Halidi'nin *Redd-i Biçare Kız* adlı eserindeki kahramanlar, *Biçare Kız*'ın konusu, kahramanları ve amacı hakkında konuşur, bu eseri haksız yere tenkit eden, onu yanlış yorumlayan geri düşünceli kimselere cevap verir, İlyası'nın eserini tahlil ederler. Fatih Halidi'nin dramı bu bakımdan da ilgi çekicidir.

O dönemde tiyatroya ilgi duyan gençlerden **Galiesgar Kâmal** (1879-1933), 1898'de *Behitsiz Yigit* dramını yazar, Petersburg'a izin almak için gönderir. O arada Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*'unu *Kızganuç Bala* adıyla çevirir, *Öç Bedbehet* dramını yazar. Bunların üçü de 1900 yılında Kazan'da basılır. Aynı yıl Ayaz İshaki'nin *Öç Hatın Bilen Tormuş* piyesi de yayımlanır.

Bu yıllarda Kazan'da Rus okullarından mezun gençler ve Muhammediye Medresesi öğrencileri bazı tiyatro eserlerini sahneye koymaya başlar. Böylece Tatarlar arasında amatör tiyatro toplulukları da oluşur. Sovyet dönemine kadar Tatarlar arasında tiyatro faaliyetleri hem eser, hem de sahne faaliyeti olarak bir hayli güçlenir, gelişir. Kısa zamanda profesyonel tiyatro toplulukları oluşur, birçok yerden önce Tatar kadınları sahneye çıkar, erkeklerin kadın rolünde sahneye çıkmasına lüzum kalmaz. Sovyet döneminde de bu gelişme devam eder. Tatar oyuncularını, Sovyet döneminden önce de sonra da Rusya'da birçok yerde turneye çıkarak, değişik tarzda eserleri başarılı bir şekilde sahneye koyarlar.

Modern Tatar Şiiri

Daha modernleşme hareketleri başlamadan, Rus istilasından sonra değişen şartları fark edip, Müslüman-Tatar toplumunun bu şartlara göre kendini toparlamasını, değişmesini arzu eden, cemiyetin kusurlarını, eksikliklerini eleştiren şairler olmuştur. Bunlar arasında özellikle Gabdrehim Utız İmeni, Hibetulla Salıhov, Şemseddin Zeki'den söz etmek gerekir. Bunlar ve daha başka şairler, sosyal hayatın bozuk yanlarını eleştirerek, cehalete karşı çıkarak, cahil din adamlarını, açgözlü tacirleri hicvederek halkı bilim ve sanat öğrenmeye davet eden şiirleriyle tanındılar. Tatarlara, kız, erkek ayrımı yapmadan çocuklarının okutmalarını ve Rusça öğrenmelerini tavsiye ettiler. Bu yeniliğe yol açan şairlerin hazırladığı zemin 1905'ten sonra birden bire artan gazete ve dergilerin sayfalarında birçok genç şair tarafından daha da geliştirildi; dönemin fikir ve sanat anlayışına, topluma hakim "ceditçi" düşüncelere, yeni ortaya çıkmaya başlayan çok geniş bir yelpazeye sahip sosyalist ideolojiye genç şairler taraftar ve sözcü olmaya başladılar.

Yeni şiir başlangıçta Türkiyede de olduğu gibi vezin, şekil, kafiye itibarıyla klasik şiire ve halk şiiri geleneklerine bağlı kaldı: Şiirde özellikle içerik değişti, dünya görüşü farklılaştı. "Ceditçi" aydınlarının "maarifçi" görüşleri, daha çok didaktik manzumelerde, çoğu

çeviriye dayanan manzum masallarda, ders kitaplarına konulan ve çocuklar göz önünde tutularak yazılan şiirlerde kendisini gösterdi. Ceditlerin İslamcı-Türkçü görüşler çerçevesinde yazdığı din, vatan, millet sevgisiyle dolu romantik şiirler ise Rus meşrutiyetinden sonra ortaya çıktı.

Aynı şekilde daha geniş anlamda çağı ifade eden, realist veya romantik görüş ve duygularla yazılmış ferdî duyguları dile getiren, sosyal ve siyasî hayatı değişik görüşler ışığında yansıtan, toplumdaki kusurları, insanlardaki ahlakî zaafı eleştiren manzumeler ise, Türkiye, Rusya ve Avrupa şairleri örnek alınarak oluşturuldu. Böylece modern Tatar şiirinin ilk temsilcileri 1905'ten sonraki gazete ve dergi sayfalarında ilk eserlerini vermeye başladılar. Bu genç şairlerin bir kısmı ortak edebî dille, bir kısmı da mahalli dille (Tatarca, Başkurtça) yazmayı tercih ettiler. Zamanla artan Sovyet baskısı ortak edebî dille eser yazmaya imkân vermedi.

1905'ten sonra başarılı eserleriyle diğer şairlerden ayrılanlar arasında **Derdmend** mahlasını kullanan Muhammed Zakir Remiyev (1859-1921), Mecit Gafurî (1880-1934), Necip Dumavî (1883-1933), Mir Aziz [Gaziz] Ukması (1884-1948), Sait [Segit] Sünçeleý (1885-1959), Abdulla Tukay (1886-1913) sayılabilir. Tatar şiiri, dil ve estetik olgunluk itibarıyla Sovyet döneminde yüksek bir seviyeye ulaşsa da burada Sovyet dönemi edebiyatını ele almamız, kitabın hacmi itibarıyla mümkün olmayacaktır.

Abdullah Tukay (1886-1913): Sadece modern Tatar edebiyatının ilk büyük şairi değil, genel olarak Tatar şiirinin en büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Tukay, Kazan civarındaki Kışlavuç köyünde doğdu. Küçük yaşta babasını daha sonra annesini kaybetti. Yetim bir çocuk olarak akrabalarının veya bazı ailelerin himayesinde çok zor şartlar altında büyüdü. Bundan dolayı şiirlerine anne sevgisi, anneye duyulan özlem çok samimi ve dokunaklı bir şekilde yansımıştır.

1892-1895 arasında Kırlyay'da Sadi adlı kendisine çok müşfik davranan birinin yanında köy hayatın tanır, çocukluğunun az çok mutlu günlerini yaşar. 1895'te Cayık (Uralsk)'a halasının yanına gider, dönemin bilgili müderrislerinden biri olan Mutiullah Tuhfetullin'in medresesinde 18-19 yaşına kadar okur. Belli ölçüde dinî bilimler, Arapça, Farsça öğrenir. Doğu edebiyatıyla ilk teması da burada olur; Osmanlıca neşriyatı, Gaspıralı'nın *Tercüman*'ını, Tiflis'te çıkan *Şark-i Rus* gazetesini, hatta bazı Mısır ve Beyrut neşriyatını burada okuma, inceleme imkânı bulur. 1902-1903 yıllarında, siyasî düşünceleri sebebiyle Türkiye'den kaçtığı düşünülen Abdulveli Emrullah adlı genç bir Türk şairi, bu medreseye gelir. Tukay'la yakınlaşır, dost olurlar. Tukay, Abdulveli'den Osmanlı Türk ve Fransız edebiyatı hakkında çok şey öğrenir. 1902'de Kahire'deki medrese tahsilini tamamlayıp Cayık'a dönen hocası Mutiullah'ın oğlu Kâmil Mutii'nin de Tukay'ın dünya görüşü, edebî zevki üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Tukay bu şahsın düzenlediği edebî meclislere katılır. Kamil Mutii, daha sonra gazeteci, yazar ve tiyatro oyuncusu da olmuştur. Bu yıllarda Tukay'ın edebiyata duyduğu ilgi artmış, şiirler yazmaya başlamıştır. İlk şiirlerinde bir yandan Osmanlı Türkçesi ve Aruz vezninin, manzum dinî eserlerin, diğer yandan Tatar halk şiir ve şarkılarının, ayrıca Rus edebiyatının etkisi görülür. Medresede okurken bir yandan da Rusça öğrenmiş; Rus şairlerinden çeviriler yapmaya başlamıştır. Mizahî şiire olan eğilimi de ilk şiirlerinden itibaren ortaya çıkar.

1905 Rus meşrutiyetinden sonra Kâmil Mutii Cayık'ta *Fikir* gazetesini, *El-Asrû'l-Cedid* dergisini ve *Uklar* adlı mizah dergisini çıkartır. O sırada halasının kocası öldüğünden Tukay çalışıp hayatını kazanmak zorundadır. Bu süreli yayınlarda bir yandan müretteplik, musahhihlik, redaktörlük ederken diğer yandan da ilk şiirlerini, yazılarını

yayımlama imkânı bulur. Böylece genç şairin Tatar basın hayatında gittikçe yükselecek iş ve sanat hayatı başlar. 1907'de Kazan'a gider, burada *Kitap* adlı neşriyatta bazı süreli yayınlarda çalışarak, bir yandan da şiir ve yazılarını, sık sık kapanıp bir yenisi çıkan *El-İslah*, *Yeşin*, *Yalt-Yult* gibi dergi ve gazetelerde yayımlayarak geçimini temin eder. Yayık döneminde yazmaya başladığı mizahî şiirlere Kazan'da da devam eder ve bu tarz şiirlerini epeyce olgunlaştırır; hicivlerindeki tenkit, artık daha keskin, sosyal, siyasî muhteva bakımından da daha etkilidir. "O, çeşitli, günün meselelerine ait hicvî ve iğneli fıkralar ve şiirler kaleme alıyor, mektepler için Rusçadan küçük hikâyeler (fabller) tercüme ediyor ve çocuk manzumeleri yazıyor, türlü türlü konular üzerine ciddi ve oldukça derin mânalı şiirler yaratıyordu. Tukay, o yıllarda (1908-1911) artık geniş Rusya'nın bütün genişliğine dağılmış olan İdilboyu Türkleri arasında büyük şöhret ve nam kazanmakla kalmayıp Kırım, Kafkas, Türkistan ve hatta Türkiye Türklerince de tanınmış bulunuyordu" (Taymas 1996: 147).

Tukay, Rusya Müslümanları arasında tek bir medenileşme hareketi olarak başlayan İslamcılık ve Türkçülük ideallerinden Tatar milliyetçiliğine geçişte de önemli rol oynadı. Kazan döneminde sosyal demokrat görüşleri benimsediği gibi Tatar milliyetçiliğinin de ilk büyük şairi oldu; halkın beğenisini kazandı. Günümüzde Tukay'dan en az beş on şiir ezber bilmeyen eğitimli bir Tatar bulmak imkânsızdır. Onun *Tugan Til*, *Par At*, *Bir Tatar Şağıyriniñ Süzleri*, *Tugan Cirime*, *Kitmiybiz*, *Şürelî* gibi şiirleri millet sevgisinin en güzel örnekleri olarak Tatar edebiyatında özel bir yer tutmaktadır. Tukay'ın dinî, millî şiirlerinin bir kısmı Sovyet döneminde yok sayılmış, basılan külliyatlarına alınmamış ancak 1991'den sonra bunlar yeniden yayımlanmış ve tekrar değerlendirilmiştir.

Şiir ve yazılarından, yayınevlerindeki işlerinden belli bir para kazansa da 1910'dan sonra müstakil şiir kitapçıları basılıp halk tarafından ilgiyle karşılanıp okunsa da Tukay, hiçbir zaman maddî bakımdan rahat nedir bilmedi. Kazan'da Biçenbazar adlı Tatar mahallesinde kötü ve ucuz otellerde yatıp kalktı, kötü alışkanlıklara sahip gençler arasında düzensiz bir hayat sürdü. Bu da zaten pek sağlam olmayan bünyesini sarstı, genç yaşında veremden vefat etti. Ölümü halk arasında büyük bir şaşkınlık ve üzüntüye sebep oldu. Artık olgunlaşmış bulunan Tatar millî ruhunu Tukay'ın temsil ettiği bu "millî matem" sırasında iyice anlaşıldı.

Milletlerin veya toplulukların yükseliş ve düşüş, buhran ve değişim-dönüşüm dönemlerini, bu süreçlerin ana hatlarını, büyük edebî şahsiyetlerin eserlerini inceleyerek de öğrenebiliriz. Halkıyla bütünleşen bu gibi şahsiyetler, cemiyete derinlemesine nüfuz eder onu bir bütün olarak algılayıp eserlerine sade, realist bir tarzda yansıtmakla kalmaz, cemiyetin kusurlu, bozuk, çarpık yanlarını, insanların kötü ahlak ve davranışlarını da eserlerinde sert bir şekilde tenkit etmekten çekinmezler. Eskiye ve hâli tenkit ederken geleceği de kurmaya çalışır, toplumlarının hasret, arzu ve ümitlerine de tercüman olurlar. Bu gibi şahsiyetler arasında Tataristan'da Tukay'ı, Azerbaycan'da Sabir'i, Kazakistan'da Abay'ı ve Türkiye'de de Mehmet Akif'i örnek olarak gösterebiliriz.

Tukay'dan örnek şiirler:**Tuğan Til**

İy tuğan til, iy matur til, etkem-enkemniñ tili!
 Dönyada küp nerse bildim sin tuğan til arkılı.
 İn ilik bu til bilen enkem bişikte köylegen,
 Annarı tönner buyi ebkem hikeyet söylegen.
 İy tuğan til! Her vakıtta yardemiñ birlen siniñ,
 Kiçkineden añlaşılğan şatlığım, kayğım minim.
 İy tuğan til! Sinde bulğan in ilik kılğan doğam:
 Yarlıkağıl, dip, üzim hem etkem-enkemni,
 Һodam!

Özilgen Ömid

Küz karaşımında Һezir üzgerdi eşyalar tösi,
 Sizle ütti yaş yakıtlar, citti gomrim yartısı.
 Küz tigip baksam eger de turmıšımniñ kügine,
 Yaş hilal urnında anda tulğan aynıñ yaktısı.
 Nindi dert birlen kalem sızsam da kegaz östine,
 Uçmıy evvelgi cüler, saf, yaş mehebbet çatkısı.
 İy mökaddes monlı sazım! Uynadıñ sin nik bik az?
 Sin sınasın, min sünemin, ayrılabız ahrısı!
 Oçtı dönya çitliginnen tarsınıp künlüm kuşı,
 Şat yaratsa da, cihanga yat yaratkan Rabbısı.
 Küpmi moñlansam kunıp milli ağaçlar östine,
 Barsı Korgan; bir gine yuk canlısı, yafraklısı.
 Bulmadıñ altın yarım, salkın yarım sin de minim,
 Bir tebessim birle de tormıš yulım yaktırtkıcı!
 Kuz yaşıñ de kipmiçe yıglap vafat bulgan eni!
 Galesine cihannıñ nik kitirdin yat kişi?!
 Üpkeniñnen birli, enkey, in aırgı kerre sin,
 Her işikten sördi ugılını mehebbet sakçısı.
 Bar küñlülerden cılı, yomşak siniñ kabriñ taşı,
 Şunda tamsın kuz yaşımnıñ in aç hem tatlısı!

Kadir Kiç

Bu Kadir kiç, yılda bir kiç, barca kiçler izgisi,
 Saklanır tapdan bu kiç mö'min küñiller közgisi.
 Saklanır ul, paklanır, bik zur Һodaynıñ devleti,
 Hem tüşer ul közgilerge kük kapugi şevlesi.
 Şul kapugtan künderibiz Teñribizge bir tilek,
 Bir Kadir kiç, Teñri karşısında, miñ aydan izgirek.
 Cün, mamıktay eylenir cirde bu kiç ervah ve ruh.
 Hem ferişte safları cirde yörir minler güruh.
 Ul melaikler cıyarlar tol, yetimner yeşlerin,
 Barca köçsizler, zegiflerniñ ahın, kargışların.
 Küz yeşinden, törli rençişden yasap zur inciler,
 Ul melaik garşı kürsini bizer hem inciler.
 Tañ sızılğança yörirler eytmıyçe hiç bir kelim.
 Tik diyirler: "Barca mö'minge, müsülmanga selam!"

Anadil[im]

Ey anadil[im], ey güzel dil, anamın, babamın dili!
 Dünyada çok şey öğrendim, senin sayende ey ana dil[im].
 İlkin bu dil ile annem beşikte ninni söylemiş,
 Sonraları, geceler boyunca ninem hikâyeler anlatmış.
 Ey anadil[im]! Her zaman yardımınla senin,
 Küçüklükten [beri] anlaşılmiş sevincim, kaygım benim.
 Ey anadil[im]! Seninle ettim ilk duamı ben:
 Bağışla Tanrım, dedim; beni, annemi ve babamı!

Kırılan Ümit

Bakışımında değışti şimdi eşyaların rengi,
 Geçti gitti genç vakitler, gitti ömrümün yarısı
 Göz dikip baksam eğer hayatımın göklerine,
 Genç hilal yerine orda dolunayın ışığı [var]
 Hangi dertle yazı yazsam kâğıt üzerinde,
 Uçmaz evvelki deli, saf, genç muhabbet kıvılcımı.
 Ey mukaddes, kederli sazım, niçin çok az çaldın?
 Sen kırılıyorsun, ben sönüyorum, ayrılıyoruz sonunda!
 Uçtu dünya kafesinden [artık] daralıp gönlümün kuşu,
 Mutlu yaratsa da, dünyaya yabancı yaratmış Tanrısı.
 Ne kadar kederlensem, konup millî ağaçlar üstüne;
 Hepsi kurumuş, bir tane bile yok canlısı, yapraklısı.
 Olmadın altın yarım, soğuk yârim, sen de benim,
 Bir tebessüm ile hayat yolunu aydınlatan.
 Göz yaşı da kurumadan ağlayıp ölen anne[m],
 Dünyaya neden getirdin yabancı bir insan?
 Anneciğim, beni sonuncu kere öptüğünden beri,
 Her kapıdan kovdu oğlunu, sevgi bekçisi.
 Bütün gönüllerden sıcak, yumuşak, mezar taşın,
 Oraya damlasın gözyaşımın en acısı ve en tatlısı.

Kadir Gecesi

Bu Kadir gecesi, yılda bir gece, bütün gecelerin (en) kutsalı,
 Arınır lekeden bu gece mümin gönüllerin aynası.
 Korunur o, paklanır, çok büyük Tanrı'nın devleti,
 Hem düşer o aynalara gök kapısının parıltısı.
 Bu kapıdan göndeririz Tanrı'mıza bir dilek,
 Bir kadir gecesi, Tanrı katında, bin aydan daha kutsal.
 Bu gece yerde ruhlar, yün, pamuk gibi dönerler,
 Hem melek safları yerde yürür, binlerce yığın [hâlinde]
 O melekler toplar dul, yetimlerin [göz] yaşlarını,
 Bütün güçsüzlerin, zayıfların ahını, kargışlarını.
 Göz yaşından, türlü incinmelerden yapıp büyük
 inciler,
 O melekler arş kürsüsünü bezer (süsler) hem inciler.
 Tan atana kadar dolaşırlar söylemeden hiç bir kelâm,
 Yalnız derler: "Bütün mümin(ler)e, Müslüman(lar)a
 selâm!"

Türkçülük ideali karşısında Tatar ulusal bilinci (Tatar milliyetçiliği) ne zaman ortaya çıkmaya başlar, edebiyatta bunun ilk temsilcileri kimlerdir, araştırmız.

İdil-Ural Bölgesinde Süreli Yayınlar 1905-1918

1860'lı yıllardan itibaren İdil-Ural bölgesinde Tatarlar ve Başkurtlar arasında birçok aydın, gazete çıkartmak için Rus yönetimine müracaat etmiş, fakat kendilerine bu izin verilmemiştir. Çünkü Rus yönetimi gazetelerin halkın uyanmasındaki rolünü çok iyi biliyordu. Buna rağmen Rusya Türkleri arasında siyasî faaliyetlerdeki ataklığı ve cesaretiyle tanınan **Abdurreşid İbrahim** (Reşid Kadı) 1900 yılında Petersburg'da Rus yönetiminden izin almadan *Mirat* [Ayna] adlı dergiyi çıkarmayı başarır.

Rusya Türklerinin basın hayatında önemli bir merhale olan *Mirat*, 1-16. sayıları Petersburg'ta 17-22. sayıları Kazan'da olmak üzere 22 sayı yayımlanır. A. Benningsen, *Mirat*'ı "Panislamist ve aşırı reformist eğilimlerin etkisinde, politik ve edebî bir dergi" olarak değerlendirir. A. N. Kurat ise daha farklı bir değerlendirme yapar:

"(...) mevkute [süreli yayın] mahiyetinde "Mirat" (Ayna)'lerini çıkarmağa başlamıştı. Orta tahsilli bir münevverin anlayabileceği bir dille yazılan ve Rusya Müslümanlarının 'Medeniyet, Ceditleşme, Garplılaştırma meseleleri ile birlikte, siyasî meseleleri de ihtiva eden' bu neşriyatla bilhassa taassup ve geriliğe savaş açmıştı. Abdurreşid Efendi'nin bu 'Mirat'leri birbirini tutmayan görüşler ve gayet sathî yazılar ihtiva etmekle beraber yine de Kazan Türklerinin uyanış hareketlerinde mühim bir rol oynamıştır" (Kurat: 1966: 124).

Abdurreşid Kadı, *Mirat*'taki yazılarında, cahil Müslümanları olduğu kadar Rus okullarından yetişen Müslüman gençlerini de eleştirir. Bu gençlerin tavırlarını beğenmediğini; onların Müslümanları insan yerine bile koymadıklarını; edindikleri bilgileri yerinde kullanmadıklarını; hatta baba ve annelerine bile saygı göstermediklerini; Tatarlar arasında kendilerine denk insan bulamadıklarını; kendilerini büyük görüp, çoğu zaman Tatar olduklarını bile belli etmekten kaçındıklarını, söyler. Reşid Kadı'nın bu görüşleri, Kursevî ve Mercanî'nin başlattığı, Gaspıralı'nın devam ettirdiği Müslüman toplumun kusurları ve eksiklikleri üzerine yoğunlaşan fakat, onlardan daha açık ve toplumu sarsıcı tenkitleri ihtiva eder.

İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'da "Reşit Efendi'nin *Mirat*'ı" adlı yazısında

"Evet, Reşit efendi'nin dediği asılsız emsal değildir; doğru bir sözdür. Darılmak ve açuulanmak [kızılmak] lâzım değildir. Acı sözdür; ama, doğrudur. (...) Bunları okumalı, fikir ve mülâhaza etmeli, uyumuş, uyumuş fikri harekete getirmeli ve cevap verilecek, itiraz edilecek sözleri varsa; vermeli, etmeli. Maslahat budur. O yazsın, bizler okup fikir etmeliyiz; terakkiyât-ı fikriye böyle böyle meydan alır [yayılır]" (Gaspıralı 1900: 6).

Bu alıntılardan da görüldüğü gibi Abdurreşit İbrahim, *Mirat*'teki yazılarıyla sadece cahil, yanlış din anlayışına sahip, medreseleri çok yetersiz İslam toplumunu eleştirmekle kalmamış Rusya Müslümanlarının siyasî mücadelesini de açıkça gündeme getirmiş; onları sarsıp uyandırmaya çalışmıştır.

Japonya'yla savaş Rusya'nın ağır yenilgisiyle sona erince Çar 5 Nisan 1905 tarihinde yayımladığı bir fermanla Rusya'da söz ve basın hürriyetini ilan etti, sansür kaldırıldı. Böylece Rusya'da çeşitli Türk lehçelerinde yeni gazete ve dergiler yayımlanmaya başladı, yeni matbaalar açıldı ve basılan kitapların sayısında büyük bir artış görüldü. 1905-1918 yılları arasında çıkan gazete ve dergiler, Rusya Türkleri arasında oluşan siyaset, fikir ve kültür hayatını bütün ayrıntılarıyla yansıtır. Bu dönemde basılan kitaplar, tek başına, süreli yayınlar kadar dönemi yansıtır ve temsil etme imkânına sahip değildir. 1920'li yıllara kadarki bu

sürelî yayınlar incelendiğinde İslamcılık, Türkçülük ve sosyalizmin İdil-Ural bölgesinde de dönemin fikir ve edebiyat hayatını büyük ölçüde etkilemiş olduğu anlaşılır. Bu dönemdeki geniş sosyalist yelpaze içinde Bolşeviklik değil, sosyal demokrat görüşler daha yaygın ve güçlü idi. Bolşeviklik 1920’li yıllardan sonra diğer görüşlere yaşama hakkı tanımadığından Sovyet döneminde 1905-1918 arasında çıkan birçok Tatar sürelî yayını objektif olarak araştırılmamış, tersine katı ideolojik bir tutumla bunlar hakkında çoğu kere yanlış ve kasıtlı hükümler verilmiştir. 1991’den sonra bu sürelî yayınları yeniden incelenmeye, değerlendirilmeye başlamıştır. 1905-1918 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde yayımlanan belli başlı gazete ve dergiler şunlardır:

Ülfet; 1905-1907 Petersburg, (85 sayı). Yayımlayan: Abdurreşid İbrahim. Musa Carullah da yazarları arasında. Daha çok dinî meselelere ağırlık verdi. Türkiye’ye yakındı. İslamcılık düşüncelerini savunuyordu.

Nur; 1905-1914 Petersburg, (310 sayı), Yayımlayan: Ataullah Beyazıdof. Rus yönetimini desteklediği ve daha çok dinî problemlere yer verdiği için ulusal bir gazete kabul edilmemektedir.

Kazan Muhbiri; 1905-1911, Kazan, (416 sayı). “İttifak-ı Müslimin”in yayın organı. Muharrir ve nâşir: Seyitgeray Aklin. İlk yıllarda gazeteyi Yusuf Akçura yönetti. Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde kurulan “İttifak-ı Müslimin” adlı partinin yayın organı ve en etkili gazetelerden biri idi.

Fikir; 1905-1907, Uralsk (Cayık) (73 sayı). Yayımlayan: Kamil Mutii.

El-Asrû’l-Cedid; 1906-1907, Uralsk (Cayık), (Dergi, 17 sayı). Yayımlayan: Kâmil Mutii. Yazar Mısır’da dinî eğitim görmüş açık fikirli bir insandı. Sosyal ve edebî problemleri dile getirdi. Abdulla Tukay da bu dergide çalıştı ve eserleri burada yayımlandı.

Uklar; 1906 Uralsk (Cayık), (Resimli, satirik dergi, 6 sayı). Yayımlayan: Kamil Mutii.

Yuldız; 1905-1918 Kazan, (1900 sayı). Yayımlayan: Hadi Maksudî. En uzun ömürlü gazetelerdendir. Yazı kadrosunda tanınmış yazarlar, âlimler vardı.

Tilmiz; 1906 Kazan, (Arapça, 30 sayı), Yayımlayan: R. Rahim.

Tañ; 1906 Kazan, Yayımlayan: Ayaz İshaki. Onun yayımladığı sürelî yayınlar birçok kere kapatılır, başka adla açılır. Bazen de başka aydınlarla birlikte çıkartır: 1907’de **Tavuş** adlı gazeteyi çıkardı (6 sayı). Muharrir ve Naşir: Muhammed Arif Bikin, Hüseyin Ebuzevov. Genç sosyalistlerin çıkarttığı gazete idi. Ayaz İshaki, 1913-1915 arasında Petersburg’ta Musa Carullahla birlikte **İl’i** (89 sayı, “Yurt-Cir Faydasın Közetüvçi Türk-Tatar Gazetesi”) çıkarttı, kapatılınca 1915-1916 arasında Moskova’da, **Söz’ü** çıkardı. Redaktör: Gabdulla Sagidev, Naşir: Ahmed Bek Salihov. 1916-1917’de Moskova’da **Bizniñ İl** (14 sayı). Muharrir: Ayaz İshaki ve Şakir Muhammedyarov.

Añ; 1912-1913 Kazan, (Resimli dergi, 123 sayı). Yayımlayan: Ahmedgeray Hasani.

Ural; 1907 Orenburg, (31 sayı). Yayımlayan: Hatice Yamaşeva, “Açık Tatar tilinde atnasına [haftada] 2-3 mertebe çıkaturgan, şehir hem avıl cirindegi [köylerdeki] işçileriniñ faydasın közetüvni üzine meslek itken gazeta”. Tatar sosyalistlerinin gazetesi idi.

Vakit; 1908-1918, Orenburg, (2308 sayı), Sahipleri Şakir ve Zakir Remiyev kardeşler, baş yazarı Fatih Kerimi. Tatarların en ciddî, etkili ve önemli gazetelerindendir. Önce haftada 3 kere, 1913’ten sonra günlük çıkar. Dili Türkiye Türkçesi’ne yakın. Gaspıralı’nın dil anlayışını temsil etmiştir.

Şura; 1908-1917 Orenburg, (240 sayı). “Unbeş künde bir çıkan edebî, fennî ve siyasi mecmua”. Yayımlayanlar Muhammed Şakir, Muhammed Zakir Remiyev kardeşler. Baş yazarı: Rızaeddin bin Fahreddin, yazarları arasında Fatih Kerimi de vardı. Fikrî seviyesi yüksek, dili anlaşılırdı. Bu sebeple okuyucusu da çok olmuş, ünü İslam âlemine yayılmıştı.

1899’da Ceditçi din adamlarından ve Tatarca ilk ders kitaplarını yazan aydınlardan biri olan **Gilman Kerimî** (Gilman Ahund), 1899’da tanınmış zengin ve hayırsever Gani Bay’ın

yardımlarıyla kitap basımı işine girmek için bir matbaa satın alır (Türkoğlu: 2000, 351). Gilman Ahund, bir yandan da Türkiye’de tahsilini tamamlayıp Rusya’ya dönmüş olan oğlu Fatih Kerimi’yi matbaa işletimini ve baskı işlerini öğrenmesi için Moskova ve Petersburg’a gönderir. Kazan Türkleri arasında yetişen ilk önemli yazar ve profesyonel gazetecilerden biri olan Fatih Kerimi, aslen Kırımli soylulardan olan ve Petersburg’da bir matbaa açarak Arap harfli kitaplar basma işinde ustalaşmış İlyas Mirza Boraganski’nin yanında, bir müddet tecrübe edinir ve gerekli matbaa malzemelerini temin eder. Böylece baba-oğul, 1901’de Orenburg’ta “Matbaa-i Kerimiye”yi açar ve aynı adla bir kitapevi kurarak yayın işlerine başlar. 1902’de babalarının ölümün sonra 1906 yılının ortalarında “Kerimof, Hüseyinof ve Şürekası” adlı bir şirket kuran Kerimof kardeşler işlerini daha da ilerletir. Onların matbaa ve kitapçılık faaliyeti, sadece İdil-Ural bölgesi Türklerinin değil, bütün Rusya Müslümanlarının fikir ve edebiyat hayatında önemli bir merhaleyi temsil eder. Kitapevi aynı zamanda Türkiye ve Mısır’dan da dini, edebî, fennî kitaplar getirterek bütün Rusya çapında satışa sunar. Diğer yandan 1905 Rus Meşrutiyeti’nden sonra başta *Vakit*, *Ural*, gazeteleri ve *Şura* dergisi olmak üzere birçok süreli yayın da bu matbaada basılır.

Özet

Tatar modern edebiyatının ortaya çıkışından önce, genel modernleşme hareketlerinin bir parçası olarak İdil-Ural bölgesinde daha çok Rusya'nın ve Türkiye'nin etkisiyle bilim ve kültür hayatında önemli değişimler görülür. Ruslarla ilişkiler Tatarca, Rusça dilbilgisi kitaplarının sözlüklerin yazılmasını zarurî kılar. Kazan Üniversitesi'nin açılışı bölgedeki Tatarları ve Başkurtları etkiler. Batılı anlamda tarih, dil, etnografya, folklor konularında araştırmaları başlar.

Diğer yandan Kursevî ve Şihabeddin Mercanî dini, hurafelerden temizler, yeni bir din anlayışının yerleşmesini sağlar. Mercanî modern tarih araştırmalarını başlatır, medreselerde matematik, tarih, coğrafya, yabancı dil derslerinin okutulmasını yaygınlaştırır.

Kayyum Nasiri dil ve edebiyat araştırmalarını genişletir, birçok konuda eserler yayımlayarak halkı cehaletten kurtarmaya çalışır. Osmanlıca ve Çağataycanın etkisinden tam olarak kurtulmasa da mahallî Tatarcayla yazdığı eserlerle, yeni Tatar yazı dilinin gelişmesini başlatır.

İsmail Gaspıralı ise bütün Rusya Türkleri arasında planlı bir şekilde modernleşme hareketlerini eğitime büyük önem vererek başlatır. *Tercüman* gazetesiyle ortak edebî dili yaygınlaştırır, tek bir ulusal kimlik anlayışının benimsenmesi için çalışır, modern Bakı kültürünün ilk örnekleri olarak roman ve hikâyelerini yayımlar.

Musa Akyığıt, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Gaspıralı'nın yolundan giderek modern hikaye ve romanların ilk örneklerini verirler.

Ayaz İshaki ilk sosyalist yazarlardan biri olarak ortaya çıksa da I. Dünya Savaşı'ndan sonra Bolşevizme, Rus emperyalizmine karşı cephe alarak liberalist demokrat bir çizgide Türkçülüğe kayar. Tatarlar arasında hikâye, roman ve tiyatronun gelişmesinde büyük rol oynar. Ayrıca ilk profesyonel gazetecilerden biri olur.

Modern Tatar tiyatrosu Abdurrahman İlyası'nın Bıçarde Kız adlı dramı ile başlar. Bu ilk tiyatro eserinde ve diğer ilk piyeslerde ele alınan konular daha çok evlilik, aile, kadın ve eğitim meseleleridir.

Modern Tatar şiirinin gerçek kurucusu ve ilk büyük temsilcisi Abdula Tukay'dır. Günümüzde Tatarların millî şairi olarak kabul edilmiştir. Döneminin sosyal, siyasî, kültürel yaşamını realist, satirik çizgilerle, güzel akıcı bir dille anlatır. Tatar edebî dilini yeni bir zirveye yükseltir.

Tatarlar arasında basın hayatı 1883'te *Tercüman*'la başlar, 1900'te Abdurreşid İbrahim'in *Mir'at*'larıyla devam eder. Basın hayatındaki asıl gelişme 1905'ten sonra Kazan, Orenburg ve Cayık'ta çıkan süreli yayınlarla önemli bir gelişme gösterir. Tatar matbuatı, kısa zamanda bütün Rusya Türkleri arasında okunma başarısını yakalar. Bu süreli yayınlar, XX. yüzyıl başlarında Rusya Türkleri arasındaki edebî, fikri ilişkiler için vazgeçilmez, önemli bir kaynaktır.

Kendimizi Sınayalım

1. İdil-Ural bölgesinde Rusların etkisiyle hangi bilim dalında Batılı tarzda ilk eserler ortaya çıkar?
 - a. Coğrafya
 - b. Arkeoloji
 - c. Dil
 - d. Folklor
 - e. Din
2. Batılı tarzda karşılaştırmalı ilk Türk lehçeleri gramerini aşağıdakilerden hangisi yazmıştır?
 - a. İsmail Gasprali
 - b. Kayyum Nasiri
 - c. İbrahim Halfin
 - d. Hüseyin Feyizhan
 - e. Mirza Kâzım bey
3. Bulgar Türkleriyle, İdil-Ural bölgesindeki Tatarların, Başkurtların ilişkileri olduğunu mezar kitabelerine dayanarak ortaya koyan aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kayyum Nasiri
 - b. Şihabeddin Mercanî
 - c. Mirza Kazım Bey
 - d. Hüseyin Feyizhan
 - e. V. Radloff
4. Aşağıdakilerden hangisi Kayyum Nasiri'nin Osmanlı Türkçesinden uyarladığı eserlerden biri **değildir**?
 - a. Kırk Vezir
 - b. Efsane-i Gülruh ve Kámuran
 - c. Ebu'ali İbn Sina Hikâyesi
 - d. Muhtasar Tevârih-i Enbiya
 - e. Kırk Bahça
5. Aşağıdakilerden hangisi *Hüsameddin Molla* romanında ön planda **ele alınmamıştır**?
 - a. Medrese eğitimi
 - b. Kadın ve evlilik
 - c. Rus-Tatar ilişkileri
 - d. Dilencilik,
 - e. Ticaret-Tatar burjuvazisi
6. Medrese öğrencilerin ahlakî zaafı, Kazanlı Müslüman zenginlerin içki ve eğlenceye düşkünlüklerinin konu edildiği eser ve yazarı eşleştirmelerinden hangisi doğrudur?
 - a. Şagirt ile Student-Fatih Kerimi
 - b. Selime Yaki İffet-Rızaeddin Fahreddin
 - c. İki Yöz Yıldan Sonra İnkiraz-Ayaz İshaki
 - d. Günah-ı Kebair-M. Zahir Bigi
 - e. Mirza Kızı Fatima-Fatih Kerimi
7. Rızaeddin Fahreddin'in "okumuş iyi eğitilmiş bir kızın, erkeklerden daha üstün olabilir" düşüncesini işlediği romanı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Selime Yaki İffet
 - b. Esmâ Yaki Emel ve Ceza
 - c. İsmail Seyahati
 - d. Meşhur Hatunlar
 - e. Kayınana
8. Ayaz İshaki'nin zorla Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma meselesini işlediği tiyatro eserini aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Zindan
 - b. Tañ Yıldızı
 - c. Kıyamet
 - d. Züleyha
 - e. İki Ateş Arasında
9. Abdulla Tukay'ın şiiri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Şiirlerinde Osmanlı Türkçesinin de etkisi vardır.
 - b. Aruz vezni kullanmamıştır.
 - c. Manzum dinî eserlerin etkisi altında kalmıştır.
 - d. Şiirlerinde Tatar halk şiiri ve şarkılarının etkisi vardır.
 - e. Bazı şiirlerinde Rus edebiyatının etkisi görülür.
10. Fikrî ve edebî seviyesinin yüksekliği, dilinin Rusya Türkleri arasında anlaşılır olması gibi sebeplerle sadece Rusya'da değil, Türk ve İslam âleminde de tanınan dergi, aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. El-Asrû'l-Cedid
 - b. Tercüman
 - c. Kazan Muhbiri
 - d. Vakıf
 - e. Şura

Okuma Parçası

Sovyet Dönemi Tatar Şairlerinden Şeyhzade Babiç'ten Örnek Şiirler:

Şeyhzade Babiç (1895-1919): Aslen Başkurttur. Sovyet dönemine kadar bir bütün hâlinde gelişen modern Tatar-Başkurt edebiyatının önde gelen temsilcilerindendir. Ufa'da "Galiye Medresi"nde okudu. İlk şiirleri *Şura* dergisinde yayımlandı. 1917-1919 yıllarında Başkurtların bağımsızlık hareketine katıldı. İç savaş sırasında öldürüldü. Dönemin önde gelen şairlerindendir.

Halkım Öçén (1914)

Appak altun cırlarımını
Cırlamıym danlık öçén,
Cırlıymın altun ilémçün,
Üz tugan halkım öçén.

Saf kömêşdik cırlarımını
Cırlamıym altun öçén;
Cırlayım tik saf kömêşdik
Saf yörek halkım öçén.

Çeçke töslé cırlarımını
Cırlamıym zevkim öçén,
Cırlayım tik çeçkedey
Kızlarga bay halkım öçén.

Dertlé kaynar cırlarımını
Cırlamıym dertém öçén,
Cırlayım tik meñgé şad,
Dertlé, köleç halkım öçén.

Yıglamıym min könlerém
Sırgak, suvık, salkın öçén
Yıghıym tik yarlı, miskiyn,
Kızganıç halkım öçén.

Yeş çağım, altun çağım,
Yalkın çağım bulsın fida,
Halkım aldında miném
Birgen taza antım öçén

Halkım İçin

Tertemiz altın şarkılarımı
Söylemem şöhet için,
Söylerim altın ülkem için,
Kendi öz halkım için.

Saf gümüş gibi şarkılarımı
Söylemem altın için;
Söylerim yalnızca saf gümüş gibi
Saf yürekli halkım için.

Çiçek gibi şarkılarımı
Söylemem zevkim için,
Söylerim sadece çiçek gibi
Kızları çok halkım için.

Duygulu, sıcak şarkılarımı
Söylemem derdim için,
Söylerim sadece ebedi mutlu,
Duygulu, güleç halkım için.

Ağlamam ben, günlerim
Acı, soğuk, serin diye
Ağlarım sadece yoksul, aciz,
Zavallı halkım için.

Gençlik çağım, altın çağım,
Ateşli çağım olsun feda,
Halkımın önünde, benim
Verdiğim büyük sözüm için.

Mandolin

İy üzek özgêç tavışlı, moñlı, zarlı mandolin,
Kilçé, moñlançı özép bér, min de tıñlap moñlanıym.

Sin miném can sérdeşém, can moñdaşımsın, mandolin!
Sérge bétken, moñga bétken zarlı tavşın canga im.

Şul sinéñ tavşın gına tik dertéme derman bire,
Şu bire her nersené, şul can bire, şul yem bire,

Şul miñe uy, şul miñe his, şul miñerge añ bire.
Şul miñe sér çışmesénden löélöé ve mercan bire,

İy miném küñélméñ saflavçı mókatdes mandolin,
Siné tıñlap, küzlerém saf yeşke mañçıp algalıym.

Siné tıñlap, hemme tapdan, hemme kérden saflanam,
Saflanam da, paklenem de, Allah, Allah, Allah! diym.

İy sihérlé, sérlé, ilhamlı, gaceyép mandolin!..
Eyde sızdır, eyde özdér, saflanıym, imanlanıym!

Eyde küñlém (1915)

Eyde, küñlém, monda torma, kükke, kükke, kükke oç!
Kükke oç, kükke tınıç... Monda sugış, monda kılıç!..

Eyde kükke, monda yem yuk, kükde yem bar, anda nur,
Monda nerse? Yemlé sınılar... Anda hur bar, anda hur.

Eyde, gomrém, eyde, behtém, eyde, küñlém, bégelep,
Monda bulsa kübelekler, andadır barlık melek.

Kan Şevleleré (1917)

Küp zebaniyeler hisapsız kanlı arba tartalar...
Arbalar, utdan ve görziyden yasalğan terteler...
Yöz çıtılğan, téşler irjayğan, kara köygen irén..

Küz töbénde kap-kara kandan oyışkan arpalar...
Kür, ene: Açlar aşaylar, güür kazıp, çérgeñ meyét!
Siskene can, çirkene ten hem çımırday arkalar...

Kür, ene: İnsan başından tav öyélgen, baş tavı!
Yak-yagında cabrılıp oçmakta kozgın-kargalar...
Yirde kan... Kandan toman... Kükde éléngen kanlı kul!

Kanlı kulda kan tamıp torgan kot oçkıç balta bar!..
Kanı tomanında yöze menfur “ülém gıyfriyteré”!
Bar da kapkan avzına şomlı üleke, meyételer!..

Mandolin

Ey sesi iç sızlatan, hüznü, gamlı mandolin,
Gel bir hüznü iç sızlatarak, ben de dinleyip hüznüleneyim.

Sen benim can sırdaşım, can derttaşım, mandolin!
Sırla dolu, hüznüle dolu kederli sesin cana deva.

Sadece senin o sesin dertime derman verir,
Her şeyi o verir, can verir o, güzellik verir,

O bana düşünce, o batna his, o bana şuur verir,
Bana sır pınarından inci ve mercan verir,

Ey benim gönlümü arındıran kutsal mandolin,
Seni dinleyerek gözlerimi saf yaşlara bandırırım.

Seni dinleyerek her lekeden, her kirden arınırım,
Arınır da paklanırım; Allah, Allah, Allah! derim.

Ey sihirli, esrarlı, ilhamlı, acayip mandolin!..
Haydi, hüznülendir, haydi üz, arınayım, imanlanayım!

Haydi Gönlüm

Haydi, gönlüm, burada durma, göğe, göğe, göğe uç!
Göğe uç, gökte sakinlik... Burada savaş, burada kılıç!..

Haydi, göğe, burada güzellik yok; gökte güzellik var, orada nur,
Burada ne? Güzel putlar... Orada huri var, orada huri.

Haydi, ömrüm, haydi bahtım, haydi gönlüm, beraber,
Burada varsa kelekler, oradadır bütün melekler.

Kan Işıltıları

Birçok zebani sayısız kanlı araba çekiyor,
Ateşten ve gürzden yapılmış arabaların okları.
Yüz buruşuk, dişler sırtık, yanmış kara dudaklar,

Gözde kandan oluşmuş kapkara arpacıklar.
Bak işte: Açlar yiyor, mezar kazıp çürümüş cesetleri!
İrkiliyor can, ürperiyor ten ve karıncalanıyor sırtlar.

Bak işte: İnsan başından bir dağ yığılmış: Baş dağı!
Etrafında dönüp uçmakta kuzgunlar ve kargalar.
Yerde kan, kanlı sis, gökte bağlanmış kanlı el,

Kanlı elde kan damlayıp duran korkunç bir balta var.
Kanlı siste yüzüyor lanetli ölüm yaratıkları,
Hepsi de kapmış, ağızlarında uğursuz leşler, cesetler.

Her ofıkdan urgılıp, kaynap çıga utlı tötén!
Borla-sarla ajgırıp, şundan cılanlar kalkalar!..
Ul çayıldaylar kolakda bi-hisab cén şımçısı!

Algı könden kurkınıç, zur faciğa aňgartalar..
Kürsete méñ törlé tös, méñ törlé eş bir lahzada,
Levh-i mehfuzda tézélgen sérilé, tılsım kartalar.

Her taraftan fişkırarak kaynayıp çıkıyor ateşli duman,
Kıvrıla burula tıslayıp oradan yılanlar baş kaldırıyor.
Kulakta ötüşüyor sayısız muhbir cinler:

Gelecekte korkunç ve büyük facialar anlatıyorlar.
Gösterir bin türlü renk, bin türlü işi bir anda,
Levh-i mahfuzda çizilmiş esrarlı, tılsımlı haritalar...

Not: Bu şiirler, Özkan Öztekten'in "Şeyhzade Babıç'ın Şiirleri Giriş-Metinler-Dizin" (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2002) adlı eserinden alınmıştır ve metindeki Tatarca imla değiştirilmemiştir.

Sovyet Dönemi Tatar Şairlerinden Hesen Tufan'dan Örnek Şiirler:

Hesen Tufan (1900-1981): Kısa bir medrese öğreniminin ardından madenlerde, fabrikalarda işçi olarak çalıştı. 1924'ten sonra bir şair olarak dikkati çekti. Stalin döneminde tutuklanıp uzun yıllar hapisanede kaldı, Sibiryaya sürgün edildi. Sürgünde yazdığı şiirlerde ağır kamp hayatını, insanlık dışı baskıları derin bir insan sevgisiyle anlattı. Stalin'in ölümünden sonra affedildi, Kazan'a döndü ve edebî faaliyetine devam etti. Vefat ettiğinde Tatarların en büyük şairlerinden biri olarak tanımlanıyordu.

Tatar Türkçesi Metin

CİLLER İSE

İse ciller, ise ciller,
İsken ciller faydasız...
‘Halık cırı

Terezemné açıp kuydım,
Kilsene, cil, kérsene:
Kadérlémnéñ ‘hellerénen
Bérer ‘heber birsene!

Cite kiçler. Ciles ciller
İseler de iseler.
Çiténmèni: kérseler de,
İsen elé, diseler.

İy ciles cil, kilsene, kil,
Bézge kére kitsene,
Barmı canı, niçék ‘helé,
Şunu ‘heber itsene?!

Kiçké ciller sér söyliyler
Miña tügél, göllerge...
Sinnen ayırım könnerémde
Min süz kuşıym kémnerge?!

1957

Türkiye Türkçesi

YELLER ESER

Eser yeller, eser yeller,
Esen yeller faydasız...
Halk türküsü

Penceremi açıverdim,
Gelsene yel, girsene:
Kıymetlimin hallerinden
Birer haber versene!

Gelir akşamlar. Serin yeller
Eserler de eserler.
Zor mu ki: Girseler de
İyi hâlâ, deseler.

Ey serin yel, gelsene, gel,
Bize uğrayıp gitsene,
Var mı canı, nasıl hâli,
Şunu haber etsene?!

Akşam yelleri sır söylerler
Bana değil, güllere...
Senden ayrı günlerimde
Ben söz söyleyeyim kimlere?!

1957

BAKÇALARGA NİLER BULGAN

Bakçalarga niler bulgan:
Sandugaçlar sayramıy?..
Bu Kazannıñ şuşı yağı
Yöregéme yaramıy.

Sayramıy la sandugaçlar
Ni kayında, ni talda:
Ufalarga kitken alar,
Ufalarda séz barga.

Şundadır şul sandugaçlar,
Sézneñ tirededér şul;
Sézneñ cırnı bézden élék
Şular öyrenedér şul...

Bézneñ 'helné sorasagız,
Bézneñ 'heller "uf!" indé:
Séz kitkennan birlé bézde
Sandugaçlar yuk indé.

Halık eyte:
-Bakçalarnı
Harap itté şul gına!
-Nişlep bézneñ Kazan, diyler,
Çara kürmıy soñ moña?

Sayramıy la sandugaçlar
Ni kayında, ni talda:
Ufalarga kitken alar,
Ufalarda séz barga.

1959

BAHÇELERE NELER OLMUŞ?

Bahçelere neler olmuş:
Bülbüller şakımıyor?..
Bu Kazan'ın şu tarafi
Yüreğime yaramıyor.

Şakımıyor ki bülbüller
Ne kayında ne söğütte:
Ufalara gitmiş onlar,
Ufalarda siz olduğunuzdan.

Oradadır şu bülbüller,
Sizin civardadır;
Sizin türküyü bizden evvel
Onlar öğreniyordur..

Bizim hali sorarsanız,
Bizim haller "Uf!" şimdi:
Siz gittiğinizden beri bizde
Bülbüller yok artık.

Halk der:
-Bahçeleri
Harap etti yalnız bu!
-Niçin bizim Kazan, derler,
Çare bulmaz ki buna?

Şakımıyor ki bülbüller
Ne kayında ne söğütte:
Ufalara gitmiş onlar,
Ufalarda siz olduğunuzdan.

1959

SİÑA

Tagın bér yaz savbullaşıp kitté,
Yadkar itép çeçekler birép...
Sin de kittéñ,
Töséñné tik miña
Gomérlék bér istelék itép.

-Ut éçénde yörgen çaklarında
Cuygandır ul miné, diyséñimé?
Yuk,
Canım bélen ışıklap alıp çıktım
Felaketler aşa min siné.

Niçe tapkır gizép üttém indé
Cir şarınıñ orbitasın min;
Tik bérkayda oçratmadım siné,
Tabalmadım, tabılmadıñ sin.

Oçraşıp bér tagın vogzallarda,
Savbullaşıp ütesé idé;
Yöregémde sinéñ iréñnérnéñ
Cılısın alıp kitesé idé!..

Eyt bulmasa,
Ozak istelékke
Bér cılı süz eyt sin bulmasa.
Bu çigé yuk ozın meñgélékte
Bér géne kat yeşiybéz lasa.

1952

SANA

Yine bir bahar vedalaşıp gitti,
Yadigar olarak çiçekler verip...
Sen de gittin,
Rengini yalnız bana
Ömürlük bir hatıra bırakıp.

-Ateş içinde gezdiği çağlarda
Kaybetmiştir o beni, diyor musun?
Hayır,
Canımla gölgeleyip alıp çıktım
Felaketler içinden ben seni.

Nice kere gezip geçtim artık
Yer yüzünün yörüngesini ben;
Ama hiç bir yerde rastlamadım sana,
Bulamadım, bulunmadın sen.

Rastlaşıp bir kez daha garlarda,
Vedalaşıp geçmeliydim;
Yüreğimden senin dudaklarının
Sıcaklığını alıp gitmeliydim!..

Söyle bari,
Uzun hatırate
Bir sıcak söz söyle bari.
Bu hudutsuz uzun ebediyette
Sadece bir defa yaşarız besbelli.

1952

Not: Hatice Şirin (User)'in "*Hesen Tufan'ın Şiirleri, Giriş-Metin-Sözlük*" (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir, 1998) adlı basılmamış yüksek lisans tezinden alınmış ve metindeki Tatarca imla değiştirilmemiştir.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Eşiğinde Tatar Bilim ve Kültür Hayatındaki Değişimler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Eşiğinde Tatar Bilim ve Kültür Hayatındaki Değişimler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Eşiğinde Tatar Bilim ve Kültür Hayatındaki Değişimler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Eşiğinde Tatar Bilim ve Kültür Hayatındaki Değişimler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Modern Tatar Hikâye ve Romanı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise “Modern Tatar Hikâye ve Romanı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise “Modern Tatar Hikâye ve Romanı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise “Modern Tatar Hikâye ve Romanı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Modern Tatar Şiiri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “İdil-Ural Bölgesinde Süreli Yayınlar 1905-1918” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Yenileşme hareketleri önce din anlayışı, İslam tarihi, Türk tarihi, dil ve gramer, folklor ve etnografya araştırmaları ve nihayet edebiyat alanında ortaya çıkar.

Sıra Sizde 2

“Ceditçilik” en basit tanımıyla yenilikten yana olmak demektir. Rusya Türklerinin cehaletini, geride kalmışlığını, iktisaden perişan durumda olmalarını görüp bu konular üzerinde düşünen aydınlar başta İsmail Gaspıralı olmak üzere işe önce eğitim alanından başlamışlardır. Bu sebeple ceditçiler halkı eğitmek için didaktik mahiyette edebiyat ve bilim eserleri yazmaya çalışmışlardır

Sıra Sizde 3

İlk Tatar roman ve hikayelerinde kullanılan dil, bir yandan Kayyum Nasiri’nin geliştirdiği yeni yazı diline diğer yandan İsmail Gaspıralı’nın ortak edebî dil idealine bağlıdır. Sovyet döneminde mahallî Tatarca kullanılır.

Sıra Sizde 4

Tatar ulusal bilinci Kayyum Nasiri’den itibaren ortaya çıkar. Edebiyattaki ilk önemli temsilcisi ise Abdulla Tukay’dır. Bu konuda Nadir Devlet’in “Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi”ne, Azade-Ayşe, Rorlich’in “Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları” adlı eserlerinden yararlanabilirsiniz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Abdurrahman Sadi [Ğabdrahman Seğ'di], Tatar Edebiyatı Tarihi, Kazan 1926.
- Akçokraklı, Osman, "Kazan Tatar Edebiyatı Taritinden (Akımda Kalganlar), Eserler Toplamı, tertip eden: İsmail [H]asanoğlu Kerim, Akmescit, 2006, s. 113-131. ("Yañı Çolpan, 1924, Sayı: 1, s. 42-52"ten alınmış).
- Akpınar, Yavuz, "1905'e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat-1", Yeni Türk Edebiyatı, Ekim 2010, İstanbul, Dergâh Yayınları, Sayı: 2, s. 137-1640
- Akpınar, Yavuz, "Rusya Türklerinin Ortak Edebiyatından Söz Edilebilir mi?", Yeni Türk Edebiyatı dergisi, Mart 2010, s. 11-33.
- Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, TTK, 2. bs., 1999.
- Gaspıralı, İsmail, "Reşit Efendi'nin Miratı", Tercüman, 5 May 1900, Sayı: 6.
- Gökçek, Fazıl "Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları", Fatih Kerimi İstanbul Mektupları, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001
- Hüseyin Baykara, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri. XIX. Yüzyıl, Ankara, TKAE, 1966, s. 67
- Kanlıdere, Ahmet, Muhammed Zâhir Bigi Mâverâünnehir'de Seyahat, İstanbul, Kitapevi, 2005.
- Kerimi, Fatih, Avrupa Seyahatnamesi, Hazırlayan: Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2011
- Kerimi, Fatih, İstanbul Mektupları, Hazırlayan: Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2011
- Kerimi, Fatih, Kırım'a Seyahat, Hazırlayan: Hayri Atas, İstanbul, 2004
- Kerimi, Fatih, Morza Kızı Fatıyma. Saylanma Eserler, Hazırlayan: M. B. Gaynetdinov, Kazan, 1996
- [Kırım], Cafer Seydahmet, "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshaki", Muhammed Ayaz İshaki. Hayatı ve Faaliyeti, Ankara, 1979
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri" (1917 Yılına Kadar), DTCF Dergisi, Ankara, Temmuz-Aralık 1966, XXIV. c., Sayı: 3-4, s. 95-194
- Kurat, Akdes Nimet, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi". (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli, XIX. yy'a Kadar), DTCF Dergisi, Ankara, Temmuz-Aralık 1965, XXIII. c., Sayı: 3-4, s. 91-126
- Lemercier-Quelquejay, Chantal, Abdül Kayyum El-Nasiri: 19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı, Çev. Deniz Bozer, Ankara, 1984, 26 s. (Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 13).
- Mağmutov, Hanzuz, İ. İlyalova, B. Gizzat, Oktyabrge Kadergi Tatar Têatrı, Kazan, 1988
- Muhammed Ayaz İshaki. Hayatı ve Faaliyeti, Ankara, 1979
- Necip Asri, Şimal Türk Edeplerinden Ayaz İshaki, İstanbul, 1328
- Özkan, Fatma, Abdullah Tukay'ın Şiirleri. İnceleme-metin-aktarma, Ankara, 1994
- Remiyev, İsmagıl – Davutov, Reis, Edebi Süzlik, Kazan, 2001.
- Rorlich, Azade-Ayşe, Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları, Çev.: Prof. Dr. Ahmet E. Uysal, Ankara, 2000, 392 s
- Tatar Edebiyatı Tarihi (TET 1985), 2. c., "XIX Yüz Tatar Edebiyatı", Kazan 1985 ("G. İbrahimov İsimindeki Til, Edebiyat Hem Tarih İnstitutu" Yayını).
- Taymas, Abdullah Battal, Kazan Türkleri, 2. bs., Ankara, 1966, 239 s, 1 Harita (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 15)
- Temir, Ahmet, "Kuzey Türk Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, TKAE yayını, 1976
- Tukay, Abdulla, İsemde Kalgannar., Kazan, 1909 ve <http://gabdullatukay.ru>
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi, Konya, 1966